

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**OSMANLI-İRAN SINIRINDA BİR SERHAD SANCAĞI: BAYEZİD
(1578-1848)**

Hakan KAYA

Doktora Tezi

Ankara 2018

OSMANLI-İRAN SINIRINDA BİR SERHAD SANCAĞI: BAYEZİD
(1578-1848)

Hakan KAYA

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

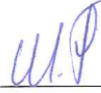
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

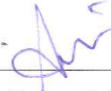
Ankara 2018

KABUL VE ONAY

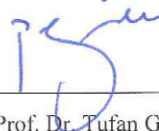
Hakan Kaya tarafından hazırlanan “Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)” başlıklı bu çalışma, 21.06.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

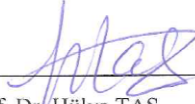
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Başkan)

Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Danışman)

Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ

Prof. Dr. Hülya TAŞ

Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

10.07.2018

Hakan Kaya

YAYIMLAMA FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisanüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- o **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

- o **Tezimin/Raporumun tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

- o **Tezimin/Raporumun 10/07/2021 tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

- o **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

10/07/2018

Hakan KAYA

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ZZNL** danışmanlığında tarafımdan retilildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arş. Gör. Hakan KAYA

TEŞEKKÜR

Uzun yıllar süren bu çalışma sadece benim azmim ve çalışmamla değil aynı zamanda değerli danışman hocam, meslektaşlarım ve ailemin katkılarıyla tamamlandı. Öncelikle hocam Doç. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, danışmanlığında hazırladığım bu çalışmaya en fazla katkı sağlayanlar arasındadır. Arşiv konusundaki engin bilgilerini büyük bir nezaketle paylaşıp yol göstermesi bu çalışmanın nihayete ermesini sağladı. Her bölümü başından sonuna kadar büyük bir içtenlikle okuyup, gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra bana gönderme zahmetinde bulunan hocama minnettarım.

Doktora süresince gerek derslerde gerek tez izleme aşamasında çalışmada büyük katkılarda bulunan ve akademik hayata yönelmemde etkisi olan değerli Prof. Dr. Mehmet Öz hocama teşekkürü bir borç bilirim. Tez izleme sürecinde gönderdiğim bölümleri okuyarak eksikliklerimi bana gösterip tezin bu kıvama gelmesini sağlayan saygıdeğer Prof. Dr. Hülya Taş hocama şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu süreçte yardımlarını gördüğüm Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma, Prof. Dr. Ramazan Acun'a, Dr. Öğretim Üyesi M. Hulusi Lekesiz'e teşekkürlerimi sunarım.

Bu günlere gelmemde en büyük katkıyı sağlayan anneme, babama ve kardeşlerime minnettarım. Ayrıca tez süreci boyunca büyük sabır gösterip, bu süreçte bana yardım eden ve büyük fedakarlık gösteren eşime de teşekkür ederim.

Bu yoğun ve yorucu süreçte tezimi okuyup düzelten, aşiretlerle ilgili kaynakları benimle paylaşan değerli sınıf arkadaşım ve meslektaşım Erdal Çiftçi'ye, kaynaklar konusunda yardımlarını esirgemeyen Emrullah Ataseven'e, tez süreci boyunca yazdıklarımı dinleme zahmetinde bulunan ve teze önemli katkılar sunan Hayrettin Pulat'a, tezimdeki teknik konuların düzeltilmesinde katkıda bulunan Harun Aydın'a; tezimi okuma zahmetinde bulunup değerli katkılar sunan Dr. Öğretim Üyesi Ercan Gümüş, Ömer Faruk Yekdes'e, Dr. Öğretim Üyesi Veysel Gürhan, Dr. Öğretim Üyesi Fatih Öztop'a ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca tez hazırlama aşamasında desteklerini esirgemeyen bölüm başkanımız Doç. Dr. Figen Atabey'e, Doç. Dr. Yakup Karataş'a, Dr. Öğretim Üyesi Emrah İstek'e, Arş. Gör. M. Emin Türklü'ye, bölüm hocalarıma ve arkadaşlarıma şükranlarımı bildiririm.

Ağrı, Haziran 2018

İTHAF

*İçinde huzur bulduğum aileme,
değerli iki varlığım Yusuf Şiyar ve Asaf Mirza'ya*

ÖZET

KAYA, Hakan. *Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)*, Doktora Tezi, Ankara, 2018.

Osmanlı-İran mücadelesi 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamıştır. Osmanlı Devleti 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safeviler'e karşı kesin bir zafer elde etmiş ve bu tarihte sonra Bayezid Sancağı Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Bu tarih itibariyle Bayezid Sancağı 16. yüzyılın son çeyreğine kadar iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Bayezid'i ele geçirmesiyle birlikte Osmanlı-İran arasında tampon bir bölge meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti, Bayezid Sancağı'nı ileri bir karakol olarak kullanmış, Safeviler üzerine yapılan seferlerde Bayezid'den önemli lojistik destek almıştır. Serhad sınırında bulunan Bayezid sık sık saldırıya uğramasından dolayı sancakta büyük yıkımlar meydana gelmiştir. Bu saldırılar sınıra yakın köylerin tenhalaşmasına, sosyal ve iktisadi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı, serhad sancağı olan Bayezid'i korumak için sürekli kaleyi tahkim etmiş ve gerekli cephaneyi takviye etmek zorunda kalmıştır.

Bayezid Sancağı'nın Osmanlı-İran sınırının geçiş güzergâhında olması dolayısıyla sancakta sürekli bir hareketlilik meydana gelmiştir. Bu hareketliliği en fazla sağlayan kesim göçebe Kürt aşiretleri idi. Sınırdan geçiş yapan Kürt aşiretlerinin yerli ahaliye zarar vermesi, asayişsizliği de beraberinde getirmiştir. Merkezin uç noktalardaki otoritesizliği aşiretlerin daha hareketli davranmalarına neden olmuş ve kontrol edilmelerini zorlaştırmıştır. Özellikle 19. yüzyılda aşiretlerin sınırlar arasında kolay bir şekilde geçiş yapmaları Osmanlı-İran arasında ciddi sorunların meydana gelmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, İran, Sancak, Sınır, Savaş, Lojistik Destek, Aşiretler

ABSTRACT

KAYA, Hakan. *The Serhad Sanjak at the Ottoman-Iranian Border: Bayezid (1578-1848)*, PhD Thesis, Ankara, 2018.

The struggle between the Ottomans and Iranians began after the second half of the 15th century. The Ottomans had a decisive victory over the Safevids and at this time the sovereignty of Bayezid Sanjak fell under the hands of the Ottomans. As of this time the Bayezid Sanjak was constantly exchanged between the two states until the last quarter of the 16th century. With the capture of Bayezid by the Ottomans, it became a buffer zone between the Ottoman state and the Safevids.

The Ottoman State used the Bayezid Sanjak as a border outpost and it received significant logistic support from the Bayezid during the military expeditions carried out against the Safevids. As Bayezid, located on the *serhad* border, was frequently attacked, the Sanjak was damaged a lot. These attacks resulted in the desolation of the villages near the border as well as causing the emergence of social and economic problems. The Ottoman State always strengthened the castle to be able to protect Bayezid, which was a *serhad* sanjak, and always had to fortify the necessary ammunition.

Since Bayezid Sanjak was located on the passing route of the Ottoman-Iranian border, there were always mobilizations in the sanjak. Most of these mobilizations stemmed from the nomadic Kurdish tribes. The fact that the Kurdish tribes passing along the border harmed the local community caused unrest. The lack of authority of the Babiali on the frontier caused the tribes to be more dynamic and it made them hard to be controlled. Also, the fact that the tribes easily passed between the borders, especially in the 19th century, led to serious problems between the Ottoman and Iranian states.

Key Words

the Ottoman, the Iranian, Sanjak, Border, War, Logistic Support, Tribes

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xii
TABLolar DİZİNİ	xiv
HARİTALAR DİZİNİ	xv
1. GİRİŞ	1
1.1. KOnU VE SORUNSAŁ ÇERÇEVE.....	2
1.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	4
1.3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	5
I. BÖLÜM: OSMANLI İDARESİNDE BAYEZİD SANCAĞI.....	18
1.1. COĞRAFİ KONUM	18
1.2. BAYEZİD KALESİ	19
1.3. OSMANLI DEVLETİ'NİN DOĞU ANADOLU'YU İLHAKI	22
1.4. BAYEZİD'İN OSMANLILAR'IN HÂKİMİYETİNE GEÇMESİ, İDARESİ VE SOSYOEKONOMİK YAPISI	25
1.4.1. İdari Yapı ve Görevlileri.....	26
1.4.1.1. Sancakbeyi.....	30
1.4.1.2. Kadı	36
1.4.1.3. Kethüda.....	37

1.4.1.4. Alaybeyi.....	38
1.4.2. Bayezid'in Süreç İçerisinde Bağlandığı Eyaletler	39
1.4.3. Bayezid Sancağı'nda Yurtluk-Ocaklık Sistemi	46
1.4.4. Bayezid Sancağı'nda Yurtluk-Ocaklığın Kaldırılması	60
1.4.4.1. Tanzimat ve Uygulamaları.....	60
1.4.5. Nüfus.....	64
1.4.6. İktisadi Yapı.....	77
1.4.7. Reayadan Alınan Vergiler	94
1.4.8. Zirai Üretim	100
II. BÖLÜM: OSMANLI-İRAN SINIRINDA GÜÇ ve HAKİMİYET	
MÜCADELESİ.....	103
2.1. SINIR KAVRAMI	103
2.2. OSMANLI-İRAN SAVAŞLARINDA BAYEZİD SANCAĞI	109
2.3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞ LOJİSTİĞİNDE BAYEZİD SANCAĞI	130
2.3.1. İran'a Yapılan Seferlerde Bölge Halkının Rolü	130
2.3.2. Savaş Dönemlerinde Bayezid Sancağı'nın Muharip Kuvvetlere Katkısı	132
2.4. BAYEZİD SANCAĞI'NIN SEFER DÖNEMLERİNDE ASKERLERİN İAŞE	
TEMİNİNE KATKISI.....	137
2.4.1. Osmanlı Ordusunun Et İhtiyacının Karşılmasında Bayezid Sancağı'nın	
Rolü.....	142
2.4.2. Osmanlı-İran Savaşlarında Nakliye Temininde Bayezid Sancağı.....	144
2.5. SEFER LOJİSTİĞİNDE BAYEZİD KALESİ'NİN TAHKİMATI	150
2.6. OSMANLI-İRAN DEVLETİ ARASINDAKİ SINIR SALDIRILARINDA	
BAYEZİD	158
2.7. SON OSMANLI-İRAN SAVAŞINDA BAYEZİD	164
2.7.1. Erzurum Antlaşması (28 Temmuz 1823).....	167
2.7.2. İkinci Erzurum Antlaşması (2 Haziran 1847).....	168

2.8. RUSLAR'IN OSMANLI SERHADDİNE SALDIRISI.....	171
III. BÖLÜM: BAYEZİD SANCAĞI'NDA AŞİRET, GÖÇ VE REKABET	176
3.1. OSMANLI'DA DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİ	176
3.2. BAYEZİD SANCAĞI'NDA AŞİRETLER	179
3.2.1. Aşiretlerin Dolaşım Alanlarının Coğrafi Özelliği	187
3.2.2. Aşiretlerin Vergi Yükümlülükleri.....	192
3.3. OSMANLI-İRAN HUDUDUNDAKİ AŞİRETLERİN SINIR HAREKETLİLİĞİ	195
3.3.1. Osmanlı-İran Sınırındaki Aşiretlerin İade Edilmesi Meselesi.....	202
3.4. BAYEZİD SANCAĞI'NDA YEREL BEYLER- REAYA İLİŞKİSİ	205
3.4.1. Bayezid'de Aşiret-Reaya İlişkisi	212
3.4.2. Bayezid Sancağı'nda Yerel Beylerin Birbirleriyle Mücadelesi.....	219
3.4.2.1. Bayezid Sancağı'nda Bir Yerel Bey: İshak Paşa.....	238
3.5. AŞİRETLERİN GÖÇ VE İSKÂNI.....	244
3.6. DOĞAL AFETLERİN VE SALGIN HASTALIKLARIN BAYEZİD SANCAĞI'NDAKİ DEMOGRAFİK YAPIYA ETKİSİ	257
SONUÇ.....	260
KAYNAKÇA	265
EKLER.....	284
ÖZGEÇMİŞ.....	304

KISALTMALAR

A.DVNS. MHM. d.	:Bab-1 Asafî Mühimme Defterleri
AHK. ER.	:Erzurum Ahkâm Defterleri
AE.	:Ali Emiri
AE. SABH.	:Ali Emiri, I. Abdülhamid
AE. SAMD. III.	:Ali Emiri, III. Ahmed
AE. SMST.	:Ali Emiri, I. Mustafa
AE. SMST. II.	:Ali Emiri, II. Mustafa
Bkz.	:Bakınız
BOA.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. ADL.	:Cevdet Adliye
C. AS.	:Cevdet Askeriye
C. DH.	:Cevdet Dâhiliye
C. ML.	:Cevdet Maliye
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
DİA.	:Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D. BŞM. ERG.	:Baş Muhasebe Erzurum Gümrüğü
Ed.	:Editör
HAT.	:Hatt-ı Hümayun
Haz.	:Hazırlayan
hk.	:Hüküm
İA.	:İslam Ansiklopedisi

İE. AS.	:İbnü'l Emin Askeriye
İ.DH.	:İrade Dâhiliye
İ.HR.	:İrade Hariciye
İ.MVL.	:İrade Meclis-i Vala
KK.	:Kamil Kepeci Tasnifi
KK.A. TT.	:Kuyud-ı Kadime Arşivi Tapu Tahrir Defteri
MAD.	:Maliyeden Müdevver Defterleri
S.	:Sayfa
TD.	:Tahrir Defteri
TSMA.	:Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: Bayezid Sancak Beylerinin Listesi (1574-1848).....	35
Tablo 2: Ayn Ali Efendi'ye Göre Van Eyaleti (1012/1603).....	41
Tablo 3: Erzurum Eyaleti (1031-1050/1620-1640).....	42
Tablo 4: Evliya Çelebi'ye Göre Van Eyaleti	43
Tablo 5: Erzurum Eyaleti (1682-1702)	44
Tablo 6: Erzurum Eyaleti (1717-1730)	45
Tablo 7: Erzurum Eyaleti (1730-1740)	46
Tablo 8: 199 numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Bayezid Kalesi Nahiyesine Bağlı Köylerin Nüfusu.....	66
Tablo 9: 199 numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Aruç Nahiyesi	69
Tablo 10: Bayezid ve Çevresi Gayr-ı Müslim Nüfus (1263/1847).....	75
Tablo 11: 1852-53 Yılları Bayezid Sancağı'nın Tahmini Nüfusu	76
Tablo 12: Eleşkirt Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri.....	79
Tablo 13: Şelve Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri	80
Tablo 14: Diyadin Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri	81
Tablo 15: Ovacık Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri.....	81
Tablo 16: Bayezid Kalesi Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri.....	82
Tablo 17: 265 Numaralı (III. Murad dönemi) İcmal Defterine göre Eleşkirt, Şelve Nahiyelerindeki Çiftlikler.....	98
Tablo 18: 1157/1744'te Erzurum Taraflarında Zahire Nakli için Aşiretlerden Tertip Edilen Deve	149
Tablo 19: 1157/1744'te Eyalet ve Sancaklardan Zahire Nakli için Tertip Edilen Manda (Camuş)	149
Tablo 20: Aşiret Ağalarının Gasp Edilen Mallarının Listesi	199
Tablo 21: Bayezid Kalesi Ribat Köyünde Katledilen Neferler, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler	224
Tablo 22. Osmanlı, İran ve Rusya'da Bulunan Celali Aşireti'nin Tahmini Hane Sayısı	255

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Trabzon-Erzurum-Bayezid ve Tebriz Ticaret Yolu (1884)	20
Harita 2. Muhtelif Dönemlerde Osmanlı-İran Sınırını Gösteren Harita	170

1. GİRİŞ

Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesini sağlayarak sonraki yüzyıllarda bir cihan imparatorluğunun meydana gelmesinin temelini atmıştır. Osmanlı Devleti'nin sınırları hızlı bir şekilde genişlemiş, Osmanlı süreç içinde komşu devletlerle karşı karşıya gelmiştir. Bu bağlamda 16. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı-Safevi mücadelesi şiddetlenmiştir. Yavuz Sultan Selim'in vefatından sonra Kanuni'nin batıya yaptığı seferler esnasında Osmanlı-Safevi mücadelesi ivme kazanmış, Safeviler Osmanlı'ya saldırmış ve Doğu'daki bazı yerleri tekrar ele geçirmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra Osmanlı-İran rekabeti yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Osmanlı Devleti, İran üzerinde dönemsel olarak hâkimiyet kurmuş; ancak Osmanlı ordusunun çekilmesi sonrasında İran, Osmanlı'nın ele geçirdiği yerlerin bazılarını geri almıştır.

17. yüzyıldan sonra Osmanlı'nın Safeviler üzerindeki hâkimiyeti zayıflamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da Celâlilerle ve batıda Avusturya-Macaristan ile savaş halinde olması bu durumun belli başlı sebeplerindendir. Zira farklı cephelerde aynı zamanda savaşmak Osmanlı savaş stratejisine, ordunun gücüne, devlet ekonomisine uymamaktaydı. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nun İran üzerine kesin bir hâkimiyet kurması mümkün olmamıştır.

1578-1848 yılları arası bir zaman dilimini kapsayan bu çalışma, Osmanlı klasik sancak yapısından farklı olarak, yurtluk-ocaklık sistemiyle yönetilen Bayezid Sancağı ile ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin serhad sınırında büyük bir güç olarak beliren Safevi Devleti'nin varlığı Yavuz Sultan Selim'i rahatsız etmişti. Kürt beyleri Osmanlı-İran arasında olan bölgelerde tampon işlevi görmekteydi. Osmanlı bu beyleri kendi tarafında tutabilmek için kendine has bazı sistemler geliştirdi.

İdris-i Bitlisî aracılığıyla Kürt beylerinin Osmanlı yanında yer almaları, Osmanlı'ya büyük bir avantaj sağlamış ve bu husus yerel beylerin Osmanlı Devleti'ne daha kolay bağlanmasını beraberinde getirmiştir. Kürt beylerinin kendilerine has özelliklerinin olduğunu bilen Osmanlı yönetimi, Osmanlı kuruluş dönemindeki istimalet siyaseti Balkanlar'da ve Anadolu'da tedrici fetih siyaseti klasik sancak yönetiminin farklı

yöntemler de denemiştir. Örneğin, Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Osmanlının diğer bölgelerinde klasik olarak uygulanan tımar sistemi; yurtluk, ocaklık ve hükümet olmak üzere üç tür sancak sistemi şeklinde belirlemiştir.¹

Bu çalışma, 1578 yılından 1848 yılına kadarki süreçte Bayezid Sancağı'nın Osmanlı-İran münasebetleri açısından taşıdığı önemi kavramayı amaçlamaktadır. Çalışmada, tarihi süreçte sancakta bulunan yerel ailelerin yönetici olarak görev yaptıkları dönemde merkez ile taşra ilişkisinin nasıl olduğu irdelenmektedir. 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bayezid Sancağı'nda tımar sisteminin uygulandığı bilinmektedir. Ancak yurtluk-ocaklığın ilk olarak ne zaman uygulandığı hakkında kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Çalışmada yurtluk-ocaklık sisteminin sınır sancağı Bayezid için taşıdığı önem izah edilecektir. Bu çalışmada Bayezid'in seçilmesinin nedeni Osmanlı-İran sınırında bulunması ve sahip olduğu önemdir.

1.1. KONU VE SORUNSAK ÇERÇEVE

Osmanlı Devleti'nin İran ile mücadelesi 16. yüzyılın başından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Bayezid Sancağı, tarihi süreçte devam edegelen bu savaşlarda iki devlet arasındaki güç, siyaset ve rekabetten etkilenmiştir. İki devlet arasında yapılan savaşlarda sancağın 16. yüzyılın son çeyreğine kadar sürekli el değiştirmesi, sancak için olumsuz bir durum meydana getirmiştir. Çünkü savaş beraberinde büyük yıkımlar da getirmiştir. Bu durum reyanın bulundukları yerleri terk ederek başka yerlere göç etmesine neden olmuş, sancağın demografik yapısı üzerinde olumsuz bir etki doğurmuştur. Ayrıca Osmanlı-İran arasındaki mücadele, Bayezid Sancağı'nı siyasal, sosyal ve ekonomik bakımdan etkilemiştir. Örneğin III. Murad döneminde yapılan tahrirde Bayezid'de çoğu köyün hasılları girilmiş ancak vergi mükellefleri kaydedilmemiştir. Vergi mükelleflerinin kaydedilmemesinin nedeni

¹ Bkz. Orhan Kılıç, *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Elazığ, 1994.; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997.; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.; Mehmet Öz, "Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı. 99, Ankara, 2009, s. 154-169.; Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

köylerin gayr-ı meskun (boş) olmasından kaynaklanmıştır. Muhtemelen Osmanlı-İran savaşlarından olumsuz etkilenen reaya (halk) köylerini terk etmek zorunda kalmıştır.

Sancağın 16. ve 17. yüzyıllardaki durumu ile ilgili ne yazık ki az sayıda çalışma bulunmaktadır. Sancağın imparatorluğun serhaddinde bulunması dolayısıyla diğer klasik Osmanlı sancaklarından ayrılan yönünün olup olmadığı, serhadda bulunan sancağın sınırlar arası geçişkenliğinin hangi boyutta olduğu böyle bir çalışmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır. Araştırmada temel sorunsallardan biri, serhad sınırında bulunan Bayezid'in Osmanlı-İran sınırında olması nedeniyle sahip olduğu önem, diğeri ise sancağın Osmanlı-İran sınırında olmasından dolayı maruz kaldığı saldırıların boyutu olmuştur. Osmanlı-İran hududunda aşiretlerin sınırlar arasında göstermiş olduğu hareketliliğin beraberinde getirdiği sorunları ortaya koymak tezin temel amaçlarından birini teşkil etmiştir.

Bu çerçevede aşiretlerin hareketliliğinin Osmanlı-İran ilişkilerini nasıl etkilediği, sınırda bulunan aşiretlerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin nasıl olduğu, devlet için önemli bir güç olup olmadıkları da irdelenecektir. Tezde üzerinde durulacak başka bir konu, aşiretlerin sınırlar arası gerçekleştirdiği hareketlilik sonrasında sancakta bulunan reaya üzerinde sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan nasıl bir etki bıraktığıdır. Sınırdaki meydana gelen savaşların reayayı etkileyip etkilemediği konusu reaya- devlet, yerleşik reaya-aşiretler, reaya -yerel beyler bağlamında incelenecektir.

Tezin 1578-1840 tarih aralığı kapsamının bazı nedenleri vardır. Birincisi, Bayezid'in 1578 tarihinden sonra kesin olarak Osmanlı Devleti'ne katılmasıyla tarihi süreç içerisinde sancağın idari yapısı hakkında kronolojik bir bilginin bulunmayışıdır. İkincisi, 1600-1700 arası dönemde sancağın İran ile olan münasebetlerine değinilmemesidir. Üçüncüsü, 18. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin ürettiği belge sayılarının fazla olması, taşrada meydana gelen değişimler, mutasarrıfların bu dönemde merkezle daha fazla problem yaşamalarıdır. Çalışmanın 1848 yılına kadar getirilmesinin son bir nedeni ise Bayezid Sancağı'nın yurtluk-ocaklık yapısının sona ermesi ve bu dönemde sınırda bulunan aşiretlerin sınırlar arasında daha fazla hareketlilik sağlamasıdır.

1.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada esas olarak arşiv kaynaklarından yararlanılmıştır. Arşiv belgeleri; Osmanlı araştırmalarında dönemin olaylarını anlamada ana materyal olması, iki devlet arasındaki güç ve mücadelenin belgelere yansıma biçimlerinin nasıl olduğunu anlamak açısından önemlidir. Şu ana kadar Bayezid Sancağı ile ilgili yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğuna daha önce değinilmişti. Bununla birlikte bu çalışmaların çoğu birbirlerinin tekrarı mahiyetindedir. Arşiv kaynaklarına dayalı yapılan çalışmaların en kapsamlısı, Yakup Karataş’a aittir. Karataş, çalışmasında 1700-1914 yılları arasında Bayezid sancak mutasarrıflığı yapan kişilerin ekseninde gelişen olayları konu edinmektedir. Bir diğer çalışma ise Abdullah Varlı’nın araştırması da konumuz açısından önemlidir. Varlı, iki cilt olarak hazırladığı eserde, birinci ciltte Ahmed-i Hanî’nin divanını, ikinci ciltte ise Bayezid Sancağı’nın idari yapısını ele almaktadır. Bayezid’in siyaset, rekabet ve güç çemberinin anlatıldığı bölümde bu çalışmadan büyük ölçüde istifade edilmiştir.

Bu çalışmayla sancağın idari, iktisadi ve demografik yapısı hakkında bilgi verilerek, bölgeye dair tarih yazımına katkı sağlanması hedeflenmektedir. Ancak Bayezid’in sadece bir mufassal ve bir de icmal defterinin olması, şeriyeye sicillerinin olmayışı, özellikle sancağın 17. yüzyıldaki idari, siyasi ve iktisadi tarihini aydınlatacak kaynaklara ve bilgilere ulaşma açısından büyük bir boşluk meydana getirmektedir.

Yukarıda ifade edilen eksiklikler diğer arşiv belgeleri ve ikincil kaynakların yardımıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tezde daha çok Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden temin edilen kaynaklar kullanılmıştır. Çünkü Bayezid Sancağı ile ilgili araştırmalar az olmakla birlikte bu çalışmalar genellikle yüzeysel ve birbirinin tekrarı mahiyetinde olmuştur. Özellikle 16 ve 17. yüzyıllarda sancağın sosyal, siyasal ve iktisadi hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.

Osmanlı-Safevi münasebetlerini daha iyi anlamak adına ulaşılabilen İran kaynaklarından da faydalanılmıştır. İki devlet arasındaki münasebet o dönemde yazılan kaynaklar üzerinde etkili olmuştur. Osmanlı-İran mücadelesi her iki devletin söylemlerine, tarih yazımına ve olayları aktarma biçimlerine de yansımıştır. Örneğin Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusretname*’sinde “Kızılbaşların” şeriata zarar vererek

bid'atlarını günden güne arttırdıklarını, Peygamberin Ehl-i Beyti'ne ve Sahabelerine kötü sözler sarf ettiklerini gerekçe göstererek Osmanlı'nın İran üzerine yaptığı seferleri meşrulaştırmak istemiştir.² Bundan dolayı her iki devlet arasındaki münasebetleri daha iyi analiz etmek için Osmanlı arşiv kaynakları ve kroniklerinin yanında, Farsça ve İngilizce kaynaklardan da faydalanılmıştır.

1.3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmanın esas kaynağını arşiv belge ve defter serileri teşkil etmektedir. Bu bağlamda Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan kaynaklara değinmekte yarar vardır. Bu arşivde bulunan önemli defter serilerinden biri "Tahrir Defterleri"dir. Yerleşim birimleri, vergi mükellefleri ve vergi hâsılatları ile ilgili bilgiler içeren bu defterler Osmanlı klasik dönemi çalışmaları için önemli kaynaklar niteliğindedir.³

Bayezid Sancağı'nın 16. yüzyıldaki idari taksimatı, kısmen nüfus verileri ve sosyoekonomik yapısı ile ilgili bilgiler büyük ölçüde bu defterlerden edinildi. Bu sebeple "Bayezid Sancağı ve *tevâbi'hâya* ait bir mufassal bir de icmal defteri bulunmaktadır. Mufassal tahrir defterinde Eleşkirt, Şelve, Diyadin, Ovacık, Bayezid, Urut ve İskender Kalesi livaları bulunmaktadır. Ayrıca mufassal defterde Bayezid ve *tevâbi'hâsının* liva, nahiye ve köyleri mevcuttur. Bu kayıtlarda köy isimleri, alınan vergiler, şahıs isimleri (müslim, gayr-ı müslim), vergi hâsılatları ve yetiştirilen ürünler bulunmaktadır. İcmal defterinde ise Eleşkirt, Şelve, Diyadin, Ovacık ve Bayezid livaları bulunmakta olup, has, zeamet ve tımar sahiplerinin kimler olduğu ve bunların kaç akçe karşılığında verildiğini görmek mümkündür. 199 numaralı ve 265 numaralı tahrir defterleri sade bir siyakatle yazılmış olup, hasılları ise tamamen divanî rakamlarından meydana gelmektedir.

Çalışmada kullanılan bir diğer önemli kaynak ise "Mühimme Defterleri"dir. Bu defterlerden 1-240 ciltleri arasında yer alanları taranmıştır. Bu defterler, sancakta görev

² Gelibolulu Mustafa Âli, *Nusretname*, Haz. H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 175-190.

yapan şahıslar, idari taksimat (yurtluk-ocaklık sistemi), Osmanlı-İran savaşları, savaşlarda yapılan lojistik destek, aşiretler, sınır hareketliliği gibi konularda önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Tezde kullanılan bir diğer kaynak grubu da ahkâm defterleridir. “Ahkâm Defterleri”, Mühimme Defterleri’ne muhteva ve şekil bakımından benzeyen fakat bazı yönlerden Mühimme Defterleri’nden farklı olan bir defter türüdür. Mühimmelere bağlı olarak doğan Şikâyet Ahkâmı’nın suretlerini kapsayan bu defterler, 1059-1253 (1649-1837) yıllarına ait Atik Şikâyet defterleri koduyla toplam 213 adettir.⁴ Bu defterler, Osmanlı taşrasının sosyoekonomik durumunu, reayanın birbirleriyle olan sorunlarını, idarecilerle reaya arasındaki veya idarecilerin kendi aralarındaki problemleri hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça değerlidir.⁵ Erzurum Eyaleti’ne ait 9 adet Ahkâm Defteri bulunmaktadır. İncelenen bu defterlerde bölgenin sosyal, siyasal ve ekonomik durumu hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Örneğin; taranan defterlerde Bayezid Sancağı’nda bulunan gayr-ı müslimlerin mahkemeye intikal eden sorunlarıyla ilgili çok sayıda kayıt bulunmaktadır.

“Maliyeden Müdevver” defterleri de çalışmada yararlanılan bir diğer defter grubudur. Bu defterlerde özellikle, kale tamirâtı, kalenin ihtiyacı olan cephane miktarı, sefer lojistiğinde askerlerin iâşe temini, iâşelerinin nakliyesi, vb. konularla ilgili önemli veriler bulunmaktadır.

Osmanlı arşiv belgelerinin önemli koleksiyonlarından olan “Hatt-ı Hümayunlar” araştırmada kullanılan başka bir belge türüdür. Hatt-ı Hümayunlar’da çeşitli konularla ilgili belgeler görmek mümkündür. Bu belgelerde Osmanlı-İran sınırı hakkındaki sorunlar, aşiretler, sancak atama veya azillerinde meydana gelen sorunlar hakkında malumat bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Ali Emiri ile Cevdet tasniflerinin maliye, askeriye ve dâhiliye fonlarında araştırmayla ilgili önemli belgeler bulunmaktadır. Ayrıca Kamil Kepeci Kataloğu tevcihat kayıtlarında Bayezid Sancak mutasarrıflığına atanan kişilerin bilgilerini görmek mümkündür.

⁴ Feridun Emecen, “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 2005, s. 124.

⁵ Emecen, “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, s. 125.

“Tımar Rûznâmçe Defterleri”, tahrir defterleri dışında tımar tevcihatı ve tımar sahipleri ile ilgili bilgiler ihtiva eden önemli arşiv kaynaklarındandır. Bu defterler, vilayetlere ait tımar işlemleri ile ilgili belgeler ve tezkireler, mülk ve tımar sahiplerinin isimleri, kimin oğlu oldukları, tımar hasları, tımar sahiplerinin menşeleri, askeri faaliyetleri, unvanları, üst makamlarla ilişkileri, tımarın başkasına verilmesinin nedeni gibi önemli bilgiler veren birincil kaynaklardır.⁶

Bu defterlerle tahrir defterlerindeki bilgilerin bir karşılaştırılması yapılarak daha sağlam olduğu düşünülen veriler ortaya çıkarılmıştır. Revan Tımar Ruznamçe defterlerinde yapılan araştırmada tımar tevcihlerinin yapıldığı kişilerin kimler olduğunun tespiti gibi, Bayezid Sancağı’nın bir dönem Revan’a bağlandığı da tespit edilmiştir.⁷ İdari ve sosyoekonomik açıdan önemli bilgiler sağlayan bu defterler faydalanılan önemli defter serileri arasında yer almıştır.

Ayn Ali Efendi’nin *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan* adlı kanunnamesi de Osmanlı idari taksimatı hakkında bilgiler içermektedir. Bu kanunnamede Osmanlı’da bulunan her eyaletin ve beylerbeyliğinin kaç sancaktan meydana geldiğini, sancakta bulunan beylerin haslarının miktarlarını görmek mümkündür. Ayrıca beylerbeyleri, sancak beyleri, zeamet ve tımar sahiplerinin uymak zorunda oldukları kurallar hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bundan dolayı Ayn Ali Efendi’nin eseri çalışma açısından büyük önem arz etmektedir.⁸

Sofyalı Ali Çavuş, 1653 tarihli *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*’nde Osmanlı Devleti’nin toprak işletim sistemini ve onun dayandığı hukuki ve mali esasları ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. Bir nüshası Saraybosna’da olup, Hamid Hacıbegiç tarafından Sırçaya çevrilmiştir. Diğer bir nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi’nde olup, İlhan Şahin tarafından yayına hazırlanmıştır. Ayrıca Saraybosna nüshasıyla aynı

⁶ Nejat Göyünç, “Tımar Ruznamçe Defterlerinin Biyografik Kaynak Olarak Önemi”, *Belleten*, c. LX, Sayı: 227, 1996, s. 128.; Emine Erdoğan Özünlü, “Tımar Tевcihatı ile İlgili Kaynaklarda Yer Alan Kayıtların Karşılaştırılmasına Dair Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi (OTAM)*, Sayı: 21, 2009, s. 83.

⁷ BOA, DFE. RZ.d., Defter No. 167, 187, 206, 220, 223, 2151.

⁸ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, T.B.M.M Kütüphanesi Yazma Eserler, No. KZ-334, s. 10-12.

olup Süleymaniye (Antalya Tekelioğlu) Kütüphanesi'nde başka bir nüshası bulunmaktadır.⁹

Bir diğer eser ise Şeref Han'ın *Şerefnâme* adlı eseridir. 16. yüzyılın sonlarında Bitlis Beyliği yapmış olan Şeref Han'ın 1597 yılında tamamladığı *Şerefnâme* adlı eserinde dönemin aşiretleri hakkında kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Eser iki bölümden meydana gelmekte olup, eserin birinci bölümünde Doğu ve Güneydoğu'da bulunan yerel beylerden bahsedilmektedir. İkinci bölüm ise Osmanlı-Safevi arasındaki münasebetleri konu edinmektedir. Ayrıca eserin birinci bölümünde Diyarbekir'den Bayezid tarafına gelen Bisyan aşireti hakkında kısa bir bilgi bulunmaktadır.¹⁰

Kronikler, seyyahlar vb. eserler araştırma açısından önemli kaynaklar arasındadır. Özellikle Osmanlı-İran seferleri ile ilgili olarak Naima Mustafa Efendi'nin *Naima Tarihi*¹¹ ile Peçevi İbrahim'in *Peçevi Tarihi*'nde¹² dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Bir diğer kronik eser, *Nuri Tarihi*'dir. Osmanlı-İran ilişkileri bağlamında kısmen de olsa bilgi veren Vak'anüvis Halil Nuri Bey'in *Nuri Tarihi*'nden (1794-1799) de yararlanıldı.¹³ Tezde yararlanılan başka bir eser ise Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayic ül-Vukuat* adlı eseridir. Eser devletin askeri ve sivil alanlardaki bütün kurumlarını ve örgütlerini ele almaktadır.¹⁴

Seyahatnamelerde de konu ile ilgili dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi* çalışmanın temel kaynakları arasındadır. Evliya Çelebi, Diyarbekir, Bağdat, Erzurum, Van ve İran'a yaptığı seyahatlerde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Gezdiği yerlerdeki halkın gelenek ve görenekleri, lisanı, bölgenin coğrafyası, şehrin yapıları -Osmanlı egemenliğinde bulunan yerel beyler gibi alanlarda ve bazı kısımlarda abartılar olsa bile- ile ilgili eşsiz bilgiler sunmaktadır. Bölgeye ilk seyahatini 1646 yılında Erzurum-Gürcistan güzergâhını kullanarak tamamladı.

⁹ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukuki ve Mali Müeyyede ve Mükellefiyetleri, Haz. Mithat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 1.

¹⁰ Şeref Han Bitlisi, *Şerefnâme*, Çev. Abdullah Yegin, c. I, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013.

¹¹ Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, Haz. Mehmet İpşirli, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

¹² İbrahim Peçevi Efendi, *Peçevi Tarihi*, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, c. I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin, 1992.

¹³ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, Haz., Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

¹⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-IV, Haz. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

İkincisini 1649-1650’de Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki bazı şehirleri (Şam, Halep, Urfa ve Mardin, Bingöl, Muş) dolaşarak gerçekleştirdi, üçüncüsünü ise 1655-1656 yılında Diyarbakir, Bitlis ve Van güzergâhını takip ederek gerçekleştirdi. Bu bağlamda seyyahın Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaptığı gözlemler tarihi kaynak niteliğinde olduğundan bu çalışmada faydalanıldı.¹⁵

Yukarıda ifade edilen eserlerin yanı sıra Derviş Paşa’nın “*Tahdid-i Hudud-ı İraniye*”¹⁶ adlı eserinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu eserde Osmanlı-İran ilişkileri, Kürt ve Arap aşiretleri gibi konular hakkında da önemli malumatlar bulunmaktadır. Ayrıca, sınır boylarında yaşayan Sipki¹⁷, Celali, Zılanlı, Bilbas, Şikaki, Caf ve Baban gibi aşiretler hakkında ayrıntılı malumatlar vermektedir. Bir diğer kaynak olan Mehmed Hurşid Paşa’nın *Seyahatname-i Hudud* adlı eseri, yıllardan beri devam edegelen Osmanlı-İran sınır anlaşmazlıklarını konu edinmektedir. 1847’de toplanan komisyonda görev alan Hurşid Paşa, 1848 ile 1852 yılları arasında buraya gerçekleştirdiği birden fazla seyahatini kaleme aldı. Serhad sınırındaki aşiretleri konu edinmesi dolayısıyla araştırma açısından oldukça faydalı bir eserdir.¹⁸

Bölgenin toplumsal yapısını kaleme alan Mela Mahmûdê Bayezîdî’nin *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye* adlı eseri de çalışma açısından büyük önem arz etmektedir. Kaynak, araştırmanın tarihsel çerçevesi ve coğrafyasının bir parçası olan yazarın naklettiği bilgilerle kıymetlidir. Bu çerçevede Mela Mahmûdê Bayezîdî’nin eseri yöre halkı ve aşiretlerin gelenek ve görenekleri hakkında birinci elden bilgileri içerir ve bu bağlamda eser, arşiv belgelerinin ayrıntı vermediği sosyal yaşama dair eksiklikleri tamamlar niteliktedir.¹⁹

Ahmet Akgündüz’ün şu ana kadar yayına hazırladığı on bir ciltlik *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* adlı çalışma da tez araştırmasında kullanılan önemli çalışmalardan biridir. Birinci cildi Osmanlı hukukuna giriş ve Fatih

¹⁵ Evliya Çelebi b. Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman, c. I (1-6. Kitaplar), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁶ Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniyeye Memur Derviş Paşa Layihası*, Çev. Fatih Gencer, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.

¹⁷ Sipki adı arşiv kayıtlarında Sepki, Sebki, Sebüki ve Sepkili adları geçmektedir. Bu isim farklılığı o dönemde o şekilde kaleme almalarından veya arşiv uzmanlarının okumalarının farklılığından kaynaklanmıştır. Araştırmada Sipki olarak kullanılmıştır.

¹⁸ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, Çev. Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁹ Mela Mahmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusumatnameê Ekradiye*, Haz. Jan Dost, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2010.

dönemindeki kanunnamelerle başlamakta olup, on birinci cildi II. Mahmud dönemine kadar getirilmektedir.²⁰

Osmanlı eyalet yönetimi çalışmaları arasında Metin Kunt'un *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi* adlı eseri²¹ Osmanlı Devleti'nin sancak yapısını ve taşra idaresini anlamak açısından kayda değer bir eserdir. Kunt, sancak tevcih defterlerini inceleyerek 16 ve 17. yüzyıllardaki beylerbeyi ve sancakbeylerinin atamalarını tetkik ederek ve süreç içerisinde Osmanlı idari yapısının nasıl evrildiğini ortaya koymaktadır. Yazar yurtluk-ocaklık sancaklarıyla ilgili bilgiler vermekle birlikte, merkezin uç bölgelerindeki hâkimiyetinden de bahsetmektedir.

Yukarıda bahsedilen çalışmaların yanı sıra Mehmet Öz'ün de Osmanlı sosyoekonomik yapısı ile ilgili kaleme aldığı çok sayıda çalışmasına müracaat edilmiştir. Öz'ün, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*,²² "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler,"²³ "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century,"²⁴ "Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar),"²⁵ "Tahrir",²⁶ gibi önemli çalışmalarından faydalanılmıştır.

Bayezid Sancağı yurtluk-ocaklık usulü ile idare edildiği için bu konuda en çok Orhan Kılıç'ın çalışmalarından istifade edilmiştir. Orhan Kılıç, *Van Sancağı (1548-1648)* adlı çalışmasında Van Eyaleti'nin idari, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında geniş bilgi vermiştir.²⁷ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı* adlı kitabında da Osmanlı idari taksimatı, eyalet ve sancak yöneticileri ve yönetim şekilleri üzerinde durmuştur. Ayrıca çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki bütün eyalet, sancak, kaptanlık, voyvodalık ve meliklere yapılan tevcihatlara değinilmiştir. Bayezid Sancağı dönem dönem Van Eyaleti'ne bağlandığı

²⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri Hukuki Tahlilleri Merkezi ve Umumi Kanunnameler*, c. 1-6, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990-1993.

²¹ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.

²² Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

²³ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler" *Vakıflar Dergisi*, 22, Ankara, 1999.

²⁴ Mehmet Öz, "Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century", *International Journal of Turkish Studies*, IX/1-2, 2003.

²⁵ Öz, "Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar)".

²⁶ Mehmet Öz, "Tahrir" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Bundan sonra *DİA* şeklinde verilecektir), c. 39, İstanbul, 2010.

²⁷ Kılıç, *Van Sancağı (1548-1648)*.

için bu çalışmaya sıklıkla müracaat edilmiştir.²⁸ Bununla birlikte yine yazarın “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)”, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet, Sancaklar: Hakkâri Örneği” adlı makalelerinden istifade edilmiştir.

Mehmet Ali Ünal’ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da hükümet sistemi olarak yönetilen bölgeler üzerine önemli araştırmaları bulunmaktadır. Çalışmada *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*²⁹ ve “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Kürd Politikası”³⁰ adlı çalışmalardan istifade edilmiştir.

Fehamettin Başar’ın *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)* adlı eseri önemli çalışmalar arasındadır. Eser, beylerbeyi ve eyaletlere bağlı sancak beylerin tayini ilgili tutulan Kamil Kepeci Tasnifi’nden 523 numaralı defter üzerine inşa edilmiş bir çalışmadır.³¹

Osmanlı Devleti’nde hükümet sistemi hakkında Murat Alanoğlu’nun *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti* adlı doktora tezi kapsamlı bir çalışmadır. Bu çalışmada Palu Hükümeti özelinde Osmanlı idari yapısı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Eser, Osmanlı taşra teşkilatı ve eyalet düzeni, Çaldıran Savaşı sonrasında meydana gelen gelişmeler, İdris-i Bitlisî’nin bölgedeki faaliyetleri, Diyarbekir Eyaleti’nin kuruluşu, yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemi, hükümet sisteminin Palu’da uygulanması, Palu hükümetinin idarecileri, 18. yüzyılda Palu hükümetinin Maden-i Hümayun Emaneti’ne bağlanması gibi konuları ihtiva etmektedir.³²

Bayezid Sancağı’nın 16 ve 17. yüzyıllardaki idari, siyasi ve sosyal durumu ile ilgili olarak yukarıda çok az sayıda çalışma bulunduğu değinilmişti. Mehmet İnbaşı’nın “Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa”³³ adlı makalesi çalışma açısından önem arz etmiştir. Makalede Bayezid Sancağı Mutasarrıfı İshak Paşa’nın atalarının Çıldır beylerinden I. İshak olduğu üzerinde durulmuştur. Ancak I. İshak Paşa ile II. İshak

²⁸ Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*.

²⁹ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*.

³⁰ Ünal, “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Kürd Politikası”, s. 141-161.

³¹ Fehamettin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

³² Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*.

³³ Mehmet İnbaşı, “Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, 2004.

Paşa³⁴ arasındaki bağlantı net olarak ortaya konulamamıştır. Osmanlı kanunnamelerine göre Bayezid Sancağı mutasarrıflığının Çıldır beylerine geçmesi söz konusu değildir. Kanunnamelerde “*ve bunlardan birisi fevt olsa yahud eda-yı hizmet eylemese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evladına ve akrabasına verilir; hariçden kimesneye virilü-gelmemiştir*” ifadesi yer almaktadır.³⁵ Kanunnamelerden de anlaşılacağı üzere Bayezid sancak mutasarrıflığına dışarıdan başka bir kişinin atanması söz konusu değildir. Ayrıca arşiv belgelerinde Bayezid Sancağı Sancakbeyi Mahmud Paşa’nın oğlu İshak Paşa ile Çıldır Eyaleti Valisi Hasan Paşa’nın oğlu İshak Paşa’nın farklı kişiler olduğu da anlaşılmaktadır. Bu konuya ileride ayrıntılı bir şekilde temas edilecektir.

Bayezid Sancağı ile ilgili yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak 19. yüzyıla ilgilidir. Sancakla ilgili yapılmış çalışmalar arasında en dikkate değer ve en kapsamlı çalışma Yakup Karataş’ın *Bayezid Sancağı ve İdarecileri 1700-1914* adlı eseridir. Bu çalışmada 19. yüzyılda sancakta bulunan mutasarrıflar ayrıntılı olarak anlatılmakla birlikte 18. yüzyıldaki mutasarrıflara da değinilmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı-İran ilişkilerine ve aşiretlere kısmen de olsa değinilmiş ancak derinlemesine irdelenmemiştir. Mesela 17-18. yüzyıllarda Osmanlı-İran ilişkileri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu çalışmanın amacı, serhad sancağında yer alan Bayezid’in bu dönemlerdeki sosyoekonomik ve siyasi ilişkilerini detaylı incelemek suretiyle bu alandaki boşluğu doldurmaktır.

Konumuz açısından önemli bir eser de Abdullah Varlı’nın *Diwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî* adlı iki ciltlik çalışmasıdır.³⁶ Çalışmanın ikinci cildinde Ahmed-i Hanî’nin divanının yanı sıra Bayezid ile ilgili de önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserde Bayezid Sancağı’nın Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra sancak yöneticiliği yapan şahsiyetlerden, Bayezid’e yerleşen Bisyan, Celali, Sipki gibi aşiretlerden bahsedilmektedir. Eserde, kayda değer bilgiler olmakla birlikte yararlanılan kaynakların tam künyesi verilmediğinden veya eski fon numaralarından verildiğinden kaynak olarak gösterilen belgelere ulaşmak oldukça zordur. Fakat verdiği bilgilerin bazılarını arşiv kaynakları ile karşılaştırmak mümkün olabilmektedir.

³⁴ İshak Paşa, Kars havalisi seraskeri Hafız Mustafa Paşa iltimasıyla 1185/1777 tarihinde mirmiran (mutasarrıf) olarak Bayezid Sancağına atanmıştır. Tevcih kaydında İshak Paşa her yönüyle bahadır (cesur, yiğit) ve devletin hizmetinde yararlı işler yapan biri olarak tarif edilmiştir. Bkz. BOA, C. DH, 202/10061.

³⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: 4. Kitap Kanuni Devri...*, s. 476-477.

³⁶ Abdullah M. Varlı, *Diwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî*, Sipan Yayınevi, Ankara, 2004.

Osmanlı Devleti'nin doğuya yaptığı seferleri, İranlılar'la mücadelesini konu edinen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Fahrettin Kırzioğlu'nun, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi 1451-1590* adlı eseri Osmanlı Devleti'nin İran ve Kafkas seferleri hakkında önemli bir kaynaktır. Yazar genel olarak Azerbaycan, Gürcistan ve Revan seferleri ile İran'a yapılan seferlerden bahsetmektedir.³⁷

Osmanlı-İran ilişkileri bağlamında Bekir Kütükoğlu'nun *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* çalışması kayda değer bir eserdir. Çalışmada, ağırlıklı olarak Mühimme defterlerinden yararlanılmıştır.³⁸ Bu eser daha genel bir çalışma olduğundan sınır sancağı olan Bayezid hakkında çok fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Eserde iki devlet arasında güç ve rekabetin gittikçe arttığı, Osmanlı-İran arasında yapılan mücadelelerde serhad bölgesinin iki devlet için ne kadar önemli olduğu ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir.

Ömer İşbilir'in *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*³⁹ adlı şark seferleriyle ilgili doktora tezi bu alanda yapılan ilk çalışmalardan olması hasebiyle kayda değerdir. Eserde devletin sefer dönemlerinde ordunun iaşesini temin etmede izlediği yol ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bununla birlikte Rhoads Murphy'in *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*⁴⁰, adlı incelemesi Osmanlı askeri teknolojisi ve ordusu üzerinde yapılmış temel çalışmalardandır. Osmanlı Devleti'nin sefer organizasyonunu anlamak açısından oldukça önemli bir eserdir. Bu eser, Osmanlı'nın İran'a yaptığı seferlerde gösterdiği başarılarla birlikte, başarısız olmasının nedenleri üzerinde de durmaktadır. Yazar ayrıca Osmanlı Devleti'nin sefer düzenlediği bölgelerde coğrafyanın ordunun başarısı üzerindeki etkisini irdelemektedir.

Serdar Genç'in, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*⁴¹ adlı eseri, 18. yüzyılda Osmanlı-İran savaşlarında iaşe, mühimmat ve nakliye araçlarının ayrıntılı bir şekilde ele alındığı bir çalışmadır. Burada Osmanlı serhaddinde gerçekleşen

³⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

³⁸ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fatih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1993.

³⁹ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.

⁴⁰ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. Tanju Akad, Homer Kitapevi, İstanbul, 2007.

⁴¹ Serdar Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

savaşlarda devletin nasıl bir organizasyonu örgütlediği ve savaşın devlet üzerinde nasıl bir külfet oluşturduğu ayrıntılı bir şekilde ifade edilmektedir. Kemal Erkan'ın *Köprülüzade Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N. 1146-Z. 1147) Tasnif, Özet, Transkripsiyon* çalışması seferde tutulan Mühimme defteri ile ilgili yapılmış bir diğer çalışmadır.⁴² Bu çalışmada merkezi devletin doğuya yaptığı seferlerde savaşın maliyetini hafifletmek için nasıl bir yöntem izlediği ve bu konularla ilgili merkezden çıkan kararları görmek mümkündür.

Remzi Kılıç'ın *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri 1520-1566 ve XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Antlaşmaları*, “Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. ve 17. Yüzyıllar)” adlı çalışmaları Osmanlı- İran arasındaki münasebetler hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.⁴³

Tufan Gündüz'ün *Son Kızılbaş Şah İsmail*⁴⁴, *Kızılbaşlar Tarihi*⁴⁵ adlı incelemeleri de yine Osmanlı-İran ilişkileri üzerine yapılan önemli çalışmalardandır. Gündüz, bu çalışmalarında Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasındaki güç, rekabet ve savaşı konu edinmektedir. Tufan Gündüz'ün *17 ve 18. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*⁴⁶, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*⁴⁷ adlı çalışmaları Türkmen aşiretlerle ilgili yapılmış önemli araştırmalar arasında yer almaktadır. Bu araştırmalar Orta ve Batı Anadolu'daki Türkmen aşiretlerini daha çok konu edinmekle birlikte, Türkmen aşiretlerin yapısını anlamak açısından önemlidir.

Özer Küpeli'nin *Osmanlı-İran Münasebetleri* adlı çalışması İran üzerine yapılan bir diğer önemli çalışmadır. Eser, 1612-1639 dönemlerini kapsamaktadır.⁴⁸ Bununla birlikte yazarın İran ile ilgili başka araştırmaları da bulunmaktadır. Eser, Bekir Kütükoğlu'nun 1612 yılına kadar getirdiği çalışmanın devamı niteliğindedir.

⁴² Kemal Erkan, *Köprülüzade Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N1146- Z. 1147), Tasnif, Özet, Transkripsiyon*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Basılmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

⁴³ Remzi Kılıç, *XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İran Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.; *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri 1520-1566*, IQ Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.; *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, “Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. ve 17. Yüzyıllar)”, c. I (Kitap Bölümü), Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 75-116.

⁴⁴ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

⁴⁵ Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Tarihi: Tarih-i Kızılbaşan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

⁴⁶ Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

⁴⁷ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

⁴⁸ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

Çalışmada kullanılan bir diğer eser ise Süleyman Polat'ın "IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi" adlı eseridir. Bu çalışmadan Revan Seferi'nin organizasyonu, Osmanlı ordusunun iâşe temini, sefer finansmanı gibi konular hakkında önemli ölçüde istifade edildi.⁴⁹

Osmanlı-İran ilişkilerinin yanı sıra Osmanlı toplum yapısının temel taşlarından olan aşiretlerle ilgili de çok sayıda çalışmanın olduğu bilinmektedir. Bu konuda İlhan Şahin'in *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*⁵⁰ adlı çalışması konar-göçerler üzerine yapılan araştırmalar arasında önemli ve kıymetli çalışmalardan biridir. Eser, Şahin'in bu konuda hazırladığı çalışmaların bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır.

Yusuf Halaçoğlu'nun *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650)* adlı 6 ciltlik bir eseri bulunmaktadır. Bu kaynağın ana teması, 1453 ile 1650 yılları arası Osmanlı dönemini kapsamakta ve 250'den fazla tahrir defterinin incelenmesinden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu coğrafyasındaki aşiret, cemaat ve oymaklarının tespit edildiği bu çalışmada Anadolu'nun demografisi hakkında önemli bilgiler verilmektedir.⁵¹

Reşat Kasaba'nın *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar* adlı eseri, Osmanlı konar-göçerleri üzerine yapılmış bir diğer önemli çalışmadır.⁵² Eserde Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin konumu ve siyasal iktidarla olan ilişkisi, Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde göçebelerin uç noktalarda üstlendikleri rolü, aşiretlerin devlet içi örgütlenmesi açısından önemi, devlet görevlileriyle yaptıkları işbirliği, 17. yüzyıldan başlayarak artan aşiret ayaklanmaları ve devletin bu duruma tepkisi, devletin yerleşik bir toplum meydana getirme amacıyla 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında yaptığı girişimler bu eserde ayrıntılı bir şekilde irdelenmektedir.

Aşiretler hakkındaki bir inceleme Mark Sykes'in "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" adlı çalışmasıdır. Sykes, Kürt aşiretlerini farklı bölgesel kategorilerde

⁴⁹ Süleyman Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, ATESE Yayınları, Ankara, 2015.

⁵⁰ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul, 2007.

⁵¹ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, I-VI, Togan Yayınları, Ankara, 2011.

⁵² Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı'da Göçebeler Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

incelemektedir. “D” kategorisi olarak adlandırdığı bölgede Hesenan, Şeyh Bizini, Sipkan, Hamdikan, Zilan, Haydaran⁵³ ve Edeman gibi aşiretler bulunmaktadır. Çalışmada, Hesenan, Sipkan, Zilan ve Haydaran gibi aşiretlerle ilgili bir kısım bilgiler bu çalışmadan alınmıştır.⁵⁴

Martin van Bruinessen’in *Ağa, Şeyh, Devlet* adlı çalışması Osmanlı Devleti’nin Kürt aşiretleri ile ilişkilerini anlamak bakımından önemlidir. Eserde ağalık (aşiret) ve şeyhlik (tarikât) kurumunun siyasal iktidarla olan ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Çalışmada ayrıca ağaların, şeyhlerin Osmanlı ile olan ilişkilerinde reayanın durumu da irdelenmektedir.⁵⁵

Hakan Özoğlu’nun *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği* adlı çalışması Kürt aşiretlerini konu edinerek geniş bir kaynak taramasıyla okuyucuya sunmaktadır. Çalışma, Kürt aşiretlerinin genel yapısı hakkında mühim bilgiler içermekte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte yerel beylerin elde ettiği imtiyazlar üzerinde durmaktadır.⁵⁶

Sabri Ateş’in *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914* adlı çalışması ise 19. yüzyıl Osmanlı-İran sınırı üzerine yapılan kapsamlı çalışmalardan biridir. Yazar, Osmanlı-İran sınırının tarihi süreç içerisinde sahip olduğu öneme değinmekle birlikte özellikle 19. yüzyılda her iki devletin anlaşmazlık yaşadığı bölgeleri geniş bir şekilde irdelenmektedir. Bu çalışmada ayrıca Osmanlı-İran arasında temel anlaşmazlık meselelerinden biri olan göçebe aşiretler üzerinde de durulmaktadır.⁵⁷

İnceleme sahasında aşiretler bahsinde mühim bir yer tutan Erdal Çiftçi’nin, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The Haydaran Tribe and the Empire, 1820-1929* adlı doktora tezi Haydaran aşireti ile ilgili yapılan en kapsamlı kaynaktır. Bu çalışmada aşiretin Diyarbakir bölgesinden Doğu Anadolu’ya geliş süreci ve sonrasında Osmanlı-

⁵³ Arşivde bazı yerlerde Haydaran, Haydaranlı, Haydaranlu gibi kayıtlar mevcuttur. Araştırmada Haydaran ismi tercih edilmiştir.

⁵⁴ Mark Sykes, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 38 (Jul.-Dec., 1908), pp. 475-480.

⁵⁵ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

⁵⁶ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

⁵⁷ Sabri Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

İran arasındaki hareketliliği geniş bir şekilde ele alınmaktadır.⁵⁸ Bununla birlikte Erdal Çiftçi'nin "Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes of the Northern Ottoman-İranian Frontier" adlı makalesinden de yararlanıldı. Burada ise Diyarbekir'den Bayezid taraflarına gelen Bisyan aşiretinden bahsedilmekte olup, aşiretlerin devlet desteğiyle askeri kabiliyetlerinden dolayı serhad bölgesine yerleştirildikleri ifade edilmektedir. Ayrıca çalışmada emirlerden ziyade aşiretlerin asıl askeri kuvvetler olduğu belirtilmektedir.⁵⁹

⁵⁸ Erdal Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The Haydaran Tribe and the Empire, 1820-1929*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018.

⁵⁹ Erdal Çiftçi, "Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes of the Northern Ottoman-İranian Frontier", *Middle Eastern Studies*, Vol. 54, Issue, 2018, s. 270-288.

I. BÖLÜM: OSMANLI İDARESİNDE BAYEZİD SANCAĞI

Bayezid Sancağı, 16. yüzyılda Osmanlı-İran arasında yaşanan güç ve hâkimiyet mücadelesi sonrasında Osmanlı'nın egemenliğine girmiştir. Sancak 16. yüzyıl boyunca Osmanlı-İran arasında sık sık el değiştirmiş ve 1578 yılında Lala Mustafa Paşa'nın Şark Seferi'nden sonra kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu bölümde Bayezid Sancağı'nın idari, sosyal ve ekonomik yapısı izah edilecektir. Sancakta klasik Osmanlı sancak yapısından farklı olarak uygulanan yurtluk-ocaklık sisteminin mahiyeti, işleyiş biçimi anlatılacaktır. Sancağın tarihi süreçte Osmanlı idari yapısında bağlandığı eyaletler, sancağın idari görevlileri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca her iki devlet arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerde, Bayezid Sancağı'nın rolüne değinilecektir.

1.1. COĞRAFİ KONUM

Bayezid; Doğu'dan İran, Batı'dan Karakilise (Ağrı), Kuzey'den Iğdır bölgesi ve Kars, Güney'den de Çaldıran Ovası ve Van'la çevrili olup, Ağrı Dağı'nın güneybatısında, Aras Irmağı'nın kollarından olan Zenkimar suyuyla birleşen Sarısu çevresinde gelişmiş olup denizden 1600 m yüksekliğinde kurulmuştur.⁶⁰ Ali Saib Efendi *Coğrafya-yı Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniye* adlı eserde, Bayezid Sancağı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Bayezid Sancağı Erzurum vilayetinin şarki kısmını teşkil ederek makarr-ı liva olan Bayezid kasabası merkez vilayete 55 saat mesafede kaim ve 47.000 zekur nüfusu şamildir. Bayezid Kal'ası bir tepe üzerine mebni olup Rusya ve İran hudutlarının mahall-i garb telakkisinde bulunmasıyla mühimdir. Arazisinde zuhur ve cerayan eden pekarlarda Murad Nehri vücuda gelir ve külliyyetli hububat ve sebzevat ve meyve yetişir. Liva-i mezkûra merbut kazalar; Nefs-i Bayezid, Diyadin, Antab, Karakilise, Eleşkirt'dir.”⁶¹

⁶⁰ Metin Tuncel, “Doğubayazıt”, *DİA*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 492.; Hamza Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, 1.

⁶¹ Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu Ziya, Kostantiniye, 1304, s. 203-204.

1.2. BAYEZİD KALESİ

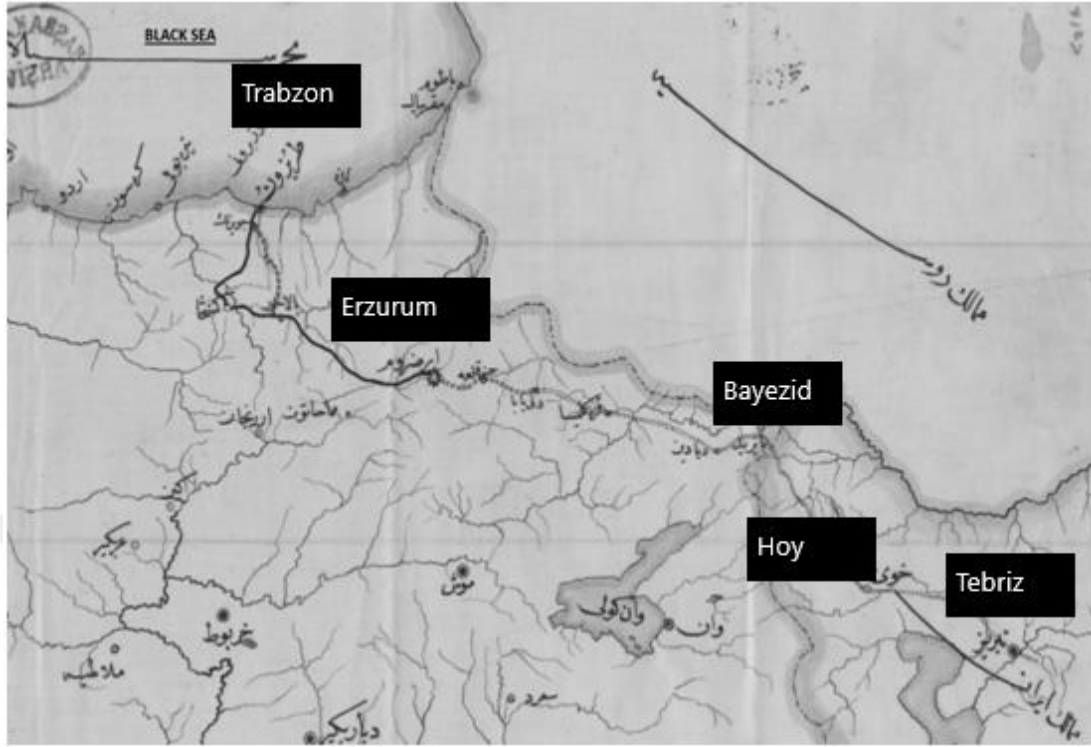
Tarih boyunca önemli geçiş noktasında bulunan Bayezid sırasıyla; Urartu, Kimmer, İskid, Med, Pers, Part, Sasani, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Moğol, Harezmi, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1404 yılında İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Erzurum- Bayezid Kalesi-Makü güzergâhından geçmiş ve bu vesile ile kale hakkında bazı tasvirlerde bulunmuştur. Kalenin yüksek bir kayanın üzerinde inşa edildiğini, hayli geniş kuleli duvarlarla çevrili olduğunu, bu duvarların merdivenleriyle şehre inildiğini ve içinde bir pınarın olduğunu, Timur tarafından kuşatıldığını ancak Bayezid hâkiminin Timur’a vergi vermeyi ve savaş dönemlerinde askerleriyle Timur’un yanında yer almayı kabul etmesi üzerine kuşatmanın kaldırıldığını ifade etmiştir.⁶²

Yüksel Bingöl, Bayezid Kalesi’nin “Ceneviz Kalesi” olarak da ifade edildiğini belirtmektedir. Ortaçağın başlarında Cenevizliler’in Karadeniz ile Asya arasında ticaret yaptıklarını ve güzergâh olarak da Bayezid’i kullandıklarını ifade etmektedir. Ona göre Cenevizliler bu dönemde Sinop, Samsun ve Trabzon gibi kıyı şehirlerindeki iskelelere getirdikleri malları kervanlarla Erzurum-Tebriz güzergâhını kullanarak Asya’ya ulaştırıyorlardı. Bu bağlamda Cenevizliler’in Asya’ya giden kervanlarının uğrak yerlerinden biri de Bayezid Kalesi idi.⁶³

⁶² Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur (Embajada a Tomar lan)* Tercüme: Ömer Rıza Doğrul-Sadeleştiren: Kamil Doruk, Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s. 91.

⁶³ Yüksel Bingöl, “İshak Paşa Sarayı ve Çevresinin Arkeolojik Topografyası”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, 2004, s. 219.

Harita 1. Trabzon-Erzurum-Bayezid ve Tebriz Ticaret Yolu (1884)⁶⁴

Bayezid, savaşlar ve saldırılardan korunmak amacıyla sarp ve kayalık bir zemin üzerinde kurulmuştur. Eski Bayezid'in kuzeydoğusunda, "Belleburç" denilen semtte yer alan kale, eski kasabadan 300 metre yükseklikte yer almaktadır. Tek parça, sert ve dik kaya üzerine inşa edilen kalenin güneyinde bulunan İshak Paşa Sarayı ile kale arasında derin bir vadi bulunmaktaydı. Osmanlı'nın serhad bölgesindeki önemli merkezlerinden biri olan Bayezid'in, etrafındaki surlar ve iç kale varlığını 19. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirdi. Bayezid'in etrafını çevreleyen surların günümüze ulaşan kalıntıları, birkaçı dışında yok denecek kadar azdır. Bu surlar, 19. yüzyılda bölgeyi gezen seyyahların çizmiş olduğu gravürlerine yansıdığı görülmektedir.⁶⁵ Kalenin kayalıklar üzerinde kurulmasının nedeni Bayezid'in geçiş noktasında bulunması, sınır komşusu olan devletler arasında tampon görevi görmesi ve sürekli saldırılara maruz kalmasıdır. Bayezid, Doğu Karadeniz'in önemli limanı Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e

⁶⁴ BOA, *İ. MSM*, 78/3421.

⁶⁵ Yusuf Çetin, *Tarihi Kalıntılar ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, İbrahim Çeçen Vakfı, Ağrı, 2012, s. 23-25.; Yusuf Çetin, "Eski Bayezid Kalesi Tarihi ve Mimarisi", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, 2004, s. 210-211.

bağlayan ticaret yolunun üzerinde ve İran'la önemli ticaret ağının gerçekleştirildiği bir konumda bulunmaktaydı.⁶⁶

Bayezid denildiğinde, yapıldığı dönemin en önemli mimari eserleri arasında yer alan İshak Paşa Sarayı akla gelmektedir. Bayezid Kalesi içinde yer alan saray, sancağın tarihi ve kültürel değerleri açısından büyük önem taşımaktadır. Harem dairesinin cümle kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre saray, 1199/1784-1785 tarihinde İshak Paşa tarafından yaptırıldı/tamamlandı.⁶⁷ Ancak dönemin koşulları göz önüne alındığında İshak Paşa'nın (1775-1799) mutasarrıflığının ilk on yılında böyle bir yapının inşa edilmesi oldukça zordur. Hem kalenin kurulduğu mekânın fiziki koşullarının elverişsizliği hem de böyle büyük bir yapının kısa bir sürede bitirilmesi imkân dâhilinde değildir.

Sarayın harem taç kapısının ön yüzünde “Çaker İshak Paşa Üstad-ı Karn (Devrin Üstadı İshak Paşa kulu) ifadesi yer almaktadır. Bazı araştırmacılar, sarayın yüzyıl gibi bir süre içerisinde tamamlandığını (1784) ve bu yapıyla birlikte yüzyılın saray yapı geleneğinin dışında bir üslup meydana geldiğini ifade etmektedir. İshak Paşa'nın⁶⁸ babası (Çıldır Beyi) Abdi Bey'in 1685 yılında sarayın inşaatına başladığını ifade etmektedir. Saray içerisindeki caminin kubbe ve minaresi bütün saraya hâkim olmakla birlikte tapınak-saray tarzı üslup ön plana çıkmaktadır. Sarayın yapısında kesme taş malzeme kullanılarak saraya büyük bir görkemlilik kazandırıldığı görülmektedir. Anadolu saray yapı geleneğinde karşılaşılmayan türbe, ilk olarak İshak Paşa Sarayı'nda ortaya çıkmaktadır.⁶⁹

Sarayda bulunan türbenin giriş kapısının üstündeki kitabede “Camiü't-tarihtir, “lafz-ı diriğ” ifadeleri yer almaktadır. “Lafz-ı diriğ” ifadesi 1214/1799 tarihini işaret etmektedir. Bu tarih aynı zamanda İshak Paşa'nın ölüm tarihidir. Sonradan yapılan kazılarda sarayın içindeki büyük avluda ve İshak Paşa'nın yer altındaki mezarının kapısı üzerinde bir kitabe daha bulunmuştur.⁷⁰

⁶⁶ Tuncel, “Doğubayazıt”, s. 492.

⁶⁷ Semavi Eyice, “İshak Paşa Sarayı”, *DİA*, c. 22, İstanbul, 2000, s. 542-544.

⁶⁸ Çıldır valisi İshak Paşa ile Bayezid mutasarrıfı İshak Paşa'nın aynı kişiler olmadığı meselesi ileride anlatılacaktır.

⁶⁹ Hüseyin Yurttaş, “Türk Saray Mimarisi İçerisinde İshak Paşa Sarayı'nın Yeri”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul, 2004, s. 261.; Zeki Sönmez, “Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa'nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum'da Bulunan Türbesi Üzerinde Notlar”, *Mimarlık Bülteni ve Restorasyon Bülteni*, Sayı. 13-14, İstanbul, 1981, s. 1-12.

⁷⁰ Bu hususta bkz. Bingöl, “İshak Paşa Sarayı ve Çevresinin Arkeolojik Topografyası”, s. 222.

Bayezid Kalesi içerisinde yer alan cami iç kalenin güney eteğindeki yamaçta yer almaktadır. “Eski Cami”, “Cami-i Gevher-i Digar”, “Sultan Selim I Camii” adları ile zikredilen Eski Bayezid Cami, Bayezid Kalesi içerisinde yer almaktadır. Caminin, kimin tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir.⁷¹

James Brand, 1838 yılında Adilcevaz-Diyadin-Bayezid güzergâhında yaptığı seyahatte Bayezid ile ilgili şu tasvirlerle yer vermektedir:

“Bayezid şehri, 13-16 km genişliğindeki ovanın öbür tarafında Ağrı Dağı’na bakan dağ sırasının bir girintisinde, kayalıklar arasında kurulmuştur. Türkiye’de gördüklerimin hepsinden daha üstün güzel bir taş bina olan Paşa’nın sarayı bu zirvenin en tepesinde kurulmuştur ve aşağıdaki şehre bakmaktadır. Ancak çevresindeki dağlar daha yüksektir; Ruslar da topraklarını bu dağlardan getirerek sarayı topa tutmuş ve birkaç topun isabet etmesinin ardından şehir teslim olmuştur. Saray şu an çok bakımsız ve viran haldedir. Çarşılar acınacak durumdadır ve doğru düzgün mal yoktur; mekân, ticari bir canlılık varmış gözükmemektedir.”⁷²

Brand, seyahatnamesinde; İshak Paşa’nın eski konağının vadinin diğer tarafında bulunduğunu ve saraya baktığını, yapının yarısının dağa yaslandığını ifade etmektedir. Yine burada çok büyük depoların olduğunu, toprakların yardımı olmadan buranın zapt edilemeyeceğini, ancak top bataryalarının şu anda hizmet veremediğini belirtmektedir.⁷³

1.3. OSMANLI DEVLETİ’NİN DOĞU ANADOLU’YU İLHAKI

Osmanlı Devleti’nin Doğu Anadolu’ya hâkim olmasından önce Doğu Anadolu Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Timurlular’ın mücadele sahası olmuştur. 1405’de Timur’un ölümünden sonra Anadolu, Irak ve İran’da siyasi otorite boşluğu meydana gelmiş, devletler veya beylikler kaybettiği toprakları tekrar geri almıştır. Karakoyunlular da bu otorite boşluğundan faydalanmış ve kısa sürede Erzincan’dan Kazvin’e ve Gence’den Bağdat’a kadar yayılmıştır. Bu durum Karakoyunlular ile Timurlular’ı karşı karşıya getirmiştir. 1421 yılında Karakoyunlular ile Timurlular

⁷¹ İsmet Alpaslan, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982, s. 192.; Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 52.

⁷² James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, Çev. A. Cemil Kaya, Rupel Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 157.

⁷³ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 158.

arasında Eleşkird Meydan Muharebesi meydana gelmiştir. Timur'un oğlu Şahruh, Bayezid Kalesi'ni aldıktan sonra Aladağ istikametinden Erciş'e doğru hareket etmiş ve burada bulunan yerel beylere hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Daha sonra Eleşkirt tarafına doğru yola devam eden Şahruh, Eleşkirt'te Karakoyunlular ile yaptığı savaşı kazanmıştır.⁷⁴

Akkoyunlu dönemi ve sonrası Osmanlı-İran ilişkilerindeki gerginlik II. Bayezid dönemine kadar geriye götürülebilir. Şah İsmail'in Doğu Anadolu'ya egemen olma isteği ve Yavuz Sultan Selim'in yayılma sahalarından birinin de bu bölge olması Safeviler ile Osmanlılar'ı karşı karşıya getirmiştir. Yavuz Sultan Selim'in takip ettiği doğu siyaseti onu Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail ile karşı karşıya getirmiştir.

Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlılar'a bağlanmasında etkili olan İdris-i Bitlisî⁷⁵ Doğu Anadolu için de aynı politikayı benimsemiştir. Padişah, İdris-i Bitlisî'yi Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakir'e kadar uzanan bölgeyi Şah İsmail'e karşı ayaklandırıp Osmanlı Devleti'ne bağlaması için Doğu Anadolu'ya göndermiştir. İdris-i Bitlisî'nin süreç içerisinde Doğu Anadolu'da yaptığı faaliyetler bölgenin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve idari hâkimiyetine girmesini sağlamıştır.⁷⁶

Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî aracılığıyla Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt beylerinin Osmanlı'ya tabi olmasını sağlamıştır.⁷⁷ Şeref Han, *Şerefnâme* adlı eserinde Kürt beylerinin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını şu şekilde ifade etmektedir:

“Sultanın ordusu Rum tarafına döndüğünde Hâkim İdris, Sultana bir arzuhal sundu. Şöyle diyordu: Kürdistan beyleri Sultanın lütuf ve ihsanıyla kendilerinin varisi oldukları vilayetlerin eskiden olduğu gibi kendilerine lütfetmesini ve komutası altında hep birlikte Diyarbakir'e gidip Safevi Valisi Kara Han'ı oradan çıkarmak için başlarına beylerbeyi rütbesinde olacak büyük şahsiyeti tayin etmesini dilemektedirler. Sultan ise isteklerini olumlu karşılayarak şu cevabı verdi:

⁷⁴ Bilgehan Pamuk-Ahmet Aydın, “Karakoyunlu-Temürlü Mücadelesi ve Eleşkird Meydan Muharebesi”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul, 2004, s. 151-157.

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Abdulkadir Özcan, “İdrisi-i Bitlisî”, *DİA.*, c. 21, İstanbul, 2000, s. 485-488.

⁷⁶ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 15-16; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 10. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 275; Cabir Doğan, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirilikleri ve Statüleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, Sayı. 23, s. 33.

⁷⁷ Solak-zade, *Solak-zade Tarihi*, İstanbul, 1297, s. 378-382.

“Kürdistan beyleri içerisinde beylerbeyi görevini üzerine alabileceği ve bütün Kürt beylerinin boyun eğecekleri, komutası altında Kızılbaşlarla çarpışmaya ve onları ülkeden kovmaya gidecekleri birini kendi aralarında seçsinler.” İdris-i Bitlisi ise cevaben: “Bunların arasında kendilerine has çokluk içinde birlik vardır. Hiçbiri bir diğerine baş eğmez. Burada amaç Kızılbaşların topluluğunu dağıtacak yöntemi bulmaktır. Bu yüzden saltanat hizmetkârlarından birisi tayin edilmelidir ki bütün Kürt Beyleri ona itaat edip emri altında toplansınlar ve böylece bu önemli iş en hızlı şekilde tamamlansın” demiştir.

Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim Diyarbekir Beylerbeyliği’ne Bıyıklı Mehmed Paşa’yı atamıştır.⁷⁸

1514 tarihindeki Çaldıran Savaşı sonrasında Doğu Anadolu’da Osmanlı hâkimiyeti sağlanmış, 1515 yılında Dede Kargın Savaşı sonrasında Diyarbekir, El-Cezire ve Kuzey Irak’ın bazı bölgeleri yerel beylerin desteğiyle Osmanlı’ya ilhak edilmiştir. Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim’in ölümünden sonra iki devlet arasında uzun bir süre savaş yaşanmamış, ancak Safeviler Anadolu’daki isyanları kışkırtmada geri durmamıştır.⁷⁹ Yavuz Sultan Selim’in amacı Safeviler’e kuvvetli bir darbe vurmak değil, kendisi için büyük bir tehlike olan bu devleti ortadan kaldırmak olmuştur. Ancak devlet adamları ile yeniçerilerin muhalefeti ve Sultanın erken ölümü bu amacın gerçekleşmesini engellemiştir.⁸⁰

İran’da Safevi hanedanının tahta çıkmasından sonra şahlar Kürtler üzerinde egemenlik kurma faaliyetine girmeye başlamıştır. İran şahları genellikle aşiret reislerini ırsî valilik unvanıyla görevlendirerek hâkimiyetlerini İran’daki Kürtler üzerinde tesis etmeye çalışmış ve Osmanlı’daki Kürt aşiretlerini hem silah hem de ideolojik açılardan desteklemişlerdir.⁸¹ Bu şekilde İran Şii politikasını Osmanlı ülkesinde yayma zemini bulmaya çalışmıştır.

Serhad bölgesi Osmanlı-Safevi devletlerinin hâkimiyet sahasını oluşturduğundan, her iki devlet bölgeyi kendi kontrolünde tutabilmek için Kürt beylerini kendi taraflarında

⁷⁸ Şeref Han Bitlisi, *Şerefnâme*, c. I, s. 446-447.

⁷⁹ Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkasya Fatihi Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016, 11-12.

⁸⁰ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 37.

⁸¹ Averyanov, P. İ., *Osmanlı-Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*. Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 23.

tutma uğraşındaydılar. 1527 yılı Osmanlı idari düzeninde Osmanlı ümerasında önemli Kürt beyleri de bulunmaktaydı. Bitlis Hâkimi Şeref Bey, Hasankeyf meliki Süleyman Bey, İmadiye Hâkimi Hasan Bey, Siverek Hâkimi Mir Seyyid Bey, Çemişgezek Hâkimi Mir Hüseyin Bey, Sason Hâkimi Mehmed Bey Sasonî, Palu Hâkimi Cemşid Bey gibi şahsiyetler bunlardan bazılarıydı.⁸² İlerleyen süreçte Osmanlı Devleti, hükümet veya yurtluk-ocaklık bölgelerini sıradan sancaklara çevirmekte ya da gerekli gördüğünde bunun tam tersini yapmakta tereddüt göstermemekteydi. Böyle pragmatik (faydacı) bir yaklaşımla merkezi otoritelerini hem doğrudan kontrollerindeki yerlerde hem de esnek bir yapıyla kendilerine bağlı topraklar üzerinde egemenlik kurmak ve genişletmek için yoğun bir çaba sarf ettiler.⁸³ Yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemine ileride ayrıntılı olarak değinilecektir.

1.4. BAYEZİD'İN OSMANLILAR'IN HÂKİMİYETİNE GEÇMESİ, İDARESİ VE SOSYOEKONOMİK YAPISI

Bayezid, ilk olarak Sultan Selim döneminde Osmanlılar'ın egemenliğine geçmiştir. Feridun Bey, Sultan Selim'in Şah İsmail ile yaptığı Çaldıran Savaşı'nda ordunun Çaldıran'a yaklaştığında Bayezid halkının Padişaha bağlılıklarını bildirdiklerini ifade etmektedir.⁸⁴ Ancak Bayezid kısa bir süre sonra Safevîler'in kontrolüne girmişse de, İrakeyn Seferi (1533-1534) sonucunda tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.⁸⁵ Sancağın sınırda olması sık sık el değiştirmesine sebep olmuştur. 1547'de Van ve Erciş ile birlikte İran'ın hâkimiyetine giren ve bu durum neticesinde bazı yerleri harap olan Bayezid, Ağustos 1553'te, Nahçıvan Seferi sırasında tekrar Osmanlı topraklarına ilhak edilmiştir.⁸⁶ 16. yüzyılın ilk yarısında Safevîler'le Osmanlılar arasında yapılan

⁸² Kunt, *Sancaktan Eyalete...*, s. 130-131.

⁸³ Mehmet Öz, "...The Case of Bidlis in the Sixteenth Century", s. 154-155.

⁸⁴ Feridun Bey, *Mün 'şeatü's-Selâtin*, c. I, İstanbul, 1274, s. 401.

⁸⁵ Dünder Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 52, 248, 252.

⁸⁶ Mehmet İnbaşı, "Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa", s. 191-192.; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 179-183.

savaşlarda büyük zarar gören ve stratejik açıdan önemli bir konumda olan bölge 1578 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁸⁷

1576'da Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra yerine oğlu II. Şah İsmail tahta geçmiştir. II. Şah İsmail babasının Osmanlı Devleti ile kurduğu/inşa ettiği barışı bozmuş ve bazı Kürd beylerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır.⁸⁸ Şahın ölümünden sonra Hoy, Makû, Salmas, Somati, Çûreş (Çures, Çors), Urmiye, Ovacık, Bayezid Kalesi, Diyadin ve Çaldıran gibi yerler tekrar ele geçirilmiştir.⁸⁹ 1577'de Mahmudi Beyi Hasan Bey, Kazvin'den Tebriz'e 7.000 Safevi askerinin geldiği haberini alarak 1.400 adamıyla birlikte Safeviler'e bağlı olan Çûreş (Çures, Çors) ve Mergan vilayetlerini yağmalamıştır. Süleyman Mirza'nın da çok sayıda askerini esir alıp, Ağrı Dağı'nda toplanan Ulus taifesini dağıtarak serdarlarını esir almıştır. Hasan Paşa daha sonra 400 adamla birlikte Aras'ı geçip Safevi kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bölge ahalisi Sünni olduğundan dolayı kendilerine karışılmamıştır.⁹⁰ Osmanlı-İran savaşlarında Bayezid Sancağı'nın durumu ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.4.1. İdari Yapı ve Görevlileri

Osmanlı Devleti, bir bölgeyi idare etmek için ilk dönemlerden itibaren fethettikleri bölgelere iki görevli atamışlardır. Bunlardan biri, askeri sınıftan ve padişahın yürütme yetkisini temsil eden sancakbeyi, diğeri ise ilmiye sınıfından ve padişahın yasal yetkisini elinde bulunduran kadı olmuştur.⁹¹

Osmanlı Devleti, bir imparatorluk geleneği olarak ele geçirdiği bölgeleri kendi sistemine dahil edebilmek adına vergi gelirlerini kayıt altına almış, tahrir defterlerine kaydetmiştir. Tahrir, Osmanlı Devleti'nin bir yeri fethetmesi sonrasında vergilerin ve bu vergileri veren kişilerin tespit edilmesi için farklı zaman dilimlerinde ve bölgelerde

⁸⁷ Abdulkadir Gül, "Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2001, s. 157; Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitapevi, İstanbul, 2014, s. 5.

⁸⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 56.

⁸⁹ Gelibolulu Mustafa Ali, *Nusretname*, Haz. H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 187.

⁹⁰ BOA, ADVNS. MHM, Nr. 32, s. 143, hk. 292.; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, s. 44-45.

⁹¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 108.

sayımların gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir.⁹² Tahrir, bütün vergi kaynaklarının kayıt altına alınması, vergi kaçakçılığının önüne geçilmeye çalışılması ve her türlü vergi muafiyetinin gözden geçirilmesi yoluyla devletin gelirlerinin artırılması olarak da ifade edilmektedir.⁹³ Fakat tahrirlerde tüm vergilerin kayıt altına alındığı söylenemez. Düzensiz olarak alınan avarız vergileri, aynî ve nakdi ödemeler ile angaryalar tahrir defterlerinde yer almamaktaydı.⁹⁴ Padişahın tahrir emini özel olarak görevlendirmesi ve kadı dâhil bütün yerel makamların yardımcı olmalarıyla kayıtlar oluşturulurdu.⁹⁵ Bu kayıtlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda her saltanat değişikliğinde veya gerekli görüldüğü zamanlarda tutulmaktaydı.⁹⁶

Tahrir emini, daha önce yapılan tahrirleri karşılaştırarak tımar sahiplerinin durumlarında ve gelirlerinde meydana gelen değişikliklerin tespitini yapmakla göreve başladı. Tahrir tamamlandıktan sonra tımarların yeni durumlarını gösteren *Tımar İcmal Defterleri* hazırlanır ve bölge ile ilgili ayrıntıları gösteren *Mufassal Defterler* temize çekilerek padişaha sunulurdu. Defterlerin bir kopyası beylerbeyi ve sancakbeyi yanında bulunurdu. Ayrıca merkeze gönderilen defterin, tımar icmal defterlerinden düzenlenmesi bakımından farklı olan, bir başka icmal defteri hazırlanırdı. Bir bölgenin tahriri yapılırken yalnızca o bölgenin has, zeamet ve tımar gelirlerinin kaydı yapılmazdı. Aynı zamanda bölgede bulunan evkafın, konar-göçer yapıların, piyade ve müsellemlerin ayrı ayrı tahrirleri yapılarak deftere kaydedilirdi.⁹⁷

Osmanlı'da tahrirlerin hangi zaman dilimi içerisinde yapıldığına dair ortak bir görüş bulunmamaktadır. Tahririn, on ila otuz yıl aralıklarla yapıldığı belirtilmektedir.⁹⁸

Mehmet Öz'e göre tahrirlerin zaman aralıklarının farklı olmasının nedeni sancakların durumu ve merkezi yönetimin gerekli gördüğü zaman diliminde gerçekleştirmesidir.⁹⁹

Tahrir defterleri önemli kaynaklar olmakla birlikte bünyesinde bazı önemli eksiklikler barındırmaktadır. Vergi endeksli tutulan bu kayıtlar ne toplam nüfus ne de doğum, ölüm

⁹² Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, c. 39, İstanbul, 2010, s. 425.

⁹³ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları İstanbul, 2000, s. 174.

⁹⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 92.

⁹⁵ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 177.

⁹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri, *İÜİFM*, II/I, İstanbul, 1940, s. 30-32.

⁹⁷ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 3.

⁹⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri, s. 30-32.

⁹⁹ Öz, "Tahrir", s. 426.

ve evlenmeler hakkında bilgi vermez. Bundan dolayı bu kayıtlardan hareketle bir yerin net nüfusunu ortaya çıkarmak oldukça zordur.¹⁰⁰ Bu meyanda aynı zorluk III. Murad döneminde tutulan Bayezid Sancağı ve Tevâbi'hâ Mufasssal Tahrir Defteri için de geçerlidir.¹⁰¹

Bayezid Sancağı ve ona tabi olan merkezler, mufasssal ve icmal defterlerine göre farklılık göstermektedir. 199 numaralı tahrir defterine göre sancak; Eleşkirt, Şelve, Ovacık, Diyadin, Bayezid, Urut ve İskender Kalesi olarak toplam yedi livadan oluşmaktadır.¹⁰²

Bayezid Mufasssal tahrir defterinin ilk sayfasında yer alan bilgiden hareketle Diyadin Livası'nın, Şelve Livası'na bağlı olduğu görülmektedir. Urut'un ise Bayezid Kalesi'ne bağlı bir nahiyesi olduğu anlaşılmaktadır. Urut Livası'na bağlı olan Kiği ve Zengezor ise Bayezid'e tabi olarak kayıtlıdır. İskender Kalesi'ne de defterin ilk sayfasında rastlanmamaktadır. Ancak mufasssal tahrir defteri ayrıntısıyla incelendiğinde İskender Kalesi'nin mevcut olduğu, Diyadin ve Urut'un ayrı birer liva oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰³ İlk sayfadaki notların daha sonraki dönemlerde ilave edilmesi kuvvetle muhtemeldir.

Defter ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde Bayezid Sancağı'na bağlı Aruç nahiyesinin 108. sayfada bittiği ve Urut nahiyesinin 112. sayfada başladığı görülmektedir. Urut Livası'nın başladığı yerde bazı sayfaların eksik olduğu göze çarpmaktadır. Bayezid Mufasssal Tahrir Defterine bakıldığında Urut, Kiği ve Zengezor'un¹⁰⁴ Bayezid'e bağlı olmadığı, adı geçen yerlerin Urut'a tabi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Ayrıca ilk sayfada belirtilmeyen İskender Kalesi'nin de 121. sayfada ayrı bir liva olarak kaydedildiği görülmektedir. Eleşkirt Livası (sancağı); Gölet, Dülbendlü, Kumluca, Şoşek (Şoşık), Yunus ve Karkin nahiyesinden, Diyadin Livası; Diyadin nahiyesinden, Ovacık Livası; Ovacık nahiyesinden, Bayezid Livası; Bayezid Kalesi ve Aruç nahiyesinden, Urut

¹⁰⁰ Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, Haz. Ayşe Çavdar, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 107-08.

¹⁰¹ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, *Bayezid Sancağı ve Tevâbi'hâ Mufasssal Tahrir Defteri*, No. 199. (Bundan sonra TKGM-KKA-TD-199 şeklinde kullanılacaktır)

¹⁰² Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, *Bayezid Sancağı ve Tevâbi'hâ İcmal Defteri*, No. 265. (Bundan sonra TKGM-KKA-TD-265 şeklinde kullanılacaktır) s. 1.

¹⁰³ TKGM-KKA-TD-199, s. 1.

¹⁰⁴ Urut, Kiği, Zengezor ve İskender Kalesi'nin bugünkü Nahçıvan sınırlarında olduğu, Ovacık'ın ise bugünkü İran sınırında olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kızıoğlu, *Osmanlıların Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590)*, s. 319, 504, 550, 495, 518.

¹⁰⁵ TKGM-KKA-TD, 199, s. 111-112.

Livası; Urut, Kiği, Zengezor nahiyelerinden oluşmaktadır. İskender Kalesi ise Kekeberde, Kehram Eğreşçi, Kehram Sahibi, Masırı, Yagaberd, Ma'deniş, Acnan, Kulaberd, Çavundur, Emlak, Hanazor, Mencivan, Perekşad, Kehpare nahiyelerinden müteşekkildir.¹⁰⁶

İcmal defterinde ise Bayezid Sancağı ve tevâbi'hâ; Eleşkirt, Şelve, Diyadin, Ovacık ve Bayezid livalarından oluşmaktadır.¹⁰⁷ İcmal defterinde de Padişah tuğrasının III. Murad'a ait olduğu tespit edilmiştir. Fakat bu icmalin 199 numaralı mufassalın icmalî olup olmadığı net değildir. Çünkü bu defterde Eleşkirt, Şelve, Diyadin, Ovacık, Bayezid livaları kayıtlıdır. Urut, İskender Kalesi livaları ve bu livalara bağlı nahiye, köy ve mezralar kayıtlı değildir.¹⁰⁸

Mufassal ve icmal defterlerindeki “*tevâbi'hâ*” kelimesi bir merkeze merbut (bağlı) anlamına gelmektedir.¹⁰⁹ Ancak Osmanlı idari yapısında livaların başka bir livaya bağlandığı pek rastlanan bir durum değildir. Osmanlı idari düzeninde eyaletler kendisine bağlı sancaklardan müteşekkildir. Ancak hem mufassal hem de icmal defterinde Bayezid ve tevâbi'hâ beraber zikredilmektedir. Arşiv belgelerinde bu durumu açıklayan bazı belgelerin varlığı söz konusudur. Hukuki olmazsa bile Eleşkirt, Diyadin ve Şelve sancaklarının fiili olarak Bayezid Sancağı'na bağlı oldukları görülmektedir. Örneğin, 1060/1650 tarihli atama kaydında Diyadin sancakbeyliğinin Bayezid Sancağı Beyi Behlül Bey'in arzıyla Yusuf Bey'e tevcih edildiği ifade edilmektedir.¹¹⁰ 1061/1651 tarihli başka bir arşiv kaydında ise Eleşkirt'in Bayezid Sancakbeyi Behlül Bey'in ocağı olduğu ve arzıyla kardeşi Mustafa Bey'e tevcih edildiği belirtilmektedir.¹¹¹

17 Ramazan 1144/14 Mart 1732 yılında Eleşkirt, Malazgirt, Şelve ve Diyadin beylerine bir emir gönderilmiştir. Emirde daha önce adı geçen sancakların Bayezid'e bağlı olduğu ve beylerin tayinlerinin Bayezid mutasarrıflarının arzıyla gerçekleştiği, ancak birkaç seneden beri bu sancakların Bayezid'den ayrılarak bağımsız hareket ettikleri ifade edilmiştir. Bu yeni idare tarzlarının meydana getirdiği sıkıntılardan dolayı söz konusu yerlerin tekrar Bayezid Sancağı'na bağlanması emredilmiştir. Ayrıca zikredilen

¹⁰⁶ TKGM-KKA-TD-199, s. 112-185.

¹⁰⁷ TKGM-KKA-TD- 265, s. 1.

¹⁰⁸ TKGM-KKA-TD, 265, s. 1.

¹⁰⁹ Şemseddin Sami, *Kamus-î Türkî*, 13. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 446.

¹¹⁰ BOA, A.RSK. d, Nr. 1519, s. 110.

¹¹¹ BOA, A.RSK. d, Nr. 1524, s. 84.

sancakbeylerinin savaş veya sefer dönemlerinde kendi askerleriyle Bayezid mutasarrıfının komutasında hareket etmeleri ifade edilmiştir.¹¹²

1144/1732'deki başka bir arşiv belgesinde Mahmud Paşa'nın Rumeli Beylerbeyi payesiyle rütbesi yükseltilmiş ve Mahmud Paşa Eleşkirt, Malazgirt ve Şelve sancaklarının nizam ve intizamından sorumlu tutulmuştur. Ayrıca Bayezid sancakbeyinin, adı geçen sancak mutasarrıflarının istihdamlarıyla görevlendirildiği ve sözü edilen sancakbeylerinin Bayezid beyinin reyi ile hareket etmeleri vurgulanmıştır.

¹¹³ Daha sonraki dönemlerde de benzer durumların yaşandığını görmek mümkündür. İshak Paşa'nın kapı kethüdası Ahmed Ağa, belgede Osmanlı serhaddinde olan Bayezid Sancağı'nın Osmanlı hakimiyetine girdiği tarihten beri yurtluk-ocaklıkla yönetildiğini ve Rumeli payesiyle İshak Paşa'ya tevcih edildiğini beyan etmiştir. Eleşkirt, Malazgirt, Şelve ve Diyadin sancaklarının Bayezid Sancağı'na bağlı olduğu ve adı geçen yerlerin beyleri azl ve nasbının Bayezid mutasarrıflarının görüş ve onayıyla olmasının "*kânûn-ı kadîm*" olduğu ifade edilmiştir. Ancak İshak Paşa'nın babasının vefatından sonra liva beylerinin bazı kişilerin (muhtemelen eyalet valileri) tahriklerine kapılarak Bayezid sancakbeyinin emrinden çıkıp Erzurum valilerine iltica ettikleri dile getirilmiştir. Bu durumun sancakta nizama zarar verdiği, Bayezid'de bulunan yerli aşiret ve kabilelerin bu sebepten Bayezid'i terk ederek İran'a gittikleri ve buralarda perişan oldukları beyan edilmiştir.¹¹⁴

1.4.1.1. Sancakbeyi

"Sancak" terimi Osmanlı Devleti'nden önce diğer Türk devletleri tarafından kullanılmıştır.¹¹⁵ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren hükümdarın adına hutbe okuma ve sikke bastırma bağımsızlığın sembolü olarak görülmekteydi. Tuğ, sancak ve davulu hükümdarın kendisi kullandığı gibi temsilcisi durumunda olan ve onun siyasal-idari otoritesini üzerlerinde taşıyan kişiler de kullanmaktaydı. Metin Kunt'a göre sancak ilk önceleri bir hükümdarlık alameti olarak bilinirken daha sonraları (14. yüzyıldan sonra) bir idari bölge manasının yanı sıra kumanda ve idare manalarına

¹¹² BOA, C. DH, 64/3154.

¹¹³ BOA, C. DH, 67/3326.

¹¹⁴ BOA, C. DH, 305/15208, s. 1.

¹¹⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 122.

gelebilecek şekilde kullanılmıştır. Örneğin “liva-i müselleme”, “liva-i piyade”, “voynuk”, “çingene sancağı” gibi coğrafi bölgeden çok belirli zümreleri içine alan terimlerde bu tabiri görmek mümkündür.¹¹⁶

Osmanlı idari teşkilatında sancak yöneticiliğini yapan kişiye “Sancakbeyi” veya “Mîrlivâ” adı verilmekteydi.¹¹⁷ Ancak, 16. yüzyılın başlangıcından itibaren sancakbeyinin yanında mutasarrıf kelimesinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Sancakbeylerine yıllık maaş olarak verilen dirliklerini dört kısımda incelemek mümkündür. Birincisi, sancaklarında has tasarruf edenler; ikincisi, kendilerine yurtluk-ocaklık sancak verilenler; üçüncüsü, mensup oldukları vilayetlerin gelirlerinden nakit olarak yıllık (salyane) alanlar; dördüncüsü, Anadolu ve Rumeli vilayetlerinin bazı sancaklarında yerleştirilen müselleme, piyade (yaya), voynuk ve çingene birliklerinin başında bulunan ve zeamet olarak tasarruf eden beyler şeklinde taksim edilmiştir.¹¹⁸

Sancak idarecileri için kullanılan sancakbeyi veya mirliwa kelimelerinin yanı sıra mutasarrıf kelimesi de kullanılmaktaydı. Mutasarrıf, bir işi istediği gibi idare eden anlamına gelmektedir.¹¹⁹

Mutasarrıf, Osmanlı idari yapısında herhangi bir makamı, görev veya memuriyeti elinde bulunduran kişi anlamına gelmekle birlikte 17. yüzyıldan itibaren bir sancağa veya livaya gönderilen kişi anlamını kazanmıştır. Osmanlı Devleti’nde meydana gelen gelişmeler neticesinde taşra yönetiminin yapısı değişmiştir ve mutasarrıflık kurumu da bu çerçevede taşradaki idari unvanlardan biri haline gelmiştir. Taşra idari yapısındaki değişiklikler beylerbeyi (vali), sancakbeyinin (mirliwa) yanı sıra mutasarrıf, mütesellim, muhassıl, voyvoda, ayan gibi yönetici kesimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹²⁰

Tımar ruznamçe defteri ile Bayezid icmal defteri karşılaştırıldığında Bayezid sancakbeyinin Bayezid Bey olduğu görülmektedir. 1003/1595 senesinde yapılan tecdid-i beratta sancağın 280.440 akçe ile kendisine Eleşkirt’te bulunan gümüş madeninin ihya edilmesi mukabilinde tahsis edilmiştir.¹²¹ 1010/1602 yılındaki tevcih kaydında Bayezid

¹¹⁶ Kunt, *Sancaktan Eyalet...*, s. 15-16.

¹¹⁷ J. Deny, “Sancak”, *İslam Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul, 1967, s. 186-189.

¹¹⁸ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, s. 206.

¹¹⁹ Şemseddin Sami, *Kamus-î Türkî*, s. 1278.

¹²⁰ Ali Fuat Örenç, “Mutasarrıf”, *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 377.

¹²¹ BOA, *DFE. RZ. d*, Nr. 167, s. 121.

Sancağı mutasarrıflığı 212.500 akçe karşılığında Şahsuvar Bey'in oğlu Hacı Bey'e tevcih edilmiştir.¹²²

İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere yurtluk-ocaklık sistemi aynı aile içinde kalmaktaydı. Bu bağlamda Bayezid Sancağı 1622-1623 yılında Suvar (Şahsuvar) Bey'in oğlu Abdi Paşa'ya tevcih edilmiştir.¹²³ Bazı araştırmacılara göre, IV. Murad (1623-1640) 1634 yılında Revan (Erivan) seferine çıktığında, bu sefere katılan yerel beylerden "Çolak" lakabıyla bilinen Abdi Paşa'ya Bayezid Sancağı'nın mutasarrıflığını verdi.¹²⁴ Ancak arşiv kayıtlarına bakıldığında Abdi Paşa'nın Erivan seferinde değil, daha önceki yıllarda Bayezid mutasarrıflığına atandığı görülmektedir.

Mela Mehmûdê Bayezîdî, Abdi Paşa hakkında bazı bilgiler vermektedir. Sultan Murad Erivan Seferi'ne çıktığı zaman (aslen Meyyafarkin) Silivani aşiretlerden bazılarının Abdi Bey'le birlikte Safeviler'e karşı Sultan Murad'ın yanında yer aldığını ve Sultan Murad'ın bunun karşılığında Eleşkirt, Bayezid ve Milve'yi (muhtemelen Şelve) yurtluk-ocaklık olarak Abdi Bey ve Silivan aşiretine verdiğini dile getirmektedir.¹²⁵ 1047/1637 tarihli kayıta Erzurum gümrüğünden Bayezid Kalesi muhafazasında bulunan Abdi Bey ve adamlarına lojistik destek sağlandığı ifade edilmektedir. Bu kayıt Abdi Bey'in Bayezid mutasarrıfı olduğunu doğrular niteliktedir.¹²⁶

1636 yılında Van Beylerbeyliği'ne Bayezid Sancağı'na zahire nakliyesi için merkezden gönderilen emirde sancak mutasarrıfının Abdi Bey olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷ Başka kaynaklarda da bu dönemde sancak mutasarrıfının Abdi Bey olduğunu teyit etmek mümkündür. Abdullah Varlı, Bayezid ile ilgili bazı önemli bilgiler vermektedir. Ancak verdiği bilgilerin kaynağını ayrıntılı olarak göstermediğinden bilgilerin karşılaştırmasını yapmak oldukça zordur. Varlı, Bayezid Sancağı mutasarrıfının sadece Bayezid'de yöneticilik yapmadığını aynı zamanda bazı yerlerin de kendisine "arpalık" olarak verildiğini ifade etmektedir. Arşiv belgesine atıfta bulunarak Pasin Livası'nın "arpalık" olarak Bayezid Kalesi Hâkimi Abdi Bey'e verildiğini söylemektedir. Abdi Bey'in 1053/1643 yılında vefat ettiğini, sancak mutasarrıflığının Erzurum Eyaleti Valisi

¹²² BOA, MAD. d, Nr. 17649, s. 63-64.

¹²³ BOA, KK. d, Nr. 266, s. 88-92.

¹²⁴ Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, s. 15.

¹²⁵ Mela Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusumatnameê Ekradiye*, s. 225.

¹²⁶ BOA, MAD. d, Nr. 3443, s. 48.

¹²⁷ BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 86, s. 2., hk. 5.; Murat Alanoğlu, *86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 70-71,

Sivayuş Paşa arzıyla Abdi Bey'in oğlu Behlül Bey'e, Pasin Livası Beyliği'nin de diğer oğlu Zeyneddin Bey'e tevcih edildiğini belirtmektedir.¹²⁸

Kâtip Çelebi'nin, *Cihannüma* adlı eserinde Bayezid ile ilgili paralel bilgiler yer almaktadır:

Kal'a-i Bayezid Kotur şimalinde bir kal'a ve livadır ve serhad-ı Acemdir. İki kal'a dahi buna tabidir. Biri, Diyadin kal'ası ve biri Hamur kal'ası. Bu livayı Behlül Bey ocaklık tarikiyle zabt ider, bunlar dahi tevaif-i Ekraddan Besyan aşiretinden gayet seçi' taifelerdir. Kızılbaşlar bunlardan gayet havf iderlerdi.¹²⁹

Kâtip Çelebi 1635 yılında Revan Seferi'ne katılmış ve Bayezid ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Bu dönemde Bayezid'in mutasarrıfının Bisyan (Besyan) aşiretinden Behlül Bey olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Varlı, Behlül Bey'den Abdi Bey'in oğlu olarak bahsetmektedir. Yurtluk-ocaklıkta sancak mutasarrıflığı aile içinde kaldığından Abdi Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu geçmiştir.

Abdullah Varlı, Behlül Bey'in 1056/1646'da vefat ettiğini ve yerine "Pürbelali " olarak bilinen Emir Muhammed'in mutasarrıf olduğunu ileri sürmektedir.¹³⁰ Ancak arşiv kayıtlarına bakıldığında Behlül Bey'in 21 Ekim 1650 tarihinde halen görevde olduğu görülmektedir.¹³¹ Emir Muhammed, Temmuz 1672 yılında Osmanlı Devleti'ne gönderdiği arzda Erciş Sancağı'nın torunu Abdülfettah'a tevcih edilmesini talep etmiştir. Erciş 1250 kile buğday karşılığında yeniçeriye tahsis edilmiştir. Emir Muhammed, Erciş'in kendi torunun tasarrufuna verilmesi halinde belirlenen 1250 kile buğdayın iki sene zarfında teslim edileceğini belirtmiştir. Ayrıca Erciş'i, Muş ve Kiği gibi şehirleri mamur edeceğini de dile getirmiştir. Bunun üzerine Erciş Sancağı Muhammed Pürbelali'nin torunu Abdülfettah Bey'e tevcih edilmiştir.¹³²

¹²⁸ Varlı, *Diwan û Jinewarî ya Ahmed ê Xanî*, s. 346.

¹²⁹ Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma li- Kâtip Çelebi*, c. I, Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 326.

¹³⁰ Varlı, *Diwan û Jinewarî ya Ahmed ê Xanî*, s. 388.

¹³¹ BOA, A. RSK d., Nr. 1519, s. 115; Nr. 1522, s. 34.

¹³² Varlı, *Diwan û Jinewarî ya Ahmed ê Xanî*, 351.

Ahmed-i Hanî¹³³ kaleme aldığı divanında, Muhammed Pürbelali hayatı hakkında bilgi vermemekle birlikte ölümü nedeniyle *Nerde Serhadların Padişahı* başlığı altında Muhammed Pürbelali uzun bir methiye ve mersiye hakkında şöyle beyitler yazmıştır:

Dımıl (Dünbülü) üç bin kişiydi
Yüz mir ve iki katı birleşti
Birbirinden paramparça etmişti
Serhadların Padişahı nerde?

Kars Sancağı'nın önü kesmişti
Bitlisililer Van'ı ondan almıştı
Dımıl Hanı'nı perişan etmişti
Serhadların Padişahı nerde?¹³⁴

Ahmed-i Hanî kaleme aldığı eserde Bayezid Beyi Muhammed Bey'in ölümünden derinden etkilenmiştir. Eserde Muhammed Bey'in serhad bölgesinde önemli bir yönetici ve serhadda beyler arasında büyük bir rekabet ve savaşın olduğu anlaşılmıştır. Devlet'in 1103/1691-1692 senesinde gayr-ı müslim reayanın cizye vergisini toplaması dolayısıyla Bayezid Beyi Mirza Bey'e emir gönderdiği anlaşılmaktadır. Mirza Bey'in kesin olarak hangi tarihte sancak mutasarrıflığına atandığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunamamaktadır.¹³⁵

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı arşiv belgelerine bakıldığında Bayezid sancak yöneticisi için bey ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Gerek Mühimme defterlerinde¹³⁶ gerekse Tımar Ruznamçe defterlerinde¹³⁷ sancak yöneticisi için sancakbeyi ifadesi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ancak 18. yüzyılın başlarından itibaren sancakbeyi yerine

¹³³ Ahmed-i Hanî, 1061/1650-1651 yılında Bayezid'de dünyaya gelmiştir. Araştırmacılar Hanî lakabından hareketle kendisinin Hanîyan aşireti mensubu veya Hanî köyünde doğduğu ile ilgili çıkarımlar yapmaktadırlar. Âlim, mutasavvıf ve şair Ahmed-i Hanî, *Nûbihara Biçûkan*, *Eqida İmanê* ve *Mem û Zin* gibi önemli eserler vermiştir. Hanî, 1119/1707-1708 tarihinde Bayezid'de vefat etmiştir. Bkz. İzzeddin Mustafa Resul, *Bir Şair Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zin*, Çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 41-49.

¹³⁴ Ahmed-i Hanî, *Ahmedê Xanî Külliyyatı IV: Diwan/Divan*, Çev. ve Analiz, Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, 2014, s. 125-126.; İbrahim Tahsin Doski, *Cewheru'l Meani Fi Şerhi Diwani Ehmed el-Xanî*, Dohok, 2005, s. 20.; Abdurrahman Durre, *Şerha Diwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jiyana Wî*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002, s. 336-337.

¹³⁵ BOA, *İE. DH*, 10/933.

¹³⁶ BOA, *A.DVNS. MHM. d*, Nr. 67, s. 50, hk. 132.; BOA, *A.DVNS.MHM.d*, Nr. 86, s. 3, hk. 5.

¹³⁷ BOA, *DFE. RZ. d*, Nr. 161, s. 129; *DFE. RZ. d*, Nr. 167, s. 121.

sancak mutasarrıfı ifadesinin aldığını söyleyebiliriz. Bu dönemden sonra Bayezid Sancağı ile ilgili belgelerde mutasarrıf kelimesi geçmektedir.¹³⁸

1700 tarihli Mühimme kayıtlarında Bayezid Sancağı mutasarrıfının İbrahim Paşa olduğu görülmektedir. Ancak sancak mutasarrıflığının İbrahim Paşa'ya tam olarak ne zaman tevcih edildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır. Mühimme kaydında 1700lül tarihlerde İbrahim Bey'in merkezi yönetim tarafından azledildiği ve yerine Mehmed Sani getirildiği görülmektedir.¹³⁹

Tablo 1: Bayezid Sancak Beylerinin Listesi (1574-1848)

Sıra No	Sancakbeyi Adı	Sancak Geliri/Bey Hassı (akçe)	Görev Yılı	Kaynak
1	Bayezid Bey	200.000-280.440	?-1595	BOA, DFE. RZ. d, Nr. 167.
2	Şahsuvar Bey		1595-1602	BOA, KK. d, Nr. 262.
3	Hacı Bey	212.500	1602-?	BOA, MAD. d, Nr. 17649.
	Abdi Paşa		1623-1636	BOA, KK. d, Nr. 266.
4	Behlül Paşa	240.000	1636-1650...	BOA, A. RSK d., Nr. 1519.
5	Muhammed Bey		?-1681	İzeddin Mustafa Resul.
6	Mirza Bey		1691-?	BOA, İE. DH, 10/933.
7	İbrahim Bey		?-1700	BOA A.DVNS.MHM.d, Nr.111.
8	Mehmed Sani Bey		1700-1706	BOA A.DVNS.MHM.d, Nr.111.
9	Abdulfettah Bey		1706-1711	BOA, İE. TCT, 23/2444
10	Ahmed Bey		1711-1715	AE. SAMD III, 19/1798.
11	Osman Bey		1715-1720	BOA, AE. SAMD. III, 76/7632.

¹³⁸ BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 151, s. 163, hk. 468.

¹³⁹ BOA A.DVNS.MHM.d, Nr. 111, s. 410, hk.1409.

12	Mahmud Paşa	1.109.154	1720-1768	BOA, <i>MFB</i> , 62.
13	Abdulfettah Paşa		1768-1775	Başar, <i>Eyalet Tevcihatı</i> , s. 118,134, 164-168.
14	İshak Paşa		1775-1799	BOA, <i>C. DH</i> , 305/15208.
15	Mahmud Paşa		1799-1806	BOA, <i>C. ML</i> , 41/1892.
16	İbrahim Paşa		1806-1814	BOA, <i>HAT</i> , 278/16353.
17	Mehmed Behlül Paşa	1.109.154	1814-1820	BOA, <i>HAT</i> , 724/34470.
18	Abdulhamid Paşa	1.109.154	1820-1821	BOA, <i>HAT</i> , 671/32854
19	Çeçen-zade Hasan Paşa		1821-1824	BOA, <i>HAT</i> , 1556/37
20	Mehmed Behlül Paşa	1.109.154	1824-1849	BOA, <i>MFB</i> , 763.

1.4.1.2. Kadı

Kadı, Osmanlı Devleti'nde şer'î mahkemelerde şer'î ve hukuki meseleleri hal eden, şehir ve kasabaların belediye işleri vazifesini gören, mülki, mali ve askeri görevleri olan bir memurdu.¹⁴⁰ Kadılar, kendilerine intikal eden meseleleri mahkemede çözmeye ya da merkeze gönderdikleri dilekçelerle devlet ile halk arasında arabuluculuk yapmaya çalışmaktaydı. Ayrıca kadı, tımar sahibinin veya yerel görevlilerinin suiistimallerini merkezi yönetime bildirmeye çalışıyordu. Reaya karşılaştığı problemler dolayısıyla kadiya başvurduğu gibi devlet görevlileri de kadiya müracaat etmekteydi.¹⁴¹ Şer'î hukuku yerine getirmekle görevli olması dolayısıyla merkezi devlet memuru olduğu kadar halkın devlet karşısındaki temsilcisiydi. Ayrıca kadı merkezden gelen emirleri

¹⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 83.; İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, c. 34, İstanbul, 2001, s. 69.

¹⁴¹ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altok, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 107.

kayıt altına almaktaydı. Örneğin, 1122/1711 yılında Bayezid Sancağı'na Ahmed Bey atandı ve kadı Haydar Efendi bu atamayı şahitler huzurunda deftere kaydetti.¹⁴²

Kadılar idari görevlerinin yanı sıra toprak kadılığı gibi önemli vazifeler de icra etmekteydi. Toprak kadıları, tahkik edilmesi gereken yolsuzlukları araştırmak ve denetlemekle görevliydi. Bunlar bazen toprak mahsulâtı kaçakçılığını önlemek için teftiş ve tedbirle görevlendirilmekteydi. Ayrıca tımar sahibi asli görevini yapmadığı takdirde şer'i işlemi gerçekleştirmekle vazifelendiriliyordu. Mesela 999/1590 tarihli Mühimme defterinde Revan Beylerbeyi'ne gönderilen emirde Bayezid Sancağı'nda Bisyan (Besyan) aşiretinden bazı tımar sahiplerinin savaş zamanında sefere katılmadıkları tespit edildi ve bundan dolayı toprak kadısının hukuk çerçevesinde gereğini yapması emrediliyordu.¹⁴³

Bayezid kadısı ile ilgili arşivde bazı belgeler bulunmaktadır. Bunlardan 5 Safer 1155/11 Nisan 1742 tarihli bir Mühimme kaydında, Bayezid Kadısı merkeze gönderdiği bir arzda, kale tamirinin 14.637,5 kuruş değerinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁴ 1218/1803-1804 tarihli bir belgede sancakbeyine Bayezid ahalisinden ağnam vergisi toplayarak merkeze gönderilmesi emri verilmiş, ancak Bayezid ve çevresinde bulunan konargöçer aşiretler Muş tarafına gittiğinden halk, ağnam vergisini ödemede güçlük yaşadıklarını dile getirmiştir. Kanıt olarak da Bayezid mutasarrıfının arzuhalini ve kadının ilamını göstermişlerdir.¹⁴⁵ Bu bağlamda merkezi yönetim, kadıları sancaklardaki yönetim mekanizmalarını kontrol amaçlı görevlendirmiştir.

1.4.1.3. Kethüda

Kethüda kelimesi Pehlevi kökenli olup, Farsça'da kedhudâ şeklini almıştır. Türkçe'de ise hem kethüda hem de kâhya biçiminde kullanılmıştır. Kethüda ifadesi 15. yüzyıldan itibaren bazı devlet adamlarının işlerini yürüten yardımcı anlamını da kazanmıştır.

¹⁴² BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 131, s. 3, hk. 4.

¹⁴³ BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 67, s. 50, hk. 123.

¹⁴⁴ BOA, C.AS, 968/42131, s.3.

¹⁴⁵ BOA, C. ML, 47/2171, s. 1.

Devletin en üst tabakasında görev yapan sadrazamdan en alt kesimdekine kadar mülki ve askeri kesimden pek çok görevlinin kethüda ünvanı taşıyan yardımcısı olmuştur.¹⁴⁶

Bayezid Sancağı'nda bulunan kethüdalarla ilgili muhtelif kayıtlar bulunmaktadır. 1136/1724 tarihli bir kayıta merkezi yönetim, Erzurum valisi ve kadısına, Eleşkirt ve Şelve sancakları mutasarrıflarına aşiret kethüdalarının yıllık ödemeleri gereken vergileri göndermediklerine dair bir emir göndermiştir. Devletin gönderdiği belgede, Kürdikan aşiretinden Kethüda İsmail ile Kürdikan'a tabi Beraziyan aşiretinden Kethüda Osman'ın 1712 senesinden 1724 senesine kadar yıllık göndermeleri gereken 450 kuruşu tahsil etmedikleri belirtilmiştir. Emirde adı geçen aşiretlerden ödemesi gereken miri verginin toplanması ve muhalefete izin verilmemesi emredilmiştir.¹⁴⁷

1.4.1.4. Alaybeyi

Alaybeyi, bir sancakta bulunan tımarlı sipahilerin en yüksek idari amiri olmuş ve bu kişiler serbest dirlik tasarruf etmiştir. Alaybeyi, sancak sipahilerinin istekleri göz önünde bulundurularak, beylerbeyi ve sancakbeylerinin arzı üzerine tayin edilmiş, kadı ve beylerbeyi arzı ile de görevlerine son verilmiştir.¹⁴⁸

Bayezid Sancağı'nda bulunan alaybeylerinden en dikkat çekici olanı Abdulkabir idi. Alaybeyi Abdulkabir 36.884 akçelik bir zeameti işletmekteydi. Fakat 996/1587 yılında vefat etmesinden dolayı dirliği oğulları Ömer ve Uğurlu adlı kişilere 10.000 akçe karşılığında tevcih edildi.¹⁴⁹ Zeametın geriye kalan kısmı Abdulkabir'in diğer oğlu, Divan kâtipleri zümresinden, Katip Mehmed'e verildi. Kâtip Mehmed'e daha önce gösterdiği yararlıklardan (Ahıska ve Gerger gibi yerlerde) dolayı 20.000 akçelik dirlik tevcih edildi. Adilcevaz Sancağı zeametinden azledilen Kâtip Mehmed, babasının vefatından sonra babasından kalan dirliği talep etti ve ilave dirliklerle Bayezid'de Surbahan-ı Ulya ve Surbahan-ı Sufla köylerinde bulunan 36.880 akçelik dirliği tasarruf ediyordu.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Mehmet Canatar, "Kethüda", *DİA.*, c. 25, İstanbul, 2002, s. 332.

¹⁴⁷ BOA, A.E. *SAMD III.*, 61/6109.

¹⁴⁸ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, s. 47.

¹⁴⁹ BOA, DFE. RZ. d. No. 156, s. 655.

¹⁵⁰ BOA, DFE. RZ. d. No. 156, s. 655.

Bir diğ er alaybeyleri ise Hasan ve Veli'ydi. Hasan Bayezid Kalesi'ne bağlı Eğdir'de (Iğdır) toplam 17.000 akçe dirlik tasarruf ederken, aynı Şekilde Bayezid  evresindeki Eleşkirt livasına bağlı Gölet nahiyesinde görevli olan Veli de 20.333 akçelik bir dirliği tasarruf etmekteydi.¹⁵¹

1.4.2. Bayezid'in Süreç İçerisinde Bağlandığı Eyaletler

Bayezid'in Osmanlı idari sistemi içerisinde bağlı olduğu merkezler hakkında bazı bilgi/belgelerin olduğunu söylemek mümkündür. Kanuni Sultan Süleyman dönemi kanunnamelerinde Van Eyaleti'nin 14 sancaktan meydana geldiğini ve bunların beŐinin *  mera-i Osmaniye* tasarrufunda olduğu, geriye kalanların ise yurtluk-ocaklık olduğu ifade edilmiştir. Bu dönemde Bayezid Kalesi, Van Eyaleti'ne bağlı olup yurtluk-ocaklıkla yönetilen sancaklardandı.¹⁵² Metin Kunt, 1568-1574 tarihleri arasında Van ve Erzurum eyaletlerine bağlı sancakları izah ederken Bayezid, Eleşkirt, Diyadin, Şelve, Ovacık, Kiği, Urut, İskender Kalesi gibi livaların isimlerini zikretmemektedir. Muhtemelen adı geçen yerler bu dönemde Safeviler'in kontrolünde bulunmaktaydı.¹⁵³ 9 Reb lahir 989/15 Temmuz 1581 tarihli ve 55 numaralı tımar Ruznamçe kaydında Bayezid Sancağı'nın Van Eyaleti'ne bağlı olduğu görülmektedir.¹⁵⁴ 1607 tarihinde kaleme alındığı belirtilen Ayn  Ali Efendi'nin eserinde 1560-1580 tarihleri arasında Van Eyaleti'nin 13 sancaktan meydana geldiği, Ovacık ve Kala-i Bayezid'in Van'a bağlı olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁵ 993/ 1585 tarihli sancak tevcih defterinde Bayezid'in bu tarihlerde h l  Van Eyaleti'ne bağlı olduğu görülür.¹⁵⁶

Tımar Ruznamçe defterlerine bakıldığında Bayezid Sancağı bir dönem Revan Eyaleti'ne bağlanmıştır. Mesela 27 Ramazan 1003 /5 Haziran 1595 tarihinde Cemaleddin oğlu Yusuf'a yapılan 5599 akçelik tımar tevcihinde Bayezid'in, Revan'a

¹⁵¹ BOA, DFE. RZ. d. Nr. 156, s. 655.

¹⁵² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: 4. Kitap, Kanuni Devri...*, s. 471.

¹⁵³ Kunt, *Sancaktan Eyalete...*, s. 139-145.

¹⁵⁴ BOA, DFE. RZ. d. Nr. 55, s. 1019.

¹⁵⁵ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1989, s. 225.

¹⁵⁶ BOA, Kamil Kepeci Defteri (KK.d) Nr. 262, s. 210.

bağlı bir sancak olduğu tespit edilmiştir.¹⁵⁷ 1008/1599 tarihli bir kayıttta da Bayezid Sancağı'nın halen Revan¹⁵⁸ Eyaleti'ne bağlı olduğu anlaşılmıştır.¹⁵⁹

1003-1008/1595-1600 yılları arasındaki 167, 187, 206, 223 numaralı Revan Tımar Ruznamçe defterlerine bakıldığında ise “*Bayezid der livâ-i mezbur*” ifadesiyle sık sık karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla Bayezid'in bir dönem Revan'a bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak sancağın hangi tarihten itibaren Revan Eyaleti'ne dâhil edildiği konusunda elimizde kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durumda Bayezid'in Revan'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı 1604 tarihine kadar Revan'a bağlı olduğu söylenebilir.

Orhan Kılıç “Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)” adlı çalışmasında Bayezid Sancağı'nın 1575-85 ve 1608-09, tarihlerinde Van'a bağlı olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰ Bu durum daha sonraki yıllara yansımamış olacak ki 266 numaralı ve 1632-1641 tarihli sancak defterine göre Van Eyaleti 13 sancak ve 4 hükümetten meydana gelmiştir. Bu sancaklardan biri de Bayezid Sancağı olmuştur.¹⁶¹

Osmanlı idari sisteminde sancakların bağlı bulundukları eyaletlerin idari yapısında zaman içerisinde değişiklik gösterebilmiştir. Eyaletlerin sancak sayılarında dönem dönem artma-azalma meydana gelmiştir. 1558-1740 yılları arasında Van Eyaleti'ne bağlı sancakların sayısı 13-34 arasında değişmiştir. Eyalette bulunan sancak sayılarının bu denli değişken olması, eyaletin hudutta yer alması ve bazı sancakların Osmanlı-İran arasında el değiştirmesi etkili olmuştur.¹⁶² Ayrıca Osmanlı Devleti'nde eyalet ve sancak teşkilatı bazı nedenlerden dolayı oldukça fazla değişiklik göstermiştir.¹⁶³ Bu

¹⁵⁷ BOA, DFE. RZ. d, Nr. 167, s. 195.

¹⁵⁸ Revan, sırasıyla Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Şirvanşahlar, Gürcü prenslerinden sonra Safeviler'in hâkimiyetine geçti. Safeviler döneminde bölgede Sa'dçukuru beylerbeyliği kuruldu. Beylerbeylik bu dönemde Makû'yü, Sederek'i, Nahçıvan'ı, Bayezid Kalesi'ni, Şadilü kabilesi vilayetini, Dünbili (Dümbüllü) kabilesi vilayetini ve Magezberd'i içine almaktaydı. 991/1583 yılında Lala Mustafa Paşa tarafından fethedildi. 1603'te başlayan Osmanlı-İran savaşları sonrasında Revan olumsuz etkilendi. Şah I. Abbas yedi aylık bir kuşatmadan sonra kaleyi aldı. Osmanlı ordusunun yaklaşması üzerine şehri tahrip ederek ahalisini göç ettirdi. 1013/1604 tarihinde ise Safeviler, Revan'ı hâkimiyetine aldı. Bkz. Mustafa Aydın, “Revan”, *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 26.

¹⁵⁹ BOA, DFE. RZ.d., Nr. 223, s. 280-81.

¹⁶⁰ Orhan Kılıç, “Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001, s. 193.

¹⁶¹ Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s. 228-229.

¹⁶² Kılıç, “Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)”, s. 194.

¹⁶³ Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 Tarihli Taksimat Defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Erzurum, 1963, s. 202.

değişiklikleri nazara almadan Osmanlı idari taksimatını tam olarak anlamak mümkün değildir.

1051/1641 senesi Ruus defteri kaydında Bayezid, Erzurum Eyaleti'ne bağlı olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁴ 1653- 1669 tarihlerinde ise Van Eyaleti'ne tabi olmuştur.¹⁶⁵ Diğer bir ifade ile Bayezid Sancağı farklı zamanlarda Van, Erzurum, Revan ve Kars'a bağlanmıştır.

Ayn Ali Efendi, Kanunnamesi'nde Van Eyaleti'nin on üç sancaktan meydana geldiğini, defterdar kethüdası ile tımar kethüdasının olduğunu dile getirmektedir. Kanunnamede eyaletin sancaklarının hangisinin yurtluk-ocaklık, hangisinin Osmanlı klasik sancağı olduğu belirtilmemiştir. Sadece Bitlis Hükûmeti'nin mülkiyet üzere yönetildiği beyan edilmiştir.¹⁶⁶ Diğer sancakların klasik Osmanlı sancakları veya yurtluk-ocaklık olduklarına dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Tablo 2: Ayn Ali Efendi'ye Göre Van Eyaleti (1608)

Van Eyaleti	
1-Adilcevaz	8-İsparid
2-Erciş	9-Ağakis
3-Muş	10-Ekrad-ı Beni Katur
4-Bargiri	11-Kale-i Bayezid
5-Karkir	12-Berdi'
6-Kessani	13-Ovacık
7-Bitlis (Hükûmet)	

Ayn Ali Efendi'in *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân* adlı eserinin farklı nüshaları bulunmaktadır. TBMM arşivindeki nüshasına göre Van Eyaleti 199 zeamet, 916 tane tezkireli ve tezkiresiz tımar olmak üzere toplamda 1115 kılıçtır.

¹⁶⁴ BOA, KK. d, Ruus Nr. 266, s. 88-93.; Mehmet İnbaşı, "Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Journal of Graduate School of Social Sciences)* c. 10. Sayı 2 (2007) s. 92.

¹⁶⁵ Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", s. 193.

¹⁶⁶ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, T.B.M.M., No. KZ-334, s. 11-12.

Bayezid Sancağı ile ilgili zeamet ve tımarları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶⁷ Ancak Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi nüshasında Bayezid Kalesi ile Eleşkirt sancakları birlikte zikredilmiş ve bey hassı 280.440 akçe olarak kaydedilmiştir.¹⁶⁸

Kâmil Kepeci Tasnifi'nin 266 nolu defterindeki kayıta Bayezid Sancağı'nın Erzurum Eyaleti'ne bağlı olduğu tespit edilmiştir. Sancakların idari statüleri hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır.¹⁶⁹

Tablo 3: Erzurum Eyaleti (1031-1050/1620-1640)

Erzurum Eyaleti Sancakları			
1- Karahisarı Şarki (A)		10- Bayburt Sancağı (H)	
2- Pasin		11- Kiğı Sancağı (O)	
3- Hınıs		12- Kal'a-i Bayezid Sancağı	
4- Malazgirt		13- Mamervan Sancağı	
5- Tortum		14- Tekman Sancağı	
6- Mecingerd (Y.O)		15- Köy Sancağı	
7- Kuzucan (O)		16- Defterdarlık Maliye-i Erzurum	
8- Sağman (O)		17- Defterdarlık Tımarha-i Erzurum	
9- İspir (A)			
Y: Yurtluk		O: Ocaklık	
		H: Has	
		A: Arpalık	

Bayezid Sancağı bu dönemde (1622-1623) Safeviler'in hâkimiyetinde kalmıştır. Bayezid Sancağı Safeviler'in elinden almak şartıyla Suvar (Şahsuvar) Bey'in oğlu Abdi Paşa'ya tevcih edilmiştir. Malazgirt Sancağı belli bir süreliğine Safeviler'den ayrılıp Malazgirt'e gelen Danişmendlü¹⁷⁰ aşiretinden olan mir aşireti beyi Nazır Bey'e verilmiştir. Bunun yanı sıra Pasin Sancağı belli bir süre Abdi Paşa'ya daha sonra da Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir (1040/1630-1631).¹⁷¹ Bu çerçevede Osmanlı-Safevi

¹⁶⁷ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, T.B.M.M, No. KZ-334, s. 38.

¹⁶⁸ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Türk Tarih Kurumu, Yer No. A/2306, 1380, s. 33-34.

¹⁶⁹ BOA, KK. d, Nr. 266, s. 88-92 (Yeni numaralandırma).

¹⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*.

¹⁷¹ BOA, KK. d, Nr. 266, s. 88-92.

mücadelesinde bazı aşiretlerin zaman zaman Osmanlı topraklarına geldiği ve Osmanlı'nın da gelen aşiretleri ödüllendirdiği görülmektedir.

1631-1632 yıllarına ait tevcihat kaydında Bayezid ve Eleşkirt sancakları Kars Eyaleti dahilinde zikredilmiştir. Eleşkirt Sancağı'nın daha önce Revan'a bağlı olduğu belirtilmekle birlikte Bayezid Sancağı ile ilgili hakkında sancakbeyinin Abdi Bey olduğu dışında bir açıklama yapılmamıştır.¹⁷²

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Van Eyaleti'nin toplam 37 sancaktan meydana geldiğini, fakat 20 sancakta Osmanlı Devleti'nin azl ve nasbının kabul edilmeyip, beyleri öldüklerinde sancakların oğullarına kaldığını ifade etmektedir. Evliya Çelebi 17 sancağın bazıları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Evliya Çelebi'nin Van Eyaleti dahilinde saydığı Bayezid Sancağı'nın idari yapısı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Seyyaha göre eyalete bağlı sancaklar aşağıdaki gibidir:

Tablo 4: Evliya Çelebi'ye Göre Van Eyaleti (1649-1656)¹⁷³

Van Eyaleti	
1- Erciş Sancağı	11- Ekrad-ı Beni Katur Sancağı
2- Adilcevaz Sancağı	12- Bayezid Kalesi Sancağı
3- Muş Sancağı	13- Berdi' Sancağı
4- Bargiri Sancağı	14- Erecik Sancağı
5- Karkar Sancağı	15- Kürladik Sancağı
6- Kessani Sancağı	16- Çobanlı Sancağı
7- Hizan Sancağı	17- Şureger Sancağı
8- İsparid Sancağı	18- Dalegird Sancağı
9- Ağakis Sancağı,	19- Zeriki Sancağı
10- Şirvi (Şirvan Ekrad) Sancağı	20- Van Sancağı

Evliya Çelebi, Van Eyaleti'nde azledilmeyi kabul etmeyen hükümetlerin başında Hakkâri Hükümeti'ni saymaktadır. Hakkâri Hükümeti'ni yöneten beylerin Abbasioğulları soyundan geldiğini ve toplam 47.000 askere sahip olduğunu ifade

¹⁷² Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 Tarihli Taksimat Defteri)", s. 222.

¹⁷³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 4/140.

etmektedir. Bunun yanı sıra Bitlis Hükümeti beylerinin de Rojikiyan aşiretinden olduğu ve Abbasilerin soyundan geldiğini ve Bitlis Beyi Abdal Han'ın savaş dönemlerinde 50.000 kadar asker toplama kabiliyetinin olduğunu dile getirmektedir. Bunun dışında Mahmudi Hükümeti'nin yanı sıra Pinyanişi, Dümbili aşiretlerini de hükümet olarak saymaktadır.¹⁷⁴ Evliya Çelebi, Bayezid Sancağı ile ilgili bilgi verdiği dönemde sancak mutasarrıfı Abdi Bey'in oğlu Behlül Bey idi.¹⁷⁵

Evliya Çelebi'nin dışında Koçibey Risalesi'nde de Bayezid Sancağı'nın Van Eyaleti'ne bağlı olduğu görülmektedir. Risaleye göre, Van Eyaleti 14 sancaktır, Bitlis hükümeti dışında diğer sancakların statüsü de belirtilmemektedir.¹⁷⁶

17. yüzyılın son çeyreğinden sonra Bayezid'in artık çoğunlukla Erzurum Eyaleti'ne bağlı olduğu söylenebilir. Ancak 19. yüzyılın bazı dönemlerinde Bayezid Sancağı'nın Van Eyaleti'ne dâhil edildiği görülmektedir. 1673-1702 yılları arasında Erzurum Eyaleti 17 sancaktan oluşmaktaydı.

Tablo 5: Erzurum Eyaleti (1682-1702)¹⁷⁷

Erzurum Eyaleti		
Klasik Osmanlı Sancakları	Miri Mukataa Sancaklar	Yurtluk-Ocaklık Sancaklar
1- Paşa Sancağı (Erzurum) 2- Karahisar-ı Şarkî 3- Tekman 4- Bayburd (Açık) 5- Tortum (Açık) 6- Mamervan (Te'bid)	1- İspir Sancağı	1- Hınıs 2- Pasin 3- Malazgirt 4- Mecingerd 5- Kuzucan 6- Kiğı 7- Bayezid Kalesi 8- Eleşkirt 9- Şelve 10- Köy

¹⁷⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 4/140-141.

¹⁷⁵ Katib Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma li- Katib Çelebi*, s. 326.

¹⁷⁶ *Koçi Bey Risalesi*, Haz. Seda Çakmakcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 128.

¹⁷⁷ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı...*, s. 64.

1717-1730 tarihleri arasında Erzurum Eyaleti 15 liva ve 1 defterdarlıktan müteşekkildi. Eyalete bağlı livaların bazılarının ne statüsü ne de yöneticisi belirtilmemektedir. Bayezid ve Eleşkirt sancaklarının ocaklık statüsünü devam ettirdikleri görülmektedir.¹⁷⁸

Tablo 6: Erzurum Eyaleti (1717-1730)

Erzurum Eyaleti	
Liva (Sancak)	Statüsü
Liva-i Pasin	-
Liva-i Hınıs	Ocaklık
Liva-i Malazgird	Ocaklık
Liva-i Tortum	-
Liva-i Mecingerd	Yurtluk-Ocaklık
Liva-i Kızucan	Ocaklık
Liva-i Bayburd	-
Liva-i Kiğı	Ocaklık
Liva-i İspir	-
Liva-i Kal'a-i Bayezid	Ocaklık
Liva-i Eleşgird	Ocaklık
Liva-i Tekman	-
Liva-i Köy	-
Defterdarlık Maliyye-i Erzurum	

Erzurum Eyaleti'nin 1730-1740 yılları arasındaki sancak sayıları ile 1682-1702 yılları arasındaki sancak sayıları arasında farklılık bulunmaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, s. 113-119.

¹⁷⁹ Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı...*, s. 64.

Tablo 7: Erzurum Eyaleti (1730-1740)

Klasik Osmanlı Sancakları	Miri Mukataa Sancaklar	Yurtluk-Ocaklık Sancaklar
1- Paşa Sancağı (Erzurum) 2- Pasin 3- İspir	1- Kiğı 2- Karahisar-ı Şarkî	1- Hınıs 2- Malazgirt 3- Mecingerd 4- Bayezid 5- Eleşkirt 6- Şelve 7- Diyadin 8- Kiğı

Osmanlı taşrasında eyaletlere bağlı sancakların sayısında büyük değişikliklerin olduğu bilinmektedir. Yurtluk-ocaklıkların sayılarında da aynı şekilde artma ve azalma meydana gelmekteydi. İran savaşları, siyasi ve iktisadi nedenler bu duruma neden olabilmekteydi. Bazen küçük yerleşim birimleri veya kaleler bölgedeki yerel beyin Osmanlıya bağlılığını sağlamlaştırmak, bazen boş kalmış bir nahiye veya kaza olarak ihya edilmek için “ocaklık” olarak verilebilmekteydi. Bundan dolayı yurtluk-ocaklık sayılarında bir değişiklik söz konusu olabilmekteydi. Yurtluk-ocaklık sistemi sadece Kürt beylerinin bulundukları bölgede değil, aynı zamanda Gürcistan beyleri ile Basra, Bağdad, Rakka gibi Arap eyaletlerinde bulunan bölgelerde de uygulandı.¹⁸⁰

1.4.3. Bayezid Sancağı’nda Yurtluk-Ocaklık Sistemi

Osmanlılar başlangıçtan itibaren merkeziyetçi bir devlet kurmak için çalıştı. Ancak bunu katı bir merkeziyetçilik olarak görmemek lazım. Öncelikle Balkanlar’da birtakım akıncı/uç beyleri geniş yetkilerle hareket ederdi. Halil İnalcık’ın tedrici fetih siyaseti olarak adlandırdığı bir yaklaşım vardı. Bazı bölgeler önce yerel beylerin idaresine bırakılır, zamanla bir kısmı merkeze bağlanır ama bazıları eski şekliyle devam ederdi. Bu anlayış Güneydoğu ve Doğu Anadolu’da da uygulanırdı. Bazı yerler normal Osmanlı sancağı (tımar sistemini uygulayan), bazı yerler yine tımar sistemi uygulamakla birlikte sancakbeyliği irsen bir aileye verilen yurtluk-ocaklık sancak, bazı

¹⁸⁰ Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s. 97.

yerler de tımar sisteminin uygulanmadığı ve ırsi yönetici aileler idaresinde eyalet (sonradan hükümet)-ocaklık olarak yönetildi.¹⁸¹

Osmanlı Devleti'nin idari yapısında vilayet, eyalet ve hükümet kavramlarına kısaca değinmekte fayda vardır. 16. yüzyılın ilk yarısında “beylerbeyilik” ve “vilayet” kavramları kullanılırken yüzyılın sonlarında “eyalet” kavramı kullanılmaya başlandı. 17. yüzyılda eyalet yerine “hükümet” kavramı da kullanılmıştır.¹⁸²

Feridun Emecen ve İlhan Şahin'in hazırlamış oldukları 1550-1551 tarihli Sancak Tevcih Defteri'nde Osmanlı taşra teşkilatı hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Defterde liva, elviye, vilayet ve eyalet kavramları ele alınmıştır. Burada beylerbeyilik ifadesiyle vilayet, eyalet kavramı ile ocaklık statüsüne sahip yerlerin kastedildiği belirtilmektedir.¹⁸³ Bu bağlamda erken dönem Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatının en geniş birimi olan vilayet (beylerbeylik) teriminin yerini XVI. yüzyılın sonunda eyalet kavramı almıştır.¹⁸⁴

Osmanlı Devleti'nin büyük bir kısmı eskiden beri dirlik sistemi ile yönetilmekteydi. Beylerbeyliklerini meydana getiren sancaklar; has, zeamet ve tımar şeklinde taksim ediliyordu. 1590 yılından sonra sınırları daraltılan beylerbeylikler bu tarihten itibaren eyalet olarak isimlendirilmekteydi. Osmanlı ülkesi 1610'lara doğru toplam 32 eyalete ayrıldı. Eyaletler vergi gelirlerine göre salyaneli (yıllıklı) ve salyanesiz (yıllıksız) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Salyaneli eyaletlerin gelirleri sipahilere tımar olarak dağıtılmaz, vali bütün askeri ve idari harcamaları karşıladıktan sonra başkente her yıl salyane adı altında bir miktar vergi gönderirdi.¹⁸⁵

Osmanlı idari teşkilatında tımar sisteminin uygulandığı eyaletlere de salyanesiz eyaletler denilmekteydi. Buralarda tahrirler yapılır, yapılan tahrirlere göre eyaletlerin gelirleri has, zeamet ve tımar şeklinde taksimata tabi tutulurdu.¹⁸⁶

Osmanlı'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da başarılı olması yerel beylere imtiyazlı bir statünün verilmesinin rolü önemlidir. Şah İsmail kendine bağlı valilikler oluşturmaya

¹⁸¹ Öz, “Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, s. 154-169.

¹⁸² Kunt, *Sancaktan Eyalet...*, s. 28, 130-131, 191.

¹⁸³ Kunt, *Sancaktan Eyalet...*, s. 28.; Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilatı Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri”, *Belgeler*, c. XIX, s. 23, Ankara, 1998, s. 56.

¹⁸⁴ Kunt, *Sancaktan Eyalet...*, s. 28.; Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s. 106.

¹⁸⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 109-111.

¹⁸⁶ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, T.B.M.M, No. KZ-334, s. 10-12.

çalışırken Osmanlı *yurtluk-ocaklık* veya *hükümet* gibi alternatif sistemler kurarak Kürt beyleriyle ortak bir noktada anlaşmaya çalışmıştır. Ayn Ali Efendi, Diyarbekir Eyaleti'nde Sağman, Kulp, Tercil, Otak, Sehrelî, Pertek, Çapakçur, Çermik'i yurtluk ocaklık; Eğil, Palu, Genç, Herru'yu ise hükümet sancakları olarak zikretmektedir. Ancak Van Eyaleti'ni zikrederken tabi olan sancakların hangisinin yurtluk-ocaklık; olduğunu açıklamamaktadır. Bununla birlikte Bitlis sancağının hükümet statüsünde olduğunu dile getirmektedir.¹⁸⁷

Sınır bölgelerindeki yerel dinamikler bulundukları bölgelerde etkili olmuşlardır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, sınır bölgesindeki vilayetlerde daha esnek bir politika uygulamıştır. Güçlü bir muhalefetle karşılaşmadığı sürece bu esneklik devam ettirmiştir.¹⁸⁸ Osmanlı Devleti'nin taşrada esnek olarak tuttuğu yerlerden biri de Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Doğu Anadolu Bölgesi Osmanlı Devleti'nin bazı bölgeleri gibi düzenli bir yerleşmeye sahip değildi. Bu bölgede göçebe hayat tarzının yaygın olduğu söylenebilir. Buradaki sancakların yönetimi etkili olan yerel beylere, aşiret liderlerine ve şeyhlere verilmekteydi. İrsi olarak aynı aile içinde devam eden bir sistemin egemen olduğu bu bölgeye devlet bir kadı tayin ederdi. Bu yerlerde yurtluk-ocaklık ve malikâne-divani denilen sistemle idare edilen aşiretler belli sayıda askerle Osmanlı ordusunda savaşa katılırlardı.¹⁸⁹ Bu noktada yurtluk ve ocaklık kavramlarını biraz açıklamakta fayda vardır.

Osmanlı idarî yapısında karşılaşılan ocaklık, sancakların hükümet ve yurtluk-ocaklık denilen iki farklı çeşidi bulunmaktaydı. Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancakların ortak özelliği, yerel beylerin Osmanlı idaresine itaat ettikleri ve sorumluluklarını ifa ettikleri sürece kontrolün kendilerine bırakılmış olmasıdır. Hükümetle yönetilen sancaklarda kanun gereği tahrir yapılmazken, yurtluk-ocaklık sancaklarında ise bunun aksine tahrir yapılırdı.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, T.B.M.M, No. KZ-334, s. 10-12.

¹⁸⁸ Karen Berktaş, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırılmalı Bir Perspektiften Osmanlılar*, Çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, Versus Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 119.

¹⁸⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 4. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2012, s. 252.

¹⁹⁰ Kılıç, "Yurtluk", s. 614-615.; Orhan Kılıç, *Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancakları: Hakkâri Hükümet Örneği*, XIV. *Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt I. Kısım, Ankara, 2002, s. 703-720.; İbrahim Solak, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, Ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 85-86.

Osmanlı Devleti'nde ocaklık kavramı farklı anlamlara gelebilmekteydi. Ocaklık, çoğunlukla idari statüsündeki sancaklar için kullanılmakla birlikte idari teşkilat dışında devletin bir kısım gelirlerinin karşılanması anlamında da kullanılmaktaydı.¹⁹¹ Gabor Agoston, İran sınırında kurulan Osmanlı idari sistemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Doğu serhadlerindeki idari olanaklarını bilen Osmanlı merkezi idaresi Yurtluk (aile mülkü) ve ocaklık (aile toprağı) sancak denilen özel statülü idari birimlerin kurulmasına razı olmuştu. Bu tür birimlerin sancakbeyleri çoğunlukla evvelki reisler idi ve bunlar bu toprakları “aile mülkü” veya “aile eyaleti” olarak idare etmekteydiler. Resmi Osmanlı belgelerine göre sancakbeyleri bu mülkleri padişah'tan hizmetleri karşılığı ve Osmanlı fethi esnasındaki sadakatlerine binaen almaktaydılar. Yurtluk-ocaklık sancaklar hakkındaki 16 ve 17. asra ait Osmanlı hukuki metinlerinin dili biraz hüsn-i tabir nevindendir. Şöyle ki, bu toprakları Osmanlı sultanlarının bahşettiğini (tefiyz ve temlik olunmuştur) ima ederler. Hakikatte, bu yurtluk ve ocaklık sancaklar genelde bölgede yaşayan Türkmen ve Kürt aşiretlerinin geleneksel otlaklarından müteşekkildi ve serhad boylarında güç dengeleri ve karşılıklı bağımlılığı yansıtan siyasi uzlaşmanın bir sonucu olarak evvelki sahiplerinde kalmaya devam ediyorlardı.”¹⁹²

Hükümet denilen sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancakları ise arpalık ve sancak hassı yoluyla verilirdi. Ancak ocaklık sancaklarda kanunnâme hükümlerine aykırı birçok uygulamaya rastlanmaktaydı. Yurtluğun “devlete ait bir gelirin kayd-ı hayat şartıyla tasarruf veya tevcih edilmesi” şeklinde tarif edildiği de görülmektedir. Buna göre yurtlukta yalnızca kayd-ı hayat şartı, ocaklıkta ırsen intikal, yurtluk-ocaklıkta ırsî ve kayd-ı hayat (aile içinde) birlikte bulunurdu. Kendilerine yurtluk veya yurtluk-ocaklık olarak arazi tevcih edilen aşiret sahibi kişiler veya yerel beyler buranın resmî sahibi değildi; araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezlerdi. Bu statünün devamı, sadakatle hizmet ve kendilerine verilen görevleri eksiksiz yerine getirmelerine bağlıydı.¹⁹³

Osmanlı Kanunnamelerinde ocaklık şu şekilde ifade edilmiştir:

¹⁹¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, c. 2, s. 712-713.

¹⁹² Gabor Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 160.

¹⁹³ Kılıç, “Yurtluk”, s. 615.

.....ve bir bahşı dahi ocaklıkdur ki, hin-i fetihde ba'zı ümeraya hizmet ve ita'atleri mukabelesinde ber vech-i te'bid arpalık ve sancak hassı tarikiyle tevcih olunmuştur. Erbab-ı divan ve Kanun ıstılahında bu makulelere yurtluk ve ocaklık derler. Sancak i'tibar olunur ve sair ümera gibi tabl ü 'âlem sahipleridür. Selâtin-î seleften ellerinde olan temessükatları mucibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Amma elviye-i saire gibi kura ve mezari'nin mahsulâtı tahrir olunmuştur. İçlerinde ze'amet ve timar vardır. Sefer-i Hümayun vaki' oldukça, zu'ama ve erbab-ı timarı alay-beğleri ile kendüleri ma'an sair sancak-beğleri gibi kangı eyalete tabi'ler ise, beğlerbeğleriyle ma'an konub ve göçüp, sefer hizmetin eda ede-gelmişlerdir. Ve bunlardan birisi fevt olsa yahud eda-i hizmet eylemese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evladına ve akrabasına verilir; hariçden kimesneye virilü-gelmemiştir. Meğerki evlad ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umurdide kimesneye virilür. Amma yurtluk ocaklık i'tibari olmaz. Belki sair elviye gibi tasarruf olunur.¹⁹⁴

Yurtluk-ocaklıkla yönetilen yerler, bölgenin fethi sırasında yararlık ve sadakatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilir, sancakbeyliği belli bir ailenin tasarrufunda bulunurdu. Bu yerlerde sancakbeyliği görevinde bulunan kişiler hayatları boyunca görev yaparlardı. Fakat devlete karşı olumsuz bir davranış sergilediği veya suçlu olduğu kesinleştiği zaman yerine kardeşlerinden veya oğullarından biri sancakbeyliğine atanmaktaydı. Sancakbeyliği görevini elinde bulunduran ailenin bazı üyelerine imtiyazlı zeamet ve timarlar verildiği (İshak Paşa'ya Hınıs ve Tekman sancaklarının tasarrufu gibi) bilinmektedir. Ayrıca sancakbeyleri kendilerine verilen hasları tasarruf ettikleri gibi, sefer zamanında sancak sipahileri ve kapı halkı ile birlikte savaşa katılmaktaydılar.¹⁹⁵

Hükümet sancaklar, en yüksek imtiyaza sahip birimlerdi. Devlet, ulaşılması zor olan bölgelerdeki idari birimlere (yöneticiler ve içişleri noktasında) müdahalede bulunmuyordu.¹⁹⁶ Hükümet sancaklarda tahrir uygulanmadığı gibi halk avarız türü vergilerden muaf tutularak sancakbeyliği babadan oğula geçmekteydi. Bunlara karşılık

¹⁹⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: 4. Kitap, Kanuni Devri...*, s. 476-477.; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 1/89.

¹⁹⁵ Ünal, "İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Kürd Politikası", s. 148.

¹⁹⁶ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 76.

hükümetle yönetilen sancak yöneticilerinin merkeze her yıl belirli bir oranda vergi verme yükümlülükleri bulunmaktaydı.¹⁹⁷

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da hükümet ve yurtluk-ocaklık sistemi dışında bir de mir aşireti olarak bilinen bir yapı mevcuttu. Mir aşiretliği Van, Diyarbakir ve Şehrizar gibi eyaletlerde uygulanmakta, sancak beyliği hükmünde olmayıp ancak zuama makamında “tabl-ı âlem” sahibiydiler. Sancakbeyleri ile sefere iştirak ederlerdi. Mir aşireti beyi vefat ettiği takdirde mutasarrıflık oğluna geçerdi. Eğer oğlu yoksa akrabasına, herhangi kimsesi ve akrabası olmadığında ise zeamet ve tımarı başkasına verilmekteydi.¹⁹⁸ 16. yüzyılın sonlarında mir aşiretlik ile ilgili belgelere ulaşmak mümkündür. Örneğin 1003/1595 Revan Tımar Ruznamçe Defteri’nde çok sayıda mir aşiretlik görülmektedir. Danişmendlü cemaatinden olan Selman-kulu 40.000 akçelik zeameti mir aşiretlik olarak tasarruf etmekteydi.¹⁹⁹

İlhan Şahin tımar ile ilgili bir risalede mir-aşiretliği hakkında şu ifadeleri aktarmaktadır:

...”ve bahşı ita’at ve hizmetleri mukabelesinde ba’zı aşiret beylerine tayin olunmuştur ki kavim ü kabile sahibleridir ve sair ümerâ gibi tımar ve aşiretlerine vali ve hâkimdirler. Tımar ü aşiretlerinin rüsum-ı raiyyetleri ve cürm-i habâset ve te’dibe müteallik olan siyasetleri min külli’l-vücuha bunlara mahsusdur ve lakin bunlar tabl u âlem sahipleri değildir, belki zu’ema makamındadır. Kangi sancağa tabi’ler ise sancak beyleriyle ma’an sefer eşerler amma zeamet ve tımarları yurtluk-ocaklık hükmündedir. Birisi fevt olsa yahud eda-i hizmet etmezse timariyle mir-i aşiretlik oğluna ve akrabasına virilür. Madam ki evlad ü akrabası münkarız olmaya ahara virilmek kanun değildir”.²⁰⁰

1514-1517 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’na katılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu; Diyarbakir, Rakka ve Musul olarak üç bölgeye ayrılmıştır. Bu eyaletler veya bölgeler arasında Osmanlı idari yapılanması ilk olarak Diyarbakir’de uygulandı. Diyarbakir Eyaleti’ne bağlı sancaklar arasında birtakım farklılıklar mevcuttur. Örneğin, Diyarbakir’in bazı sancaklarında tımar sistemi uygulanırken bazılarında ise yurtluk-ocaklık veya hükümet sistemi uygulanırdı. Osmanlı Devleti’nin, Kürtlerin yaşadığı

¹⁹⁷ Mehmet İpşirli, “Hükümet”, *DİA*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 470.

¹⁹⁸ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, T.B.M.M., No. KZ-334, s. 12.

¹⁹⁹ BOA, DFE. RZ. d, Nr. 167, 91.

²⁰⁰ İlhan Şahin, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İÜEF. Tarih Dergisi*, Sayı. 32, İstanbul, 1979, s. 923-924.

bölgelerdeki ulaşılması güç olan bazı yerlere yönetim açısından kısmi olarak serbestlik tanıdığı görülmektedir. Bu duruma örnek sayılabilecek ibareleri Osmanlı arşivinin Mühimme kayıtlarında görmek mümkündür. Bayezid Sancağı yurtluk ve ocaklıkla yönetilen sancaklardan biriydi. Örneğin, Rumeli Beylerbeyi payesiyle Bayezid Sancağı mutasarrıfı olan Mahmud Paşa'ya²⁰¹ gönderilen hükümde “*ümera-i sairenin aba ve eslaflınızdan ber vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf olduğunuz memleketleri hıfz ve hirasat ve reaya ve berayanın hamiyet..... Sultan Selim Han hazretleri zaman-ı saadette ba-berât serbestide ve nizâm-ı âli*” gibi ifadeler yer almaktadır.²⁰²

Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren bölgede imtiyazlı bir sisteminin var olduğunu, bu durumun daha sonra da devam ettiği söylenebilir. Devlet, bu imtiyaza karşı, yöneticilerden reayanın korunmasını ve devlete sadakati şart koşmaktadır. Bunun için de bölgedeki yöneticilerine resmen atandıklarına ilişkin bir belge göndermekteydi. Ancak doğrudan kimin yönetici olacağına pek karışmıyordu. Yurtluk-ocaklık veya hükümetle yönetilen yerlerin beyleri miras yoluyla başa geçmekte ve asıl yöneticinin seçimi nüfuz ve güç sahibi liderlere bırakılmaktaydı. Yöneticinin seçiminde bölgedeki kavim, kabile reisleri veya şeyhler gibi şahsiyetlerin etkili olmakta, onların rızaları alınmaktaydı.²⁰³

Doğu Anadolu'nun ilhakı sırasında yerel yöneticilere hizmet ve itaatlerinin karşılığı olarak herhangi bir yer veya bölge yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmekteydi. Kendilerine yurtluk- ocaklık tevcih edilen sancaktaki has, zeamet ve tımar sahipleri, savaş dönemlerinde belirli sayıda cebelü ile sefere gitmek zorundaydı. Bu tımarların sahipleri gelişigüzel azl ve nasb edilemediği gibi ancak ölüm ve devlete sadakatsizlikleri neticesinde görevden alınabilmekteydi.²⁰⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi yurtluk-ocaklık serhad bölgesinin birçok yerinde uygulanmaktaydı. Örneğin, Çıldır Eyaleti'nde vezirlik rütbesinde olanlar ile eski hanedanlara verile geldiği bilinmektedir. Bununla beraber Van ve öteki Doğu-Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki sancakbeylerine de verildiği anlaşılmaktadır. Bu

²⁰¹ Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Osman Bey azl edildikten sonra 19 Cemazilevvel 1130/20 Nisan 1718 tarihinde Mahmud Paşa atanmıştır. Sancak Mahmud Paşa'ya 1.109.154 akçe karşılığında yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmiştir. BOA, MFB, 62.

²⁰² BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr.138, s. 394-395, hk. 1439.

²⁰³ BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr.111, s. 410, hk. 1409.

²⁰⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, c. XII/I, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 296.

sistemde yerel beyler devlet hazinesine ve bölgede bulunan valilere belli bir ölçüde vergi vermekte, ayrıca Osmanlı'da gelenek haline gelen hediye verme yükümlülükleri de bulunmaktaydı.²⁰⁵

1144/1732 tarihli arşiv belgesinde Mahmud Paşa'ya Bayezid dışında Eleşkirt, Şelve ve Malazgirt sancaklarının devlete olan hizmetleri karşılığı tevcih edildiği görülmektedir.²⁰⁶ Bu yönetim sisteminin her zaman sorunsuz bir şekilde gittiği de söylenemez. Yerel beylerin yönettiği veya mutasarrıf olduğu bu idari sisteme tabi olan yerlerde bazen olumsuzluklar meydana gelebiliyordu. Bayezid bir serhad şehri olduğundan Osmanlı Devleti için stratejik bir konuma sahipti. Osmanlı ve İran arasında tampon bir vazife görmekteydi. Bu sebeple de her iki devlet için büyük bir önem arz etmekteydi.

Yurtluk-ocaklık sancaklarında yerel bey, sancaktaki reayanın ortak tavsiyesi ve merkezin onayıyla seçilebilmekteydi. Fakat bazı durumlarda Osmanlı Devleti yurtluk-ocaklık konumunda olan yerlerdeki mutasarrıfların seçimine müdahale etmekteydi. Bazen yerel bey ya halkı baskı altında tuttuğundan ya da devletin politikaları doğrultusunda hareket etmediğinden aynı aileden farklı birini atayabiliyordu. Bu durum yerel beyin görevden alınmasına neden olmaktaydı. Görevden alınan mutasarrıf bu durumu kabullenmeyerek isyan yolunu seçmekteydi. Mutasarrıf eğer büyük bir nüfuza sahipse devlet bir şekilde onu tekrar yönetici olarak atamaktaydı. Ancak bazen de devlet bu kişiyi görevden alarak yerine aynı aileden başka bir kişiyi tayin edebiliyordu.

18. yüzyılın ilk yarısında Bayezid Sancağı mutasarrıfları sık sık değişmiş/değiştirilmiştir. Örneğin, 1112/1700 yılında Bayezid Mutasarrıfı İbrahim Paşa görevden alınmış, yerine Mehmed-i Sani getirilmiştir. Ancak bu duruma razı olmayan İbrahim Paşa isyan etmiş, devlet paşayı itaat altına almak için çevredeki sancaklara emir göndermiş ve onu kontrol altına almaya çalışmıştır. Mühimme defterinde şu ifade yer almaktadır:

“Bayezid Sancağı eski beyi Mehmed Bey vefat ettikten sonra yerine sancak mutasarrıflığı boş kalmıştır. Liva-i mezburda sakin olan ümera, ayan, erkân, aşair, kabail, ağalar ve ihtiyarların tamamı Mehmed Bey'in büyük oğlu Mehmed-i

²⁰⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l Vuku'at: Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV*, Haz. Yılmaz Kurt, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2008, s. 394.

²⁰⁶ BOA, C. DH, 67/3326.

Sani'nin atanmasında hem fikir kalmışlardır. Sancak dâhilindeki aşiret, kabile ve ileri gelenlerin reyî ile Mehmed-i Sani sancakbeyi olarak atanmıştır. Bundan dolayı sancakta bulunan herkesin Mehmed Sani Bey'e itaat ve inkiyad etmesi devletin emri olmuştur. Eski mutasarrıf İbrahim Bey'in de kesinlikle korunmayacağı kararlaştırılmıştır".²⁰⁷

Mühimme kaydında görüldüğü gibi vefat eden Bayezid Mutasarrıfı Mehmed Bey'in yerine büyük oğlu sancağın aşiret, kabile ve sancaktaki ileri gelenlerin rızasıyla devletin onayı sonucu sancakbeyi olarak görevlendirilmiştir. Devlet, ayrıca burada bulunan aşiret, kabile, ayan ve eşrafın sancak mutasarrıfının emirlerine uymalarını emretmiştir.

Devlet, merkezden uzak olan uç sancağı kontrol etmenin ancak sancakta bulunan herkesin beye itaat etmeleriyle sağlanabileceğinin farkındaydı. Hiçbir durumda liderliğin yönetici aile dışında başka bir aileye geçmesine izin verilmezdi. Eğer beyin kendisinden sonra gelebilecek bir oğlu yoksa bölgenin öteki beyleri aynı ailenin farklı bir kolundan olan kişiyi aday gösterebilirdi. Tam bir imtiyazlıkla yönetilen bu emirlikler 19. yüzyıl itibarıyla eski imtiyazlarını kaybetmeye başladılar.²⁰⁸

Yerel beyler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlı hâkimiyetine alındıktan sonra uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti'ne hizmet etmişlerdir. Devlet, özellikle yerel beylere sağladığı imtiyaza karşılık bölge istikrarının korunmasının yanı sıra İran'a karşı sürdürülen savaşlarda yerel ailelerin desteğini almıştır. Özellikle Safevi tehlikesine karşı güneye doğru yapılan seferlerde, bu yerel beylerin desteği Osmanlı Devleti için önem arz etmiştir.²⁰⁹ 17. yüzyıl ve sonrası ilk dönemlerde (Yavuz ve Kanuni dönemleri) kendilerine verilen irsi hâkimiyet beylerbeyileri tarafından sınırlandırılmaya başlamıştı. 18. yüzyılda bu tür sancak görevlilerinin atanması veya azledilmesinde artık sancak beylerinin eyalet yöneticileriyle olan münasebetleri belirleyici olmuştur.²¹⁰

Taşrada bulunan valiler daha 17. yüzyılda, imtiyazlı olarak yönetilen sancaklardaki beylerin seçimine müdahale etmişlerdir. Osmanlı devlet yöneticilerinin taşrada yaptığı

²⁰⁷ BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 111, s. 410, hk. 1409.

²⁰⁸ Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, s. 73.; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, Çev. İsmail Çekem-Alper Duman, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 117-120.

²⁰⁹ Özlem Başarır, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih*, 54, 2 (2014), s. 274.

²¹⁰ Başarır, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar", s. 74.

müdahaleleri bu dönemde hazırlanan risalelere yansımıştır. *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi*'de bu durum şu şekilde dile getirilmiştir:

“Kürtler Sünni mezhebinde olup, Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren Kızılbaş seferlerinde büyük yararlıklar göstermişlerdir. Osmanlı ordusuyla birlikte İslam uğrunda canla başla mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerde büyük zaferler elde etmişlerdir. Bu yararlıklarından dolayı devlet tarafından himaye edilmeleri gerekirken devlet adamları bu yerel beyleri ihmal etmiş ve haklarında olumsuz bilgiler verilmiştir. Diyarbekir'e atanan beylerbeyleri kimi yerel beylerin bir yerlere sürgün etmiş ve kimi beyleri de sebepsiz görevden almış ve bu görevliler yerel beylere baskı uygulamıştır. Bu durum Padişahın otoritesine halel getirmektedir.”²¹¹

18. yüzyılda eyalet valilerinin sancak mutasarrıflarına müdahale ettiklerine dair kayıt/kayıtlar mevcuttur. Merkezi yönetim, 1153/1740'da Van ve Erzurum valilerine gönderdiği emirde valilerin yurtluk-ocaklık veya klasik Osmanlı sancakbeylerinin azl ve nasbına müdahil oldukları anlaşılmaktadır.²¹² Zira padişah fermanlarıyla imtiyazlı olarak yönetilen yerlerin sancakbeyleri sık sık görevden alındıkları belirtilmektedir. Ayrıca 18. yüzyılda eyalet valileri olmak üzere çeşitli devlet idarecileri imtiyazlı olarak yönetilen sancaklara müdahil olmaktaydı.²¹³ Sancakbeylerinin de görevlerini yerine getirdikleri ve sınır boylarını büyük bir gayretle korudukları belirtilmekteydi. Ancak bir müddetten beri sözü edilen eyalet valilerinin yurtluk-ocaklık veya klasik Osmanlı sancaklarına müdahale ettikleri, valilerin müdahalelerinin icra edilmekte olan düzeni sekteye uğrattığı ve bu durumda sancak mutasarrıflarının sınır güvenliği gibi temel sorumluluklarını yerine getirmesine engel olduğu dile getirilmekteydi.²¹⁴

Eyalet valilerinin sancakbeylerine müdahalede bulunması, devletin eyalet valilerini ikaz etmesine neden olmuştur. Devlet bundan sonra valilerin sancak beylerinin azl ve nasbına müdahalede bulunmayacağını ve düzenlerine karışmayacaklarını, yurtluk-ocaklık ile yönetilen sancakların imtiyazlarının aynı şekilde icra edileceğini, sancakbeylerinin eskiden olduğu gibi şimdi de sınır bölgelerini büyük bir sadakat ve

²¹¹ *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi*, s. 37.

²¹² BOA, C. DH, 275/13725.

²¹³ Öz, “Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, s. 159.

²¹⁴ BOA, C. DH, 275/13725.

gayretle korumaları gerektiğini vurgulamıştır.²¹⁵ Kayıttan anlaşılacağı üzere Van ve Erzurum valileri yurtluk-ocaklıkla yönetilen sancaklarına müdahalede bulunmuş ve bu müdahale hassas olan Osmanlı-İran sınırının güvenliğini tehlikeye düşürmüştür. Devlet, yurtluk-ocaklık sahiplerinin imtiyazlıklarının aynı şekilde devam etmesini sağlamaya ve valilerin Osmanlı idari düzenine karışmasını engellemeye çalışmıştır.

Arşiv kayıtlarında yerel beylerin merkeze gönderdikleri arzlarda Erzurum valilerinin sancak mutasarrıflarının seçimine müdahale ettiklerine dair bilgiler mevcuttur. 1208/1794'te Eleşkirt, Malazgirt, Şelve ve Diyadin sancaklarının ele geçirildiği tarihten itibaren Bayezid Sancağı'na bağlı oldukları, ancak Erzurum valilerinden bazılarının bu duruma müdahale ettiği ve adı geçen yerlerin nizamının bozulduğu ve reayanın perişan olduğu belirtilmiştir. Diyadin, Eleşkirt, Şelve ve Malazgirt sancakları Bayezid Sancağı'ndan ayrılırsa İran hududunun kontrolünün sağlanamayacağı belirtilmiştir. Bundan dolayı sınırda nizamın ve güvenliğinin sağlanabilmesi için yukarıda adı geçen sancakların Bayezid'e tekrar bağlanması gerektiği beyan edilmiş, Erzurum valilerinin, sancakbeylerinin azl ve nasbına müdahale edilmemesi dile getirilmiştir.²¹⁶ Zira bu azl ve nasbın Bayezid ve çevre sancakbeyleri arasında güç ve rekabeti kızıştırdığı düşünülmektedir.

Bayezid Sancağı'nda bazen yönetim boşluğunun oluştuğu anlaşılmaktadır. 1117/ 1705-1706 senesinde Bayezid'de çıkan iç karışıklıklar sebebiyle sancağın beyi Mehmed (Mehmed-i Sani) ve Süleyman beyler katledilmiştir. Sancakta anlaşmazlık on ay gibi bir süre devam etmiş ve sancağa bey seçilememiştir. Beyler arası mücadelede mağdur olan reaya başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti, Erzurum valisinden sancakta bulunan aşiret, kabile ve ahalinin kimin yönetici olmasını istediklerine dair bir araştırma yapmasını istemiştir. Erzurum valisi yaptığı tahkikat neticesinde aşiretlerin, kabilelerin ve ahalinin de “*cümlemizin muhtarı Abdulfettah'dır*” diye cevap verdiğini merkeze bildirmiştir.²¹⁷ 1118/1706-1707 senesinde devlet Erzurum valisinden gelen raporu dikkate almış Bayezid mutasarrıflığını Abdulfettah Bey'e tevcih etmiştir.²¹⁸

²¹⁵ BOA, C. DH, 275/13725.

²¹⁶ BOA, C. ML, 210/8665.

²¹⁷ BOA, İE. TCT, 23/2444.

²¹⁸ BOA, AE. SAMD III, 1798.

Abdulfettah Bey'in mutasarrıflığı beş yıl kadar devam etmiş ve daha sonra hükümet tarafından “şaki” olarak nitelendirilmiştir. 1123/1711 tarihli arşiv kaydında sancak yurtluk-ocaklık olarak “ocakzadelerden” Ahmed Bey'e tevcih edilmiştir. Devlet, Abdulfettah'ın yakalanması ve isyanın önüne geçilmesi için emir göndermiştir. Merkezi yönetim, Diyarbekir Eyaleti'ne tabi olan sancak yöneticileri, aşiret ve kabile halkının kendisine yardım etmemesi konusunda uyarılarda bulunmuştur.²¹⁹ Çünkü sancak mutasarrıfları görevden azledildikleri zaman eski görevlerini geri almak için aşiret ve kabilelerin desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Abdulfettah Bey de mutasarrıflığı tekrar elde etmek için bölgedeki aşiret ve kabilelerin desteğini alma girişiminde bulunduğu söylenebilir. Fakat bu aşiretlerin merkezi yönetimin kararını değiştirecek güce olmadı.

Yukarıda ifade edildiği gibi yurtluk-ocaklık olarak yönetilen yerlerde mutasarrıfın resmi olarak atandığına dair belge gönderilmekteydi. Örneğin, 1130/1720 yılında yurtluk-ocaklık olarak yönetilen Bayezid mutasarrıfı yaptığı uygunsuz davranışlardan dolayı azledilmiş, yerine Mahmud Paşa atanmıştır. Mahmud Paşa'ya gönderilen beratta sancak hassı 1.110.000 kuruş olarak kaydedilmiştir.²²⁰

Kürt sancak beylerinin devlete karşı sorumlulukları, Osmanlı Devleti'nin diğer sancaklarında görev yapan yöneticilerden pek farklı değildi. Yerel beyler, askeri seferlere iştirak ettiği zaman beylerbeyine itaat etmek ve devlete yıllık vergisinden belli bir pay vermek zorundaydılar. Bunun yanı sıra sancakta bulunan gayr-ı müslimlerden cizye vergisi alınmaktaydı. Bu durumla ilgili arşiv kaynaklarında çok sayıda belge bulunmaktadır. Bayezid Sancağı'nın yıllık cizye gelirinin merkez hazineye gönderdiğine dair kayıtlar mevcuttur. Örneğin devlet, 1103/1691-1692 senesinde gayr-ı müslim reayanın cizye vergisini toplaması için Abdülbaki Efendi'yi elindeki berat-ı âlişan ile birlikte tayin etti ve Bayezid Beyi Mirza Bey, Malazgirt Mutasarrıfı Hüseyin Bey ve Eleşkirt Mutasarrıfı İbrahim Bey'in cizye vergisinin toplanmasında herhangi bir bahane ve özürlerinin kabul edilmeyeceğini bildirdi. Devlet, hatta cizye vergisinin toplanmasında gösterecekleri gevşeklik veya muhalefet sonucu sancakbeyliğinden azledilip yerlerine başkalarının getirileceğine dair uyarıda da bulundu.²²¹

²¹⁹ BOA, AE. *SAMD III*, 19/1798.

²²⁰ BOA, *Müzehhep Ferman*, 36/2.

²²¹ BOA, *İE. DH*, 10/933.

Osmanlı Devleti'nin merkez ile taşra arasındaki ilişkisi devlet otoritesinin güçlü veya zayıf olma durumuna göre değişmekteydi. Merkezi yönetim güçlü olduğu oranda taşrayı kontrolünde tutabilmekteydi. 17. yüzyılda valiler, sancak yöneticilerini kendi yakın çevrelerinden seçer ve tayin ederlerdi. Valiler merkezi yönetim tarafından sık sık değiştirildikleri için bulundukları yerlerde etkili siyasal güç oluşturmıyorlardı. Ancak Ayanlar, 17. yüzyılın sonlarına doğru kazaların temsilcisi oldu ve reayanın devletle olan ilişkilerde önem kazandı. Süreç içerisinde valiler ve sancak beylerinin gücü azalırken, sancakları fiili olarak mütesellimler idare ettiler. 18. yüzyıla gelindiğinde herhangi bir sancakta kimin mütesellim olacağına artık merkez veya vali değil yerel ayan karar veriyor, seçilen kişiyi resmi atamayı gerçekleştirecek olan devlet görevlilerine bildiriyordu.²²²

Taşrada meydana gelen değişim sonucu oluşan otorite boşluğu 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uç bölgelerine de yansımıştır. Serhad bölgesinde kaza mütesellimi veya ayanlardan ziyade sancak beyleri daha fazla güçlenmişlerdir. Merkezi otorite güçlü olduğu ve kontrolü elinde tuttuğu zaman yerel yöneticiler devlete itaat etmişlerdir. Ancak otorite boşluğu ve yönetimdeki zafiyet yerel beylerin hareket alanını biraz daha genişletmiş ve bunların başına buyruk hareket etmelerine neden olmuştur. 18. yüzyılda Bayezid'de, İshak Paşa gibi, bazı beyler güçlerini korumakla birlikte nüfuz alanlarını daha da genişletmişlerdir.

Bayezid Sancağı, devletin bu şekilde yönettiği diğer sancakları gibi şehrin ileri gelen bir hanedanı içinden seçilebilmekteydi. Seçilen yerel bey ne kadar güçlü ve nüfuzlu ise konumunu koruması o derece rahattı. Yaptığı bazı haksızlık ve yolsuzluklara rağmen yine görevinde kalabiliyordu. İshak Paşa örneğinde olduğu gibi halk üzerinde uygulamış olduğu zulme ve haksız yere çok sayıda insan katletmesine rağmen Paşa, adı geçen sancakta mutasarrıflık yapmaya devam etmekteydi. Bu durum biraz da devletin içinde bulunduğu durumla ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılda devlet yönetiminde tedrici bir zafiyet yaşadığı, yönetimde otoritesizlik sergilediği ve devletin sahip olduğu topraklar üzerinde tam bir kontrol sağlamadığı söylenebilir. Bayezid Sancağı'nda da bu dönemde bir otorite boşluğunun olduğundan bahsedilebilir. Bu durum sınırdaki sancak beylerinin daha serbest bir şekilde hareket etmesine, halka

²²² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 142.

zulmetmesine ve buna mukabil halkın şikâyetlerde bulunmasına neden olmaktadır. Sözelimi, İbrahim Paşa'nın azledilmesinden sonra mutasarrıf olarak tayin edilen Mehmed Behlül Paşa yaşı küçük olduğu için (8 ile 10 yaş arasında) bazı sıkıntılara sebebiyet verdi. O tarihlerde (1814-15) Bayezid ve Bayezid'e bağlı olan Eleşkirt ve Diyadin sancakları tekrar İbrahim Paşa'ya tevcih edildi.²²³

1820 yılında Bayezid Sancağı yurtluk-ocaklık olarak Abdülhamid Paşa'ya tevcih edilmiş ancak Abdülhamid Paşa'nın mutasarrıflığı bir yıl sürmüştür. 1821'de sancak mutasarrıflığı, Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'nın çabalarıyla Çeçen-zade Hasan Paşa'ya yurtluk-ocaklık olarak "Mirmiran" rütbesiyle tevcih edilmiştir.²²⁴

Yakup Karataş, Bayezid sancak mutasarrıflığına atanan Çeçen-zade Hasan Paşa hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Hüsrev Paşa'nın bu ataması esasında Bayezid'in idaresinde çok önemli bir inkılâp olarak görülmelidir. Osmanlı Devleti tarafından fethedildiği yıllardan itibaren yurtluk-ocaklık olarak belirli hanedanlar elinde idare edilen Bayezid'e ilk defa- yurtluk ve ocaklığı muhafaza edilmek şartıyla- dışarıdan birisi atanmıştır. Sultan II. Mahmud dönemi merkezîyetçiliği bağlamında ele alındığında 1808'de yaşanan Sened-i İttifak'la birlikte ayan gerçeği ile yüzleşen Osmanlı merkezi siyasetin artık yeni usullere yöneldiği sonucu çıkarılabilir."²²⁵

Çeçen-zade, üç yıl sancak mutasarrıflığı yapmış ve sancak tekrar yurtluk-ocaklık statüsüyle Bayezid yerli hanedanlarına tevcih edilmiştir. 1239/1824 yılına ait bir berat kaydında, Bayezid Sancağı'nın yönetimi el değiştirmiştir. Bayezid Sancağı mutasarrıflığı on bir yük dokuz bin yüz elli dört (1.109.154) akçe değerinde yurtluk-ocaklık olarak Abdülhamid Paşa'nın üzerinde iken daha önce sancak mutasarrıfı olan Mehmed Behlül Paşa'ya yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmiştir.²²⁶

²²³ BOA, HAT, 670/23039; Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 52.

²²⁴ BOA, HAT, 1556/37.

²²⁵ Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 64.

²²⁶ BOA, MFB, 763.

1.4.4. Bayezid Sancağı'nda Yurtluk-Ocaklığın Kaldırılması

1.4.4.1. Tanzimat ve Uygulamaları

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin kurumlarındaki bozulmalar gün geçtikçe daha da derinleşmekteydi. Osmanlı idaresi, bu bozulmaları önlemek için dönem dönem reformlar geliştirmeye çalışıyor, ancak devletin yapmaya çalıştığı reformlar çoğu kez akim kalıyordu. Tanzimat Fermanı bu yeniliklerden biri oldu. İncalcık, Tanzimat'ın sadece bir Batılılaşma hareketi olarak değerlendirilemeyeceğini, aynı zamanda imparatorluğun 19. yüzyılını izah eden bir hadise olduğunu dile getirmektedir.²²⁷

3 Mart 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı yönetimin modernleşmesi olarak belirtilmektedir. Tanzimat ile birlikte devlet gelirlerinin artırılması ve idaredeki düzenlemeler merkezi bir yapının inşa edilmesine yönelikti. Bu bağlamda merkezi yönetim, vali derecesinde yetkili muhasılları tayin etti. Bu düzenlemenin temel amacı, vergi toplamak gibi önemli bir görevin valilerin, yerel ayan ve eşrafın elinden almak ve kötü uygulamaları ortadan kaldırmaktı.²²⁸

Tanzimat'la birlikte 1840-1852 yılları arasında Osmanlı taşra yönetiminde yeni düzenlemelere gidildi. Öncelikle iltizam sistemi kaldırıldı, sancak yönetimi mütesellimden alınarak “muhassıla” verildi. Muhassılların görevi hem sancağı yönetmek hem de vergileri toplamaktı, ancak bu uygulamayla beklentiler karşılanmadı. 1842 yılında yeni düzenleme yapılarak köy ile sancak arasında yeni bir birim olan “kaza” oluşturuldu. Sancak idaresinde önemli bir değişiklik yapılmadı ve muhassıl yerine merkezden atanan kaymakam, sancak idari görevini üstlendi.²²⁹

Tanzimat Fermanı'ndan sonra meydana getirilen düzenlemelere karşı Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinden tepkiler gelmiştir. Erzurum ve Van bölgelerinde Tanzimat ile birlikte yapılan yeni düzenlemelere karşı meydana gelen ayaklanmalar

²²⁷ Halil İncalcık, “Tanzimat Nedir?” *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017, s. 32.

²²⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareler (1840-1880)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 32.

²²⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 60-61.

bunlardan bazıları olmuştur. Tanzimat’a karşı bu yörede asıl direnci yurtluk-ocaklıkla yönetilen yerlerin idarecileri göstermiştir. Örneğin Diyarbekir’de bu sistemin uygulandığı bazı yerlerde idarecilerin mülk olarak tasarruf ettikleri yerler merkezi hazineye devredilerek yöneticiler maaşa bağlanmış ve bir kısmına da kaza müdürlükleri verilmiştir. Aynı uygulamanın yapılıp yapılmayacağı vali ve defterdardan sorulduğunda, verilen cevapta hem hazine hem de iç güvenlikten dolayı zamanın uygun olmadığı belirtilmiştir.²³⁰

Yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemiyle yönetilen bölgeler ciddi muhalefet gösterdiler.²³¹ Geçimlerini ve hanedanlıklarını bu imtiyazlı sistem üzerine kuran yöneticiler başka gelirleri olmadığı gibi devlete de yüklü miktarda borçluydular. Bu imtiyazlı sistemin kaldırılmasıyla birlikte kendilerinin mağdur olacağını düşünmekteydiler.²³²

Bu bağlamda Tanzimat ile birlikte Osmanlı idari yapısında meydana gelen değişimler imtiyazlı sancak beylerini ciddi rahatsız etmiştir. Musul valisi, Cizre Sancağı’nın idari yapısında değişiklik yapmak istemiş ve bu durum Bedirhan Bey’in hoşnutsuzluğuna sebebiyet vermiştir.²³³ 1847 yılında Cizre’de Bedirhan Bey, Hakkâri’de Nurullah Bey ve Müküs Sancağı’nda Han Mahmud isyan etmişlerdir. Sözü edilen beyler, Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Fermanı ile yürürlüğe koymaya çalıştığı merkezileşme politikasına isyan etmişlerdir. Diyarbekir’den hareket eden Osmanlı ordusu Bedirhan Beyi mağlup etmiştir. Han Mahmud da kendisine verilen güvence sonrasında Osmanlı Devleti’ne teslim olmuştur.

Tanzimat uygulamalarına gösterilen tepkiler sadece Anadolu’da değil aynı zamanda Rumeli’de de meydana geldi. Tanzimat Fermanı’ndan sonra reayadan alınan verginin hafifletileceği ifade edilmiştir. Öncelikle, reaya tahrirde servetlerinin iki kat daha fazla gösterilmesinden duyduğu rahatsızlığı ortaya koymuştur. Tanzimat’a kadar vergi

²³⁰ Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşı Çıkılan Güçlükler (1840-1856)”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017, s. 202-203.

²³¹ Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975, s. 230.

²³² Ömer Toraman, *Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s. 132

²³³ Toraman, *Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*, s. 72-73.

ödemeye alışmamış bulunan eski imtiyazlı sınıflar Tanzimat Farmanı'nı yok hükmünde kabul etmiş ve 1841'de Balkanlar'da I. Niş isyanını başlatmışlardır.²³⁴

Yönetici aileden gelen kişiler Tanzimat'a kadar bulundukları yerleri imtiyazlı olarak tasarruf ediyorlardı. Merkezi yönetim tarafından bu imtiyazların kaldırılması, tımar ve has tasarruf eden kişilerin pek de alışık olduğu bir durum değildi. Osmanlı Devleti, merkezileşme politikalarının özellikle yurtluk-ocaklık ve hükümet sisteminin uygulandığı yerlerde ciddi tepkiler gösterileceğini bildiğinden bu sistemle yönetilen yerlerin yöneticileriyle müzakere etmeyi tercih etti. Devlet, öncelikle bunlara bulundukları yerlerin yönetimi ve mültezimlik vazifesini tevcih etti. Yani yöneticilere verginin düzenli olarak toplanıp merkeze gönderilme görevini verdi.²³⁵

Osmanlı Devleti yurtluk-ocaklık veya hükümet sistemini her yerde aynı zamanda kaldırmamış, Tanzimat Fermanı uygulamalarını sürece yayarak aşamalı olarak son vermiştir. Cizre'nin idari sistemi 1847 Bedirhan Bey'in isyanından sonra yeniden düzenlenmiş, merkezi devlet Palu'da ancak 1850'de Palu beylerinin ellerindeki topraklara el koyarak, daha sonra satışa sunmuştur.²³⁶

1845 yılında Erzurum Vilayeti Tanzimat uygulaması kapsamına alındı. Y. Karataş, Erzurum Vilayeti'nde iki yüze yakın tımar sahibinin ellerindeki beratları iade etmeye başladıklarını beyan etmektedir. Devlet, Erzurum'daki yöneticilerin geçimlerini tımar, mukataa ve yurtluk-ocaklık tasarrufuyla yaptıklarını biliyordu. Bundan dolayı yerel idarecilerin devlete isyan etme ihtimali olduğunu göz ardı etmiyordu. Bu bağlamda devlet, Tanzimat'ın Erzurum'da uygulanması konusunda temkinli hareket etti.²³⁷

Diyarbakır'da yurtluk-ocaklık sahiplerinin bazılarına, tasarruf ettikleri mülkler hazineye devredilerek maaş bağlanmış ve bazılarına da kaza müdürlüğü verilmiştir. Bu uygulamanın Erzurum Eyaleti'ne bağlı yerlerde yapılıp yapılmayacağı mevzusu vali ve defterdarın önerisiyle daha sonraya bırakılmıştır. Bunun nedeni hem hazine hem de iç güvenlik açısından zamanlamanın uygun olmamasından kaynaklanmıştır. Bayezid'de bulunan yurtluk-ocaklıkların kaldırılması ve sahiplerine maaş bağlanması konusunda

²³⁴ Halil İnalıcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalıcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017, s. 187-188.

²³⁵ Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s. 335.

²³⁶ Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, s. 332-339.

²³⁷ Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 115-116.

mutabık kalınmış ve Bayezid dışında diğer yerlerde gelecek yıla bırakılması istenmişti. Meclis-i Vâlâ alınan bu kararı uygun görmüştür.²³⁸

1845 yılında Tanzimat uygulamaları dolayısıyla Erzurum Eyaleti'nin idari taksimatı yeniden düzenlendi.²³⁹

- Erzurum (Merkez Sancağı)
- Çıldır Sancağı
- Kars Sancağı
- Bayezid Sancağı
- Muş Sancağı
- Van Sancağı

Devlet, baba veya kardeşlerinden intikal eden kimselerin tımarlarının bedelinin gelecek yıl (1846) hazineye karşılanması öngördü. Masraflar düşüldükten sonra öşür bedellerinin tamamının kendilerine verileceği ve istihkaklarını alacaklarına dair kendilerine güvence verildi. Devlet böylelikle Bayezid ve sair sancaklarda Bedirhan Bey isyanı gibi benzer bir isyanın meydana gelmesini önlemeye çalışmaktaydı.²⁴⁰

Diğer yurtluk-ocaklık sahipleri gibi Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa'ya da sancağın gelirleri oranında maaş bağlanmıştır. Behlül Paşa'ya yurtluk-ocaklık karşılığı 3000 kuruş, kaymakamlık görevi için de 3.000 kuruş olmak üzere toplam 6.000 kuruş maaş bağlanmıştır.²⁴¹ 1847-1848 yıllarında Bayezid Kaymakamı Behlül Bey'e aşar vergisinin bedelinin tahsil edilmesi ile ilgili emir gönderilmiştir.²⁴² Yukarıdaki arşiv belgelerinden hareketle Bayezid sancağının idari statüsünün değiştiği açıkça görülmektedir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte taşra yapısında meydana gelen değişim sonucunda kaza birimlerinin sorumluları kaymakamlar oldu. 1263/1846-1847 yılı Devlet-i Aliyye Salnamesi'nde Bayezid Sancağı'nda kaymakamlık görevini Mehmed Behlül Paşa icra etmekteydi.²⁴³

²³⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 193.

²³⁹ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s. 224.

²⁴⁰ Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 116.

²⁴¹ Yakup Karataş-Demet Dural Karasu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi", *International Journal of Social Science*, Sayı. 56, 2017, s. 375.

²⁴² BOA, A. MKT, 115/85, s. 1-2.

²⁴³ *Devlet-i Aliyye Salnamesi*, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1263, s. 86.

1.4.5. Nüfus

Tahrir defterlerinde ergenlik çağını geçmiş olan erkek nüfus (Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı yerlerde aile konumundaki dul kadınlar hariç) kaydedilmekteydi. Bu kayıtları gerçek nüfus sayımı olarak kabul etmek oldukça zordur. Nüfusun büyük bir kısmını oluşturan kadın ve çocukların kayıt dışı bırakılması ortalama hane sayısını belirlemeyi imkânsız kılmaktaydı.²⁴⁴ Nüfus hesaplamalarında caba teriminin sancaklar arası farklılığı, bekârların kaç yaşında deftere kaydedildiği, ortalama hanenin kaç kişiden oluştuğu gibi sorular net bir nüfus sayımının tahmini yapılmasını engellemektedir.²⁴⁵ Hakiki hane adedi ile ilgili gerek tahrir defterlerinde gerekse başka kaynaklarda güvenilir bir bilginin olmaması, nüfus çarpanında 5-7 veya daha büyük sayıların kullanılması net bir nüfus sayımını vermemekte, ancak tahmin yürütülmesini sağlamaktaydı²⁴⁶

199 numaralı tahrir defterinde kayıtlı olan bütün köylerin vergi mükellefleri belirtilmemiş olup, bazılarının sadece hasılları kaydedilmiştir. Tahrirde bu köylerin neden sadece hasıllarının kaydedildiği, hangi sebepten vergi mükelleflerinin kaydedilmediği konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bazı tahrir defterlerinde hasıllarının yanında “hâli ani’r-reaya”²⁴⁷ ya da “hâli ez raiyye”²⁴⁸ ifadelerinin yer aldığı görülmektedir. Bu ifadelerden adı geçen köyün boş (gayrı meskûn) olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen mufassal defterde Eleşkirt’te 155 köy, 18 mezra; Şelve’de 164 köy, 8 mezra; Diyadin’de 63 köy, 3 mezra; Ovacık’ta 23 köy, 2 mezra; Bayezid’de 115 köy, 3 mezra bulunmaktadır. Livalara tabi köylerde yaşayan nüfusa bakıldığında, livaların en kalabalık köyleri aşağıda verilmektedir. Eleşkirt’in Haçlu köyü ve mezrasında 2 bennak, 1 caba, 2 mücerred, 79 gebran²⁴⁹ olmak üzere toplam 89; Şelve’nin Alatoplu köyünde

²⁴⁴ Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, s. 436.

²⁴⁵ Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, s. 436-37.

²⁴⁶ Ahmet Güneş, “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı. 150, 2004, s. 179.

²⁴⁷ 294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556), Haz. Ahmet Özkılınç vd, Ankara 2000, s. 10-11.

²⁴⁸ Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. lxxxiii, 468, 469, 472.

²⁴⁹ Tahrirde gayr-ı müslim tebaa için “gebran” ifadesi kullanılmaktadır.

28 bennak, 8 caba, 14 mücerredle birlikte toplam 50; Ovacık'ın Beykendi köyünde 34 bennak, 3 caba, 49 mücerred toplam 86 kişi kayıtlıdır. Bayezid Kalesi'nin Ribat köyünde 5 bennak, 105 gebran toplam 110 kişi mevcuttur. Diyadin'in Toklucak köyünde ise 31 bennak, 15 caba, 27 mücerred olmak üzere 73 kişi kayıtlıdır. Defterde kayıtlı bazı köylerin mücerredlerle birlikte toplam kişi sayısı fazla olsa bile mücerredler ayrı bir hane olmadıklarından toplam nüfustaki etkileri caba veya bennak kadar değildir. Örneğin Bayezid'in Surbahan-ı Ulya köyünde 48 bennak, 14 caba, 68 mücerred olmak üzere toplam 130 kişi kayıtlıdır. Burada toplam kişi sayısı kalabalık görünse bile Ribat köyüne oranla daha az bir nüfusa sahip oldukları söylenebilir. Çünkü Ribat köyünde hane (bennak, caba) sayısı daha fazla olup, mücerredler kayıtlı görünmemektedir.²⁵⁰

Sancaklara bağlı köylerde yaşayan halkın dini tabiiyetleri Müslim ve gayr-ı müslim olarak iki gruba ayrılmaktadır. Köylerin bazılarında hem Müslim hem de gayr-ı müslim reaya beraber yaşamaktaydı. Bunun yanı sıra bazı köyler sadece Müslim, bazıları ise sadece gayr-ı müslimlerden oluşmaktaydı. Bayezid ve tevâbi'hâ livalarında 73 köy sadece Müslimlerden, 6 köy ise sadece gayr-ı müslimlerden müteşekkildi. Buna karşın 18 köyde gayr-ı müslimler, 3 köyde ise Müslimler yoğunlukta idi. Örneğin Bayezid'e bağlı Erzab köyünde 61 hanenin tamamı gayr-ı müslimlerden oluşmaktaydı.

Eleşkirt'e tabi Gölet nahiyesinin Erzani köyündede 4 bennak, 1 caba, 8 gebran toplam 13 hane kayıtlıdır. Şelve'ye bağlı Kumluca nahiyesi Alatoplu köyü ise tamamen müslimlerden meydana gelmekteydi. Adı geçen köyde 28 bennak, 11 caba, 14 mücerred toplam 39 hane kayıtlıdır. Buna ek olarak Eleşkirt Livası'nın İmad köyünün tamamı (40 hane) gayr-ı müslimlerden müteşekkildi. Gayr-ı müslimlerin Eleşkirt ve Şelve livalarında yoğunlukta olduğu, Ovacık ve Diyadin livalarında ise gayr-ı müslim köylere rastlanmadığı görülmektedir. Bayezid Kalesi'nde ise iki büyük gayr-ı müslim köyünün (Ribat ve Erzab) olduğu tespit edildi. İncelenen Mufassal tahrir defterine göre müslümanlar gayr-ı müslimlerden daha fazla nüfusa sahiptir.²⁵¹

²⁵⁰ TKGM-KKA-TD-199 , TD., 195, s . 2-108.

²⁵¹ TKGM-KKA-TD-199 , TD., 195, s. 2-108.

Tablo 8: 199 numaralı Mufasssal Tahrir Defterine Göre Bayezid Kalesi Nahiyesine Bağlı Köylerin Nüfusu

Köyler	Bennak	Caba	Mücerred	İmam	Gebran	Hasıl
Ribat	6	-	-	-	105	37.000
Surbahan-ı Ulya	48	14	51	-	-	16.000
Surbahan-ı Sufla	-	-	-	-	-	18.000
Melekşe	3	1	1	-	-	9.000
İncesu	6	1	1	-	-	8.000
Velihan	6	5	4	-	-	20.000
Başkent	14	9	10	-	-	14.000
Ortaviran	5	2	-	-	-	14.000
Beroş	7	3	6	-	-	12.000
Harek	2	2	5	-	-	20.000
Göğün	5	3	3	-	-	10.000
Gökçebulak	5	2	3	1	-	12.000
Kahırcık	5	3	4	-	-	20.000
Samandere	9	1	14	-	-	22.000
Erzab	-	-	-	-	61	13.000
Çölem	13	7	13	-	-	13.000
Sağlar	-	-	-	-	-	15.000
Kapucuk	-	-	-	-	-	20.000
Yenice	-	-	-	-	-	3.000
Gönik	-	-	-	-	-	1.000
Karacaviran	-	-	-	-	-	500
Karaca Kalesi	-	-	-	-	-	2.000

Nam-ı Diger	-	-	-	-	-	4.000
Dibeklüviran	-	-	-	-	-	9.000
Tutek	-	-	--	-	-	20.000
Güllüce	-	-	-	-	-	13.000
Karacaviran	-	-	-	-	-	10.000
Mişar						10.000
İshaklu nam-ı diğer Örtülü	-	-	-	-	-	6.000
Çağırğan	-	-	-	-	-	5.000
Karabulak	-	-	-	-	-	2.000
Yenihan	-	-	-	-	-	5.000
Kılıç Karabulak	-	-	-	-	-	8.000
Gökçebulak	-	-	-	-	-	4.000
Sofu	-	-	-	-	-	91,5
Düşem	-	-	-	-	-	1.000
Molla Seyfeddin	-	-	-	-	-	2.000
Çoban Hisarı	-	-	-	-	-	3.000
Töredepe	-	-	-	-	-	6.000
Kalaycı Halık	-	-	-	-	-	3.000
Kutuzca	-	-	-	-	-	6.000
Ahuncuk	-	-	-	-	-	21.000
Körlük	-	-	-	-	-	12.000
Hasrun	-	-	-	-	-	18.000
Kızılcagöl	-	-	-	-	-	12.000

Kargakonmaz	-	-	-	-	-	8.000
Karlıgöl (Kazlıgöl)	-	-	-	-	-	6.000
Saruca	-	-	-	-	-	20.000
Çobanvıran	-	-	-	-	-	5.000
Yazgölü	-	-	-	-	-	15.000
Şüregil	-	-	-	-	-	3.000
Karacavıran	-	-	-	-	-	10.000
Göktepe	-	-	-	-	-	3.000
Çadkiran	-	-	-	-	-	6.000
Kazlıkkışla	-	-	-	-	-	2.000
Kanar	-	-	-	-	-	6.000
Kurcud	-	-	-	-	-	9.333
Balanluca	-	-	-	-	-	5.000
Sedlik	-	-	-	-	-	15.000
Celal	-	-	-	-	-	3.000
Taşarkı	-	-	-	-	-	9.000
Kızıildepe	-	-	-	-	-	9.000
Mecid Ali Aynı	-	-	-	-	-	1.000
Güldepe	-	-	-	-	-	3.000
İmamkulu Kışlağı	-	-	-	-	-	3.000
Kayakdepe	-	-	-	-	-	5.000
Paremkaya	-	-	-	-	-	5.000
Gölbaşı	-	-	-	-	-	1.000
Cebekend	-	-	-	-	-	6.000

Kuyrukkopan	-	-	-	-	-	13.000
Muhsın	-	-	-	-	-	6.000
Eben	-	-	-	-	-	2.000

Tablo 9: Aruç Nahiyesi

Köyler	Bennak	Caba	Mücerred	İmam	Gebran	Hasıl
Kıskançlu	5	1	7	-	-	6.000
Aruç	5	1	5	-	-	20.000
Görün	7	3	5	-	-	20.000
Gökçekoç Ahmed	12	4	6	-	-	15.000
Güllüce	-	-	-	-	-	17.333
Kültü	-	-	-	-	-	6.000
Ağaçgiran	-	-	-	-	-	9.000
Kalacık	-	-	-	-	-	12.000
Musun	-	-	-	-	-	9.000
Hacı Bereket	-	-	-	-	-	6.000
Karabulak	-	-	-	-	-	4.000
Gördüm	-	-	-	-	-	1.000
Ağça İshak	-	-	-	-	-	10.000
Mescidlü	-	-	-	-	-	15.000
Eskicebli	-	-	-	-	-	16.000
Kalacık	-	-	-	-	-	6.000
Gökçedurmuş	-	-	-	-	-	20.000
Fenerbulağı	-	-	-	-	-	5.000

Güns	-	-	-	-	-	7.000
Virantoprak	-	-	-	-	-	2.000
Ağaçeri	-	-	-	-	-	3.000
Hacı Nadir	-	-	-	-	-	5.000
Aksahane	-	-	-	-	-	3.000
Mehmeberaz	-	-	-	-	-	6.000
Uzun Süleyman	-	-	-	-	-	3.000
Ağahan Şeyh	-	-	-	-	-	19.000
Ağcaviran	-	-	-	-	-	2.000
Karagöç	-	-	-	-	-	2.000
Katanviran	-	-	-	-	-	1.368
Kara Şeyh	-	-	-	--	-	40.000
Halaçarkı	-	-	-	-	-	11.000
Çapakviran	-	-	-	-	-	3.000
Abdulviran	-	-	-	-	-	2.000
Derayaz	-	-	-	-	-	14.000
Üçdepe	-	-	-	-	-	11.000
Hace Musa	-	-	--	-	-	5.000
Kahdalu Kışlağı	-	-	-	-	-	5.000
Hacviran	-	-	-	-	-	3.000
Demircü Kışlağı	-	-	-	-	-	2.000
Gibece	-	-	-	-	-	14.000
Kızılziyaret	-	-	-	-	-	3.000
Kapluca	-	-	-	-	-	2.000

Abdal Mehmed	-	-	-	-	-	1.000
Gönüllüviran	-	-	-	-	-	1.000
Şeyh Hasan Kışlağı	-	-	-	-	-	2.000
Genel Toplam	208	125	138	1	166	987.743

Bayezid nahiyesine bakıldığı zaman bazı köylerin hasıllarının yazıldığı, ancak köyde bulunan nüfus bilgilerinin kaydedilmediği anlaşılmaktadır. Mufassal kaydında vergi mükelleflerinin niçin belirtilmediğine dair herhangi bir açıklama yapılmadığı yukarıda belirtildi. Ancak tımar ruznamçe kayıtlarına bakıldığında adı geçen bazı yerlerin (Surbahan-ı Ulya ve Surbahan-ı Sufla, Taç Arğı) hâli ve harap olduğu ve bu yerlerin şenlendirme şartıyla bazı kişilere tevcih edildiği görülmektedir.²⁵²

Livalara bağlı köylere dini açıdan bakıldığında halkın Müslim ve gayr-ı müslim olarak iki gurupta toplandığı görülür. Eleşkirt Sancağı'na nazaran Bayezid'deki gayr-ı müslim tebaanın oranı daha azdır. Bayezid'de 2 köy gayr-ı müslim haneye sahip iken Eleşkirt'te 17 köy gayr-ı müslim nüfustan oluşmaktadır. Bayezid'de 166 hane gebrân (gayr-ı müslim) varken Eleşkirt'te 345 hane gebran bulunmaktaydı. Ermeni papazlarından alınan “cizye-i Murahasiye-i gebran” burada Ermeni nüfusun olduğunu göstermektedir.²⁵³ Bilindiği üzere cizye vergisi Osmanlı Devleti'nin gayr-ı müslimlerden topladığı şer'î bir cizye vergiydi. Doğrudan devlet hazinesi için padişaha bağlı memurlar tarafından tahsil edilen cizye vergisi, daima askeri amaçlar için kullanılmaktaydı. Cizye vergisi mükellefleri ala, evsat ve edna şeklinde üç gruba ayrılmış olup, saf gümüş olarak 48-24-12 şer'î dirhem ve altın olarak ise 4-2-1 dinar şeklinde belirlenmişti.²⁵⁴

Sancağın şahıs adlarına bakıldığında Türkçe ve Arapça kökenli isimlerin yoğunlukta olduğu görülür: Şeyh Mehmed, Ahmed, Maksud, Kemal, Yakup, gibi isimler Arapça kökenli isimler olduğu gibi²⁵⁵ Ali, Hüseyin, Şahverdi, Şahkulu, Cafer Ali, Ali Han, Ayn

²⁵² BOA, DFE, RZ. d, Nr. 161, s. 163.

²⁵³ TKGM-KKA-TD-199, TD., 195, s. 90.

²⁵⁴ Halil İnalçık, “Cizye”, DİA, c. 8, İstanbul, 1993, s. 45-46.

²⁵⁵ TKGM-KKA-TD-199, TD., 195, s. 103.

Ali, Mirhan Ali, Şah, Genç Ali, Masum Ali, Can Ali, Hüseyin, Mir Veli²⁵⁶ Baba-kulu, Han-kulu, Ali, Şahverdi, Ali-kulu, Tahmasb-kulu gibi isimlerin kayıtlı olduğu görülür. Bu isimlerden hareketle İran serhadının olduğu bölgede Şii etkisinin olduğu söylenebilir. Anadolu'nun birçok yerinde kullanılan Karaman, Cihanşah, Sefer, Satılmış, Mir Murad, Devletşah, Aslı Bey, Selman, Emirhan, Aslıhan, Arslan vb.²⁵⁷ isimlerinin Bayezid ve çevresinde de kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte İran'a olan coğrafi yakınlık ve etkileşimden dolayı Ali, Şahverdi, Şahkulu veya sonu han ile biten İran menşeli isimlerin olduğu görülür.

Mufassal tahrir defterinde geçen gayr-ı müslim isimlerinin bazıları Müslümanların kullandığı isimlerle ortaktır. Emirhan, Ebuled, Satılmış, Emirsevdî, Karahan gibi isimler bunlardandır.²⁵⁸ Bunların dışında Mıgırđıç, Hüdânis, Harok, Hadros, Avânis, Siyamun, Ağob, Yanoş, Uvanis, Hacin, Yanis, Kalamir, Kırkor gibi isimlerin gayr-ı müslimler tarafından kullandığı görülmektedir.²⁵⁹ Yukarıda ifade edildiği üzere Bayezid ve çevresinde gayrı-müslimler yaşamakta ve tahrir defterlerinde yoğun olarak da sözü edilen isimlere rastlanmaktaydı.

Bayezid Sancağı ve tevâbi'hânın sadece bir icmal ve bir mufassal defteri olduğu için nüfusla ilgili tahmini de olsa daha fazla bilgiye ulaşmak zordur. 19. yüzyılın başlarına kadar bölgenin nüfusu hakkında kayda değer bir veri bulunmamaktadır. Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren bölgeyi gezen seyyahlar bölgenin nüfusu hakkında bazı veriler vermektedir. Seyyahlar Van ve Erzurum eyaletlerinde yoğun bir Ermeni nüfusunun varlığından bahsetmektedir. Örneğin Fransız seyyah Jaubert 1806 yılında Erzurum nüfusunun 70.000 olduğunu dile getirmektedir. Bu bilgiyi başka kaynaklarla desteklemek mümkündür. Bununla birlikte seyyah Bayezid ile ilgili spesifik bir nüfus tahminini yapmamaktadır.²⁶⁰

Çok sayıda Avrupalı seyyahın Osmanlı ülkesini sıklıkla ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu seyyahlar gezdikleri şehirlerde gayr-ı müslim tebaadan ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Bu seyyahlardan biri de Osmanlı topraklarına birkaç kez gelen Tavernier idi. Tavernier 1657'de Ermenistan'dan İran'a geçtiğinde en ilgi çekici yerin

²⁵⁶ TKGM-KKA-TD-199 , TD., 195, s. 91-92.

²⁵⁷ TKGM-KKA-TD-199 , TD., 195, s. 97.

²⁵⁸ TKGM-KKA-TD-199 , TD., 195, s. 90.

²⁵⁹ TKGM-KKA-TD-199 , TD., 195, s. 90, 95, 96.

²⁶⁰ P. Amedee Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, Pelicier Nepveu, Paris, 1821, s. 17.

Revan'a üç mil uzakta Üçkilise olduğunu ifade etmektedir. Revan'a beş mil uzakta ise Ağrı (Ararat) Dağı'nın olduğunu ve yarım mil uzaklıkta bir yamacın üstünde bir kilisenin varlığından bahsetmektedir.²⁶¹

Osmanlı arşivinde, seyyahların belirtmiş olduğu üzere, Üçkilise (Eçmiyazin) ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Örneğin 1217/1802-1803 tarihli belgede Danyal adındaki rahibin Bayezid'deki Üçkilise'de ikamet ettiği, bu kişinin patrik tarafından atandığı ve bundan dolayı karışılmaması gerektiği emredilmiştir.²⁶² 1218/1803-1804 tarihli başka bir arşiv belgesinde Bayezid Sancağı'nın Murad Çayı kenarındaki Üçkilise'de Samak adlı papazın görev yaptığı ifade edilmiştir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'daki patrikhanede görev yapan Samak, kötü davranışlarından Revan yakınındaki Üçkilise'ye (Açmiyazin) sürgün edilmişti.²⁶³

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle ilgili bazı problemlerin merkeze bildirildiği ve devletin de bu sorunların bir daha yaşanmaması için bölgede bulunan yöneticilere gönderdiği emirler arşiv belgelerinden tespit edilebilmektedir. Merkezi yönetim 1215/1801 tarihinde Erzurum, Kars valilerine Bayezid ve sancak mutasarrıflarına, İzmir kadılarına ve sair yerlerdeki kethüdalara, gümrük eminlerine, yeniçeri serdarlarına, işerlerine hüküm göndermiştir. 1203/1789'da İstanbul Patriği Ohaş adındaki rahib Divan-ı Hümayuna bir dilekçe vermiş, bunun üzerine merkezden patrikliğine tabi olan Revan yakınındaki Üçkilise (Açmiyazin), Bayezid'deki Üçkilise, İzmir Güzelhisar gibi sair yerlere gidip-gelen ve buralarda ikamet eden Ermeni rahiplerine, papazlarına müdahale ve rencide edilmemeleri konusunda uyarıda bulunulmuştur.²⁶⁴

Napolyon Bonapart'un özel temsilcisi L. A. Fransız seyyah Jaubert, 19. yüzyılın başlarında Bayezid'den geçerken Erzab'ın bir Ermeni köyü olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁵ 19. yüzyılda Osmanlı topraklarını gezen başka bir seyyah da Bayezid hakkında bilgi vermektedir. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant, Bayezid çevresinde bulunan gayr-ı müslimlerin ibadethaneleri hakkındaki gözlemlerini ayrıntılı

²⁶¹ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, 2010, s. 67-75.

²⁶² BOA, HAT, 119/4853, 4853-B.

²⁶³ BOA, C.ADL, 76/4567.

²⁶⁴ BOA, C. ADL, 58/3501.

²⁶⁵ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 25.

bir şekilde kaleme almıştır. Onun Üçkilise hakkında verdiği bilgiler Osmanlı belgelerinden elde edilen bilgiler ile örtüşmektedir.

Brant, Bayezid ile Diyardin arasında bulunan Üçkilise'den bahsederken²⁶⁶ Üçkilise isminin faal olanın dışında civarda iki tane daha kilise olmasından dolayı verildiğini ifade etmektedir. Ancak söz konusu iki kilisenin ancak kalıntısı bulunmaktadır. Seyyah, manastırın M.S. 306'da Çangeri'nin mimarı tarafından yapıldığını ve Revan'daki Açmiyazidin'e bağlı olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte daha önceki dönemlerde burayı gayr-ı müslimlerin yoğun olarak ziyaret ettiğini ve büyük bağışlar yapıldığını da dile getirmektedir. Brant, 19. yüzyılın başlarına kadar 300-400 hanelik çok sayıda köyün olduğunu ancak hâlihazırda yoğun nüfuslu sadece birkaç köyün kaldığını ileri sürmektedir.²⁶⁷

Osmanlı Devleti, 1831 yılında nitekim askeri amaçla sadece erkek nüfusun kayıt altına aldı. Bu nüfus sayımının amacı, Müslüman erkeklerden savaş alanında yararlanmak ve gayr-ı müslimlerin ödeyecekleri vergileri düzenlemektir. Müslümanlar “matluba muvafık” ve matluba gayr-ı muvafık (amaca uygun ve amaca uygun olmayan) olarak kategorize edildi. Hristiyanlar da Müslümanlar gibi yaşa göre bir sınıflandırmaya tabi tutuldu. Bazıları bunları “genç” ve “yaşlı” olarak ayırırken, bazıları ise “tüvana” (güçlü), “sıbyan” (çocuk) ve “amelmande” (çalışamaz, emekli) olarak sınıflandırdı.²⁶⁸ Sayımda sancak, kaza ve köylerdeki Müslim ve gayr-ı müslim ayrı ayrı sayılarak farklı defterlere kaydedildi.²⁶⁹

1847'de Bayezid Sancağı nüfusunun kaydedildiği defterlere ulaşmak mümkün. Bayezid ile ilgili iki defter tespit edilmiştir. 2801 numaralı defterde sadece gayrı-müslimler kaydedilmiştir. 3867 numaralı defterde ise Bayezid Sancağı'nın gayrı-müslim nüfusu belirtilmiş ancak Müslim nüfus yazılmamıştır. Defterde Erzurum Eyaleti'nin nüfusu 141.772 Müslim, 66.087 gayr-ı müslim olarak kaydedilmiştir. Aynı kayıta Erzurum merkez sancağının nüfusu 70.811 Müslim, 26.808 gayr-ı müslim olduğu belirtilmiştir.

²⁶⁶ Kilise, halihazırda Taşlıçay ilçesine bağlı Taşteker (Dêr) köyünde bulunmaktadır.

²⁶⁷ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 162.

²⁶⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 61-69.

²⁶⁹ Hüseyin Çınar-İsmail Kıvrım, *1842 Tarihli Çubuk Kazası Nüfus Defteri*, Çubuk Belediyesi, Ankara, 2016, s. 14.

Bayezid Sancağı'nda ise Müslim nüfus belirtilmezken, gayr-ı müslim nüfus 2.660 olarak kaydedilmiştir.²⁷⁰

Tablo 10: Bayezid ve Çevresinde Gayr-ı müslim Nüfus (1263/1847)²⁷¹

Liva/Kaza	Köy	Mahalle	Hane	Nefer	
				Yerli	Yabancı
Bayezid	6	2	206	672	
Diyadin	2		47	120	9
Eleşkirt	1	15	378	1353	-
Patnos (K)	5	-	21	68	-
Hamur (K)	2	-	9	28	-
Karakilise (K)	5	-	103	360	-
Toplam	21	17	764	2601	9

Bayezid, Diyardin, Eleşkirt ve Şelve sancaklarının net bir nüfusunu vermek mümkün olmamıştır. Ancak tahrir ve nüfus defterleri ile bölgeyi gezen seyyahların verdiği bilgiler sözü edilen sancakların nüfusu hakkında bir fikir vermiştir. Sancaklarda Müslim ve gayr-ı müslim nüfus olmakla birlikte Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu tespit edilmiştir. Sancak dahilinde bulunan gayr-ı müslimlerin çoğunluğu Ermeniler'den meydana gelmiştir. Bazı köyler tamamen Ermeniler'den oluşmakla birlikte bazılarında ise Ermeniler çok azdır. Ermeni nüfusu, sancak merkezlerinden ziyade köylerde daha çok yoğun olarak bulunmaktaydı.

Sancak dahilinde Müslimler olduğu gibi gayr-ı müslimler de ikamet etmekteydiler. Gayr-ı mislimlerin büyük bir çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Bayezid'deki bazı köylerin (Erzab, Ribat gibi) neredeyse tamamının gayr-ı müslimlerden oluştuğu görülmektedir. Ancak Eleşkirt'te bulunan gayr-ı müslim nüfus Bayezid'deki gayr-ı müslimden daha fazladır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Bayezid ve Eleşkirt

²⁷⁰ BOA, NFS. d, Nr. 3867, s. 6.

²⁷¹ BOA, NFS. d, Nr. 2801, s. 153-163.

sancaklarında ciddi bir gayr-ı müslim nüfus bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı-Rus savaşının meydana getirdiği istikrarsızlık ve Ruslar'ın telkinler Ermenilerin yoğun olarak göç etmesine neden oldu.

Devletler, ülkenin vergi ve vergi nüfus kapasitesini belirlemek için sayımlar yapmaktaydı. Yukarıda ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti'nde vergi ve vergi nüfusu klasik dönemde tımar sisteminin uygulandığı sancaklarda tahrir usulüyle yapılmaktaydı.²⁷² Ancak bunun tam bir nüfus sayımı olduğu söylenemez. Çünkü tahrir defterleri nüfus sayımı değildir, nüfusun büyük bir bölümü (kadınlar, çocuklar ve askeri kesim) kayıt dışı tutuluyordu.²⁷³ 17 ve 18. yüzyıllarda da nüfus istatistiklerini gösteren sağlam veriler olduğu söylenemez. Osmanlı'da 1831'deki nüfus sayımı, çağdaş anlamdaki nüfus sayımlarının ilki olarak kabul edilmektedir.²⁷⁴ Bayezid Sancağı'nda ise 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfus sayımı yapıldı.

Her ne kadar Hurşit Paşa aşiretlerle ilgili bazı bilgiler vermiş olsa da Bayezid'in nüfusu hakkında sınırlı derecede bilgiye sahibiz. Sancağa ait 16. yüzyılda bir mufassal ve icmal defteri bulunmaktadır. Bu yüzden yüzyıllara ait sağlıklı bir nüfus tahmini yapmak oldukça zordur.

Bayezid Sancağı ile ilgili nüfus tahminleri genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına aittir. 1852-1853 Bayezid sancağında nüfus aşağıdaki gibidir.²⁷⁵

Tablo 11: 1852-53 Yılları Bayezid Sancağı'nın Tahmini Nüfusu

Kaza	Müslüman Hane Adedi	Ermeni Hane Adedi	Yezidi Hane Adedi	Köy Adedi
Bayezid Kazası Merkez	621	365	88	71
Karakilise Kazası	377	240	220	40
Eleşkirt Kazası veya Toprakkale	900	490	38	86
Hamur Kazası	476	26	30	68

²⁷² Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık- Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 17.

²⁷³ Öz, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", s. 20.

²⁷⁴ Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık- Şevket Pamuk, Ankara, 2000, Devlet İstatistik Enstitüsü, s. 68.

²⁷⁵ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, 2009, s. 317.

(Patnos Dahil)				
Diyadin Kazası	304	50	-	12
Yekün	2.678	1.171	376	277

1.4.6. İktisadi Yapı

Osmanlı Devleti'nin ekonomiye bakışı, mal ve hizmet üretenlerin önce kendi ihtiyaçlarını karşılaması daha sonra tüm toplumun gereksinimlerini karşılanması şeklinde olmuştur. Osmanlı ithalatı serbest bırakmış, ihracatta ise, bazen yasaklamalara varıncaya kadar, sıkı bir kontrol mekanizmasını uygulamıştır.²⁷⁶ Devlet, öncelikli olarak ekonomiye büyük önem vermiş, tımar sistemi çerçevesinde geliştirdiği çift-hane uygulamasıyla hem devletin güçlendirilmesini sağlamış hem de tarımsal üretimi artırarak reyanın korunmasını esas almıştır.²⁷⁷

Osmanlı tımar sisteminde sultanın tasarrufunda bulunan hasların (havvass-ı hümâyûn) gelirleri merkezi hazineye aktarılmaktaydı. Vezirlere ve beylere tevcih edilen dirlikler (ümera hasları) 100.000 akçenin üzerindeydi. Zeamet, taşradaki idari görevlilere ihdas edilen (subaşı ve zaim gibi) geliri yıllık 20.000 ile 100.000 akçe olan yerlerdi. Tımar ise yıllık geliri 1.000 ile 20.000 akçe olan dirliklerdi.²⁷⁸

İncelenen icmal defterinde Bayezid'in toplam gelirinin 5.174.443 akçe olduğu görülmektedir. Tahrir kayıtlarında has, zeamet ve tımarların kimlere tevcih edildiğini tespit etmek mümkündür. Eleşkirt Livası'nda 1 padişah hassı, 1 bey hassı, 13 zeamet ve 268 tımar bulunmaktaydı. Eleşkirt'in vergi geliri 1.586.237 akçe olup, Padişah hassı 117.000 akçedir. Bey hassı ise 105.000 akçe olup, Ürkmez Bey'e tevcih edildi. Zeametlerin toplam akçe değeri 268.833'dir. Bu zeamet sahiplerinden Ürkmez Bey'in oğlu Cafer'e 22.500, sipahi miralay beyi Veli'ye 20.333 akçelik zeamet tasarruf etmekteydi. Ayrıca tahrirde kale görevlilerine hizmetleri karşılığında tımarların dirlik olarak verildiğine dair bilgiler de bulunmaktadır.

Maliyeden Müdevver Kataloğu'nda 1010/1602 tarihli ve 15272 nolu defterde Eleşkirt livası 200.000 akçe olarak yurtluk-ocaklık statüsüyle Mehmed Bey'e tevcih edilmiştir.

²⁷⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 9. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s. 65.

²⁷⁷ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 82.

²⁷⁸ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 185.

Bayezid Mufassal Tahrir Defteri ile Maliyeden Müdevver defterini karşılaştırdığımızda sancakbeyi hassının büyük oranda değiştiği tespit edilmiştir. Tımar ruznamçe defterinde 1010/1602 tarihinde Kılıç Bey adındaki şahıs Eleşkirt livasının kendisine ocaklık olarak tevcih edildiğini iddia etmiş ve Mehmed Bey (Eleşkirt mutasarrıfı) ile aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Ancak devlet, Eleşkirt livasının yurtluk-ocaklık olarak Kılıç'a tevcih edilmediğini beyan etmiştir. Devlet, her sene 3 yük²⁷⁹ akçeyi Diyarbakir cizyesine göndermek şartıyla Eleşkirt livasını tekrar Mehmed Bey'e tevcih etmiştir.²⁸⁰

Şelve Sancağı, Eleşkirt Livası'ndan sonra sancak geliri en yüksek olan sancaktır. Aynı şekilde bir padişah bir de bey hassı mevcuttur. Padişah hassı 95.000 akçe, Şelve Livası Beyi Taceddin Bey'in hassı ise 200.000 akçedir.²⁸¹

Diyadin Livası'nda da aynı şekilde 1 Padişah hassı 1 de bey hassı bulunmaktaydı. Padişah hassı 27.000, bey hassı ise 200.000 akçe değerindeydi. Burada Diyadin Livası'nın beyi hakkında bilgi verilmemiştir. Livada 6 zeamet (131.000 akçe), 120 tımar (434.365 akçe) mevcuttu. Sancağın toplam geliri 792. 365 akçe tutarında idi. Başka bir arşiv kaydında Diyadin livasının 200.000 akçe karşılığında Hamid Bey'e verildiği belirtilmiştir.²⁸²

Ovacık Livası'nın diğer livalara nazaran toplam geliri daha az olup, 280.000 akçeydi. Padişah hassının değeri 5.000 akçe gibi düşük bir meblağ olup, miriliva Kılıç Bey'in geliri ise 200.000 akçeydi. Livanın 2 tane zeamet kalemi olup, bunlar Kılıç Bey'in oğulları olan Hüseyin ve Mansur Beylere verilmiştir. Ayrıca livada toplam 11 tımar bulunmaktaydı.²⁸³

Bayezid Kalesi'nin toplam geliri 1.049.165 akçeydi. Padişah hassı 209.000, Bayezid Kalesi beyi Bayezid Bey'in hassı ise 200.000 akçe tutarında idi. Sancağın 11 zeameti (310.000 akçe) 82 tane de tımarı (330.165 akçe) bulunmaktaydı. Defterde en fazla hasılatı sahip olan Kara Şeyh ve mezrası Karaağaç'ın toplam geliri 40.000 akçe tutarındaydı. Köy ve mezrası eşit şekilde Bigan Bey ve Ahi Durmuş adındaki kişilere

²⁷⁹ Yük, ağırlık birimi olarak kullanılmakla birlikte mali bir terim olarak da kullanılmaktadır. Yük terimi hem hazine ruznamçe defterleri kayıtlarında hem de para ve maliye ile ilgili kayıtlarda geçmektedir. 1 yük akçe 100.000 akçe karşılığı olarak hesaplanmaktadır. Bkz. Ömer İşbilir, "Yük", *DİA*, c. 44, İstanbul, 2013, s. 46-48.

²⁸⁰ BOA, MAD. d, Nr. 15272, s. 103-104.

²⁸¹ TKGM-KKA-TD-265, s. 38-39.

²⁸² BOA, MAD. d, Nr. 17649, s. 238-239.

²⁸³ TKGM-KKA-TD-265, s. 89-90.

zeamet olarak tevcih edilmiştir.²⁸⁴ Diğer sancaklarda olduğu gibi zeametlerden bir tanesi Bayezid Bey'in kardeşi Bedir Bey'e tevcih edilmiştir. İcmal defterinde tımarların tevcih edildiği kişilerin isimleri, tımarların olduğu gelir ünitelerinin adları ve toplam gelirlerinin kaç akçe olduğu belirtilmiştir.

Bayezid'in 1602 tarihine kadar Revan Eyaleti'ne bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere sancak beylerinin haslarında dönemlere göre artma ve azalma olabilmekteydi. Bu durumun nedeni sancağın gelirlerinin değişmesi, sancak dâhilinde bulunan köy veya nahiyelerin başka idari birimlere bağlanması, Osmanlı-İran arasında yapılan savaşlar dolayısıyla bazı yerlerin ele geçirilmesi veya elden çıkmasının olduğu kuvvetle muhtemeldir.²⁸⁵

Bayezid ve tevâbi'hâ sancaklarda has, zeamet ve tımar tevcihlerine gelince aşağıdaki tablolar bu durumu tespitiye yönelik olarak oluşturulmuştur. (Bkz. Tablo 12, 13, 14, 15, 16)

Tablo 12: Eleşkirt Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri

Türü	Adet	Tevcih Edilen Şahıs	Geliri
Padişah Hassı (Gölet ve Dülbendlü)	1	Padişah	117.000
Bey Hassı (Gölet ve Dülbendlü)	1	Ürkmez Bey	105.000
Zeamet (Gölet)	7	Selman Ali veled-i Nazır Bey Hüseyin Kulu Ulu Han veled-i Budak Bey Veli (Miralay-ı sipahiyan) Cafer veled-i Ürkmez Bey Ahmed Kâtip Mehmed	20.000 20.000 22.000 20.333 22.500 32.000 12.000
Zeamet (Dülbendlü)	6	Hasan veled-i Abidin Hüseyin Han İbrahim Kethüda Bekri Kulu	20.000 20.000 20.000 20.000

²⁸⁴ TKGM-KKA-TD-265, s. 94.

²⁸⁵ BOA, DFE. RZ. d, Nr. 167, s. 121.; BOA, MAD. d, Nr. 17649, s. 63-64.

		Ali veled-i Dönmez	20.000
		Osman veled-i Mehmed	20.000
			Toplam: 268.833
Tımar (Gölet)	132		499.710
Tımar (Dülbendlü)	136		564.694
Mustahfizân-ı Kal'a-i Gölet Tımar	10	Ali (Dizdâr-ı Kal'a-i Gölet)	8.000
		Himmet (Kethüdâ-i Kal'a-i Mezbur)	5.000
		Melik Ahmed (Hafız Bereç? Kal'a-i m.)	3.000
		Hasan (Merd-i Kal'a-i m.)	2.000
		Mustafa (Merd-i Kal'a-i m.)	2.000
		İvaz (Merd Kal'a-i m.)	2.000
		Hasan (Merd Kal'a-i m.)	2.000
		Barun? ve Art (Cebeci-i Kal'a- i m.)	3.000
		Delice (Cebeci-i Kal'a-i m.)	2.000
		Serkis (Kırmani-i Kal'a-i m.)	Toplam: 1.095.404
			Toplam: 1.586.237

Tablo 13: Şelve Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri

Türü	Adet	Tevcih Edilen Şahıs	Geliri
Padişah Hassı	1	Padişah	90.500
Bey Hassı	1	Taceddin Bey Mirliva-i Şelve	200.000
Zeamet	3	Kel Emir veled-i Ahmed	21.000
		Kürd Alihan	20.000
		Kara Bey	15.000
Zeamet	1	Şaban veled-i Kul	22.000
Zeamet (Şoşik)	3	Osman	20.000
		Üveys veled-i Kul	20.000
		Şeyh veled-i Ahmed	20.000
Zeamet (Yunus)	5	Katib Mehmed	7.000
		Ali	22.000
		Budak veled-i Nazır	20.000

		Ahmed Yusuf Han veled-i Sami	20.000 21.000 Toplam: 228.000
Tımar (Dülbendlü)	118		220.051
Tımar (Kumluca)	27		164.297
Tımar (Kumluca)	79		315.331
Tımar (Karkin)	11		40.499
Tımar (Yunus)	51		207.998 Toplam: 948.176
			Toplam: 1.466.676

Tablo 14: Diyardin Sancağı'ndaki Tımar Gelirleri

Türü	Adet	Tevcih Edilen Şahıs	Geliri
Padişah Hassı	1	Padişah	27.000
Bey Hassı	1	Mirliva-i Diyadin	200.000
Zeamet	6	Allah Kulu	30.000
		Allahverdi veled-i Hamza Bey	20.000
		Hüseyin veled-i Şad	20.000
		 veled-i Rüstem	21.000
		Dara veled-i Katmaş	20.000
		Emir	20.000
		Toplam: 131.000	
Tımar	120		434.365
			Toplam: 792.365

Tablo 15: Ovacık Sancağındaki Tımar Gelirleri

Türü	Adet	Tevcih Edilen Şahıs	Geliri
Padişah Hassı	1		5.000
Bey Hassı	1	Kılıç Bey Mirliva-i m.	200.000
Zeamet	2	Hüseyin veled-i Kılıç Bey	21.000
		Mansur veled-i Kılıç Bey	21.000
		Toplam: 42.000	
Tımar	11		33.000
			Toplam: 280.000

Tablo 16: Bayezid Kalesi Sancağındaki Tımar Gelirleri

Türü	Adet	Tevcih Edilen Şahıs	Geliri
Padişah Hassı	1	Padişah	209.000
Bey Hassı	1	Bayezid Bey Mirliva-i Bayezid Kal'ası	200.000
Zeamet (Bayezid Kal'ası)	11	Katib İnce	21.000
		Tolgar veled-i Melik İvaz	21.000
		Hasan Miralay Egdi	17.000
		Ahmed	20.000
		Kâtib Mehmed	8.000
		Haydar veled-i Nayerin Bey	20.000
		Hasan Çavuş Adilcevazî	20.000
		Halil	20.000
		Ahmed veled-i Veli	21.000
		Mustafa veled-i Mehmed	20.000
		Mirkar veled-i Haydar Bey	20.000
Zeamet (Aruç)	5	Bedir Biraderzâde-i Bayezid Bey	20.000
		Mustafa	21.000
		Ali veled-i Mir Mehmed	21.000
		Bigan Bey	20.000
		Ahi Durmuş	20.000
			Zeamet: 310.000
Tımar (Bayezid Kal'ası)	44		191.833
Tımar (Aruç)	38		138.332
			Tımar: 330.165
			Toplam: 1.049.165

Genel**Toplam: 5.174.443**

II. Selim dönemine ait Küçük Ardahan ve Kars Livaları ile III. Murad dönemine ait Bayezid Sancağı ve Tevâbi'hâ İcmal Defteri ve I. Ahmed dönemine ait Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları icmal defterleri arasında karşılaştırma yapıldığında Bayezid Sancağı ve tevâbihâ'nın kayda değer gelirlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, II. Selim dönemine ait Kars ve Küçük Ardahan livaları tımar icmal defterinde

Kars Livası'nın toplam gelirleri (has, zeamet, tımar, mahlûller) gelirleri 1.681.295, Küçük Ardahan Livası'nın 2.166.991 akçe olduğu görülmektedir.²⁸⁶ Bayezid Sancağı'nın güneyinde yer alan Van Sancağı'nın toplam gelirleri 2.669.734, Adilcevaz Sancağı'nın 1.640.769, Muş Sancağı'nın 1.558.056, Bitlis Sancağı'nın ise 3.301.349 akçe tutarındaydı.²⁸⁷ Yukarıda zikredilen sancakların aynı coğrafi bölgede yer almaları ve benzer iklim özelliklerine sahip olmaları sancak gelirlerinin birbirine yakın olmasını muhtemel kılmaktaydı.

Tımar, tasarruf edenin görevine, fonksiyonuna ve gelirlerine göre farklı gruplara ayrılmaktadır. Tımarlar gelirlerine göre tezkereli ve tezkeresiz olarak iki kısma ayrılmaktadır. Tezkereli tımar devlet tarafından tevcihi yapılan tımarlardır. Tezkeresiz ise, beylerbeyi ve vezirler tarafından tevcih yapılan tımarlardır. Sancakbeyi boş bir tımar için adayın eline Divan-ı Hümayun'a hitaben yazılmış bir tavsiye mektubu vermektedir. Devlet uygunluğunu bildirdiği zaman, tımar için adaydan bir tezkere istenir ve tımarın bulunduğu sancaktaki sancakbeyi veya beylerbeyi tarafından verilir.²⁸⁸

Tımarlar statülerine göre serbest tımarlar ve serbest olmayan tımarlar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Serbest tımarları, defterdar, alaybeyi, çeribaşı, subaşı, dizdar, divan kâtipleri gibi devletin yüksek kademedeki görevliler tasarruf ederdi. Serbest olmayan tımarlarda, dirlik sahipleri toplanan örfi vergileri sancakbeyi, subaşı gibi kimselerle paylaşmak zorundaydılar. Serbest tımar tasarruf edenler sefere gitmeden yerlerine cebelü gönderirlerken, serbest olmayan dirlik sahipleri sefere katılmak zorundaydılar. Aksi halde tımarları ellerinden alınmaktaydı.²⁸⁹ Bayezid Sancağı'nda bulunan tımar sahiplerinin bazı dönemlerde sefer katılmadıklarından dolayı merkeze şikâyet edildiği bilinmektedir.²⁹⁰ Bayezid'de tımar sisteminin uygulandığını daha iyi gözlemleyebilmek için tımar ruznamçe defterlerinde yapılan tevcihlere bakmakta fayda vardır.

Yukarıda ifade edildiği üzere devletin üst kademesinde bulunan görevlilere, alaybeyi-dizdar- divan kâtipleri gibi, serbest tımar tevcih edilmiştir. 1001/1593 tarihinde Bayezid Kalesi'nin Surbahan-ı Ulya ve Surbahan-ı Sufla köylerinde toplam 36.884 akçelik

²⁸⁶ Yücel Öztürk, *527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defteri (II. Selim Dönemi)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1992, s. 41-43.

²⁸⁷ Kılıç, *730 Numaralı, Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s. 240-247.

²⁸⁸ Barkan, "Tımar", s. 315; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, s. 181.

²⁸⁹ Barkan, "Tımar", s. 315.; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, s. 181.

²⁹⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 67, s. 50, hk. 133.

zeamet sancağın alaybeyi Abdulkabir'in tasarrufuna verilmiştir. Ancak zeamet tevcih edildikten kısa bir süre sonra Abdulkabir vefat etmiş, adı geçen köylerdeki yerlerin zeameti oğlu Mehmed'e tahsis edilmiştir.²⁹¹

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Bayezid hasının 240.000 akçe olduğunu ifade etmektedir.²⁹² Bayezid tahrir defterindeki has zeamet ve tımarlarına baktığımızda Evliya Çelebi'nin verdiği rakam ile tahrir defterlerindeki kayıtlar arasında fark bulunmaktadır. Mesela 16. yüzyılın son çeyreğinde hazırlanan mufassal ve icmal defterlerinde padişah ve bey hassı toplam iki has (409.000 akçe), 16 zeamet (310.000 akçe), 82 tımar (330.165 akçe) bulunmaktaydı. 1003/1594-1595 tarihli Revan tımar ruznamçe defterine baktığımızda bile sancakbeyi olan Bayezid Bey'in hassı 280.440 akçe değerindeydi.²⁹³

Anlaşılan o ki devlet, Revan hakimiyeti sonrasında Bayezid'de bağlı olan ve atıl durumda olan köylerdeki bazı yerleri tımar olarak tahsis etmiştir. 999/1590 tarihli tımar ruznamçe defterinde Bayezid Kalesi'ne tabi Başkent, Velihan, Karaviran ve Bulacık köylerinin Revan'ın Osmanlı'ya ilhakı zamanında hali ve harap olduğu, adı geçen köylerin şenlendirilmesi şartıyla Dergâh-ı Âli çavuşu Mehmed oğlu Derviş'e 11.000 akçe olarak tevcih edilmiştir. Ayrıca adı geçen şahsa gösterdiği yararlılık ve yaptığı başvuru sonucunda çavuşluk unvanı verilmiştir.²⁹⁴ Başka bir belgede ise Maksud oğlu Osman'a Töredepe köyünün 6.000 akçelik geliri tahsis edilmiştir. Bazı örneklerde de tımarların hisseli olarak tahsis edildiği görülmektedir. Kalender bunlardan biridir. Yarenli köyünde 5.000 akçelik hisse, Kapucuk köyünde de 6.000 akçelik dirliği (toplam 11.000) geliri bulunmaktaydı.²⁹⁵

Yukarıda görüldüğü gibi tımar tevcihlerinin yapılmasındaki temel amaçlardan biri bölgenin imar edilmesi ve şenlendirilmesidir. Nitekim bölgeye dair bir belgede bu amaçla yapılan bir tevcihat söz konusudur. Aruç nahiyesinde (Bayezid dâhilinde) Ali oğlu Kuli'ye verilen 6.666 akçelik tımar Revan köylerinin harap olmaması için tevcih edildiği görülmektedir.²⁹⁶

Bayezid tahrir defterindeki kayıtlar ile 1003/1594-1595 yılındaki Bayezid ile ilgili olan Tımar Ruznamçe defterinin bir karşılaştırılması yapıldığında köy hasılatları pek

²⁹¹ BOA, DFE. RZ. d. Nr. 156, s. 655.

²⁹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 1/96.

²⁹³ BOA, DFE. RZ. d. Nr. 167, s. 121.

²⁹⁴ BOA, DFE. RZ. d. Nr. 156, s. 687.

²⁹⁵ TKGM-KKA-TD-265, s. 95.

²⁹⁶ BOA, DFE. RZ. d. Nr. 2151, s. 6.

değişmemiştir. Bayezid Kalesi tımar olarak Bayezid Bey'e tevcih edilmiş ve Bayezid Kalesi, Bedros, Cürm, Erzab gibi köyler ve vergi hasılatlarıyla birlikte 275.440 akçe olarak tımara verilmiştir.²⁹⁷ Bayezid Sancağı'nda 20.000 akçelik dirlik, 999/1590 tarihinde Revan muhafızının beyanıyla Ahmed adındaki bir şahsa tevcih edilmiştir.²⁹⁸ Başka bir tımar ruznamçe defterinde, Abdullah oğlu Ali, Tırhala Sancağı'nda tımardan mazûl olmuş, ancak Eğri Kalesi'nde ve seferlerde yaptığı hizmetlerden dolayı terakki almıştır. Kendisine terakki olarak Bayezid Kalesi nahiyesine bağlı Velihan köyünden 20.000 akçelik tımar tevcih edilmiştir.²⁹⁹

Tımar ruznamçe defterlerine bakıldığında tımar tevcihi yapılan kimselerin genel olarak askeri zümreden oldukları görülmektedir. Bu kişiler askeri yararlıklar gösteren kimseler veya devletin herhangi bir kademesinde görev yapan şahıslardır. Ayrıca dirlikler arasında sadece tımar tevcihleri bulunmamaktaydı aynı zamanda zeametler de bulunmaktaydı. Tımar tevcih kayıtlarında Bayezid sancakbeylerini görmek mümkündür. 1037/1627 tarihli belgede Bayezid Kalesi Dizdar Abdi, merkeze mektup gönderip Bayezid nahiyesinde Mehmed adında şahsın vefatı üzerine tımarının mahlul kaldığını dile getirdi. Abdi mahlul kalan tımarın kendine tevcih edilmesini talep etti.³⁰⁰ Tımarın ana kaynağı toprak olduğu, toprağın da tarım ve hayvancılığı beraberinde getirdiği bilinmektedir. Bundan dolayı tarım ve hayvancılıktan bahsetmek elzemdir. Ancak tarım ve hayvancılık zirai üretim ve ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

Bayezid Sancağı'nda iktisadi hayat sadece tarım ve hayvancılıktan ibaret değildi. Bayezid, İran ile bir nevi sınır kapısı olduğundan dolayı iki devlet arasında yapılan ticarete önemli bir rol oynamaktaydı. Gerek Osmanlı arşiv kayıtları, gerekse bölgeyi gezen seyyahlar iki devlet arasında yapılan ticarete güzergâh olarak kullanılan Bayezid hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Osmanlı Devleti, uluslararası ticaret yolları güzergâhında bulunduğu için önemli bir konuma sahipti. İran'dan Avrupa'ya ihraç edilen mallar Osmanlı topraklarından geçmekteydi. Zaman zaman Osmanlı ile İran arasında ambargolar uygulansa bile bu

²⁹⁷ BOA, DFE, RZ. d, Nr. 167, s. 121.

²⁹⁸ BOA, DFE, RZ. d, Nr 167, s. 85.

²⁹⁹ BOA, DFE, RZ. d, Nr. 223, s. 280-281.

³⁰⁰ BOA, KK. d, Nr. 263, s. 14.

ambargolar kalıcı olmayıp, İran ticari malları Osmanlı üzerinden Avrupa'ya taşınmaktaydı.³⁰¹

Anadolu'daki ipek yolu güzergâhında Tebriz ile İstanbul'u birleştiren iki önemli ticaret yolu bulunmaktaydı. Birincisi Kuzey'den Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Ankara, Bolu güzergâhını takip ederek Bursa'ya ulaşmaktaydı. İkincisi Güney'den olup Van, Bitlis, Diyarbakir, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya, Akşehir ve Kütahya üzerinden Bursa'ya varmaktaydı.³⁰² Özellikle İran ipeğinin Osmanlı ülkesinden geçmesi Osmanlı'ya büyük kazançlar sağlamaktaydı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, İran ipeğinin kendi ülkesinden geçmesi için yoğun uğraşlar vermektedir.³⁰³ İran'dan alınan ipeğin bir kısmı İstanbul, Bursa ve İzmir'e pazarlanır, bu şehirlere de genellikle ipekler Erzurum ve Tokat güzergâhı üzerinden nakledilirdi. Osmanlı topraklarına getirilen ham ipeğin önemli bir kısmı İzmir üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmaktaydı. İpeğin Avrupa'ya ulaştırılması ise genellikle Ermeni tüccarlar aracılığıyla yapılmaktaydı.³⁰⁴

16. yüzyılın ikinci yarısında (1570) Osmanlı topraklarından İran'a geçen tüccarlar serhad bölgesinde bazı sorunlarla karşılaşmışlardır. Merkeze yaptıkları şikâyetlerde Bitlis deresinde ve Hoşab'da bazı kimselerin kendilerinden bac ve gümrük vergileri aldıklarını beyan etmişlerdir. Devlet, Van ve Diyarbakir beylerbeyilerine gönderdiği emirde Kürt beylerinin iki devlet arasında gidip gelen tüccarlardan bac ve gümrük vergisi almamaları konusunda uyarıda bulunmuştur.³⁰⁵

Osmanlı-İran savaşları, iki devlet arasındaki ticari faaliyetleri etkilemiş, bazı dönemlerde ticaret durma noktasına gelmiştir. Örneğin Şah Abbas, İran ipeğinin Osmanlı topraklarından geçmesine engel olmak için Avrupa devletleriyle girişimlerde bulunmuştur. Şah, Osmanlı Devleti üzerinden Avrupa'ya gönderilen ipek ticaretinin büyük kazancından mahrum bırakmak istemiştir.³⁰⁶

³⁰¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, “Şah Abbas (1587-1629) Devrinde Sosyal ve Kültürel Hayat”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 268.

³⁰² Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 14. Baskı, Dergâh Yayınları, 2017, s. 381.

³⁰³ Hamidreza Mohammednejad, *Osmanlı İran İlişkileri (1482-1576)*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 517.

³⁰⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 2006, s. 629-630.

³⁰⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 7, s. 233, hk. 333.

³⁰⁶ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, s. 254.

Osmanlı-İran savaşları ve iki ülke arasındaki rekabet Osmanlı Devleti'nin gümrük gelirlerini olumsuz etkilemiştir. 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarında Erzurum gümrüğü gelirleri, Osmanlı ekonomik bunalımından payını almış ve gümrük gelirlerinde ciddi düşüşler meydana gelmiştir. 18. yüzyılın başlarında Erzurum gümrüğü gelirleri 95.094 kuruş, 1710-1715 yıllarında 100.000 kuruş, 1724'te 62.000 kuruş olarak hesaplanmıştır.³⁰⁷ 18. yüzyılda Erzurum Gümrük Mukataası; dükkan sahiplerinden alınan ihtisab, şehirlerde alınıp satılan mallardan %1 oranında kesilen ve yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak için kullanılan *kassabiye*, pazara sürülmeden önce resmi tartılarda tartılan ipek vergisi *mizân-ı harîr* ve Osmanlı topraklarına getirilen köle ve cariyelerden beşte bir alınan *pencik-i üsera* gibi vergilerden oluşmuştur.³⁰⁸

Cizye vergileri ile ilgili çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Örneğin, 1116-1133/1700-1715 yılları arasında Şelve (Tutak, Hamur ve Ağrı civarı), Bayezid ve Eleşkirt sancaklarının merkeze göndermedikleri 70.250 kuruş cizyelerini göndermeleri konusunda emir verilmişti.³⁰⁹ Bu vergilerin her zaman düzenli olarak gönderildiği de söylenemez. Yerel bey zaman zaman isyan etmekte olup, göndermesi gereken vergiyi göndermiyordu. Bu durum devletin yerel bey veya mutasarrıfın isyanını bastırmak için güç kullanmasına neden oluyordu.

Tüccarlar Osmanlı topraklarına girdiklerinde belli yerlerde kurulan gümrük merkezlerinde vergi ödemek zorundaydılar. Ancak bazen gümrük vergisi ödememek için gümrük merkezlerine uğramadıkları da olurdu. Osmanlı Devleti ise bu durumu kontrol altına almak için gümrük merkezlerine emir göndererek kontrollerin daha sıkı yapılmasını emretti. Devlet, gümrük vergilerinin toplanmasını güvence altına almak için İran'dan Van'ın güneyindeki Osmanlı topraklarına giren tüccarların yüklerini Hakkâri ve Van'da açmadan doğrudan Diyarbekir'e getirmelerini zorunlu kılmaktaydı. Bu durum yerel idarecilerin ve tüccarların çıkarlarına tersti. Kervan sahipleri merkezin

³⁰⁷ Neşe Erim, "Erzurum Gümrüğü, As Transit Center and Some Problems of Administration", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı. XVI, İstanbul, 1996, s. 192-193.

³⁰⁸ Neşe Erim, *18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1984, s. 26.

³⁰⁹ BOA, C. ML, 24026.; 580/23833, s. 1-5.

denetiminden uzak olan yerel beylerden az bir ücret ödeyerek gümrük kapılarına uğramıyorlardı.³¹⁰

Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı-İran arasında yapılan ticarete tüccarlar zaman zaman vergi vermemek için gümrük noktalarından farklı güzergahlar kullanmışlardır. Merkezi yönetim, vergi kaçıran tüccarların faaliyetlerini durdurmak için bazı önlemler almaya çalışmıştır. Örneğin 1177/1763-1764 tarihinde devlet bu konu ile ilgili Erzurum Valisi Abdurrahman Paşa'ya, Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya ve Erzurum gümrük eminine emir göndermiştir. Mahmud Paşa'ya gönderilen emirde tüccarların İran'dan Osmanlı topraklarına girdikten sonra Erzurum'a uğramamalarının Erzurum'un gümrük gelirlerinde düşüşler meydana getirdiği belirtilmiştir.³¹¹

Devlet, Erzurum gümrüğünde İran seferleri dolayısıyla sıkıntı yaşandığını ve henüz bu sıkıntının giderilmediğini, gümrük kalemlerini Bitlis, Bağdat, Halep ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki vergilerin oluşturduğunu ifade etmiştir. Ancak birkaç seneden beri Bayezid üzerinden gelen tüccarların Mahmud Paşa'ya gümrük vergisinin bir kısmını vererek Erzurum'a uğramadıklarını belirtmiştir. Bayezid'in fethedildiği dönemden itibaren sancak mutasarrıflarının tüccarlardan cüzi miktarda ücret aldıklarını dile getirmiştir. Bundan dolayı Mahmud Paşa'nın daha önceki dönemlerde alınan az bir meblağla yetinmesi ve Bayezid'e gelen tüccarları Erzurum'a yönlendirmesi emredilmiştir. Merkezi yönetim, gümrük eminininden bir adamını Bayezid taraflarında uygun bir yerde görevlendirerek gelen tüccarların Bağdat ve sair bölgelerden getirdikleri mal ve eşyaları Erzurum gümrüğünden geçirerek gitmek istedikleri yere götürmelerini emretmiştir. Mal ve eşyalarını gümrükten kaçıranların bulundukları mahallerde yakalanarak alınması gereken gümrük ve ihtisabiye vergisi tahsilinin yapılmasını istemiştir. Gönderilen emirde Erzurum'a uğramayan tüccarlardan dolayı gümrük gelirlerin azaldığı belirtilmiş, Bayezid'de ikamet edecek görevlinin tüccarları Erzurum'a sevk etmesini, Bayezid mutasarrıfının alacağı resm-i baca karışmaması, gizlice firar edenlerin yakalanarak kendilerinden gümrük ve ihtisabiye vergisi alınması istenmiştir.³¹²

³¹⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, Çev. Neyyir Berktaş, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 64.

³¹¹ BOA, AHK.ER, Nr. 4, s. 236.

³¹² BOA, AHK.ER, Nr. 4, s. 236.

Arşiv belgelerine bakıldığında mizan-ı harir ile ilgili belgelerin olduğu görülmektedir. Devlet 1222/1807 tarihinde Erzurum, Trabzon, Çıldır valilerine, Kars muhafızına ve Bayezid mutasarrıfına gönderdiği emirde merkeze ödenemeyen mizan-ı harir vergisinin tahsil edilmesini emretmiştir. Osmanlı Devleti, mizan-ı harir olarak her maldan bir buçuk vukiyyeden (kıyye) üç kuruş, bir vukiyyeden³¹³ iki kuruş alınmasını ve iki taksit şeklinde ödenmesini istemiştir. Bir yerden başka bir yere nakil olan malların kendi mühürlerine itibar edilmeyip miri mührün geçerli olduğunu, harir vergisini vermemek için mallarını kaçıranlardan iki kat vergi tahsil edileceğini vurgulamıştır. Ayrıca bulundukları mahallerde çıkıp başka herhangi bir yere mallarını götüren kişiden aynı şekilde vergi alınacağı belirtilmiştir.³¹⁴

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Osmanlı-İran arasında ticaret yapan tüccarlar vergi kaçırmışlardır. Devlet, gümrük gelirlerinde meydana gelen aksamaların başka alanları doğrudan olumsuz etkilediğini dile getirmiş ve gelir-gider dengesinin sağlıklı işleyebilmesi için gerekli önlemlerin alınmasına dair hükümler göndermiştir. Bayezid Sancağı İran serhaddinde bulunduğu için iki devlet arasında ticaret yapan tüccarların ilk uğrak yerlerinden biri olmuştur. Burada bulunan yöneticilerin bazen kişisel ihtirasları dolayısıyla görevlerini kötüye kullanmışlardır. Devlet, bölgedeki yöneticilere kendilerinden önceki atalarının görevlerini kusursuz yaptıkları ve devlete sadakat gösterdiklerine dair hatırlatmada bulunmuş, kendilerinin de aynı şekilde görevlerini tam bir bağlılıkla yerine getirmelerini emretmiştir.³¹⁵ Osmanlı Devleti, yurtluk-ocaklık veya hükûmet sancaklarında bulunan yerel beylere sık sık bu tarz telkinlerde bulunuyordu. Devletin temel düşüncesi yerel beylerin Osmanlı Devleti'ne sadakat ve aidiyet duygusunu canlı tutmak, imparatorluğun sınırlarını ezeli düşmanı olan İranlılara karşı korumaktır.

Osmanlı Devleti; İran'dan pamuk, ipek, ipekli kumaş, kürk gibi mallar ithal etmiştir. Örneğin 1744 tarihinde İran'dan parça kürk, ecnas kürk, şal kürk, kedi kürkü, kaplan postu, sincap kürkü, zerdava karsak, tilki, kuzu postu, beyaz kedi ve sansar boğazı gibi mallar gelmiştir. Getirilen mallar Bayezidli Ohan tarafından 1 haml'i pazarda satılmış

³¹³ Halk arasında okka olarak kullanılan ve ağırlık tartısının Arapça adıdır. Bu terim yine Arapça'da "Okkiye" biçiminde de kullanılır. Kanunname ve vakfiyedeki bazı belgelerde kıyye biçiminde kullanılmıştır. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, c. III, s. 580.

³¹⁴ BOA, C.HR, 46/2256.

³¹⁵ BOA, AHK.ER, Nr. 4, s. 236.

12 tanesi ise satılmamıştır. Bu kürkleri getirenler çoğunlukla Bayezidli tüccarlar olmuştur. Bayezidli tüccarlar İran'dan 7 adet sincap, 652 adet zerdeva, 28 adet karsak, 7 adet tilki 7 kürkü getirmiştir.³¹⁶

1744 tarihinde farklı şehirlerden bazı tüccarlar İran'dan menn ipek (harir-i kenar) ithal etmişlerdir. Örneğin Tokatlı tüccar 617,5 menn³¹⁷, Enbatlı 522 menn, Erzurumlu 353,5 menn, Ahıskalı 186 menn, Nahçıvanlı 183 menn, Arapkirli 102 menn, Siirtli 75 menn, Karşlı 54 menn, Tiflisli 21 menn, Bayezidli 15,5 Malazgirtli 13,5 menn, Bitlisli 6,5 menn getirmiştir. Bu tüccarların bazıları İran'dan getirdikleri ipeğin bir kısmını satmış, bazıları ise -Karşlı, Vanlı, Tiflisli, Bayezidli, Malazgirtli, Bitlisli- tamamını Erzurum'da satmışlardır.³¹⁸ 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden gelip İran'a giden tüccarlar olduğu, iki devlet arasında ticaret yaptıkları ve bu ticarete Bayezidli tüccarlarının da olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda tüccarlarla ilgili sorunların mahkemeye intikal ettiği de görülmektedir. 1159/1746 tarihinde Karaoğlan Bedros adındaki zimmî Divan-ı Hümâyûn'a başvurarak 1150/1737 senesinden beri Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa'da 1300 kuruş, divan kâtiplerinin birinde 128 kuruş, Abbas oğlu Mehmed Ağa'da 240 kuruş, Malazgirt Sancağı'nda bir zimmide ise 120 kuruş parası olduğunu iddia etmiştir. Merkezi yönetim, Erzurum valisi ve Bayezid kadısına gönderdiği emirde adı geçen zimminin alacağı ile ilgili mahkeme kurulmasına ve hakkının eda edilmesine dair emir göndermiştir.³¹⁹ Aynı şekilde Bedros Kemah kazasında da bazı kişilerden alacağını ifade etmiş ve bunu tahsil etmek için Divân-ı Hümâyûn'a müracaat etmiştir.³²⁰

Yerel beylerin birbirleriyle mücadelelerinin Osmanlı-İran arasında ticaret yapan tüccarların faaliyetlerine zarar vermiştir. 1165/1751-1752 yılında Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa merkeze gönderdiği tahriratta Malazgirt Beyi Nuh Bey ve Sipki aşireti hakkında şikâyetle bulunmuştur. Mahmud Paşa, şikâyetle Malazgirt

³¹⁶ Erim, "Erzurum Gümrüğü", s. 115-116.

³¹⁷ Bir ağırlık ölçü birimi olup, Sami dillerinden alınmıştır. Saymak, hesaplamak, taksim etmek manalarına gelmektedir. Menn'in Bağdat, Basra, Tebriz gibi yerlerde ağırlığı farklılık göstermekteydi. Örneğin 16-18. yüzyıllarda Tebriz menn'i 2.9 kilograma denk gelmekteydi. Bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 19.; Cengiz Kallek, "Men", *DİA*, c. 29, İstanbul, 2004, s. 105-107.

³¹⁸ Erim, "Erzurum Gümrüğü", s. 105.

³¹⁹ BOA, AHK.ER, Nr. 1, s. 137.

³²⁰ BOA, AHK.ER, Nr. 1, s. 138.

Mutasarrıfı Nuh Bey ile Sipki aşireti reisi Hüseyin Ağa'nın rahat durmayarak Bayezid'in kasaba ve köylerini yağmaladıklarını ve Hoy, Çores, Nahçıvan, Bezdevar, Tebriz, Revan ve sair İran taraflarından gelen tüccarlara saldırdıklarını ifade etmiştir. İran'dan Osmanlı topraklarına gelen tüccarların can ve mal güvenliklerinin olmaması devlet için büyük bir sorun teşkil etmiştir. Mahmud Paşa da, malları yağmalanan tüccarların güvenliklerinin olmadığını beyan etmiştir. İran tüccarlarının saldırıya uğraması nedeniyle Hoy, Çores, Nahçıvan, Bezdevar, Tebriz, Revan hanlarının şikâyetçi oldukları belirtilmiştir. Belgede ayrıca sürekli olarak İran tüccarlarına saldıran Malazgirt beyi ve Sipki aşiret liderine karşı gerekli önlemler alınmadığı takdirde sulha zarar vereceği belirtilmiştir.³²¹

Bu çerçevede Reayanın Kürt aşiretlerini sık sık şikâyet ettikleri ve aşiretlere karşı gerekli önlemlerin alınmasını talep ettikleri bilinmektedir. Ancak bu saldırıların önüne geçildiğini söylemek mümkün değildir. Bazı durumlarda yerel beyler Sipki, Celali ve Haydaranlı aşiretleriyle birlikte reayaya baskı yapıyorlardı. Yerel beylerle aşiretlerin ittifakı sonucu reayanın büyük zararlara uğradıkları veya başka yerlere göç ettikleri söylenebilir. Ayrıca bu saldırılar sonucu Osmanlı-İran arasında yapılan ticaret de olumsuz etkilenmekteydi.

Zilan, Haydaran aşiretleri gibi topluluklar da Diyarbakir'den gelmiş ve yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdüren ve sosyopolitik etkiye sahip önemli aşiretlerdi.³²² Zilan aşireti Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kesiştiği bir noktada göçebe hayat sürmekteydi. Bunların sınır bölgeleri arasındaki göçleri, belirsiz sınırdan sınırlı yaşamın yeni gerçekliklerine geçişi canlı bir şekilde göstermekteydi. Geleneksel olarak bunlar üç egemen devlet arasında neredeyse istedikleri zaman ve istedikleri yere gidip gelmekteydiler.³²³

Konargöçer aşiretler için soygun bazen bu aşiretlerin hayvanlarının kırılması veya kuraklık zamanlarında ürün alamamaları, bazen de konargöçer aşiretlerin kendi denetimleri altında olan bölgelerden geçen kervanlardan haraç almak şeklinde tezahür etmekteydi. Özellikle merkezden uzak olan yerlerde yerel beyler sık sık düzensiz vergiler almaktaydı. Soygunculuk veya kervan yağmalama faaliyeti Osmanlı

³²¹ BOA, C. HR, 29/1448, s. 9.

³²² Şeref Han Bitlisî, *Şerefnâme*, c. I, s. 308.

³²³ Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, s. 122.

topraklarında sık sık karşılaşılan bir durumdu. Bu bağlamda Osmanlı-İran sınırları arasında ticaret yapan tüccarların kervanları çoğunlukla saldırıya maruz kalıyordu.³²⁴

Tüccar taifeleri sıklıkla aşiretlerin saldırılarına maruz kalarak büyük zararlara uğradıklarına dair çok sayıda kayda rastlanmıştır. 1178/1764'te Bitlisli tüccarlardan Yusuf ve Abdurrahman adındaki kişiler ticaret amaçlı Van tarafına giderlerken Bayezid sakinlerinden Yezidi Kürtlerinden Amuk, Geliş, Mezlan Şeyhası Süleyman, Kızılkaya Şeyhası ve Haydar adındaki kişilerin saldırılarına uğramışlardır. Saldırı sonucu tüccarlara yardımcı olan kişiler öldürülmüştür. Bu kişiler ayrıca tüccarların 1.200 zolata,³²⁵ 100 batman kahve, 3 yük bez ve eşya ile on beş kese akçelik mallarını talan etmiş ve 5 adet bargiri, 15 adet eşeğini gasp etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Erzurum valisinden suçluların mahkemede yargılanması, mağdur edilen kişilerin mağduriyetlerinin giderilmesi ve gasp edilen malların tahsil edilmesi için hüküm göndermiştir.³²⁶

19. yüzyılda da çok sayıda seyyah Bayezid Sancağı'nın ticari hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu seyyahlardan biri olan Jaubert, Napolyon tarafından İran'a gitmek için görevlendirildi. Jaubert; Erzurum, Eleşkirt ve Bayezid güzergâhını izleyerek Erivan'a geçmeye çalıştı, ancak Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa tarafından yakalanarak sarayın mahzeninde hapsedildi. Bu süreçte seyyah, Bayezid yakınlarında Erzab köyünde dinlenirken bazı gözlemlerde bulunmaktadır. Ona göre, Sipkiler'in lideri Abdullah'a çevrede büyük bir nüfuz atfedilmekte, hatta Bayezid'den Erivan'a giden bütün kervanlar onun tarafından durdurulmaktaydı. Abdullah Bey muhtemelen bu kervanlardan belli bir ücret almaktaydı.³²⁷ Hatta Jaubert, Erzurum kadısının Rusya'ya doğru giden bir İngiliz'i İstanbul'a geri gönderdiğini, İran sarayına giden bir Avrupalı seyyahın Erivan sınırında Haydaran aşireti tarafından soyularak ölüme terk edildiğini haber vermektedir.³²⁸ 1809 tarihinde Tebriz, Hoy güzergâhını izleyerek Bayezid'e gelen İngiliz seyyah James Morrier, Abdullah Ağa (Sipki) ile Bayezid Mutasarrıfı İbrahim Paşa arasında bir mücadelenin olduğundan bahsetmektedir. Ona göre sancak mutasarrıfı ile aşiret beyi arasındaki bu mücadeleden dolayı göçebeler hayvanlarını alarak

³²⁴ Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, s. 80-81.

³²⁵ Zolata, Polonya sikkesi olarak bilinmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 117.

³²⁶ BOA, AHK. ER, Nr. 5, s. 64.

³²⁷ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 26.

³²⁸ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 53-54.

Diyadin'den uzaklaştırmışlar ve bütün mahsulleri yok edildiğinden dolayı atlarına yem bulmakta zorlanmışlardı. Bu seyyah, İbrahim Paşa'nın Eleşkirt Mutasarrıfı Timur Bey'le mücadele halinde olduğunu da dile getirmektedir.³²⁹

1820 yılında bölgede önemli gelişmeler oldu. Zilan aşiretinden üç yüz süvari İran'dan, Revan yakınlarındaki Hacı Bayram köyü yakınlarında Erzurum'a doğru gelen Bayezid tüccarlarının mallarını yağmalayarak kervanda yer alan bazı adamları öldürdü. Ayrıca bu aşiretler İncesu, Ortaköy, Başköy ve sair köylerdeki ahalinin mallarını gasp ettiler.³³⁰ Özellikle Osmanlı-İran arasındaki çatışmalarda ve sancakta asayişin olmadığı dönemlerde aşiretler sık sık bu tür faaliyetlerde bulunmaktaydılar.

Bölgede geçen seyyahlardan bir diğeri de James Brant idi. Brant, Bayezid'den Diyadin'e oradan da Karakilise'ye (Ağrı) vardı ve daha sonra da Erzurum'a geçti. Seyyah bu yolculuğu sırasında Alekor³³¹ köyünde konaklarken bir kervanla karşılaştığını, kervanın çoğunluğunun Britanya üretimi olan ve Tebriz'e giden mallar taşıdığını ve malların çoğunluğunun Gürcü tüccarlara ait olduğunu ifade etmektedir. Katırcıların ise her zaman gece yolculuğu yapan Farslar olduğunu ve gece yolculuklarını genelde yazın yaptıklarını dile getirmektedir.³³²

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Bayezid'in Osmanlı-İran arasında gerçekleşen ticarete önemli bir geçiş noktasında olduğunu söylemek mümkündür. İki devlet arasında yapılan ticari faaliyetlerde Bayezid'in böyle bir konuma sahip olması sancağın sosyoekonomik yapısını olumlu etki yapmaktaydı. Ancak tüccarların sık sık saldırıya uğraması ticari faaliyetleri olumsuz etkiliyordu. Devlet, ticaretin sağlıklı işleyebilmesi için taşra idarecilerine gerekli önlemleri almalarını emretmesine karşın yol güvenliğinin tam anlamıyla sağlanamıyordu.

³²⁹ James Morrier, *A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809*, Paris, 1812, s. 310.

³³⁰ Şani-zade Mehmed Ata'ullah Efendi, *Şani-zade Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, c. II, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1000.; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 2820.; BOA, HAT, 18-E.

³³¹ Alekor, şuan Ağrı'nın Taşlıçay ilçesinin Bayramyazı Köyü'nün eski adıdır. Bkz. T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Nüfus Sayımı ve İdari Bölünüş (İl, İlçe ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları)*, Devlet İstatistik Yayınları, Ankara, 1965, s. 42.

³³² Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 165.

1.4.7. Reayadan Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti, gelirleri doğrudan ve dolaylı olarak iki şekilde tahsil etmekteydi. Bunlardan birincisi, belirli vergi toplama usulleriyle vergilerin merkezi hazineye taşınması veya hazinenin herhangi bir alanına aktarılmasıydı. İkincisi, hasılatı doğrudan merkezi hazineye ait olmayan ancak, devletin hizmet karşılığında askeri zümreye bıraktığı vergidir. Birinci tahsilatla merkezi hazineye bağlı havâss-ı hümayûn gelirleri, ikinci tahsilatla tımar gelirleri elde edilmekteydi.³³³

Tarım alanlarının temelini oluşturan ve kısmen bir öküzle sürülebilen yerler “çift” veya “çiftlik” olarak tanımlanmıştır. Çift sözcüğü, başlangıçta bir çift öküz anlamına gelirken süreç içerisinde bir çift öküzün ortalama olarak süreceği alan anlamını kazanmıştır.³³⁴ Çiftlikler ala, evsat ve edna olarak üçe ayrılmış, ala çiftlik 60 dönüm, evsat çiftlik 80-90 dönüm, edna çiftlik ise 100-120 dönüm olarak kabul edilmiştir.³³⁵ Bayezid’de reayadan alınan bu vergiler diğer Osmanlı sancaklarıyla benzerlik göstermektedir.

Osmanlı’da reayadan çift resmi ve nim çift resmi adı altında arazi vergisi alınmıştır.³³⁶ Çift resmi yüzyıllara veya bölgelere göre farklılıklar göstermiştir. 15. yüzyılın ortalarına kadar 22 akçe olan çift resmi Fatih döneminde %50 artmış, kimi yerlerde 30-33 akçeye kadar çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde bazı eyaletlerde 57 akçeye kadar çift resmi alınmıştır.³³⁷

Osmanlı Devleti’nde evli olan hane reisi eğer elinde nim çiftten az toprağı varsa veya toprağı hiç yoksa bennak olarak kaydedilirdi. Bennaklar da kendi içinde ekünlü bennak ve caba bennak olarak ikiye ayrılırdı. Ekünlü bennak elinde nim çiftten az toprağı olanları ifade eder, caba bennak ise işleyecek toprağı olmayan ancak başkalarının toprağında işçi olarak çalışan ya da sipahiden kiraladığı toprağı işleyen kişilerdi.³³⁸

³³³ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 2003, s. 2.

³³⁴ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 192.

³³⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zira-i Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunnameler)*, c. 1, İstanbul, 1943.

³³⁶ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964, s. 47.

³³⁷ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zira-i Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunnameler)*, c. 1, İstanbul 1943, s. 2.; Feridun M. Emecen, “Çift Resmi”, *DİA*, c. 8, İstanbul, 1993, s. 310.

³³⁸ Feridun M. Emecen, “Bennak”, *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 458.

Bennaklardan 9 akçe vergi alınır. ³³⁹ Osmanlı toplumunda babalarına hizmet etmeyen ve kendi geçimini sağlayan bekar erkekler (mücerred), yetişkin bir erkeğin emeğinin karşılığı olarak görülen 6 akçelik kara resmi öderlerdi. ³⁴⁰

Bayezid Sancağı'nda reayadan alınan vergiler yukarıda zikredilen ortalama vergilerden farklı göstermiştir. İncelenen tahrir kayıtlarında çift ve nim çift vergileri ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Bununla birlikte bennaktan 18 akçe, cabadan 12 akçe alındığı tespit edilmiştir. ³⁴¹ Mücerred olarak kaydedilen kişilere herhangi bir vergi yazılmamıştır. Bunun nedeni bazı bölgelerde çalışmaya gücü yetmeyen mücerredlerden vergi alınmıyor olması olabilir. ³⁴² Buna ek olarak Mufassal tahrir defterinde reayadan alınan vergiler arasında resm-i dönüm ³⁴³ adı altında bir vergi türü daha alınmıştır. Mesela Eleşkirt Livası'na bağlı Mescidlü köyünde 50, Erzani köyünde 100 akçe dönüm vergisi tahsil edilmiştir. ³⁴⁴

Osmanlı Devleti'nde gayr-ı müslim reayadan hane başına 25 akçe ispençe resmi alınmaktaydı. ³⁴⁵ İncelenen 199 nolu tahrir defterinde de gayr-ı müslim reayadan alınan bu verginin 25 akçe tutarında olduğu görülmektedir. ³⁴⁶

199 nolu mufassal defterde ayrıca hinta (buğday), şair (arpa), erzen (darı), mercimek gibi hububattan vergi alındığı görülmektedir. Buğdaydan kile başına 8, arpadan 6, darıdan 3-6, mercimekten 8 akçe vergi alınmıştır. ³⁴⁷

Bayezid'de reayanın elinde bulunan arı kovanlarından alınan resm-i küvvare, resm-i bostan, hayvanların beslenme ihtiyacını karşılayan resm-i giyah, resm-i yatak, resm-i kışlak gibi vergilerin alındığı görülmektedir. Resm-i yaylak, kışlak veya yatak alınması buralarda hayvancılığın yoğun bir uğraş olarak yapıldığını ve göçebeliğin mevcut

³³⁹ Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zira-i Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 2; İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 195.

³⁴⁰ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 195.

³⁴¹ TKGM-KKA-TD-199, s. 102.

³⁴² Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zira-i Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 2.

³⁴³ Belirli bir tımarın reyası olan kişiler ile kayıtlı bulunduğu tımarı yarım çiftlikten daha az arazi tasarruf eden çiftçiler resmi dönüm vergisi adı altında bir vergi verirdi. Ayrıca bir çiftlik yerden daha fazla yer işleten köylüler ve dışarıdan gelip tımar sınırları içindeki boş topraklarda ziraat yapan kişilerin tımar sahibine işletmekte oldukları toprak karşılığında resm-i dönüm vergisi vermekteydiler. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 48.

³⁴⁴ TKGM-KKA-TD-199, s. 7-8.

³⁴⁵ Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zira-i Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 2.; İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 197.; Taşkın, "Rüsûm-ı Örfiye", s. 60.

³⁴⁶ TKGM-KKA-TD-199, s. 90.

³⁴⁷ TKGM-KKA-TD-199, s. 94.

olduğunu göstermektedir. Yaylak ve kışlak vergisinin sancaklar arasında farklılık gösterdiğini ve bunda da sancağın sahip olduğu arazinin büyüklüğünün etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda zikredilen çeşitli vergiler dışında reayadan başka vergiler de tahsil ediliyordu. Başkalarının ekinine zarar veren hayvanların sahiplerinden deştbanı, devlete ait araziye işleten reayadan bir sefere mahsus alınan tapu-yı zemin³⁴⁸, koyun, keçi gibi hayvanlar üzerinden alınan adet-i ağnam vergisi gibi vergiler bu türdendir.³⁴⁹ Örneğin Bayezid Kalesi'ne bağlı Başkend'de adet-i ağnam 100, Ortaviran'da 200 ve Samandere'de 400 akçedir.³⁵⁰ Resm-i harici olarak ifade edilen birkaç çeşit vergi türü (arus, cürm ü cinayet, ev tapusu, duhan (tütün), deştbanı gibi) için kullanılan genel bir ad olan bad-ı heva vergisi alınmaktaydı.³⁵¹ Düğün veya gelin vergisi olarak bilinen arusane defterde kaydedilen vergiler arasındadır.³⁵² Diyardin Livası'na bağlı Toklucak köyünde bad-ı heva ve arusaneden toplam 152 akçe alındığı görülmektedir.³⁵³

Osmanlı Devleti'nde asiyab ya da değirmen olarak bilinen ve su veya yel ile çalıştırılan işletmeler, un üretiminde kullanılmaktaydı.³⁵⁴ Asiyab işletmesi yıllık düzenli işlediği zaman 60, altı ay işlediği zaman 30, üç ay işlediği zaman 15 akçe vergi vermekteydi.³⁵⁵ Eleşkirt Livası'nın Gölet nahiyesinde Ürkmez Bey'in oğlu Davud 6 aylık tasarruf için 30 akçe asiyab vergisi veriyordu.³⁵⁶ Bunun dışında Gölet nahiyesinde toplam 13, Dülbendlü nahiyesinde 3, Şelve Livası'na bağlı Kumluca nahiyesinde 4, Şoşık nahiyesinde 6, Dülbendlü'de (Şelve'ye bağlı) 1, Yunus nahiyesinde 12, Bayezid Kalesi'nde 10 asiyab bulunmaktaydı.³⁵⁷

³⁴⁸ Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zira-i Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 331.

³⁴⁹ TKGM-KKA-TD-199, s. 97.

³⁵⁰ TKGM-KKA-TD-199, s. 92-93-95.

³⁵¹ Halil Sahillioğlu, "Bad-ı Heva", *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, s. 417.

³⁵² Halil Sahillioğlu, "Arus Resm-i", *DİA*, c. 3, İstanbul, 1991, s. 422.

³⁵³ TKGM-KKA-TD-199, s. 67.; Bayezid'e yakın bölgelerde bulunan Hınıs ve Çabakçur (Bingöl) livalarında da benzer vergilerin alındığı müşahede edilmektedir. Bkz. 294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556), Haz. Ahmet Özkılınç vd, Ankara 2000.; Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakçur Livası Nüfus ve İskan*, Bingöl, 2009.

³⁵⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, Sayı: 5, Ankara 1947, s. 503.

³⁵⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 5. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri ..., s. 199.

³⁵⁶ TKGM-KKA-TD-199, s. 5.

³⁵⁷ TKGM-KKA-TD-199, s. 7, 8, 9, 19, 363, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 51, 60, 61, 91, 96.

Asiyablar dışında başka bir başka bir işletme de bezirhanelerdir. Bezirhaneler, bulgur öğüten ve keten yağını çıkaran değirmenler olarak bilinmektedir.³⁵⁸ Eleşkirt Livası'nda 4 tane bezirhane olduğu ve yıllık 60 akçe vergi alındığı tespit edildi.³⁵⁹ Ayrıca Eleşkirt'te Gölet'e bağlı Ağcakaya köyünde hasılı 1.000 akçe olan bir memleha (tuzla) kayıtlıdır.³⁶⁰ Adı geçen livalarda asiyabların, boyahanelerin, bezirhanelerin ve memleha gibi işletmelerin olması dönemin şartlarına göre bir sanayi varlığı hakkında ipucu vermektedir. Günümüzde Doğubayazıt'ın batısında ve merkeze 45 km uzaklıkta Bezirhane adında bir köy bulunmaktadır.

Bayezid Sancağı ve çevresinde asiyab ile bezirhaneler dışında boyahaneler de bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde en önemli sanayi kollarından olan dokuma sanayisinde ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması işi boyahanelerde yapılmaktaydı.³⁶¹ Eleşkirt'e bağlı Dülbendlü nahiyesinde 4.000, Şelve Livası Dülbendlü nahiyesinde 15.000, Bayezid Sancağı'na tabi Aruç'ta 5.000 akçelik boyahane işletmesinin olduğu görülmektedir.³⁶²

Askeri sınıfa mensup kişilerin belirli bir meblağı devlete ödemek şartıyla ellerinde bulundurdukları topraklara mukataalı çiftlikler adı verilmektedir.³⁶³ Bu türden çiftliklere Bayezid Sancağı tahrir defterinde rastlamak mümkündür. Çiftliklerin Eleşkirt ve Şelve livalarında yoğunlaştığı ve bu çiftlikleri tasarruf eden kişilerin genellikle devlet görevlileri oldukları unvanlarından anlaşılmaktadır.³⁶⁴ Bu çiftliklerden elde edilen gelirler aşağıdaki gibidir:

³⁵⁸ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, s. 141.

³⁵⁹ TKGM-KKA-TD-199, s.9.

³⁶⁰ TKGM-KKA-TD-199, s. 17.

³⁶¹ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, s. 143.; Emine Erdoğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c. 18, No. 1, 2010, s. 260.

³⁶² TKGM-KKA-TD-199, s. 3, 22, 89

³⁶³ Halil İnalçık, "Çiftlik", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 314.

³⁶⁴ TKGM-KKA-TD-199, s. 19, 23, 43, 47, 56, 63.

Tablo 17: 265 Numaralı (III. Murad dönemi) İcmal Defterine göre Eleşkirt, Şelve Nahiyelerindeki Çiftlikler

Liva	Nahiye	Köy	Tasarruf Eden	Meblağ
Eleşkirt	Dülbendlü	Aşıklı Ali	Ali Çeribaşı	400
Eleşkirt	Dülbendlü	Karadiş	Hüdaverdi Sipahi	500
Şelve	Şoşık	Kuyucuk Büyük	Ali Sipahi	500
Şelve	Şoşık	Bezirhane	Bayezid Sipahi	500
Şelve	Şoşık	Bezirhane	Nişaret Çeribaşı	500
Şelve	Dülbendlü	Hızırlı	Mir Ahmed Sipahi	500
Şelve	Dülbendlü	Hüdada	Melik	500
Şelve	Dülbendlü	Hüdada	Mir Bey Sipahi	500
Şelve	Dülbendlü	Hüdada	Temur Sipahi	500
Şelve	Dülbendlü	Hüdada	Bayram Sipahi	500
Şelve	Dülbendlü	Cebeci	Göçek Sipahi	500
Şelve	Yunus	Şeker Abdal	Ali Sipahi	500
Şelve	Yunus	Çoklu	Veli Sipahi	500
Şelve	Yunus	Usta Ali	Hamza Sipahi	500
Şelve	Yunus	Usta Ali	Ali Sipahi	500
Şelve	Yunus	Usta Ali	Mehmed Veledi Temur Sipahi	500
Şelve	Yunus	Karkin-i Ulya	Ali Çeribaşı	500
Şelve	Yunus	Karkin-i Ulya	Gulami Sipahi	500

İmparatorluğun geniş sınırları içerisinde ve yüzlerce kilometre uzaklıkta bulunan bölgelerden toplanacak aynı vergilerin doğrudan doğruya tahsil etmesi oldukça zordu. Ayrıca devletin nakdi vergiye olan ihtiyacı ve bunun merkezi hazineye aktarılması veya görevlilere maaş şeklinde ödenmesi zorunluluğu iltizam sistemini doğurdu. Bu usulde devlet belli bir mukataayı 1-3 yıl arasında değişen bir süre içerisinde bir işletmeciye devretmekteydi.³⁶⁵

³⁶⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 9. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 96-97.

Devlet hem vergi kaynaklarının durumunu düzeltmek hem de savaşlar dolayısıyla çektiği nakit sıkıntısını gidermek için yöntem arayışına girdi. Hazineye gelir temin eden mukataaları başlangıcından peşin olarak ödenen ve muaccele olarak adlandırılan bir bedel karşılığında kişilere kayd-ı hayat ile satış yapmaktaydı. İltizam sisteminin başka bir versiyonu olan malikâne sistemi 1695 yılından itibaren yürürlüğe konuldu. Malikâne sistemi işletme süresi iltizam süresi gibi belli bir süre değil, işletme sahibinin ömrüne bağlıydı. İşletme sahibi hayatta olduğu sürece elindeki mukataayı işletebilmekteydi.³⁶⁶ İleride ifade edileceği üzere Bayezid sancakbeylerinin Erzurum Eyaleti'ne bağlı bazı sancakları malikâne olarak tasarruf etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde sancakların statüsü süreç içerisinde değişmiştir. Hınıs ve Tekman sancakları daha önce Veli Paşa'ya yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmişti. 1203/1789 yılında Erzurum valilerine yıllık 1.000 kuruş ve cizye-i amireye 5.000 kuruş verilmiştir. Hınıs ve Tekman sancakları Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'nın çocukları Mahmud ve İbrahim Beylere 2.500 kuruş muaccele ile malikâne olarak tevcih edilmiştir. Ancak 1206/1792 yılında Hınıs ve Tekman sancakları İshak Paşa'nın çocuklarından alınmıştır. Sancaklar 1.000 kuruş zam ve senevi 6.000 kuruş malını cizye-i amireye ve 1.000 kuruş has akçesi Erzurum valilerine teslim etmek şartıyla 2.500 akçe ile Veli Paşa ve kardeşine tevcih edilmiştir. Arşiv belgesinde İshak Paşa'nın Hınıs ve Tekman sancaklarının malikane olarak tasarruf edilmesi konusunda Esedullah Paşa ile problemler yaşamıştır. İshak Paşa, daha önceki dönemde yurtluk-ocaklık olarak yönetilen Hınıs ve Tekman sancaklarını senelik 6.000 kuruş zam ve 2.500 muaccele ile malikane olarak oğulları Mahmud ve İbrahim Beylere tevcih ettirmiştir. İsteddiği aşiretleri Hınıs ve Tekman sancaklarına yerleştirmiş sancak ahalileri de yerlerinden olmuşlardır.³⁶⁷

1208/1793 tarihli bir belgede Hınıs ve Tekman Veli Paşa ve Mehmed Bey ile Mahmud ve İbrahim Beyler (İshak Paşa'nın oğulları) arasında yine tartışma konusu olmuştur. Veli Paşa ve Mehmed Bey'in Hınıs ve Tekman'da reayaya baskı uyguladığı, halkın mallarını ve hayvanlarını gasp ettiği ve bundan dolayı reayanın etrafa dağıldığı ifade

³⁶⁶ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 97-110."

³⁶⁷ BOA, HAT, 202/10403.; C. DH, 193/9635.

edilmiştir. Bundan dolayı malikâne olarak verilen bu sancaklar tekrar Mahmud ve İbrahim beylere tevcih edilmiştir.³⁶⁸

Bayezid sancakbeylerine bazı yerler malikane olarak tevcih edilmekteydi. İshak Paşa, Hınıs ve Tekman dışında Hasankale’de de mukataa tasarrufunda bulunmuştur. Merkezi yönetim, 1787’de Erzurum Valisi ve Serasker Seyyid Ahmed Paşa, Erzurum kadısı ve Hasankale naibine emir göndermiştir. Hükümde Erzurumlu Feyyazzade Halil Paşa ölümünden sonra varisleri olan çocukları babalarının gerek devlete gerekse başka kişilere olan borçlarını ödeme güçlerinin olmadığı ifade edilmiştir. Devlet, İshak Paşa’nın borcunun tahsil edilmesi için Feyyazzade Halil Paşa’nın varisleri üzerinde olan Hasankale mukataasının yıllık 8.750 kuruş olarak İshak Paşa tarafından zapt edilmesine karar vermiştir.³⁶⁹

1.4.8. Zirai Üretim

Bayezid Sancağı ve tevâbi‘hânın iktisadi ve sosyoekonomik yapısına bakıldığında sancağın diğer klasik Osmanlı sancaklarına benzediğini söylemek mümkündür. Sancağın sosyoekonomik yapısının şekillenmesinde tarım ve hayvancılığın büyük bir yeri vardır. Ancak sancakta bu dönemde (16. yüzyılın sonu) tarımın yoğun bir faaliyet olarak yapıldığını ifade etmek biraz zordur. İncelenen mufassal tahrir defterinde çift vergisine rastlanmamaktadır. Çift vergisine rastlanmamasının bir nedeni, yoğun olarak hayvancıkla uğraşmaları ve az da olsa tarım faaliyetlerinde bulunmuş olmalarından kaynaklanmış olabilir. İncelenen defterde hemen hemen bütün köylerde yaylak vergisinin alınması göçebeliliğin etkin olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Bu bağlamda çift vergisine rastlanmamasının başka nedeni 16. yüzyılın son çeyreğine kadar sancağın tam olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmemiş olması, Osmanlı-İran arasında süreklilik arz eden savaşlar, bazı köylerin gayr-ı meskûn olmaları tarımın gelişmesinin önündeki bazı engellerdir. İki devlet arasındaki savaşlardan dolayı reayanın sınıra yakın köyleri boşaltmaları nedeniyle de ziraî bir faaliyet tam olarak gerçekleştirilemediği kuvvetle muhtemeldir.

³⁶⁸ BOA, C. ML, 8665.

³⁶⁹ BOA, C. ML, 55/2539.

Osmanlı Devleti'nin zirai ekonomisinin temel kaynağını toprak ve topraktan elde edilen gelirler oluşturmaktadır. Tarım ekonomisinin başlıca ürünleri tahıllar, sebze, meyve, pamuk gibi mahsullerdir. 199 numaralı tahrir defterlerine bakıldığında buğday, arpa, darı, mercimek gibi tahıl ürünlerinin bölgede yetiştirildiği görülmektedir. Örneğin Eleşkirt'e bağlı Gölet nahiyesinin Haçlı köyünde 2.000, Bayezid Kalesi Ribat köyü ile Karakent mezrasında 2.000 kile³⁷⁰ buğday kaydedilmiştir.³⁷¹ Aynı şekilde Karakent'de 2.000³⁷², Bayezid'e bağlı Erzab'da 1.500 kile arpa hasılatı elde edilmiştir.³⁷³ Erzen (darı) ve mercimek de yetiştirilen ürünler arasında olmakla birlikte buğday ve arpaya göre üretimleri daha azdır. Bayezid'a bağlı Ribat köyünde 600 kile erzen (darı), 10 kile mercimek hasılatı alınmıştır.³⁷⁴

Bayezid Sancağı tahrir defterinde bostan resmi adı altında sebze ve meyveden vergi alınmıştır. Ancak bostan vergisinde hangi sebze meyvelerin olduğu bilinmemektedir. Adı geçen tahrirde bakıldığında Bayezid'deki reayadan alınan resm-i bostan farklılık göstermekte olup, bazı köylerden 20, bazı köylerden ise 300 akçeye kadar bostan vergisi alınmıştır. Resm-i küvvare vergisinin alınmasına dair kayıtların varlığı bal üretiminin yapıldığını göstermektedir. Tahrirdeki kayıtlar arasında neredeyse bütün köylerden küvvare vergisi alınmıştır.

Bayezid, Eleşkirt, Şelve gibi livalarda resm-i yaylak ve kışlak veya yatak gibi vergilerden söz etmek mümkündür. Örneğin Bayezid Kalesi nahiyesine bağlı Karakent mezrasında 200 akçe resm-i yatak, Başkent köyünde 200 akçe resm-i kışlak alınmıştır.³⁷⁵ Tahrirde bazen de yaylak resminin toplam hasılı verilmektedir. Mesela Şelve Livası'nda "resm-i yaylakhâ-i livâ-i mezbûr" olarak yıllık 15.000 akçe yaylak vergisi alınmıştır. Bayezid Sancağı'nda bulunan aşiretlerin temel uğraşı hayvancılık olduğundan bu konu üçüncü bölümde ele alınacaktır.

Bayezid 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hakimiyetine girmiş, ancak 16. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı-Safevi arasında el değiştirmiştir. Osmanlı taşrasının uç

³⁷⁰ Kile; Osmanlı Devleti'nde bir ağırlık ölçü birimi olan kile yaklaşık olarak 20 okka yani 25,6589 kg'a denk gelmektedir. Ancak bu rakamlar bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 444; Cengiz Kallek, "Kile", *DİA.*, c. 25, İstanbul, 2002, s. 568-571.

³⁷¹ TKGM-KKA-TD-199, s. 5, 91.

³⁷² TKGM-KKA-TD-199, s. 91

³⁷³ TKGM-KKA-TD-199, s. 5, 94

³⁷⁴ TKGM-KKA-TD-199, s. 5, 91.

³⁷⁵ TKGM-KKA-TD-199, s. 91, 93.

noktasında bulunmasından kaynaklı İran saldırılarına daha fazla maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti doğuda hakimiyetini sağlamlaştırmak için Safeviler'e büyük bir darbe vurmak istemiş, fakat Osmanlı Devleti'nin birkaç cephede savaşıyor olması bunu engellemiştir. İki devlet arasındaki güç ve rekabet 19. yüzyılın birinci yarısının sonlarına kadar devam etmiştir. Bayezid Sancağı da bu durumdan ilk dönemlerden itibaren etkilenmiştir.

Osmanlı-Safevi savaşlarında (16. yüzyıl sonu) Bayezid Sancağı'nda bulunan çok sayıda köylerin boş kaldığı tespit edilmiştir. Bu durumun nedeni muhtemelen iki devlet arasında meydana gelen savaşlarda reyanın çatışmalı ortamdan kaçmasından kaynaklanmıştır. Sancakta yetiştirilen ürünlerden ve yaylak-kışlaktan alınan vergiler, sancağın sosyoekonomik yapısının büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığını açıklamaktadır. Ayrıca Bayezid ve tevâbi'hâsında ziraî üretim diğer klasik Osmanlı sancakları ile benzerlik göstermektedir.

Bayezid, Osmanlı Devleti'nin İran serhaddinde olduğundan 16. yüzyılın son çeyreğine kadar iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir. Bu dönemden sonra Osmanlı'nın Bayezid'de hakimiyeti kesinleşmekle birlikte 17. yüzyılda bazı dönemlerde (1606, 1610, 1622-1623) Bayezid, Safeviler'in kontrolüne geçmiştir. Ancak Safeviler'in Bayezid'de hakimiyetleri uzun sürmemiştir. Bayezid'in iki devlet arasında el değiştirmesi sancağın sosyal, siyasal ve ekonomik hayatı açısından olumsuz neticeler doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nin uç noktasında bulunan Bayezid'in merkezden uzak oluşu, sık sık İran hakimiyetine girmesini kolaylaştırmıştır.

Bayezid Sancağı'nın Van, Erzurum ve Kars eyaletleriyle sınırları olması dolayısıyla dönemseller koşullara göre Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra sözü edilen eyaletlere bağlanmıştır. Bu durum, eyaletlerin yakınlık-uzaklık, Osmanlı idari taksimatındaki değişiklik, bazı eyaletlerin Osmanlı hakimiyetinden çıkması (Revan gibi) gibi nedenlerden kaynaklanmıştır. Bayezid, Osmanlı idari taksimatında genellikle Van ve Erzurum eyaletlerine bağlanmıştır. Kars ve Revan eyaletlerine bağlanması kısa bir dönem aralığında olmuştur.

Yurtluk-ocaklıkla yönetilen Bayezid Sancağı'nda sancakbeyleri genellikle aynı aile içinden seçilmekteydi. Burada bulunan yerel beyler sancak dahilinde bulunan aşiret reisleri, eşraf ve ulema kesimin görüşleri ve merkezi yönetimin onayıyla atanmaktaydı.

II. BÖLÜM: OSMANLI-İRAN SINIRINDA GÜÇ VE HAKİMİYET MÜCADELESİ

Bayezid Sancağı, Osmanlı Devleti'nin serhad bölgesinde İran'la giriştiği hakimiyet mücadelesinde önemli bir yer işgal etmekteydi. Özellikle İran sınırının stratejik bir noktasında bulunan Bayezid Kalesi, sürekli olarak saldırıya uğramaktaydı. Bu saldırılardan dolayı sınırda bulunan kalenin tamiri ve tahkimine önem verilmekte, devlet tarafından sürekli olarak buraya cephane ve lojistik destek sağlanmaktaydı. Bu bölümde serhad kavramının Osmanlı için önemine, cephane ve lojistik desteğin sağlanmasındaki amacın mahiyetine değinilecektir.

2.1. SINIR KAVRAMI

Sınır için kullanılan hudut veya uç gibi kavramlar coğrafi terimler olup, iki devlet arasındaki ayırım hattını ifade etmektedir. Sınır, hemhudut olan devletlerin birbirleri arasında müzakerelerle belirlenip antlaşmalarla tanımlanan işaretlerdir.³⁷⁶ Sınırların belirlenme şekilleri ise yüzyıllara göre farklılık göstermektedir. Geleneksel devletlerin fiziksel olarak belirlediği sınırlar ile modern devletlerin sahip oldukları sınırlar birbirinden farklı anlamlar taşımaktadır.³⁷⁷

Doğal oluşumlar devletlerin sınırlarının belirlenmesinde belirleyici özellik göstermekteydi. Bu durumun en önemli nedeni, doğal oluşumların (sıra dağları, nehirler gibi) iki devletin birbirlerine olan geçişini zorlaştırması ve belirleyici engeller meydana getirmesidir.³⁷⁸ Modern öncesi devletlerde çöller, denizler, sıradağlar, bataklıklar, nehirler dağlar, tepeler, kaleler ile toprak veya taşla inşa edilen işaretler, sınır boylarını³⁷⁹ meydana getirmekteydi.³⁸⁰ Çağdaş haritalarda büyük bir titizlikle

³⁷⁶ Osman Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilig*, Sayı. 52, 2010, s. 83.

³⁷⁷ Anthony Giddens, *Ulus, Devlet ve Şiddet*, Çev. Cumhur Atay, 2. Baskı, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s. 74.

³⁷⁸ Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", s. 87.

³⁷⁹ Giddens, sınır (border) ile sınır boyları (frontier) kavramlarının birbirinden farklı olduğunu ileri sürmektedir. Giddens'e göre sınır (border) iki veya daha fazla devleti ayıran ve birleştiren bir coğrafi kavramdır. Sınır boyları ise iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi iki veya daha fazla devlet arasındaki belirli bir bölünme türünü, ikincisi ise bir devletin yerleşik olmayan ve yerleşik bölgeleri arasındaki bölünmeyi ifade eder. Ayrıca, sınır boyları bir devletin, merkezi siyasi otoritesinin dağınık veya zayıf olduğu bir alanı ifade etmektedir. Bkz. Giddens, *Ulus, Devlet ve Şiddet*, s. 72-73.

çizilen sınırlar, devletlerin yetkilerini meşru olarak kullandığı, halkını denetleyip yönettiği ve halkının hareketlerini düzenlediği alanın genişliğini ifade etmektedir. Son iki yüz yıl içinde belirmeye başlayan çağdaş anlamdaki sınır kavramı, hem komşu devletlerin ve imparatorlukların hak iddialarının hem de devletlerin egemen güçlerinin evrensel kabulün bir göstergesi anlamını kazandı.³⁸¹ 20. yüzyıla gelindiğinde ise artık sınırlar daha belirgin ve kesin çizgilerle ifade edildi.³⁸²

Modernite öncesi dönemlerde sınırla ilgili algı devletlerin egemenliği ilkesine göre değil, dıştan gelebilecek saldırılara karşı güvenlik amaçlıydı. Bu düşünce ulus-devlet fikrinin yayılmasından önce devletlerin “insanların yönetimi” anlayışına dayanmaktadır. Devletin sınırlarını çizme fikri ulus-devlet fikrinin süreç içerisinde gelişmesiyle ilişkilendirilmektedir. Daha sonraki süreçte devlet ve toprağa ilişkin “toprakların denetimi” düşüncesi hâkim olmaya başladı. Merkezi yapı tartışmasız kabul edilirken, uç veya serhad sorunlu bir yapı olarak tarif edilmekteydi. Bu durumun sadece Avrupa için değil, dünyadaki birçok devlet için de geçerlidir. 17. yüzyılda Avrupa’da gelişen bu düşünce sonraki yüzyıllarda diğer devletlerde de görülmeye başladı. Ulus-devlet fikri, 19. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarında görülürken 19. yüzyılın son çeyreğinde ise imparatorluğun doğu sınırlarında görülmeye başlandı.³⁸³

Akarsu, dağ ve kıyı şeridi gibi doğal sınırlar geniş coğrafi alanları birbirinden ayıran yardımcı unsurlardı. Ancak büyük akarsuları kontrol altına almaya ve dağların, denizlerin ölçümlerini yapmaya dair güvenilir kaynaklar 19. yüzyıldan önce yaygın değildi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin güney sınırlarının büyük bir bölümünü ihtiva eden Arabistan ve Kuzey Afrika çöllerinde herhangi bir işaret bulunmamaktaydı. Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti sırasında bu bölgelerde göçebe yoğunluğu arttı, Osmanlılar’ın taleplerinden kurtulmak için bazı aşiretler bulundukları yerleri terk etti. Bazı aşiretler ise devlet tarafından terk edilen bu yerlere muharip güç olarak yerleştirildi. Osmanlı Devleti’nin bu uygulaması belirsiz olan sınırları daha da karmaşık hale getirdi ve devletin sınırının nereden başlayıp nerede bittiğinin belirlenmesini

³⁸⁰ Mübahat Küçüköğlu, “Hududname”, *DİA*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 303.; Giddens, *Ulus, Devlet ve Şiddet*, s. 73.

³⁸¹ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 49.

³⁸² Ferhat Tekin, *Sınır sosyolojisi Ulus, Devlet ve Sınır İnsanları*, Açılım Kitap, İstanbul, 2014, s. 29.

³⁸³ Ayşe Yıldırım, *Devlet, Sınır, Aşiret: Nusaybin Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013, s. 12.

güçleştirdi.³⁸⁴ Benzer bir belirsizliğin Osmanlı-İran sınırında olduğunu görmek mümkündür. İran'a karşı bir askeri güç olan aşiretlerin sınır hareketliliği bu belirsizlikte önemli bir faktördü. Dinamik bir kuvvet olan bu aşiretler sosyal, askeri ve politik sebeplerden dolayı Osmanlı-İran sınırını belirsizleştiriyordu.

Uç olarak belirtilen bölgelerde yaşayan reaya genellikle iki hükümdara/yöneticiye vergi vermektedir. Buna en güzel örnek Osmanlı-İran sınırında yaşayan topluluklardı. İki devlet hududunda sürekli olarak yer değiştiren bazı aşiretler hem Osmanlı'ya hem de İran'a vergi vermişlerdir.³⁸⁵ Çünkü göçebe aşiretler yaylak ve kışlak dönemlerinde farklı yerlerde bulunmaları dolayısıyla değişik vergiler vermeleri gerekmektedir. Bundan dolayı her iki devlet de sınırdaki bulunan bu göçebe aşiretlerden vergi almaktaydı. Osmanlı-İran hududu fazla geçişken olduğu için bu aşiretler iki devlet arasında sık sık yer değiştirmekteydiler.

İki devlet için sınır olarak kabul edilen hududun korunması beraberinde büyük bir zorluğu da getiriyordu. Sınırdaki askeri hayat zor olduğu kadar çoğu zaman devlet kademelerinde yükselme fırsatı sunmaktaydı. Burada bulunan asker ya devlet hazinesinden düzenli olarak aylık almakta ya da devletin yüksek rütbeli görevlilerinden bazı vaatler almaktaydı. Hudut kalelerinde görev yapan asker, sulh dönemlerinde barışın tesisi için görev yapmakla birlikte yeri geldiğinde sınırın öte tarafına akınlar düzenlemekteydi. İki devletin sınırında görev yapan kale birliklerinin sınırı aşp hududa yakın kasaba ve köyleri yağmalaması sık sık karşılaşılan bir durumdu. Bu yağmalama, devletler arasında diplomatik krizlere yol açmadığı sürece pek dikkate alınmazdı. Sınır birlikleri yapmış oldukları bu akınlarda bazen bağlı oldukları devletlerin politikalarına dikkat ettikleri gibi bazen de bunu görmezden gelmekteydiler. Ancak sınır kalelerindeki görevlilerin karşı tarafa gerçekleştirdikleri bu yağma veya akınları iki devlet arasında her zaman çatışma riskini barındırmaktaydı.³⁸⁶

Sınır kavramından hareketle Osmanlı-İran gibi ezeli iki rakip serhadda güç ve iktidar mücadelesi yapmışlardır. Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren Safeviler'le rekabet ve savaş halinde olmuştur. II. Bayezid döneminde Şah İsmail

³⁸⁴ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, s. 49-50.

³⁸⁵ Yıldırım, *Devlet, Sınır, Aşiret: Nusaybin Örneği*, s. 13.

³⁸⁶ Mark Stein, *Osmanlı Kaleleri ve Avrupa'da Hudut Boyları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 16-17.

Osmanlı topraklarında yayılmacı faaliyetlerde bulunmuş ve Şiilik propagandasıyla Osmanlı tebaasını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Yavuz Sultan Selim tahta çıktığı zaman, yaptığı ilk iş, büyük bir tehlike olarak gördüğü Şah'ın yayılmacı politikasını engellemek, Osmanlı Devleti'nin, Doğu ve Güneydoğu sınırlarını kontrolü altına almak olmuştur. Padişah, Şah İsmail ile yaptığı mücadelelerde galip çıkmasına rağmen İran tehlikesini tamamen ortadan kaldıramamış, iki devlet arasındaki mücadeleler yüzyıllar boyu devam etmiştir. Bu mücadelelerde çoğu zaman iki devlet arasında şehirlerin el değiştirmesi sınır sorunlarının meydana gelmesini kaçınılmaz kılmıştır.

16. ve 17. yüzyıllar boyunca Safevi tehdidi Osmanlı Devleti'nin temel meselesi olmuştur. Osmanlı bu tehdidi Sünni Kürt beylerinin desteğini alarak bertaraf etmeye çalışmıştır. Kürtlerin büyük çoğunluğunun Şafii mezhebinden oluşları Şii Safevi yönetimine karşı mesafeli davranmalarında etkili olmuştur. 16. yüzyıl boyunca Osmanlı-İran çatışması devam etmiş, Osmanlı padişahları Kürt beylerine gönderdikleri fermanlarda kendilerinin Sünni mezhebinden olmaları dolayısıyla ortak düşmanları olan Şiiler'e karşı beraber mücadele etmek gerektiğini vurgulamışlardır.³⁸⁷

Bekir Kütükoğlu, Osmanlı Devleti'nin doğu serhaddinin kuzey kesiminin Şii ve bu bölgenin Safevi taraftarı ve Osmanlı düşmanı olduğunu ifade etmektedir. Kütükoğlu, güneyde bulunan Ekrad beyleri arasındaki rekabetin Safevi veya Osmanlı'nın hâkimiyetini kabul etme konusunda tereddütlere neden olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini zayıflattığını dile getirmektedir. Kütükoğlu, ayrıca Van ve Basra serhaddinin aşiret reisi olan ümeranın daimi rekabet ve kararsızlıklarının sabit sınır hattının tutulmasını engellediğini beyan etmektedir.³⁸⁸

Osmanlı Devleti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerel beylerle yaptıkları ittifak sonucu 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Safevi topraklarının büyük bir kısmını ele geçirdi ve müttefiklerinin yardımıyla İran sınır boylarında ele geçirdiği yerlere aşiretleri, (Süleymani Kürtleri gibi) yerleştirdi. Osmanlılar İran serhaddinde egemenlik kurdukları bölgelerde göçebe grupları hem güçlendirmiş hem de örgütlü bir yapı olan bu grupların yerlerini değiştirerek sınır boylarını tahkim etmiştir. Bu çerçevede Osmanlı

³⁸⁷ Ünal, "İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Kürd Politikası", s. 151.

³⁸⁸ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, s. 242.

Devleti Diyarbakir’den Bayezid’e gelen yoğun nüfuslu Süleymani aşiretini kuzeydoğu bölgesinin sınır boylarına yerleştirmiştir.³⁸⁹

Bu süreçte Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Türkmen aşiretlerinin büyük bir kısmı Batı Anadolu’ya kaymıştır. Tufan Gündüz’e göre Türkmen aşiretlerin Batı Anadolu’ya göç etmesinde Doğu Anadolu’nun Osmanlılar ile Safeviler’in çatışma sahası haline gelmesi ve 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin düzeninde ciddi sarsıntılar geçirmesi etkili olmuştur.³⁹⁰ Mehrard İzady’nin ifadeleri de yukarıdakilerle paralellik göstermiştir. İzady, Safeviler’in Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kafkasya sınır boylarındaki Türk, Kürt ve Ermeni nüfusu göçe zorladığını ve bu durumun Safeviler’in temel politikası olduğunu ve bu göç ettirme esnasında korkunç bir talan gerçekleştirdiğini ifade etmiştir.³⁹¹

Osmanlı arşiv belgelerinde Osmanlı-İran sınır hattı ile ilgili serhad kavramının sık sık kullanıldığı görülmektedir. Uç bölgesi anlamına gelen serhad kavramı hem İran hem de Balkan bölgeleri için kullanılmıştır. İran serhaddinde bulunan Van, Erzurum Kars eyaletleri için bu kavram sıklıkla telaffuz edilmiştir. Merkezden gönderilen belgelerde, Bayezid Sancağı için serhad kelimesi sıkça geçmektedir. Örneğin 1182/1768 tarihli Bayezid ile ilgili bir belgede “*Ahâli-i memleket ve fukarâ-i ra’iyyet serhad-ı mezbur*”, “*serhad-ı mansure-i Padişah*” ifadeleri kullanılmıştır.³⁹²

Belgelerde Osmanlı-İran sınırı için *serhadât-ı hâkaniye*”, “*serhadât-ı şarkiyye*” ifadeleri de kullanılmıştır. Osmanlı topraklarının bütün mülkiyetinin Padişaha ait olması ve serhad sınırının Osmanlı Devleti’nin uç noktasında bulunması dolayısıyla bu tür ifadeler rastlanılmıştır. Taşradan merkeze gönderilen belgelerin bazılarında Bayezid Kalesi’nin “*serhadât-ı şarkiyye dahilinde*” kaldığı ve İran’a 5-10 saat mesafede olması sebebiyle sınırın korunamayacağı ifade edilmiştir. Bundan dolayı sınıra gerekli takviyenin yapılmasının elzem olduğu vurgulanmıştır.³⁹³ Bu durumun farkında olan devletin alınması gereken tedbirler konusunda sancak veya eyalet yöneticilerine

³⁸⁹ Çiftçi, “Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes of the Northern Ottoman-Iranian Frontier”, s. 270-271.

³⁹⁰ Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, s. 83.

³⁹¹ Mehrdad R. İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, Çev. Cemal Atilla, 4. Baskı, Doz Yayınları, İstanbul, 2013, s. 202.

³⁹² BOA, C. AS, 61/2865, s. 3.

³⁹³ BOA, C. AS, 850/36348.

uyarılarda bulunmuştur. Birçok belgede *serhadât-ı şarkiyye-i hakâni* ibaresi kullanılmıştır. Ayrıca Bayezid Sancağı'nın İran'la hududunun olduğu Hoy, Nahçıvan, Makü ve Revan'a 2-3 saatlik bir mesafede olduğu dile getirilmiştir. Bu sebeplerden ötürü sınır güvenliğinin sağlanması istenmiştir.³⁹⁴

Yukarıdaki ifadelerin yanı sıra Bayezid Osmanlı-İran sınırının bittiği yer olarak *intihadât-ı serhad* ifadesiyle açıklanmaktadır. İki devletin sınırlarının bittiği yerlerden biri olması Bayezid'e büyük bir önem sağlamaktaydı. Bazı dönemlerde Osmanlı sınırı İran'a doğru genişlediği, ancak Osmanlılar tarafından ele geçirilen yerlerin uzun süre elde tutulmadığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı ele geçirdiği yerlerde belli bir askeri bırakarak geri dönüyordu, sonra İran büyük bir ordu göndererek bu yerleri tekrar geri alabilmekteydi. Bayezid'in de İran'a 5-10 saatlik gibi kısa bir mesafede olması sınırların sık sık ihlal edilmesini beraberinde getirmekteydi. Özellikle göçebe aşiretlerin askeri ve sosyoekonomik nedenlerden dolayı sınırları sık sık ihlal etmesi ve her iki devletin zaman zaman yaşadığı iç karışıklar reayanın sınırlarda yoğun bir geçiş yapmasına neden olmaktadır.

Osmanlı Devleti, sefer dönemlerinde veya sınırlarının korunması için merkezi ordunun yanı sıra devletin farklı eyaletlerindeki valilerin kapı halkı ve aşiretlerden faydalanmıştır. Örneğin, Diyarbakir valisine gönderilen bir hükümde *Moskolu (Rusya) ve Nemçelu (Avusturya) serhadât-ı İslam memleketlerine saldırdıkları* ve bundan dolayı Diyarbakir vilayetinin eyalet askerleri ile kapı halkının sefere katılmaları emredilmiştir.³⁹⁵ 1787-1792 tarihlerinde Osmanlı-Rus-Avusturya arasında savaşlar gerçekleşmiş ve Osmanlı merkezi ordu ve sair eyaletlerdeki askeri birlikler Rus ve Avusturyalılar'la savaşmış, ancak bu savaşlar Osmanlılar'ın yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Bu dönemde özellikle Ruslar, Kuzey Karadeniz'de yoğun bir faaliyet göstermiş ve Osmanlılar'ın kuzey sınırları için büyük bir tehdit unsuru olmaya devam etmiştir.³⁹⁶

Osmanlı Devleti'nin serhaddinde sadece Osmanlı-İran arasında sınır sorunları meydana gelmemiş, aynı zamanda özellikle 19. yüzyılda büyük bir yayılma politikası güden Ruslar da Osmanlı'nın doğu sınırlarını tehdit eder duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti bu

³⁹⁴ BOA, C. ML, 47/2171, s. 1.

³⁹⁵ BOA, C. AS, 85/3957.

³⁹⁶ Virgina H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev. Gül Çağalı Güven, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 171-184.

dönemde hem Balkanlarda hem de Doğu'da Ruslar'a karşı sınırların güvenliğini sağlamada zorlanmıştır.

2.2. OSMANLI-İRAN SAVAŞLARINDA BAYEZİD SANCAĞI

16. yüzyılın başlarında Şah İsmail, Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Azerbaycan, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve İran'ı ele geçirerek sınırlarını Ceyhun Nehri'ne kadar genişletmiştir. Şah İsmail aynı zamanda Osmanlı topraklarına gönderdiği halifeler aracılığıyla Anadolu'da siyasî ve dinî propaganda yaparak halk üzerinde etkinliğini artırmaya çalışmıştır. Osmanlı topraklarında yapmış olduğu propaganda neticesinde Anadolu'da bazı isyanların çıkmasında büyük bir etkisi olmuştur.³⁹⁷

Şah İsmail'in bu faaliyetlerine kayıtsız kalmayan Yavuz Sultan Selim, Doğu sınırlarını güvenceye almak için Çaldıran seferine çıktı. Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim Çaldıran'a ulaşmadan Bayezid'in Osmanlı ordusu tarafından ele geçirildiği haberini aldı. Bayezid Kalesi'nin Osmanlılar tarafından alınması ordunun sol taraftan gelebilecek tehlikeye karşı korunması anlamına gelmekteydi.³⁹⁸ Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail, Bayezid'in güneydoğusuyla Van'ın kuzeydoğusunda yer alan Çaldıran Ovası'nda karşı karşıya geldi.³⁹⁹

Şah İsmail'in "yakıp yıkarak geri çekilme politikası" lojistik olarak iyi örgütlenmiş Osmanlı ordusunu olumsuz etkilemekteydi. İran topraklarının merkezden uzak oluşu, kışın erken gelmesi ve kar yağışının olması Osmanlı ordusunun başarılarının sürdürülebilirliğini engellemekteydi.⁴⁰⁰ Osmanlı ordusunun seferden sonra Diyarbakir'e, Van'a veya merkeze dönmesi, İran'ın Osmanlı'nın ele geçirdikleri yerleri geri almasına neden oluyordu.

Safevi kuvvetleri afif süvari birliklerden oluşurken, Osmanlı ordusu top yükü taşıyan ve kalabalık bir ordudan meydana gelmekteydi. Bu durum bazı noktalarda Osmanlı ordusu

³⁹⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 259.

³⁹⁸ Nader Nejad, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502,1590, 1620)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1986, s. 130.

³⁹⁹ Uzunçarşılı, , *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 265-268.; Nejad, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1502,1590, 1620)*, s. 127.

⁴⁰⁰ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Çev. M. Fatih Çalışır, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 87.

için dezavantaj ihtiva etmekteydi. Mesela kalabalık olarak hareket eden Osmanlı ordusu, kendisine yetecek kadar erzakı beraberinde götürmesi oldukça zordu. Devlet ordu iaşesini savaşın yapılacağı yere yakın bölgelerden temin ederek iaşeyi savaş güzergâhı olan mahallere sevk etmekteydi. Ancak savaş İran toprakları içlerine doğru bir yayılma gösterdiğinde Safevi “insandan arındırılmış bölge” politikasını uygulayarak Osmanlı ordusunun iaşe teminini engellemeye çalışıyordu. Safeviler’in hafif süvari birlikleri az kayıpla bu bölgeden geçerken, Osmanlı ordusu ani baskınlar sonucu büyük kayıplar vermektedir. Safeviler bu politikayı başarılı bir şekilde gerçekleştirmek için sınır boylarında bulunan çok sayıda Kürdü kendi hakimiyetinde olan bölgelere sürgün etti, buna karşın Doğu ve Güneydoğu sınırında kalan Kürtler, Osmanlı’yı Safeviler’e karşı desteklemeye ikna oldular.⁴⁰¹

Çaldıran Savaşı’ndan sonra Osmanlı-İran mücadelesi Irakeyn Seferi ile birlikte tekrar başladı. Osmanlılar’ın bu seferi başlatmasının nedeni sadece doğu sınırlarını güvence altına almak değil, aynı zamanda İslam dünyasındaki Sünniliğin temsilcisi olma isteğidir. Kanuni Sultan Süleyman, Avrupa seferleriyle meşgul olurken Şah İsmail de Anadolu’daki Şii propagandasına devam etmekteydi. Şah İsmail Doğu Anadolu’ya akınlar düzenlemekte ve bölgedeki aşiretler üzerinde etkili olmaya çalışmaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman, 1533 yılında Habsburglar’la yapılan barış sonrasında İran seferi için gerekli hazırlıkları başlattı. Safeviler’in Anadolu’daki propagandaları, sınırda bulunan hanların her iki devlete sığınmaları (Ulama Han’ın Osmanlı’ya, Bitlis Hâkimi Şeref Han’ın İran’a), Osmanlı-Safevi sınırında karşılıklı hudut saldırıları gibi sebepler İran’a sefer düzenlenmesinde etkili oldu.⁴⁰²

Sefer hazırlıkları dolayısıyla Padişah’tan önce yola çıkan Vezir İbrahim Paşa bazı tedbirler aldı. İbrahim Paşa, 1534’te sınır güvenliğini sağlamak için Adilcevaz, Erciş, Bayezid kalelerini Safeviler’den aldı. Safeviler’le yapılan mücadele sonrasında Hoşab, Toprakkale, Cerem, Bidkar, Rusni, Hal, Tenuzi gibi kaleler de Osmanlı hâkimiyetine geçti.⁴⁰³ İbrahim Paşa, 1534 yılında Safeviler’in başkenti Tebriz’i ele geçirdi. Padişah Üsküdar’dan yola çıkarak İznik, Kütahya, Konya, Niğde, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Erciş ve Hoy menzillerini kat ederek Irakeyn seferini gerçekleştirmiştir. Ele

⁴⁰¹ İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 114-115.

⁴⁰² Feridun Emecen, “Irakeyn Seferi”, *DİA*, c. 19, İstanbul, 1999, s. 116.

⁴⁰³ M. Tayyib Gökbilgin, “Arz Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Futuhâtı”, *Belleten*, c. 21, Sayı. 83, s. 454.

aldığımız konu açısından menziller arasındaki bir nokta dikkat çekmektedir. Padişah Erzurum'dan sonra Pasin Ovası, Boğaz, Çoban Köprüsü, Alagöz Geçidi, Kızlar Kalesi, Aydınbeyli, Hazır, Gür (Kür) Çayı, Hamid (Hamur) merkezlerine uğradı.⁴⁰⁴ Sultan Süleyman'ın II. Tebriz Seferi'nde Matrakçı Nasuh'un belirttiği aynı güzergâhtan geçtiği görülmektedir. Sultan Süleyman 955/1548'de Hasankale güzergâhından Aydınbeyli, Hamur Kalesi, Başsuz güzergâhlarını izleyerek Hoy'a ve oradan Tebriz'e ulaştı.⁴⁰⁵

1534-1535 yılları arasında Şah Tahmasb doğu bölgelerindeki yerleşim birimlerinde adeta yıkım gerçekleştirdi. Ekinler ateşe veriliyor, sulama kanalları tahrip ediliyor, kuyular ya dolduruluyor ya da zehirlendirilerek kullanılmaz hale getiriliyordu. Ayrıca bölge halkı da başka alanlara göç ediyor ya da göçe zorlanıyordu.⁴⁰⁶ Safevi ordusu, savaş alanını terk ettikten sonra sık sık bu tür hareketlerde bulunmaktaydı. Safeviler'in amacı, Osmanlı ordusunu lojistik destekten mahrum bırakarak ordunun başarısız olmasına sebebiyet vermektir.

Padişah, serhad bölgesinde çok sayıda kaleyi ele geçiren İbrahim Paşa'ya katılmış ve Irak-ı Arap'a (Bağdat ve civarı) yönelmiştir. Fakat Şah Abbas karşısına çıkmamış ve Bağdat, Basra, Necef ve Kerbela Osmanlılar'ın eline geçmiştir.⁴⁰⁷ Osmanlı Devleti, bu seferle Kafkaslar'dan, Basra Körfezi'ne kadar olan yerleri Safeviler'den almış, Azerbaycan'ın kısa süreliğine işgali, Erzurum Eyaleti'nin vücuda getirilmesi, Ulama gibi Safevi beylerinin Osmanlı tarafına geçmesi, Osmanlı Kafkas sınırını güvence altına alması gibi kazanımlar elde etmiştir.⁴⁰⁸ 1547'de Kanuni Sultan Süleyman ile ittifak eden Elkas Mirza Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde İran'a akınlar düzenlemiş, daha sonraları gözden düşen Elkas Mirza yakalanmış ve Şah Tahmasb tarafından idam edilmiştir.⁴⁰⁹

İran kaynakları da, her iki devlet arasındaki güç, mücadele ve rekabetten bahsetmektedir. Bazı kaynaklarda çelişkili ifadeler olsa bile dönemin siyasi olayları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kürt beylerinin Kanuni Sultan Süleyman'ın

⁴⁰⁴ Nasuhu's Silahi (Matrakçı), *Beyan-ı Menazil-i Seferi Irakeyn*, Çev. Hüseyin Gazi Yurdaydın, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 43.

⁴⁰⁵ BOA, D, 10221.

⁴⁰⁶ İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 202.

⁴⁰⁷ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 38-39.

⁴⁰⁸ Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", s. 89.

⁴⁰⁹ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Elkas Mirza", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 55.; Kani Ahmed b. Şerafeddin, *Hülasatü'l Tevarih*, 2. Baskı, c. I, Tashih, İhsan İşraki, Tahran Üniversitesi Yayınları 1771/1, Tahran, 1373/1953-54, s. 322-25

emriyle (5.000 süvariyle) Urmiye'ye saldırdıkları ifade edilmektedir. Savaş esnasında Kürt beyleri yağmalama ile uğraşırlarken Urmiye Hâkimi Veli Sultan'ın 300 asker ile adı geçen beylere saldırarak çoğunu öldürdüğü ve kalanların ülkelerine kaçtıkları dile getirilmektedir.⁴¹⁰

İrakeyn Seferi'nden sonra Osmanlı-İran mücadelesi devam etmiştir. Osmanlı batıya sefer düzenlediği dönemlerde İran'ın Doğu Anadolu'ya saldırıları devam etmiş, bu saldırılar Osmanlı'nın batıda gerçekleştireceği seferlerde önemli bir engel teşkil etmiştir. Şah Tahmasb 1548 yılında Doğu Anadolu'yu istila etmiş, Erzurum Eyaleti'nde büyük bir yıkım gerçekleştirmiştir. 1548 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman II. Tebriz seferine çıkmıştır. Şah Tahmasb herhangi bir direniş göstermeden Tebriz'e kadar olan bölgeyi yakıp yıkmış, Tebriz'de de durmayarak Kazvin'e çekilmiştir.⁴¹¹ Bu dönemde Bayezid'in tekrar Safeviler'in hâkimiyetine girdiği girmiştir. 1552-1553 yıllarında Şah Tahmasb serhad bölgesine saldırmış ve büyük zararlar vermiştir. Bundan dolayı Rüstem Paşa Anadolu canibinde imar faaliyetlerinde bulunmak için görevlendirilmişti. Ancak Rüstem Paşa⁴¹², Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinde rol aldığından görevinden azledilmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman, Tebriz Seferi ile Safeviler'i parçalamayı, topraklarını yerel hanedanlar arasında paylaştırmayı ve Şiiliğe büyük bir darbe vurmayı amaçlıyordu. Tebriz'den Van'a dönen Kanuni Van Kalesi'ni aldı ve Van Beylerbeyliği'ni teşekkül ettirdi.⁴¹³ Ancak İran'a vurulmak istenen darbenin başarılı olduğu söylenemez. Çünkü Osmanlı kuvvetleri merkeze döndükten sonra Safeviler kaybettikleri topraklarının büyük bir kısmını tekrar geri almaktaydılar.

İskender Paşa, İran hilesine karşı dikkat etmesi konusunda defalarca uyarılmış olmasına rağmen şecaatine güvenerek tedbirsiz bir şekilde İran'la mücadele etmeye çalışmış ve birçok sancakbeyinin ve binlerce askerin ölmesine sebep olmuştur. Paşanın büyük kayıplar vermesi ve İran'ın serhad bölgesine saldırması üzerine Osmanlı-İran üzerine

⁴¹⁰ Kani Ahmed b. Şerafeddin *Hülasatü'l Tevarih*, s. 322.

⁴¹¹ Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", s. 90.

⁴¹² Rüstem Paşa Saraybosna devşirmelerinden olup, veziriazamlığa kadar yükselmiş bir Osmanlı paşasıdır. Hürrem Sultan oğullarının tahta çıkması için Şehzade Mustafa'yı saf dışı bırakmak için damadı Rüstem Paşa'dan yardım almıştır. Mustafa Paşa, 1553 İran seferi sırasında Konya Ereğlisi yakınlarındaki Aktepe'de öldürüldü. Rüstem Paşa, Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinde dahil olduğundan veziriazamlıktan azledilmiştir. Bkz. Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 288-290.

⁴¹³ Kılıç, Osmanlı Devleti'nin İran Politikası, s. 90.

sefer düzenlemeye karar vermiştir.⁴¹⁴ Osmanlı ordusu bir ay kadar İran topraklarında kalarak Şuregil, Şarab-hane, Karabağ, Revan ve Nahçıvan bölgelerini tahrip edip yağmalamıştır. Daha sonra ordu, Bayezid Kalesi, Üçtepe, Akpınar, Kumluca, Başı-açık, Dülbendlü yolunu takip ederek 1554'te Çoban Köprüsü'ne varmıştır. İran Şah'ı da Osmanlı Devleti'ne yazdığı mektupta Osmanlı'nın ülkesinde yaptığı tahribatın aynısını gerçekleştireceği iddiasında bulunmuştur. Şah intikamını almak için Kağızman, Kars, Ardahan, Göle çevresi, Peneskird ve Kehmis tarafına taarruza başlamıştır. Osmanlı kuvvetleri Şah'a karşı harekete geçmiş, durumdan haberdar olan Şah ülkesine kendi topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı-İran arasında yapılan müzakereler sonucu 1555'de iki devlet arasında Amasya Antlaşması imzalanmıştır.⁴¹⁵

Osmanlı Devleti, Avrupa ile savaş halinde olduğu dönemde doğu sınırlarını güvence altına almak istiyordu. 1566'da Avusturya'ya savaş açan Osmanlı Devleti, sürekli olarak İran ve Gürcistan taraflarından doğu sınırı hakkında malumat almaktaydı. Devlet, beylerbeylerinin hudut boylarını korumalarını, İran hududunda bulunan ümeranın bilgilendirilmesini ve sınır boylarında bulunan kuvvetlerin kesinlikle İran topraklarına saldırmamalarını emretti.⁴¹⁶

III. Murad tahta çıktığında (1574) Safevi Devleti büyük iç karışıklıklar geçirmekteydi. Kızılbaşlar arasında kimin tahta geçeceği konusunda anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Şehzade Muhammed Hudabende'nin amâ olması, Tahmasb'ın zehirlenmesi sonucu İran tahtına Tahmasb'ın oğlu Haydar Mirza geçti.⁴¹⁷ İran'da meydana gelen bu karışıklık nedeniyle Osmanlı Devleti'ndeki bazı devlet adamları İran'a sefer düzenlemenin tam zamanı olduğu kanaatine vardı, Padişahın İran'a savaş açması yönünde kışkırtmalarda bulunuyordu. Ancak Divan-ı Hümayun üyeleri ve Sokullu Mehmed Paşa gibi deneyimli

⁴¹⁴ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, s. 132-137.

⁴¹⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, Haz, Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 103.; Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, s. 137-38. Antlaşma maddeleri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 361.; Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", s. 93-94.

⁴¹⁶ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, s. 160.

⁴¹⁷ Allahverdi, *Kafkasya Fatihisi Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 83.

devlet adamları, savaşın devlet için büyük bir külfet getireceğini düşünerek bu savaşa karşı çıkıyorlardı.⁴¹⁸

1578 yılı başlarında İran'a yapılacak sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra Lala Mustafa Paşa'ya Sultan Murad tarafından kabul edildi. Şark seferine serdar olarak atanan Lala Mustafa Paşa, aynı yıl sefere çıkması emredildi.⁴¹⁹ Osmanlı Devleti'nin 1578'de Şark seferini düzenlediği tarihe kadar, Bayezid ve çevresinde tam bir hâkimiyet kurduğu söylenemez. Emir Han, Tokmak Han'ın intikamını almak için 30.000 askerle Erzurum tarafında olan Osmanlı ordusuna saldırmak için yola çıktı. Osmanlı ordusunun durumunu öğrenmek için de Nahçıvan Hâkimi Murad Han, Karacadağ Hâkimi Halife Ensar Bey, Ağağay (Abğay?) ve Çaldıran Hâkimi Dünbülli Hacı Bey, Sa'd Çukuru Hâkimi Şahverdi Bey, Eleşkirt Muhafızı Pazukili⁴²⁰ Niyazi Bey, Kapan Beyi Mirza Ali Bey, Dizmar Hâkimi Ahmed Bey gibi beyler ittifak kurarak yanlarına Şiiler'den seçtikleri kişileri alarak Osmanlı ordusu hakkında bilgi almaya çalıştılar. Ancak Osmanlı ordusu durumu önceden fark etti, Koyun Geçidi'nde Safevi ordusunu bozguna uğrattılar.⁴²¹ Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı merkezine uzak olan yerlerin sürekli İran tehdidi altında olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin merkezden uzak oluşu, dağlık olması ve iklim koşullarının elverişsiz olması gibi sebepler Osmanlı Devleti'nin İran üzerinde kalıcı bir üstünlük kurmanın önündeki engellerden bazılarıdır.

17. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Kürt beylerinin ilişkileri değişime uğramaya başladığı gözlemlenmektedir. 17 yüzyılda kaleme alınan *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi* adlı risalesinde bu konu üzerinde önemle durmaktadır. Nasihatname türü olan bu eserde, imparatorluğun sosyal, siyasal ve ekonomik yapısında meydana gelen aksaklıklar dile getirilerek çözüm önerileri sunmaktadır. Eserde beylerbeyinin Kürt beyleri öldüklerinde yerine geçecek kişinin seçimine müdahale ettiğinden çoğunun devletin tayin ettiği kişinin kendilerini öldüreceğini düşünerek bulundukları yerleri terk ettikleri ifade

⁴¹⁸ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, c. I, s. 32.; Abdurrahman Şeref, *Özdemir-Oğlu Osman Paşa*, Haz. Vehbi Günay, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2011, s. 17.; H. Mustafa Eravcı, "Safevi Hanedanı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 888.

⁴¹⁹ H. Mustafa Eravcı, "Osmanlılar'ın Şark Seferleri ve Konya", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 7, Konya, 2000, s. 337.

⁴²⁰ Pazuki Aşireti, İran kabileleri arasında ve Suvaydi olarak zikredilmiştir. Kabile iki koldan meydana gelmiş olup, Halit Beglu ve Şeker Beglu olarak ikisi de Bitlis emirine bağlıydılar. Çaldıran Savaşı'ndan sonran Suvadiler, Pazukilerin toprakların büyük bir kısmını aldılar. Şah Tahmasb döneminde Pazukilerin reisi kabul edilen Kılıç Bey'e Tiflis civarı verildi. Daha sonra Eleşkirt'e gönderilen Pazukiler orada büyük bir kabile haline geldiler. Bkz, Vladimir Minorsky, *Kürtler*, Köln, 1988, s. 46.

⁴²¹ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nüsret-name*, s. 134.

edilmektedir. Valilerin doğudaki yerel beylerin atanması için kendilerinden kanun dışı para aldıkları ve bu sebep/sebeplerden ötürü doğu sınırının İran'a karşı savunmasız kaldığı beyan edilmektedir. Ayrıca Kürt beylerinin artık eskisi gibi Safeviler'e karşı güçlü bir engel oluşturmadığı, hatta 1030/1620 yılında Hemedan ve Dargazin seferinde Kürt beylerinin çoğunun sefere katılmakta isteksiz davrandıkları beyan edilmektedir.⁴²²

İzady'e göre, Osmanlı-İran devletleri arasında meydana gelen muharebelerde Alevi Kürtler Safeviler'i desteklerken, Sünni Kürtler genellikle kendileri gibi Sünni olan Osmanlılar'ı destekledi. Ancak gerek Alevi Kürtler gerekse Sünni Kürtler bulundukları stratejik konumdan dolayı Safevilerin baskısına maruz kalıyor ve zorunlu şartlardan dolayı Safeviler'i destekliyordu. Ancak zaman ve zemin uygun olduğu zaman Osmanlı Devleti'ni desteklemekten geri durmuyorlardı.⁴²³

Osmanlı-İran barışının bozulmasından sonra serhad sınırında yoğun bir çatışma yaşanmıştır. Van Valisi Hüsrev Paşa ile Mahmudi aşireti beyi Hasan Bey Ardahan menziliinde Tebriz hanının komutasında 20.000 kişilik İran ordusunu bozguna uğratmıştır. İran kuvvetleri Van Kalesi'ni kuşatmış ancak Mahmudi Sancağı beyinin büyük gayretleri sonucu yenilmişlerdir.⁴²⁴ Bölgede bulunan aşiretlerin yoğun bir asker gücüne sahip olması ve çoğunlukla Osmanlı tarafında yer almaları Osmanlı'nın İran'a karşı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hâkimiyetinin sağlamlaştırması da büyük bir etkisi olmuştur.

Lala Mustafa Paşa döneminde yağmalanarak harabeye dönüşen Revan bir iki yıl içinde tekrar imar edilmeye çalışılmıştır. Revan 1583 yılında Osmanlı hakimiyetine alınmış, beylerbeyliğine Cağalazade Yusuf Paşa atanmıştır.⁴²⁵ Osmanlı-İran arasında 1578-1590 yılları arasında çok şiddetli çatışmalar yaşanmış, her iki devlet büyük kayıplar vermiştir. 1590'lı yıllara gelindiğinde Osmanlı-İran arasında bir anlaşmanın yapılması zorunlu hale gelmiş ve akabinde İstanbul Antlaşması imzalanmıştır.⁴²⁶

⁴²² *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi*, Haz. Rhoads Murphey, Harvard University Press, Cambridge 1985, s. 36.; Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Çev. Tansel Güney, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 55.

⁴²³ İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 114.

⁴²⁴ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, c. I, s. 34.

⁴²⁵ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, c. I, s. 79-80.

⁴²⁶ Bu hususa ve İstanbul Antlaşması hakkında bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, s. 197.

Savaş dönemlerinde reayanın bulundukları yerleri terk ederek başka yerlere gittikleri bilinmektedir. Bu bağlamda Osmanlı-İran arasında meydana gelen savaşlarda reayanın yerlerinden göç ettiği veya göçe zorlandıkları görülmektedir. 1002/1593 tarihli bir hükümde Tebriz'in Osmanlı'ya ilhakı sırasında başka yerlere göç eden reayanın perişan olduğu ifade ediliyordu. Bundan dolayı etrafa dağılmış olan halkın yıkılan şehri imar etmek amacıyla tekrar eski yerlerine geri gönderilmeleri emredildi.⁴²⁷

1603-1604 yılları arasında İstanbul'da bulunan İran casusları, veziriazam Cağaloğlu Sinan Paşa'nın kapıkulu ve yeniçeri askerleriyle birlikte tekrar İran üzerine sefer düzenleyeceği malumatını elde edip, bu konuda Safevi Devleti'ni uyardılar. İran seferine Karaman, Şam, Halep, Trablus, Trabzon, Diyarbekir, Van, Erzurum beylerbeyleri ile sair çevre sancak beyleri katıldı. Şah Abbas ise hızlı davranarak savunma tedbirlerini aldı ve kendi askerlerine Kars ve çevresini yakıp yıkarak, Osmanlı kuvvetlerinin geçeceği ovaların, yerleşim yerlerinin ve ekin tarlalarının tahrip edilmesi emrini verdi.⁴²⁸ Şahın amacı Osmanlı sefer güzergâhı üzerindeki yerleşim yerlerini yıkarak Osmanlı ordusunu iâşeden mahrum bırakmak ve seferin başarısız olmasını sağlamaktı. Evliya Çelebi, 1603-1604 yılında Safeviler'in Gence ve Şirvan'ı istila ettiklerini ve Revan'da yedi ay gibi bir süre savaştıklarını Erzurum tarafında yardım gelmeyince Osmanlı kuvvetlerinin kaleyi Tokmak Han'a teslim ederek Erzurum'a döndüklerini ifade etmektedir.⁴²⁹

17. yüzyılın başlarında Osmanlı-İran mücadelesi şiddetli bir şekilde devam etti. 1015/1606 yılında Elvend Bey⁴³⁰, Bad-kube ve Bayezid Kalesi Hâkimi Mahmudi Mustafa Bey ile uzun yıllar süren karışıklıklar nedeniyle Tebriz'den kaçıp Van'a geldiler. Bunun üzerine Emir Gune Han adamlarını Mustafa Bey'in üzerine yolladı. Mahmudi aşireti ve tabileri kaleyi ellerinde tutamayınca Van'a intikal ettiler. Bu olaydan sonra Emir Gune Han iktidar boşluğundan faydalanarak Bayatları⁴³¹ Makü ve

⁴²⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 71, s. 62, hk. 129.

⁴²⁸ İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem-i Arra-yı Abbasi*, c. II, Tahran, 1366, s. 1080.

⁴²⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 2/180.

⁴³⁰ Elvend Bey, Bitlis Hâkimi Şeref Han Bitlisî'nin oğlu Ziyaeddin Han'ın vekilidir. Bkz. İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem-i Arra-yı Abbasi*, c. II, s. 1214-1215.

⁴³¹ Bir Türkmen aşireti olan Bayatlar, Kuzey Suriye'de ve Memlük ordusundaki Türkmenler arasında yer almış ve daha sonra İnallular ile birlikte Akkoyunlu Devleti'ne sığınmışlardır. Bayatlar Karakoyunlu ve Akkoyunlu ordularının içinde muharib bir güç olarak bulunmuşlardır. Safeviler kurulduktan sonra Bayatların bir kısmı Kızılbaşlara dahil olmuştur. Bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 117-118.

Bayezid kalelerinin mutasarrıflığına tayin etti. Erivan Hanı Emir Gune Han Makü ve Bayezid mutasarrıflığı dışında Kars Kalesi'nin mutasarrıflığını da Bayatlara verdi.⁴³²

Osmanlı Devleti 1019/1610'da tekrar Tebriz üzerine sefer düzendi. Osmanlı kuvvetleri Erzurum'da belli bir süre ikamet ettikten sonra Çaldıran menzilinde konakladılar. Fakat Osmanlı kuvvetleri Çaldıran'a vardıklarında çevredeki otların ve ekinlerin Safeviler tarafından yakıldığını gördü. Bundan dolayı Osmanlı ordusunun zahire temini problemi meydana geldi. Osmanlı askerleri zahire sıkıntısını gidermek için çevre yerleşim yerlerinden iâşe tederik etmeye çalıştılar. Osmanlı sınırlarını aşan Safeviler, Bayezid Kalesi'ni zapt etmişlerdi. Van Eyaleti'ne bağlı olan sancak Şah tarafından zapt edilmişti. Kuyucu Murad Paşa kaleye yakın bir yerde olup, sağlam bir yapı olan kalenin alınması için Firenk Beyi tayin etti. Firenk Bey bir miktar asker ve iki darbuzan veya derbzân (hafif ateşli top) ile kaleyi muhasaraya alarak bir günde geri aldı. Van Beylerbeyisi Mehmed Paşa askerleriyle Ordu-yı Hümâyûn'a katılması, kalenin geri alınmasında etkili oldu. Kale içindeki Safeviler'e eman verilerek Safeviler kaleden çıkarıldı.⁴³³

17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı-İran mücadelesi bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Bu mücadelede iki devletten biri savaşı başlatmak için gerekçe bulmakta zorlanmıyorlardı. Osmanlı Devleti, İran'a elçi olarak giden İncili Mustafa Çavuş'tan iki yıldan beri haber alınamaması ve İran'ın taahhüt ettiği vergileri göndermemesinden dolayı İran'a savaş açtı.⁴³⁴ Şah Abbas, 1617 yılında Serdar Halil Paşa'nın İran üzerine hareketini duyunca Kurçakay Han'a emir verip, Osmanlı ordusunu lojistik destekten yoksun bırakmak için Van ve Erzurum çevresini yağmalattı. Kurçakay Han o kadar büyük bir tahribat yaptı ki o bölgelerde ziraat emarelerinden eser kalmadı.⁴³⁵ Osmanlı 1025/1616-1617 yılında İran'a sefer düzenleyerek Revan'ı kuşattı. Ancak üç aydan fazla kuşatılan kale için gerekli lojistik desteğin gönderilememesi kuşatmanın başarısız olmasına neden oldu. 1027/1618'de Sadrazam Halil Paşa Diyarbekir'den yola çıkıp, Van üzerinden Tebriz'e vardı. Talan faaliyetlerine girişen Kırım Hanı Canbek Giray

⁴³² İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem-i Arra-yı Abbasi*, c. II, s. 1214-1215.

⁴³³ Topçular Katibi, *Topçular Katibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi* (Metin ve Tahlil c. I, Haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 574-75.

⁴³⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Haz. Neşet Çağatay, c. I-II, s. 213-217.; Sarı Abdullah Efendi, *Gâzânâme-i Halil Paşa (1595-1623)*, Haz. Meltem Aydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 289-309.

⁴³⁵ Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde Sosyal ve Kültürel Hayat", s. 265.

Han'ın askerleri İran askerleri tarafından pusuya düşürüldü. Bu seferden bir sonuç almayan Osmanlı Devleti İran ile 1618'de Serav Antlaşması'nı imzaladı.⁴³⁶

Bu dönemde Osmanlı-İran savaşlarında Bayezid'in iki devlet arasında el değiştirdiği görülmektedir. Arşiv kayıtlarına göre, Bayezid Sancağı 1622-1623 yılları arasında Safeviler'in hâkimiyetinde kalmıştır.⁴³⁷ 1628 yılında Makü, Çukursaad ve Bayezid bölgelerinde Osmanlı-İran arasında yapılan mücadele İranlıların belli bir süre hakim olmalarına neden olmuştur. Safeviler, Bayatlar'dan Yar Ali Sultan'ı Bayezid'e, Geda Ali Sultan'ı Makü Kalesi'ne, Çukursaad Kalesi'ne tabi bazı yerleri ise Bedir Sultan'ı atamıştır.⁴³⁸

Safeviler'in Gürcistan'daki harekâtı devam ederken Osmanlı sınır bölgelerinde sorunlar varlığını korumaktaydı. Van ve Musul arasındaki sınır bölgesi iki devlet arasında sürekli sorun teşkil etmekteydi. Bölgedeki Kürt beylerinin değişen politik tavırları Osmanlı-İran arasında sorunlar meydana getirmekteydi. 1633 yılına gelindiğinde Safevi kuvvetlerinin Kars ve Van kalelerini kuşatarak Erzurum'a saldırıda bulunacaklarına dair merkez bilgilendirildi. Taşrada bulunan yöneticilerin birbirleri arasındaki rekabeti ve bazı yerel beylerin Safeviler ile temasa geçmesi sınır bölgesindeki vilayetleri savunmasız bırakmakta ve Osmanlı'nın İran'a karşı başarı sağlamasını engellemekteydi.⁴³⁹

16. yüzyıldan beri devam eden Osmanlı-İran rekabetinin, iki devletin birbirleri üzerinde egemenlik kurma veya sınırlarını genişletme mücadelesi olduğu söylenebilir. IV. Murad, devletin sınır bölgelerini İran tehdidinden kurtarmak için 9 Mart 1635 yılında Revan Seferi'ne çıktı. Yapılan zorlu yolculuk neticesinde 27 Temmuz 1635'te Revan'a vardı. Osmanlı topçularının, 30 Temmuz'da kaleyi yoğun top atışına tutmaları neticesinde kalede büyük yıkımlar meydana geldi. Kaleyi savunan İran kuvvetlerinin, Osmanlı ordusunun top atışları karşısında daha fazla dayanacak güçleri kalmadı, surlarda açılan gedikler artık kapatılamaz duruma geldi.⁴⁴⁰ Osmanlı kuvvetleri ile Safevi

⁴³⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Haz. Neşet Çağatay, c. I-II, s. 213-217.; Sarı Abdullah Efendi, *Gâzânâme-i Halil Paşa (1595-1623)*, s. 289-309.; Serav Antlaşması'nın maddeleri için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Haz. Neşet Çağatay, c. I-II, s. 217.

⁴³⁷ BOA, KK. d, Nr. 266, s. 88-92.

⁴³⁸ İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem-i Arra-yı Abbasi*, c. III, s. 1808.

⁴³⁹ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 201.

⁴⁴⁰ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 213-214.

kuvvetleri arasında yaşanan şiddetli çatışmalar sonrasında Emir Gûne Han'ın oğlu ile Revan Kalesi halkı Padişah'tan eman istedi, kendilerine eman verilen Şiiler 8 Ağustos 1635 tarihinde kaleyi Padişaha teslim ettiler.⁴⁴¹

Osmanlı kuvvetleri Revan'ı⁴⁴² ele geçirdikten sonra Tebriz' e saldırmış, Tebriz, Nahçıvan, Karabağlar şehirlerini ve Şuregil, Çores Hoy Ordubar kalelerini tahrip ettikten sonra Selemas (Selmas), Kuskun, Elbak gibi derbentlerden geçmiştir. Daha sonra farklı sancaklardan (Ekrad-ı beni Katur, Hoşab, Bayezid) geçerek Van Kalesi'nde toplanmış ve daha sonra Bitlis üzerinden Diyarbakir'e ulaşmıştır.⁴⁴³ İstanbul'a doğru yola çıkan Padişah 1635 yılının son günlerine doğru başkente varmıştır. Padişah İstanbul'a döndükten sonra Safeviler, tekrar sınır bölgelerine saldırmış ve bazı kaleleri işgal etmiştir. 1636 tarihinde birkaç Acem hanının Selmas'tan 6.000 kişi ile serhad sınırındaki yerlere saldırması üzerine birkaç bin kişi Bayezid Kalesi'ne kapanmış ve Rüstem Han'ın kardeşi de 4.000 kişiyle Hoy'u işgal etmiştir.⁴⁴⁴

Murtaza Paşa, Safeviler'in Revan'a saldırısı sonucu kaleye sığınmıştı. Tabanı Yassı Mehmed Paşa Murtaza Paşa'ya olan düşmanlığından dolayı yardımına gitmemiş, Safevi kuvvetleri tarafından yedi ay boyunca kuşatılan Revan Kalesi'nde iase ve cephane olarak bir şey kalmamıştı. Osmanlı kuvvetleri kaleyi Safeviler'e teslim etmiştir. Osmanlı askerlerinin bazıları Şiiler tarafından öldürülmüş, bazıları ise Aras Nehri'nde boğulmuştur. Kalan az bir kısım ise Kars ve Bayezid kalelerine sığınarak kurtulmuştur.⁴⁴⁵

IV. Murad 1047/1637'de Bağdat'a yapılacak sefer için eyalet ve sancak yöneticilerine fermanlar göndermiş, seferde bulunacak kuvvetlerin belli bölgelerde toplanmasını emretmiştir. Mesela Adilcevaz, Ahlat beyleri, Bitlis Hâkimi, Mahmudi (Hoşab) Beyi,

⁴⁴¹ Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, Haz. Mehmet İpşirli, c. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 816.; Purgstall Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 2 (Üçüncü Cilt), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 193-203.; Topçular Katibi, *Topçular Katibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, c. II, s. 1028-1032.; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Haz. Şevki Nezihi Aykut, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 1068-1069.

⁴⁴² IV. Murad 1044/1634 yılında Revan Seferi'ne çıkmış olup, 1045/1635'te de İstanbul'a varmıştır. Bkz. A. Süheyl Ünver, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi", *Belleten*, c. XVI, Sayı., 64, 1952, s. 552.

⁴⁴³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, 2/181-182.; Topçular Katibi, *Topçular Katibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, c. II, s. 1035.; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, c. II, s. 1069-1081.

⁴⁴⁴ Hammer, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde Sosyal ve Kültürel Hayat", 2 (Üçüncü Cilt), s. 216.

⁴⁴⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 2/182.

Karahisar ve Bayezid Kalesi'nin mutasarrıfları Van'da Yeniçeri ve Cebecilerle birlikte toplanmışlardır.⁴⁴⁶ Sefer dönemlerinde Osmanlı askerleriyle birlikte savaşa katılan yerel beyler devlete sadakatlerini göstermiş, devlet de yerel beylere imtiyazlı yapılarını devam ettirme fırsatını vermiştir.

Osmanlı-İran mücadelesinde IV. Murad büyük bir zafer kazanmak ve Safeviler'e darbe vurmak için 1638 yılında Bağdat Seferi'ne çıktı. IV. Murad sefer sırasında bazı meselelerle uğraştı. Muhalif hareketleri ortadan kaldırdı, görevlerini yerine getirmeyen devlet erkânını öldürttü, bazı şeyhleri ya öldürdü (Sakarya Şeyhi, Rumiye Şeyhi) ya da sürgüne (Bekir Çelebi) gönderdi.⁴⁴⁷

Osmanlı ile Safevi kuvvetleri arasında çarpışmalar şiddetlendiğinde Rüstem Han 12.000 kişilik bir ordu kuvvetiyle Diyale yakınlarına gelmiş, Osmanlı'ya ilticaya karar veren Kürt aşiretlerinin katılımını engellemek istemiştir. Osmanlı sınırına yakın bir yerde ve yaklaşık olarak 150.000 hanelik Baclan, Dumlu, Lulu ve Zaza gibi aşiretler IV. Murad'a haber göndererek bağlılıklarını ifade etmişlerdir. Padişah adı geçen aşiretlerin talebini olumlu karşılamış ancak Rüstem Han sınırı geçmekte olan Kürt aşiretlerini yakalamış ve büyük çoğunluğunu katletmiştir.⁴⁴⁸

Osmanlı-Safevi kuvvetlerinin şiddetli çarpışmaları sonucunda çok sayıda Safevi askeri öldürüldü. IV. Murad, Anadolu Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya Safeviler Bağdat Kalesi'ni vermemekte inat ettikleri takdirde hepsinin öldürülmesi emrini verdi. Hüseyin Paşa, Sultanın emanına güvenmeleri konusunda kalede bulunan Safevi kuvvetlerini ve ahaliyi ikna etmeye çalıştı. Padişahın emanını kabul etmeyip kalede kalan çok sayıda Şii öldürüldü. Şiddetli çarpışmalardan sonra Osmanlı kuvvetleri kaleyi ele geçirdi.⁴⁴⁹

Bağdat Seferi'nde hava durumu, arazi ve yol koşullarının etkisinin yanı sıra ordunun yürüyüş temposu ve ilerleme hızı, yanında taşımak zorunda olduğu erzak ve savaş malzemesinin ağırlığı ile ters orantılıydı. Çoğu zaman savaş malzemesi ve erzağın büyük bir kısmı savaş sırasında tüketilmekteydi. Bundan dolayı muharebe dönüşü sefere gidişten daha kısa sürmekteydi.⁴⁵⁰ Sultan Murad Bağdat Seferi'nden İstanbul'a dönüş

⁴⁴⁶ Topçular Katibi, *Topçular Katibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, c. II, s. 1088.

⁴⁴⁷ Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, c. II, s. 862-898.

⁴⁴⁸ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 260.

⁴⁴⁹ Naima, *Târih-i Na'îmâ*, c. II, s. 892-893.

⁴⁵⁰ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 90.

yolunda Musul'da belli bir süre ikamet etti. Padişah Musul'da iken İran elçisi şahın barış yapmak istediğine dair mektubunu Sultan Murad'a sundu. Osmanlı ve Safevi devletleri on beş yıl süren bir savaşın ardından 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması'nı imzaladılar. İki devlet sınırları yeniden düzenleyerek sınıra yakın kalelerin bazılarını yıkmakta müttelik kaldılar. Fakat barışı bozma ihtimali olan sınır tacizleri olmakta, zaman zaman iki tarafın sınır kolluk kuvvetleri bazı bahanelerle sınır ihlalinde bulunmaktaydı.⁴⁵¹

Antlaşmada her iki taraf belirlenen sınırlarda herhangi bir saldırıda bulunmayacaktı. 1646 yılında Erzurum Eyaleti'ne bağlı ve Bayezid'e yakın Şoşik Kalesi Hâkimi Mustafa Bey sınırı aşarak Revan tarafındaki bazı kasaba ve köylerde yağma fiilinde bulundu. Bundan dolayı Revan Hâkimi Ali Han, Erzurum Beylerbeyi Defterzade Mehmed Paşa'ya elçi göndererek Şoşik Hâkimi Mustafa Beyi şikâyet etti. Ayrıca Makû Kalesi'ndeki Osmanlı kuvvetlerinden dolayı iki devlet arasında gerilim oluşmaktaydı. Bunun üzerine durumu yatıştırmak isteyen Defterzade Mehmed Paşa, Şoşik hâkimini İran saldırılarını da bahane ederek cezalandırmaya karar verdi.⁴⁵² Şoşik hâkiminin cezalandırılmasının merkezi yönetime itaat etmemesinden kaynaklandığı kuvvetli muhtemeldir. Zira İran serhaddinde sınır saldırılarından dolayı cezalandırılan sancak mutasarrıfı pek karşılaşılan bir durum değildi. Osmanlı-İran hududunda sınır saldırıları sürekli vuku bulmaktaydı. Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra 1722 yılına kadar Osmanlı-İran arasında ciddi bir savaş olmamıştır.

1694-1722 tarihleri arasında İran tahtında Şah Safi Süleyman'ın oğlu Şah Hüseyin bulunmaktaydı. Şah Hüseyin babasının aksine yumuşak huylu bir yapıya sahipti. Ancak süreç içerisinde kendisini sefahate kaptırdı. Devlet işleriyle pek ilgilenmeyen Şah Hüseyin saltanatının son dönemlerine doğru İran'da isyanlarla karşılaştı, sınır bölgelerindeki aşiretler kendisini tanımamaya başladı ve İran'da karışıklıklar baş gösterdi.⁴⁵³

⁴⁵¹ Naima, *Târih-i Na'imâ*, c. II, s. 897.; Özer Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergahı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 71.; Antlaşma maddeleri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 205-206.

⁴⁵² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, 2/140,143,144.; Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergahı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", s. 72.

⁴⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, 1. Bölüm, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 172.

Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı İran arasında ciddi bir savaş olmamıştır. Bundan sonra Osmanlı Devleti, 1722-1725 yılları arasında Safeviler üzerine seferler düzenlemiştir. Üç cephede devam eden harekâta Osmanlı kuvvetleri Tiflis, Kirmanşah, Revan, Hemedan ve Tebriz cephelerinde Safeviler'le savaştırmıştır.⁴⁵⁴ Revan üzerindeki Osmanlı-İran mücadelesi 16. yüzyıldan beri devam etmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde iki devletin Revan mücadelesinde pek bir değişiklik olmamıştır. 18. yüzyılda Ruslar'ın Kafkaslar'a doğru yayılma göstermesi Osmanlılar'ın dikkatlerinin tekrar Revan üzerine çekilmesine neden olmuştur.⁴⁵⁵

Petros di Sarkiz Gilanentz,⁴⁵⁶ 1722'de 500 kişilik bir Kürt kafilesinin Bayezid'den Makü'ye giderek kurnazca bir hareketle oranın içkalesini ele geçirdiğini dile getirmektedir. Gilanentz, bu durumu haber alan İran Şahı'nın kaleyi almak için 5.000 kişilik asker sevk ettiğini, askerler Makü'ye vardığında Bayezid beyi, bu kadar kalabalık bir birliğe gerek olmadığını ve kaleyi onlara teslim etmeye hazır olduklarını ifade ettiğini dile getirmektedir. Ayrıca, beyin sözlerine inanan İranlıların hiçbir tedbir almadığından ve beyin İranlıları gafil avladığından bahsedilmektedir. Ansızın İranlılara saldıran Bayezid beyi İranlıların çoğunu öldürüp, mallarını talan ettiği, bunu duyan Şah, Makü Kalesi'ni almaktan vazgeçtiği beyan edilmektedir.⁴⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin, İran'ı doğu sınırları için tehlike olarak görmesi, İsfahan'da meydana gelen isyan, Rusya'nın kuzeyde Kafkasya üzerinde yayılmak istemesi gibi nedenler İran'a sefer düzenlemesinde etkili oldu.⁴⁵⁸ 1720 yılından sonra Osmanlı Devleti, İran'da meydana gelen olaylar nedeniyle ilk olarak Kafkas bölgesindeki yerleri topraklarına katmak istedi. Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa, Tiflis bölgesi harekâtına serasker olarak tayin edildi. 1722 yılından sonra Diyarbekir Valisi Arifi Mehmed Paşa, Kars Beylerbeyi İshak Paşa ve Şebin-karahisar Mutasarrıfı İbrahim Paşa

⁴⁵⁴ Genç, *Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Savaş*, s. 31.

⁴⁵⁵ Aydın, "Revan", s. 27.

⁴⁵⁶ Petros di Sarkiz Gilanentz, Ermeni bir ruhani olup, Ruslar'ın güneye doğru yayılma hareketini teşvik ederek Hristiyanları ve özellikle de Ermenileri İran'ın baskısından kurtarmak için Ermenilerin ileri gelenleri tarafından görevlendirildi. Bkz. Petros di Sarkis Gilanentz, *Osmanlı- İran- Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, Çev. ve Haz. Hrand D Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Matbaası İstanbul, 1974, s. III.

⁴⁵⁷ Petros di Sarkis Gilanentz, *Osmanlı- İran- Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 44.

⁴⁵⁸ Raif İvecan, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 23-25.

Tiflis üzerine hareket ettiler. 1723 yılında Tiflis ve çevresi fethedildi.⁴⁵⁹ Tiflis seferinde Makü ahalisi de Bayezid beyi Mahmud Paşa'ya itaat edeceklerine dair mektup göndererek Makü Kalesi'nin zapt edilmesi için bir miktar asker talebinde bulundular. Bu arada Makü ahalisinin isteklerinin karşılanması da talep edilmekteydi.⁴⁶⁰

Arifi Mehmed Paşa Nahçıvan havalisini ele geçirmiş, Ömer Paşa ise Kura Nehri'ni işgal etmişti. Ancak Kafkasya'da Rus yayılması iki devleti tehlikeli bir şekilde birbirine yaklaştırmıştır. Köprülü-zade Abdullah Paşa, orta koldan ilerleyerek Selmas, Hoy, Çores, Tasuç ve Marend kasabalarını ele geçirmiş ve 1724 yılında Tebriz'e varmıştı. II. Tahmasb komutasındaki İran ordusu ile Osmanlı ordusu arasında şiddetli çarpışmalar neticesinde Hoy şehri iki ay sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁴⁶¹

898 numaralı tahrir defterinde Revan'a bağlı olan Makü 1138/1726 senesinden beri yurtluk-ocaklık olarak Bayezid Mutasarrıfı Abdulfettah Paşa'nın (babası Mahmud Paşa'nın mahiyetinde hizmet etmek şartıyla) tasarrufuna verilmişti. Ekrad beylerine ocaklık olarak tevcih edilen Makü, 1141/1729'da Makü Kalesi ve seksen altı köy tahrir tabi tutuldu ancak daha sonra ocaklık statüsünden çıkarılarak Revan Eyaleti mukataasına katıldı. Abdulfettah Bey'den alınarak (Revan Kalesi'nde babasının gösterdiği cesaret ve sadakatten dolayı oğluna) Yunus'a, Erzurum Valisi ve Revan Seraskeri Vezir Ali Paşa iltimasıyla, temlik edildi. Tebriz seferinde hali ve harap olan Makü Kalesi ve köyleri imar ve şenlendirmek şartıyla ve yurtluk-ocaklık olarak yıllık beş kese akçe (250.000 akçe) ile Yunus'a tevcih edildi.⁴⁶²

Osmanlı Devleti Makü Kalesi'ni ele geçirdikten sonra bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırmak için İran topraklarının sair yerlerini kontrol altına almaya çalışmıştır. Örneğin devlet 1730 yılında Erzurum Eyaleti'ne bağlı Diyadin, Malazgirt, Hınıs, Mecingerd ve Bayezid mutasarrıflarının Tebriz muhafızı olan Mustafa Paşa'ya yardım etmesi için emir göndermiştir. Emirde mutasarrıfların Tebriz'e varıp, devletin

⁴⁵⁹ M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 18.

⁴⁶⁰ BOA, *SAMD. III*, 183/17743.

⁴⁶¹ Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi*, s. 22-23.

⁴⁶² BOA, *TT. d*, Nr. 898, s. 5-6.

hizmetinde bulunarak memleketin korunması emredilmiştir. Ayrıca Bayezid beyi Mahmud Paşa ile Şelve sancakbeyleri daha önce de Tebriz seferinde bulunmuştur.⁴⁶³

1732 yılında II. Tahmasb önce Tebriz'e oradan da Erivan'a geçmiştir. Osmanlılar'la yaptığı savaşta yenilen II. Tahmasb İsfahan'a çekilmiştir. Şah, yenilgi sonrası Muhammed Rıza'yı Bağdat Valisi Ahmed Paşa'ya göndererek barış talebinde bulunmuştur.

Osmanlı-İran arasında imzalanan antlaşma maddelerine itiraz eden Nadir Kuli Mirza, Osmanlı elçisiyle yaptığı görüşmede Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği yerleri İran'a iade etmesini, aksi halde iki devlet arasında savaşın tekrar başlayacağını elçiye bildirmiştir. Ayrıca Şah II. Tahmasb'tan da anlaşmanın iptal edilmesini talep etmiş, ancak Şah bunu reddetmiştir. Nadir Kuli Mirza izlemiş olduğu politik çalışmalar sonucu II. Tahmasb'ı tahtından indirerek gözlerine mil çektirmiş, yerine Şahın yedi aylık oğlunu, III. Şah Abbas unvanıyla tahta oturtmuş ve kendisini de naib olarak atamıştır.⁴⁶⁴

Osmanlı-İran ilişkilerinin sıkıntılı olduğu dönemde Osmanlı Devleti, serhad bölgesindeki sancak beyleri/mutasarrıflarını dikkatli olmaları konusunda uyarmıştır. Bu konu ile ilgili arşiv kaynakları önemli bilgilere ulaşılmıştır. 1145/1732 yılında Kuli Han (Nadir) Horasan taraflarında daha önce Osmanlı-İran arasında imzalanan antlaşmaya muhalif davranmış ve Osmanlı Devleti'ne cephe almıştır. Bundan dolayı devlet, Bayezid mutasarrıfına Nadir Kuli Han'ın serhad sancaklarına saldırması ihtimaline karşı uyarıda bulunmuştur. Ayrıca belgede Sultan Selim döneminden beri atalarının Bayezid'i yurtluk-ocaklıkla yönettikleri, memleketi ve reayayı düşmana karşı korudukları ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti, kendisinin de bu dönemde aynı şekilde düşmana (İran) karşı memleketi korumasını, karşı taraftan herhangi bir saldırı haberi alındığı takdirde yek vücut olmalarını tenbih etmiştir.⁴⁶⁵

Osmanlı Devleti, İran'la savaş halinde olduğu dönemlerde Anadolu'daki halkın durumunun iyi olduğu söylenemez. İktisadi darlıktan dolayı halkın ödeme gücü gittikçe düşmekteydi. İran ile savaş; yeni masrafların ortaya çıkması, askeri kayıpların artması ve yeni vergilerin ihdas edilmesi anlamına gelmekteydi. Savaş dönemlerinde vilayet

⁴⁶³ BOA, C. AS, 440/18339.

⁴⁶⁴ Antlaşmanın maddeleri için bkz. Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenga Yayınları, İstanbul, 2012, s. 136-137.

⁴⁶⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 138, s. 294-295, hk. 439.

idarecileri ve vergi toplama memurlarının belirlenen miktardan fazla vergi almaları merkeze çok sayıda şikâyetin yapılmasına neden olmaktaydı. Yapılan şikâyetlerin olumlu neticelendiğini söylemek oldukça zordur. Osmanlı, İran ve sair Avrupa ülkelerine düzenlediği seferlerin finansmanın bir kısmı reaya tarafından karşılanmaktaydı. Ancak alınan vergiler halkın sosyal ve iktisadi hayatını daha da kötüleştirmekteydi.⁴⁶⁶

Osmanlılar'ın doğuya düzenledikleri seferler sadece fiziki bakımından daha ağır şartlar altında yapılmakla sınırlı değildi. Söz konusu mesafeler ordunun üst üste iki dönem sahada kalmasını zorunlu kılmaktaydı. Sayısal üstünlüğe sahip Osmanlı güçlerini günlük ihtiyaçlarından mahrum bırakmak için Safeviler, terk ettikleri yerleri yakıp yıkmaktaydı. Bu durum imparatorluğun en uzak ve en sert iklime sahip bölgesindeki faaliyetlerini daha da zorlaştırmaktaydı.⁴⁶⁷

Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran sınır boyunda güç kaybına uğradığı gibi İran'ın da Şah Abbas'ın vefatından sonra siyasi istikrarsızlık yaşamıştır. İran'da 18. yüzyılın başlarından itibaren hanlar arasında nüfuz mücadelesi ve rekabetin olması sınır boyunda etkili bir politika izlenmesini engellemiştir.

Nadir Şah, 1736 yılında politik ve askeri kabiliyetini kullanarak şah olmasını isteyenlere yönelik bazı şartlar öne sürdü. Nadir Şah, saltanatın irsen kendi ailesine geçmesi, Safevi hanedanına kimsenin itibar etmemesi, İran ile komşu Sünni devletler (Osmanlı, Babürlü, Özbek) arasındaki mezhebi ihtilafların Sünni-Şii ulema tarafından çözülmesi gibi şartlar öne sürdü. Şii ulema Nadir Şah'tan çekindikleri için son maddeyi kabul etmek zorunda kaldılar. Nadir Şah 1736 yılında resmen İran tahtına çıktı.⁴⁶⁸ Şah ilk dört halifeyi kabul ettiğini, ilk üç halifeye sövmemeyi ve onları saygıyla yad etmeyi, Caferiliğin Hanefilik gibi bir mezhep olduğunu, Sünniler ile Şiiler arasında fitne

⁴⁶⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 271.; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, Çev. Ülkün Tansel, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 21.

⁴⁶⁷ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 44.

⁴⁶⁸ Abdurrahman Ateş, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 184-185.

çıkarmak davranışlardan kaçınılması gerektiğini dile getirerek bu konuda ulemaya emirnameler gönderdi.⁴⁶⁹

Nadir Şah Osmanlılar'ın Caferiliği resmi mezhep olarak kabul edilmesinde ısrarcı davrandı. Yüzyıllarca İran'ın Şii politikasına karşı şiddetle mücadele eden Osmanlı Devleti'nin Caferiliği resmi mezhep olarak kabul etmesi pek mümkün görünmüyordu. Şah, 1736'da Afganistan, Hindistan ve Türkmenistan seferlerine çıktı, 1740 yılında bu seferlerden zaferle dönerek iktidarını sağlamlaştırdı. Osmanlı'nın bu süre boyunca Şiiğe karşı politikasında herhangi bir değişiklik olmadı. Bundan dolayı her iki devlet arasındaki düşmanlık şiddetlendi. Nadir Şah, Kars ve Bağdat üzerine yürüyüp Osmanlı Devleti'nin Şiiğe bakışını değiştirmeye çalıştı, fakat herhangi bir netice alamadı.⁴⁷⁰

18. yüzyılda Osmanlı-İran arasındaki mezhep farklılığının arşiv belgelerine de yansıdığı görülmektedir. Nadir Şah, Caferiliği dört mezhep gibi kabul etmesi ve Mekke-i Mükerrede Cami-i Şerifte kendilerine mahsus bir mihrabı tesis etmesi için Osmanlı Sultanına nameler gönderdi. Ancak Osmanlı Devleti, Caferiliğin Ehl-i Sünnet ve cemaate muhalif olduğunu, Şiiilerin Sahabelere karşı kin ve adavette bulunduğunu, isna-i aşariyye (on iki imam) mezhebinden olduğunu belirterek beşinci mezhep olmasını reddetti. Osmanlılar'ın Caferiliği resmi mezhep kabul etmemesi nedeniyle Nadir Şah'ın Kars ve Erzurum civarlarına saldırma hazırlığında olduğu haberi yayıldı.⁴⁷¹ Bundan dolayı merkezi yönetim, Bayezid sancakbeyine gönderdiği emirde Nadir Şah'a karşı Erzurum ve Kars eyalet beylerinin gerekli önlemleri almaya çalışmalarını istedi. Mahmud Paşa'nın da alınacak önlemlerde takviye güç sağlamasını, İran sınırında sükûnetin sağlanmasını, sınırın korunmasını, ahalinin can ve mallarını korumak için gerekli yardımların yapılmasını emreliyordu.⁴⁷²

Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya gönderilen başka bir emirde Nadir Şah'ın Caferi mezhebini hak mezhep olarak kabul ettirmeye çalıştığı belirtilmiştir. Devlet, Nadir Şah'ın Kars ve civarına yapacağı saldırılara karşı Kars Seraskeri Ahmed Paşa'ya takviye kuvvetin yapılmasını emretmiştir. Rakka, Halep valileri ile Erzurum ve Van eyaletlerindeki sancak yöneticilerine, aşiret ve kabile mensuplarının Kars seraskerine

⁴⁶⁹ Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 62.

⁴⁷⁰ Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, s. 63.

⁴⁷¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 150, , s. 121, hk. 459.

⁴⁷² BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 150, s. 121, hk. 459.

yardımda bulunmaları konusunda ikazda bulunulmuştur.⁴⁷³ Büyük bir ordu ile Kars Kalesi'ni kuşatan Nadir Şah, Osmanlı ordusunun olağanüstü önlemler almasına neden olmuştur. Büyük önlemler alınmasına rağmen Osmanlı ordusunda kıtlık yaşanmış ve birçok kez şehirden iâşe satın alınmıştır. Ancak yine de askerin zahire ihtiyacı giderilememiş, devlet reayanın ellerinde bulunan un, buğday, nohut gibi iâşe maddelerine el koymuştur.⁴⁷⁴

Bağdat, Kars ve Erzurum taraflarından gelen haberlere göre Nadir Şah'ın Tebriz'den hareket ederek Hemedan'a doğru yola çıktığı ve oradan da Musul ve Bağdat'a yöneleceği belirtilmiştir. Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya gönderilen fermanda Merkezi yönetim *"serhadât-ı İran ile bitişik ve yakın olması cihetiyle her bir sancak veya hükûmetin aşiret üyeleri büyük bir gayret ile bulundukları yerlerde metin bir kale veya belki muhkem bir kale gibi dayanmak gerektiği"* şeklinde ifadelerle sınırı korumalarını dile getirmiştir. Diyarbakir ile Erzurum valilerinin gerekli önlemleri aldığı ve Nadir Şah'ın sefer düzenleyeceği bölgeye göre hazırda bekledikleri belirtilmiştir. Fermanda kendinden önceki atalarının İran serhaddini ve *din-i Devlet-i Aliyye* 'yi büyük bir cesaret ve sadakatle korudukları, Nadir Şah'ın saldırılarına karşı kendisinin de aynı cesaret ve gayreti göstermesi emredilmiştir. Nadir Şah'ın Osmanlı toprağında herhangi bir yere saldırması durumunda, Bağdat-Musul taraflarına, ona göre takviye kuvvet sağlaması emredilmiştir.⁴⁷⁵

Zend⁴⁷⁶ Kerim 1750'den sonra bu çatışmalardan başarıyla çıkmış, İran'ın büyük bir kesiminde kendi otoritesini kurmayı başarmıştır. İran'ın sınır boyunda tam olarak denetim kurması 1779 yılında Feth Ali Şah'ın dönemine denk gelmiştir. İran'ın, 19. yüzyılın başlarından itibaren Şehrizer bölgesi başta olmak üzere bütün sınır boyunda

⁴⁷³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 150, s. 261, hk. 1233.

⁴⁷⁴ Sırrı Efendi, *Risaletü't- Târîh-i Nadir Şah (Makâle-i Vâkı'a-ı Muhâsara-i Kars)*, Haz. Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 30-31.

⁴⁷⁵ BOA, İE. HAT, 3/238.

⁴⁷⁶ Zendler, İran'da 18. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren ve Türk kökenli olarak kabul edilen Safeviler'in ardından hâkimiyetini (1751-1794) ele İran asıllı ilk hanedandır. Aslen İran'ın batısında yaşayan Lur kabilesinin alt kolu olan bir aşirettir. Zendler, İran'da hâkimiyeti ele geçirmeden önce Zağros bölgesindeki Hemedan ile İsfahan arasındaki bölgelerde yaşamaktaydı. Nadir Şah, İran'da etkili olmaya çalışan Zendleri ortadan kaldırmaya çalıştı. Nadir Şah, Zend lideri Mehdi Han ve 400 adamını tuzağa düşürerek öldürdü. Daha sonra Zend Kerim Han ve kardeşi Sadık Han giriştikleri mücadele sonucundan 1751 yılında fiilen iktidarı ele geçirdi. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Zendler", *DİA*, c. 44, İstanbul, 2013, s. 256-258.

denetimini sağlamıştır. Bu dönemde İran'ın sınır boyundaki etkinliği hem serhadda bulunan yerel beyler hem de Osmanlı açısından olumsuz neticeler doğurmuştur.⁴⁷⁷

1165/1751 tarihinde İranlılar Osmanlı Devleti'nin serhad bölgesine saldırmıştır. Nadir Şah döneminde de İranlılar, birkaç kez Bayezid Kalesi'ne saldırmış, fakat kaleyi almayı başarmamıştır.⁴⁷⁸ İran'da Özbek ve Afgan taifelerinin başkaldırması sonucu Hoy, Çores, Nahçıvan, Erivan yakınlarında ve Bayezid taraflarında toplanmışlardır. Tiflis hanının 20.000 asker sevk etmesi sonucu Özbek ve Afganlılar geri çekilmişlerdir. Serhad taraflarında meydana gelen savaşlarda kendilerini güvende hissetmeyen Bayezid'de bulunan yerleşik reaya, ulema, aşair ve kabileler merkezin gerekli tedbirleri almasını istemiştir.⁴⁷⁹

Azerbeycan Hanı Azad Han, Afgan ve Özbeklerin içinde bulunduğu 20.000 kişilik bir ordu ile Tebriz ve Urmiye çevresini kontrol altına aldıktan sonra İran ve Nahçıvan'ı hâkimiyetine almak istemiştir. Azad Han, bundan dolayı Halil Han ile Musa Han'ı İran üzerine tayin etti. Revanlı Ali Han buna karşı Gürcü ve Çerkezlerden yardım talep etmiş, Azad Han da Halil ve Musa Hanla birlikte Erivan'a saldırmış ancak başarılı olmamıştır. Gürcüler Azad Han'ın da ordusuna saldırarak çok sayıda top ve cephaneye ele geçirmişlerdir. Sınırdaki gelişen bu olaylar neticesinde Bayezid ve çevresinin güvenliğinin sağlanamadığından Erzurum valilerinin serhadda takviye kuvvet göndermesi talep edilmiştir.⁴⁸⁰

Osmanlı ve İran Devletleri karşılıklı sınır saldırılarında bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin de ezeli rakibi İran'a saldırmış ve topraklarını genişletmek istemiş, İran'ın etkisini sınırlandırmaya çalışmış ve doğu sınırlarını kontrol altına almak için sık sık İran'a savaş açmıştır. Ayrıca bazen de İran serhaddinde bulunan aşiretlerin veya yerel beylerin İran'a saldırmasına göz yummuştur. Bazı durumlarda da iki devlet arasında yapılan sulha riayet etmek için yerel beylerin veya aşiretlerin sulh bozucu hareketlerden kaçınmasına dair emirler göndermiş ve sulhun devamı için gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Bu durumla ilgili çok sayıda hükme ulaşmak mümkündür.

⁴⁷⁷ Fasih Dinç, "Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 105.

⁴⁷⁸ BOA, C.HR, 29/1448, s. 11.

⁴⁷⁹ BOA, C.HR, 29/1448, s. 11.

⁴⁸⁰ BOA, C.HR, 29/1448, s. 11.

1172/1758 tarihli bir Mühimme kaydında serhad bölgesinin karışık olması dolayısıyla Osmanlı-İran ilişkilerinin bozulmaması için devletin Erzurum valisine, Bayezid mutasarrıfına ve eyalete tabi sancak beylerine hüküm gönderdiği beyan edilmiştir. Osmanlı serhad bölgesindeki sancak beylerine sınırlar konusunda itidalli olmaları konusunda telkinde bulunmuş. Ancak anlaşılan o ki Kafkas kavimlerinden olan Lezgiler sınır bölgesinde ihlallerde bulunmuşlardır. Lezgi taifesi Tiflis, Gence ve sair yerlere saldırmış, İran'a tabi Bozcalu ve Kazakza adlı kimselerle ittifak ederek Osmanlı topraklarına (Kars-Çıldır -Rus hududu arasındaki bölgeye) saldırmışlardır. Ayrıca Lezgi taifesi bir önceki sene Çıldır, Ahıska ve Hartus bölgesine saldırmış, ancak Çıldır valisi bu saldırıyı püskürtmüştür. Osmanlı Devleti, İran tarafından yapılan saldırıların ortadan kaldırılması için Bayezid mutasarrıfının Çıldır ve Kars valilerine bir an önce takviye kuvvet göndermesini emretmiştir. Merkezi yönetim, Çıldır valisine giden kuvvetlerin İran hududuna saldırmamaları ve ahaliye zarar vermemeleri hususunda uyarıda bulunmuştur.⁴⁸¹

Osmanlı-İran mücadelesinin nedenlerinden biri de siyasi ve askeri üstünlüğün yanı sıra iki devlet arasında yüzyıllardır devam edegelen mezhep farklılığı da bulunmaktadır. Osmanlı, yüzyıllarca Şii faaliyetlerine büyük bir tepki göstermiş ve bu mezhebin kendi ülkesinde bir propaganda aracı olarak kullanılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Aynı şekilde İran da Sünniliğin İran'da yayılmasını engellemek için baskı unsurunu kullanmıştır. Bundan dolayı iki devlet arasındaki mezhepsel farklılık beraberinde çatışma ve savaşı getirmiştir.

İran reayası zaman zaman kutsal topraklara gitmek için Osmanlı şehirlerinden geçmişlerdir. Kudüs ve Hac ziyaretini yapmak isteyen İran reayası bazen rahatsız edilmiş ve Osmanlı Devleti bu konuda hassas olunması için sancak beylerine emir göndermiştir. İranlılar 1134/1722'de Beytü'l-Haram'ı (Kudüs) tavaf etmek amacıyla yola çıkmışlardır. Bu yolculukları esnasında bazı Osmanlı şehirlerinden geçerken yemek için yanlarında getirdikleri eşyalardan gümrük vergisi alınmaya çalışılmış ve bu durum merkeze şikâyet edilmiştir. Osmanlı Devleti Bağdat, Erzurum, Van, Halep ve Şam valilerine emir göndermiş, valilerin bu konuda hassas davranmalarını emretmiştir. Devlet; Kars, Kağızman veyahut Bayezid yolunda Erzurum'a yolculuk eden hacılara

⁴⁸¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 161, s. 95, hk. 299.

engel olunmaması ve pişkeş, bac gibi bahanelerle bir akçe dahi alınmamasını emretmiştir.⁴⁸²

2.3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞ LOJİSTİĞİNDE BAYEZİD SANCAĞI

2.3.1. İran'a Yapılan Seferlerde Bölge Halkının Rolü

Osmanlı Devleti, savaş dönemlerinde reayayı belli oranda lojistik destek sağlamaları noktasında sorumlu tutmuş ve reayanın bu yükümlülükleri yerine getirmesini istemiştir. Ancak devletin bu talebi tam olarak yerine getirilmemiş ve bu durum sefer organizasyonun aksamasını da beraberinde getirmiştir.

Yukarıda ifade edildiği gibi İranlılar her sefer öncesinde Osmanlı ordusunun kullanabileceği her şeyi yakıp yıkıyordu. Osmanlı, sefer öncesi tedbirlerle bu tür olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çalışmakta, sefer güzergâhına yakın eyaletlere takviye kuvvet ile ilgili görevliler atayarak kara ve deniz yolu ile lojistik desteği kontrollü bir şekilde bölgeye sevk etmeye özen göstermekteydi. Ayrıca merkezi yönetim lojistik destek için keşif ve istihbarat yaptırarak oluşabilecek olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Ancak bu tür önlemler İran seferlerinde yaşanan lojistik desteğin zorluğunu ortadan kaldırmamaktaydı.⁴⁸³

Osmanlı sefer lojistiği kapsamlı bir organizasyonu gerektirmiştir. Osmanlı Devleti sefer dönemlerinde ordunun iâşesini ülke genelinden, büyük ölçüde Balkanlardan, Mısır, Kıbrıs ve Anadolu'dan temin etmiştir. Örneğin, Diyarbakir ve Halep vilayetlerindeki kıtlıklar dolayısı ile 1578 Şark seferinde iâşe sıkıntısı yaşanmış, devlet bu sıkıntıyı gidermek için Tuna vilayetlerinden zahire temini yapmıştır. Rumeli'den Trabzon ve Batum iskelerine indirilen zahire oradan Erzurum'a sevk edilmiştir.⁴⁸⁴

Osmanlı ordusu, askerlerin iâşe (buğday, un, ekmek ve arpa vb.) ve nakliye hayvanlarının yem ihtiyacını karşılamak için reayaya ihtiyaç duymaktaydı. Hizmet mükellefiyeti olarak sınıflandırılan ve eyalet ile sancaklarda toplanan nüzulün bedeli

⁴⁸² BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 130, s. 318, hk. 989.

⁴⁸³ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Çev. Mesut Uyar, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 154.

⁴⁸⁴ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, s. 34.

merkezi hazineden yapılarak ordu iaşesi alınmaktaydı. Ancak tahılın orduya ulaştırılması görevi taşrada vergi toplayan kişilerin sorumluluğundaydı.⁴⁸⁵

Olağanüstü durumlarda ve savaş dönemlerinde alınan nüzül gibi vergiler 16. yüzyılda artık nakden alınan bir vergiye dönüştü. Nüzülün toplanması, belirtilen menzillere nakledilmesi ve ordu nüzül eminine teslim edilmesinden kadılar sorumlu tutulmaktaydı. Ordunun iaşesinin sağlanması için başvurulacak başka bir yöntem ise sürsat uygulaması olmuştur. Sürsatta nüzülde olduğu gibi miktarı ve türü önceden belirlenmiş iaşe malları emredilen menzil ve konaklara ulaştırılmaktaydı. Nüzül ve sürsat arasında az da olsa bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Nüzül un ve arpa olarak tahsil edilirken, sürsat ise un ve arpanın yanı sıra yağ, bal, koyun, ekmek, saman, ot ve odun gibi maddeleri kapsamaktaydı. Nüzül tam bir mükellefiyet olmasına karşılık, sürsat sevki ferman olunan zahirenin devletin belirlemiş olduğu bir fiyat üzerinden karşılığı ödenerek satın alınmasıyla sağlanmaktaydı.⁴⁸⁶

Devlet, buğday, arpa ve un gibi temel gıdaların yanı sıra sefer dönemlerinde ordu için pirinç de temin etmeye çalışmıştır. Revan Seferi esnasında Erzurum Valisi Halil Paşa'dan bir miktar pirinç temin etmesi istenmişti. Pirinç, buğday kadar yaygın kullanılmamaktaydı. Çünkü buğday, Osmanlı sancaklarının hemen hemen hepsinde bulunmakla birlikte pirincin yetişme alanları dar olduğu için her yerde bulunan bir iaşe malzemesi değildi.⁴⁸⁷

Sefer dönemlerinde iaşe ve nakliye araçlarının temin edilmesinden imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazeriyye gibi vergilerin toplanmasına kadar reayanın geniş yükümlülükleri bulunmaktaydı. Bu vergilerin toplanmasında dönem dönem devlet ile reaya arasında problemler meydana gelmekteydi. Bu problemler görevlilerin reayaya karşı gösterdiği tutum ve davranışlardan kaynaklandığı gibi reayanın devletin kendilerini sorumlu tuttuğu yükümlülükleri yerine getirmek istememesinden de kaynaklanmaktaydı.⁴⁸⁸ Ancak bunun çoğunlukla devlet görevlilerinden kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren reayanın içinde bulunmuş olduğu sosyal ve iktisadi hayat oldukça kötüydü. Devletin 17. yüzyılda olağanüstü durumlarda aldığı vergileri olağan vergiler

⁴⁸⁵ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 109.

⁴⁸⁶ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, s 15-17.

⁴⁸⁷ Süleyman Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, ATESE Yayınları, Ankara, 2015, s. 245.

⁴⁸⁸ Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 73.

olarak alması ve taşra yöneticilerinin halktan kanun dışı vergiler istemesi, reayanın tepkisine neden oluyordu.

Taşrada bulunan bütün yöneticilerin görevlerini suiistimal ettikleri söylenemez. Bazı yöneticilerin görevlerini hakkıyla yerine getirdiği ve devletin reayayı koruma düşüncesini fiiliyatta gösterdiği söylenebilir. Bundan dolayı bazı idarecilerin reayaya göstermiş olduğu kolaylıklar onların padişahı övgü aldığı bilinmektedir. Mesela 1637 yılında IV. Murad, yeniçerilerin tahıl ihtiyacını herhangi bir zorlamaya gerek duymadan hazine fonlarından karşıladığı ve reayaya adil davrandığı için Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı övmekteydi.⁴⁸⁹

2.3.2. Savaş Dönemlerinde Bayezid Sancağı'nın Muharip Kuvvetlere Katkısı

Osmanlı-İran hududunda bulunan aşiretler Osmanlı ordusu içinde önemli bir savaş gücünü teşkil etmekteydi. Sınırdaki Türkmen aşiretlerin bazıları Safeviler'in yanında yer almakta, bazıları ise mezhepsel yakınlıktan dolayı Osmanlılar'ın tarafını tutmaktaydı.⁴⁹⁰ Osmanlı-İran arasında yapılan savaşlarda Kürt beylerinin etkin rol oynamaktaydılar. 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunmuş olduğu zor durumdan kurtarılması ve eski ihtişamına kavuşması için devlet yöneticileri tarafından risaleler yazılmış olup, bunlardan biri de *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi*'ye ait risaledir. Kanunnamede İskender-i Zülkarneyn nasıl yecüc ve mecüclere karşı bir set inşa etmişse aynı şekilde Kürt beylerinin de “fitne-i Ye'cüc-i Acem”i engellediği ifade edilmektedir. Ayrıca Osmanlı padişahlarının iltifatını alan bu beylerin, Kızılbaşlar ile yapılan savaşlarda veziriazam, Rumeli Beylerbeyi ve yeniçerilerden az bir kuvvetle galip gelmeyi başardıkları dile getirilmektedir.⁴⁹¹

1046/1636'de devlet Diyarbekir Mutesellimi Hüseyin'e emir göndermiş, Diyarbekir Eyaleti'ne tabi olan Şikaki, Bisyan, Yortan, Zilan ve Karakeçeli aşiret mensuplarından 4.000-5.000 atlı savaşçının Musul muhafazasında bulunan Mehmed Paşa'ya takviye güç

⁴⁸⁹ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 109.

⁴⁹⁰ Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 75.

⁴⁹¹ *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi*, s. 35.

sağlamasını emretmiştir.⁴⁹² Osmanlı Devleti, askeri bakımdan büyük öneme sahip olan aşiretlerin savaş gücünden yararlanmışır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti, savaşlarda devletin düzenli ordusu dışında aşiret üyelerinden de faydalanmaktaydı. Örneğin 1101/1689-1690'da Erzurum Vali Vezir Ali Paşa, Anadolu askerinin sevkine memur kılındı. Ayrıca bu kişilerin savaş kabiliyeti olan kişiler olması gerektiği vurgulanmaktaydı. Ordu-yı Hümâyûn'a dahil olmak için Kilis'deki Kürt aşiretlerinden 400 nefer, Halep mukataasına tabi Türkmen aşiretinden 1.340 nefer, Şol Kürt aşiretinden 300 nefer, İfraz mukataası Türkmen aşiretinden 300 nefer, Danişmendlü Türkmen aşiretinden 200 nefer, Hacı Ahmed oğlu Türkmen aşiretinden 200 nefer, Eğil Kürtlerinden 150 nefer, Bozulus Türkmenlerinden 300 nefer, Rakka'da bulunan Kürt aşiretlerinden 410, Maraş Eyaleti'ndeki Türkmen aşiretinden 400 nefer, Kars Türkmen aşiretinden 300 nefer, Pasin ve Tekman civarından 200 nefer, Mardin Voyvodalığı'na tabi Kürt aşiretlerinden 300, Çeri cemaatinden toplam 5.000 suvari tertip edildi.⁴⁹³

1724 yılında Osmanlı Devleti Revan'ı hâkimiyetine almak için büyük bir ordu ile İran üzerine sefer düzenlemiştir. Bu sefere Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa, Toprak Kalesi (Eleşkirt) Beyi Halil Bey ile diğer Kürt beyleri katılmış ve adı geçen kişilere Revan seraskeri Ahmed Paşa tarafından hil'at giydirilmiştir. Revan Kalesi'nin sağlam bir kale olmasından dolayı fethedilmesi kolay olmamıştır. Şehzade Tahmasb ve Mustafa Han 30.000 asker ile Revan'a doğru yola çıkmıştır. Bayezid Beyi Mahmud Paşa ile Eleşkirt Beyi Halil Bey ve sair beyler Nahçıvan taraflarına hareket etmiş, Nahçıvan'ın Mahmud Paşa, Halil Bey ve Ekrad beyleri tarafından ele geçirilmiştir. Revan'ın ele geçirilmesi üzerine serasker tarafından kendilerine hil'at giydirilmiştir.⁴⁹⁴

Osmanlı Devleti, 14 Haziran 1725 yılında Ordubad ve Nahçıvan üzerine bir harekât düzenlemiştir. Bu sefere Diyarbekir Eyaleti zeamet ve tımar sahipleri, hükümet mutasarrıfları, Anadolu Valisi Vezir Osman Paşa ve askerleri, Kars, Sivas ve Maraş beylerbeyleri ve askerleri katılmışlardır. Çorum Sancağı mutasarrıfı ve adamları ile Bayezid Sancağı Sancakbeyi Mahmud Paşa 1.000 kişiden oluşan kapı halkı, aşiret ve

⁴⁹² BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 86, s. 62, hk. 105.

⁴⁹³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 99, s. 56, hk. 187.

⁴⁹⁴ Aktepe, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi, s. 46-54.

kabile erbabı kimselerle sefere iştirak etmişlerdir. Ayrıca 27.000 Yeniçeri ve Yeniçeri Serdengeçtisi, 2.500 cebeci ve topçu arabacısı, 60.000'den ziyade sipahi bu sefer için görevlendirilmiştir.⁴⁹⁵ Ordubad Nahçıvan'dan yirmi saat mesafedeydi. Mahmud Paşa, Osman Bey ve Serasker Ahmed Paşa'nın askerleri, Revan Hanı Mustafa Kuli Han ve Nahçıvan eski hanı Mansur Han mahiyetindeki 8.000 civarında Kızılbaş ile şiddetli çarpışmaya girişmiş ve bu çarpışmadan zaferle çıkmışlardır.⁴⁹⁶

Bunun yanı sıra devlet serhad bölgesindeki sancak beylerinden sadece zahire veya yük hayvanı değil aynı zamanda iyi silah kullanan ve seçilmiş adam da istemiştir. Örneğin 1144/1731 yılındaki Tebriz seferi için Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa'dan 800, Malazgirt Sancağı beyi İbrahim Bey'den 350, Şelve Sancağı Mutasarrıfı Süleyman Bey'den 500, Eleşkirt Mutasarrıfı İbrahim Bey'den 500, Diyadin Sancakbeyi Ali Bey'den 350 nefer talep edilmiştir.⁴⁹⁷

Nahçıvan seferinden sonra Bayezid beyi Mahmud Paşa, Ziyâüddin (Diyadin) Sancağı Beyi Hamid Bey ve Malazgirt Sancakbeyi İbrahim Bey Akdize menzilinde Osmanlı ordusuna dahil olmuşlardır. Sefere Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa 1.500 asker, Eleşkirt Sancakbeyi Osman Bey, kapı halkı ile aşiret ve kabile mensuplarından oluşan 500 kişiyle Diyadin ve Şelve sancakbeyleri 300'er neferle, Malazgirt sancakbeyi ise 200 nefer ile sefere katılmışlardır.⁴⁹⁸

Beylerbeyleri veya sancakbeyleri sadece kendi sınırlarını korumamış, aynı zamanda imparatorluğun sınırları içerisinde olan başka bir yere sefer düzenlediğinde de takviye kuvvet olarak hazır bulunmuşlardır. Bayezid mutasarrıflarının Osmanlı ordusuyla birlikte farklı savaşlarda yer almışlardır. Rusya'nın Osmanlı topraklarına saldırmasından dolayı iki devlet arasında sorunlar meydana gelmiştir. Devlet gerekli tedbirleri almak için çeşitli sancaklardan asker talep etmiştir. 1183/1769-1770'te Bayezid sancakbeyinden 200, Eleşkirt mutasarrıfından da 100 asker istenmiştir. Bu konu ile alakalı bir belgede Bayezid Mutasarrıfı Abdulfettah Paşa'nın babası Mahmud

⁴⁹⁵ İsmail Asım Efendi Küçük Çelebizade, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1282, s. 201-202.; Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, Haz. Mesut Aydınar, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 184-185.; *Abdürrezzak Nevres Efendi*, Müs. Hasan Nazmi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yer No. Y.I/0027-2, s. 50.

⁴⁹⁶ Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır- Ahmet Zeki İzgöer, c. III, Klasik, İstanbul, 2013, s. 1402.; Aktepe, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi, s. 58.

⁴⁹⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 138, s. 211, hk. 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691.

⁴⁹⁸ Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, c. III, s. 1440-1441.

Paşa'nın Kırım⁴⁹⁹ tarafına gidip Kefe muhafazasında bulunarak orada kışlak olarak kaldığı ve daha sonra Eta Seferine katıldığı belirtilmiştir. Abdulfettah Paşa'nın da aynen ataları gibi Osmanlı'ya hizmet etmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁵⁰⁰ Abdulfettah Paşa örneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti, sürekli olarak sancak beylerine atalarının devlete olan hizmetlerini nazara vermiştir.

Devlet, sefer dönemlerinde merkezden ordu gönderdiği gibi farklı eyalet ve sancaklardan da asker toplamıştır. Örneğin 1148/1735'te, Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa ve sancağa bağlı kul beylerine bu hususta emir göndermiştir. Devlet, sancak mutasarrıfının ve kul beylerinin seçkin ve savaş kabiliyeti yüksek olan adamlarıyla birlikte Kars'ta bulunan Erzurum Valisi Ahmed Paşa'ya yardıma gitmelerini emretmiştir. Mahmud Paşa gibi Erzurum Eyaleti'nin diğer sancak beyleri de göreve çağırılmış ve hızlı bir şekilde Kars'a varmaları konusunda uyarılmışlardır. İlgili belgede Mahmud Paşa'nın da ataları gibi devlete büyük yararlıklar gösterdiği belirtilmiş ve bundan sonra da aynı hassasiyeti göstermesi istenmiştir.⁵⁰¹

Bazı durumlarda sancak beyleri Osmanlı ordusuyla beraber sefere katılmak istememiş ve katılamama durumlarını bazı gerekçelerle açıklamaya çalışmışlardır. 1182/1769 tarihinde Bayezid Sancakbeyi Abdulfettah Paşa, Gürcistan üzerine yapılacak seferde özür beyan ederek sefere katılmama konusunda affını istemiştir. Ancak, Abdulfettah Paşa, Bayezid'in sadece üç merhale (menzil) kadar İran'dan uzak oluşu, ahalinin İran'ın Bayezid üzerine saldırıda bulunacağı endişesini taşıması ve sefere katıldıkları takdirde Bayezid'deki sınırın tehlikeye gireceği gibi gerekçeler öne sürmüştür. Ancak devlet Erzurum valisine gönderdiği emirde Bayezid Mutasarrıfı Abdulfettah Paşa ile Abdullah Bey'in sefere katılmamak için öne sürdükleri bahanelerin kesinlikle kabul edilmeyeceğini vurgulamıştır. Abdulfettah Paşa'nın babası Mahmud Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet ettiğini ve hiçbir seferden geri durmadığını beyan etmiştir. Aynı şekilde Abdulfettah Paşa'nın babasına benzemesi gerektiği ve beyan ettiği özürlerin kabul edilmeyeceğini belirtmiştir.⁵⁰²

⁴⁹⁹ 1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı-Rus savaşının Osmanlı Devleti'nin büyük kayıplar vermesine ve Kırım'ın aşamalı olarak Ruslar'ın kontrolüne geçmesine neden olmuştur. Bkz. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri 1700-1870*, s. 144-171.

⁵⁰⁰ BOA, C. AS, 61/2865, s. 11.

⁵⁰¹ BOA, C. DH, 115/5724.

⁵⁰² BOA, C. AS, 61/2865, s. 5.

Devlet, Abdulfettah Paşa'nın özrü beyan kabul edildiği takdirde bu durumun diğer eyaletler için bir örnek teşkil edeceğini, kargaşa ve ihtilale sebebiyet vereceğini belirtmiştir. Abdulfettah Paşa'nın dile getirmiş olduğu gerekçelerin kabul edilmemesi üzerine Bayezid mutasarrıfı 200 atlı, Eleşkirt mutasarrıfı ise 100 atlı ile sefere katılacaklarını ve kendilerinin sürekli devletin hizmetinde olduklarını beyan etmişlerdir.⁵⁰³

Devlet, bazı durumlarda ise sancak beylerinin sefere katılmama konusunda beyan ettikleri özürleri belli şartlar dahilinde kabul etmiştir. 1179/1765 tarihinde Çıldır Valisi ve Gürcistan Seraskeri Hasan Paşa, sefer için askere ihtiyaç duyduğunu merkeze bildirmiştir. Devlet; Bayezid, Eleşkirt, Diyadin, Hamur, Malazgirt'e emir göndermiş ve savaşabilecek donanımlı asker hazırlamaları bildirmiştir. Bununla birlikte askerlerin sefer iâşesinin Gürcistan'a nakledilmesinin büyük bir aciliyet kesp ettiği de ifade edilmiştir. Devlet, bundan dolayı sözü edilen sancak beylerinin 500 res mekkari (deve) temin etmeleri şartıyla seferden muaf tutulacaklarını beyan etmiştir. Ayrıca devlerin çuval, semer ve mekkaricilerle (deve bakıcısı) birlikte hızlı bir şekilde temin edilmesi emredilmiştir. Erzurum Eyaleti'nin diğer sancaklarının da 1.000 baş deve temin etmelerine dair emir gönderilmiştir.⁵⁰⁴

Osmanlı Devleti geniş topraklara sahip olduğundan sınırlarını koruması kolay olmamıştır. Devlet bazı dönemlerde birkaç cephede savaşmak zorunda kalmış ve zaman zaman çok sayıda askere ihtiyaç duymuştur. Osmanlı ordusuyla birlikte beylerbeyi, sancakbeylerinin kapı halkı ve aşiret üyeleri de sefere katılmışlardır. Örneğin 1204/1790 tarihli belgede Avusturya ve Rusya'nın⁵⁰⁵ iki seneden beri serhad ve İslam topraklarına saldırdığı ve bundan dolayı Diyarbekir valisinin İslam topraklarının korunması için 4.000 kapı halkıyla birlikte savaşa katılması gerektiği emri verilmiştir. Ayrıca merkezden Paşa'ya gönderilen emrin bir sureti Bayezid Sancakbeyi İshak Paşa'ya gönderilmiştir. Emirde İshak Paşa'dan aşiret üyeleriyle birlikte Bayezid, Şelve ve

⁵⁰³ BOA, C. AS, 61/2865, s. 1.

⁵⁰⁴ BOA, C. AS, 1173/52258, s. 1-4.

⁵⁰⁵ 1787-1792 yılları Osmanlı-Rus Savaşı çıkmış ve Osmanlı 1792'de imzalanan Yaş Antlaşmasıyla birlikte önemli topraklar kaybetmiştir. Bkz. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri 1700-1870*, s. 171-190.

Malazgirt sancaklarının kapı halkından oluşan 1000 nefer süvari ile takviye güç sağlanması istenmiştir.⁵⁰⁶

Sınır hattında bulunan aşiretlerin bazıları Osmanlılar gibi Sünni bazıları ise Şia mezhebindendi. Bu durum 19. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı-İran arasında yapılan sınır müzakerelerinde de gündeme gelmekteydi. Müzakerelerde (1823 ve 1843 yılları) Osmanlı-İran sınırında bulunan aşiretlerin hangi devlete ait olduğuna dair ciddi tartışmalar yürütülmekteydi. Aşiretlerin hangi devlete tabi oldukları konusunda dini temellerden ziyade tarihsel bağlar dikkate alındı.⁵⁰⁷

2.4. BAYEZİD SANCAĞI'NIN SEFER DÖNEMLERİNDE ASKERLERİN İAŞE TEMİNİNE KATKISI

Osmanlı Devleti sefer esnasında büyük çoğunlukla asker için buğday, pirinç, bulgur ve nakliye araçları (deve, katır ve öküz) için de arpa ve darıya ihtiyaç duyuyordu. Tahsilatın un olarak yapılmasındaki temel sebep, ham madde olan buğdayın sefer esnasında taşınmasının güç olması ve ordunun hareket kabiliyetini yavaşlatmasından kaynaklanmaktaydı.⁵⁰⁸ Ancak her zaman un tercih edildiği söylenemez, çünkü Osmanlı ordusu gibi büyük bir orduya un tedarik etmek çok zor bir durumdu. Bundan dolayı genellikle halktan buğday satın alınmış ve orduda bulunan görevliler tarafından un haline getirilmekteydi.

Seferlerde Osmanlı ordusunun ekmek ihtiyaçları mirî fırınlardan karşılanmış ve eksiklikleri ordu defterdarı tarafından temin edilmiştir. Örneğin yeniçeriler, cebeciler, topçular ve top arabacılarının Tiflis'e ulaşmalarında geçen süre zarfında ordunun ekmek ihtiyaçları yedi adet mirî fırında pişirilmiş, pişirme ücreti olarak her bir fırın için 200 kuruş ve fırınların malzemeleri için de 2.100 kuruş ödeme yapılmıştır.⁵⁰⁹

Serdar Genç, İran seferleri sırasında orducu esnafının görevlendirilme ihtimali üzerinde durmaktadır. Devlet, Erzurum Valisi ve Seraskeri İbrahim Paşa'ya Tiflis'e hareket etmeden önce Erzurum cizyedarı ve gümrükçüsü Hacı Osman Ağa'dan yeniçeriler ve

⁵⁰⁶ BOA, C. AS, 85/3957.

⁵⁰⁷ Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, s. 121-122.

⁵⁰⁸ Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, s. 16.

⁵⁰⁹ Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 80.

diğer askeri kuvvetler için ekmek fırınları ve ordu iâşesi için gerekli unu tedarik ederek beraberinde götürmesini emretmiştir.⁵¹⁰

Devletin reayadan tahsil etmek istediğı vergileri toplama konusunda katı kuralları olmuştur. Bu vergileri toplamak için de yöneticileri sıklıkla ikaz etmekten geri durmamıştır. 1107/1695 senesinde Erzurum Valisi Abdullah Paşa'ya ehl-i zimmet reayasından cizye vergilerinin toplanması konusunda emir gönderilmiştir. Osmanlı Devleti Bayezid, Eleşkirt ve Malazgirt sancaklarında bulunan ehl-i zimmet reayasından cizye vergilerinin tahsilini istemiştir. Sancakbeyinin itirazı halinde azledilmesi ve reayanın muhalefet göstermesi durumunda ise Van, Kars, Çıldır ve Erzurum eyaletlerinden asker gönderilerek vergi tahsilinin yapılması emredilmiştir.⁵¹¹

Sefer masraflarının karşılanmasında cizye vergilerinin yoğun olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Cizyeden başka avarız ve nüzül gelirleri de seferlerin finansal kaynaklarındandı. Cizye gelirlerinin sefer masrafları için havale edildiğı birimler savaşın veya seferin düzenlendiğı bölgelere yakın yerlerdi. İran'a yapılan seferlerde Erzurum gümrüğü önemli bir işlev görmekteydi. Tebriz ve Tiflis'e yapılan seferlerin finansal kaynağını Erzurum gümrüğünün cizye gelirleri oluşturmaktaydı.⁵¹²

Osmanlı ordusunun iâşe temininde Bayezid Sancağı'nın rolünü anlatmadan önce, sefer organizasyonunda kullanılan ölçü birimlerinden kısaca bahsetmekte fayda vardır. Osmanlı'da aynı cins ölçü birimleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Osmanlı sefer organizasyonlarında zahire satın alınırken birbirinden farklı yerel ölçü birimleri kullanılmıştır. Her ne kadar hesaplar İstanbul kilesi üzerinden yapılmış olsa bile farklı yerel ölçüler de kullanılmıştır. Seferlerde İstanbul kilesi⁵¹³, Diyarbakir kilesi, Arapgir kilesi ve Çermik kilesi gibi ölçü birimleri ile zahire satın alınmıştır.⁵¹⁴

Osmanlı Devleti, 1137/1725 tarihinde Revan muhafazası için görevlendirilen Tebriz Seraskeri Abdullah Paşa'ya zahire yardımı yapılması için Bayezid, Diyadin, Eleşkirt,

⁵¹⁰ Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 79.

⁵¹¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 108, s. 185, hk. 78.

⁵¹² Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 215.

⁵¹³ İstanbul kilesi, 20 okka yani 25,565 kg gelirken, Mardin 20,527, Diyarbakir (1518) 12, 828, Konya 30,790, Peçuy (16. yüzyıl) 41,054 kg gelmekteydi. Bkz. İncik, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 445.

⁵¹⁴ Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, s. 51.; Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 101.

Şelve ve Malazgirt sancaklarına emir göndermiştir. Adı geçen sancaklardan 80.000 kile arpa, 20.000 kile dakikin (un) göndermeleri emredilmiştir. Ancak ilgili kayıta bu sancakların gönderilen emre uymadığı belirtilmiştir. Ordunun başarılı olması için bir an önce Abdullah Bey'e 75.000 kile arpa, 37.000 kile un ve 13.500 adet-i ağnam (koyun) mubayaasının deftere kaydedilerek bu meblağın tahsil edilmesi emredilmiştir.⁵¹⁵

Sefer lojistiğinde buğday ve arpa mubayaasıyla ilgili çok sayıda arşiv belgesine rastlanmıştır. 1138/1725'de Tebriz seferinde bulunan Abdullah Paşa'ya asker tayinatlarının ulaştırılması için mübaşir olarak Abdullah Efendi görevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti; Erzurum Eyaleti'ne bağlı Bayezid, Eleşkirt, Şelve ve Malazgirt sancakları ve Van Eyaleti'nde Bitlis, Adilcevaz, Erciş sancakları ile Patnos, Ahlat ve Sarısu nahiyelerinde ilk aşamada 50.000 kile buğday ile 90.000 arpa hazırlanması istemiştir. İkinci aşamada ise Bitlis Hükümeti'ne tabi Muş Ovası taraflarında 20.000 kile buğday ve 40.000 kile arpa ve Erciş, Adilcevaz sancaklarında Ahlat, Sarısu nahiyelerinde dahi 30.000 kile buğday ile 60.000 kile arpa hazırlanmasını istenmiştir. Bununla birlikte Bitlis Hükümeti Mutasarrıfı Mehmed Emin kendi malından 30.000 kile arpa ve 15.000 kile buğday ordu iaşesi için vermeyi taahhüt etmiştir.⁵¹⁶

1137/1725 tarihli başka bir arşiv belgesinde, merkezi yönetim, sefer için Bayezid'den 5.000 kile un ile 20.000 kile arpa, Malazgirt'ten 5.000 kile un ile 20.000 kile arpa, Diyadin'den 2.500 kile un ile 10.000 kile arpa, Hamur'dan (Şelve) 2.500 kile un ile 10.000 kile arpa, Eleşkirt'ten 5.000 kile un ile 20.000 kile arpa satın alınmasını emretmiştir. Toplam olarak 80.000 İstanbul kilesi arpa ile 20.000 İstanbul kilesi un satın alınması kararlaştırılmıştır.⁵¹⁷

Yukarıda görüldüğü gibi ordu iaşesi için gerekli gıda maddeleri temin edildiği gibi orduda bulunan atlar ve nakliye araçları için büyük oranlarda arpa satın alındığı görülmektedir. At ve diğer nakliye araçları (deve, öküz, manda, katır, eşek vb.) için temel gıda malzemesi olan arpanın çok tüketildiği görülmektedir. İran tarafında olan Osmanlı ordusuna lojistik destek nakliye araçlarıyla ulaştırılıyordu. Bu nakliye araçları için samanın da satın alındığı bilinmektedir.

⁵¹⁵ BOA, *D. BŞM. ERG.*, 4/58.

⁵¹⁶ BOA, *MAD. d.*, Nr. 17915, s. 6.

⁵¹⁷ BOA, *MAD. d.*, Nr. 3156, s. 27.

Şark seferlerinde ordunun lojistik desteği İran'a yakın olan eyalet (Van, Erzurum ve Diyarbakir vs.) veya sancaklarda (Bayezid, Eleşkirt, Malazgirt, Adilcevaz ve Erciş vb.) temin edilmekteydi. Bu durumun nedeni lojistiğin daha kısa sürede ulaştırılması, nakliye masraflarının daha ucuza mal olması gibi nedenler etkili olmaktaydı. Bu nedenlerden ötürü buğday, arpa ve un gibi askeri tayinatlar ile hayvan iaşelerinin büyük bir kısmının buralardan sağlanmasına sebep olmaktaydı. Ancak seferlerin belirlenen takvimden daha uzun sürmesi, iklim koşulları, kuraklık gibi sebepler zaman zaman iaşe teminini zorlaştırdığı gibi İran'ın geri çekilirken Osmanlı ordusunun geçeceği güzergâhlardaki ordu iaşesine yarayacak malları yakıp yıkması da iaşe teminini olumsuz etkilemekteydi.

Zahire ihtiyacı veya temini Osmanlı Devleti için önemli meselelerden biri olmuştur. 1199/1785 tarihinde Erzurum defterdarına Erzurum ve çevresi için 50.000 kile buğday (buğday) ile 30.000 kile arpa gibi külliyetli zahireye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş ve bunun temininin sağlanması istenmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi her yerde sabit bir kile fiyatı mevcut olmamıştır. Erzurum ve çevresi için satın alınması kararlaştırılan buğdayın birim fiyatı 35-40 akçe fiyat üzerinden verildiği halde mubayaacılar (satın alanlar) “ondalık ve tezkire akçesi” gibi ek vergiler koyarak genellikle, vali, ayân ve kadılar reayadan fazladan satın alma yoluna gitmişlerdir. Ahaliden cizye alınacağı vakit bir kile buğday İstanbul kilesiyle 20 vukiyye gelirken mubayaacıların kendileri tedarik ettikleri zaman 30 vukiyyeyi içine alacak şekilde ahaliden almışlardır.⁵¹⁸ Bu misal mubayaacıların verilen görevi kötüye kullandıklarını ve reayadan kanun dışı daha fazla vergi aldıklarını bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir

Zahire (özellikle buğday) sadece sefer dönemlerinde toplanmamaktaydı. Sefer ihtimali olduğu zamanlarda da toplanmakta ve depolanmaktaydı. Bir belgede Erzurum Eyaleti'nde toplanan zahirenin Erzurum ambarlarına, Van Eyaleti'nde toplanan iaşenin Van Kalesi'ne, Bayezid'de tertip edilen zahirenin Bayezid'e, Kars Eyaleti'nde toplanan zahirenin Kars Kalesi'ne ve Çıldır Eyaleti'nde toplanan iaşenin Ahıska Kalesi'ne nakledilmesi emredilmiştir.⁵¹⁹ Adı geçen yerlerin Osmanlı-İran sınırına yakın olmaları dolayısıyla devlet gerekli tedbirleri almayı ihmal etmemiştir.

⁵¹⁸ BOA, C. AS, 896/38559.

⁵¹⁹ BOA, C. AS, 896/38559, s. 3.

Devlet, serhadda zahire gönderileceği vakit merkezden tecrübeli ve insaflı birinin tayin edileceğini, kendisine ve ailesine yetecek kadar ücret tahsisinin yapılacağını, iki adet damgalı kile verileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte gönderilen mubayaacının insaflı ve istikametli olması, zahire toplanacağı vakit damgalı kile ile tartması ve ağır kile ile tartmaktan kaçınması, reayaya ondalık ve tezkire akçesi adı altında fazladan vergi almanın önüne geçmeye çalışması istenmiştir.⁵²⁰ Bu bilgilerden hareketle merkezin görevlendirdikleri idarecilerin yolsuzluklar yapmış ve reayadan kanun dışı tahsilatta bulmuştur. Merkez her ne kadar bu idarecilere Osmanlı kanunnamelerine uymaları konusunda uyarılarda bulunmuş olsa da yine de suiistimaller meydana gelmiştir.

Devlet ve reaya arasında meydana gelen sorunlar sadece devlet veya devlet adamlarından kaynaklanmamaktaydı. Sorunların kaynağı bazen reaya da olabilmekteydi. Örneğin 1178/1765 yılında Erzurum mollasına, Malazgirt, Bayezid ve Eleşkirt kadılarına gönderilen bir hüküm bu anlamda dikkat çekicidir. Buna göre Malazgirt Beyi Mehmed Bey, Malazgirt'in kaza, nahiye ve köylerinde bazı raiyyet ve raiyyet oğullarının bulundukları yerlerde kanunla belirlenen mahsulün yarısını kaçırdıklarını veya eksik verdiklerini merkeze bildirmiştir. Hükümet de kanun üzere bu kişilerin bulundukları yerlerden kaldırılarak başka yerlere göç ettirilmesini istemiştir.⁵²¹

Trabzon iskelesine indirilen zahire ve mühimmat nakliye vasıtalarına yüklenerek Gümüşhane- Bayburt yolu üzerinden önce Erzurum'a sonra da Hasankale- Mecingerd- Karamal Hamza-Kars yolu güzergâhından Tiflis ve Revan'a ulaştırılmıştır. Osmanlı ordusunun zahire ve mühimmatının Tebriz'e ulaştırılması iki güzergâh üzerinden nakledilmiştir. Bunlardan birinci yol Mecingerd menziline ayrılp Veli Baba- Molla Süleyman-Yoncalı-Diyadin- Bayezid- Çores- Hoy yolu, ikincisi Hasankale- Toprakkale- Erciş- Hoy yolu şeklinde nakledilmiştir.⁵²²

Sefer dönemlerinde reayadan satın alınan buğday, arpa ve un için kile başına ödenen ücretlerde sabit bir fiyattın olduğu söylenemez, dönemlere ve bölgelere göre farklılıklar gösterilmekteydi. İran seferleri süresi boyunca reayadan satın alınan buğday, arpa ve unun fiyatları incelendiğinde ürünlerin ortalama fiyatlarını görmek mümkündür.

⁵²⁰ BOA, C. AS, 896/38559.

⁵²¹ BOA, AHK. ER., Nr. 5, s. 28.

⁵²² BOA, MAD, Nr. 3606, s. 71, 78.; Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 32.

Genellikle arpa 20-25 akçe, buğday 40-45 akçe ve un 45-50 akçe arasında bir fiyatla satın alınmaktaydı. Bu fiyatlara nakliye ücretleri dahil edildiğinde 15-20 akçe gibi bir rakam eklenmekteydi.⁵²³

1197/1783 yılında Erzurum Valisi Vezir Ali Paşa gönderdiği belgede Erzurum Kalesi için satın alınacak zahirenin fiyatı ve miktarı hakkında merkezi bilgilendirmiştir. Devlet; Erzurum, Van, Kars, Çıldır eyaletleri ile Bayezid'den satın alınan buğday ve arpa fiyatlarını belirlemiştir. Erzurum Eyaleti buğdayın kilesini 30 akçeden, arpanın kilesini de 25 akçeden hesaplayarak 20.000 kile buğday ile 40.000 kile arpa vermesini kararlaştırmıştır.⁵²⁴ 1198/1784 senesinde ise Ardahan, Ahıska, Ahılkelek, Hartos, Erğoz kaleleri için Çıldır ve Erzurum eyaletleri buğdayın 55, darının 15, arpanın ise 35 akçeden olmak üzere toplam 11.000 kile buğday, 16.000 kile darı ve 20.000 kile arpa vereceklerini taahhüt etmişlerdir. Ayrıca 1190/1776 ile 1199/1784-1785 yıllarında 275.000 kile buğday ve 30.000 kile arpa satın alınmıştır.⁵²⁵

2.4.1. Osmanlı Ordusunun Et İhtiyacının Karşılanmasında Bayezid Sancağı'nın Rolü

Et, protein değeri yüksek olduğundan Osmanlı ordusunda tüketilen temel besin maddeleri arasında yer almıştır. Osmanlı savaş kuvvetleri sığır eti, koyun eti ve çok az da olsa tavuk eti tüketilmiştir. Osmanlı Devleti'nde sığır etinden çok koyun eti tercih edilmiştir.⁵²⁶ Osmanlı İran seferleri sırasında (1724-1725) ordunun et ihtiyacı için koyunları doğudaki eyalet ve sancaklardan temin etmiştir. Devlet, Tiflis seferinde Çıldır, Eleşkirt, Kars, Mecingerd, Pasin ve Tiflis'ten 32.000 kadar koyun satın almıştır. Tebriz seferinde ise Sivas'tan 15.000, Erzurum'dan 4.000, Eleşkirt'ten 4.000, Malazgirt'ten 4.000, Bayezid'den 4.000 ve Şelve'den 1.500 koyun satın alınmıştır.⁵²⁷

Osmanlı başkentinin et ihtiyacının karşılanması büyük bir problem teşkil etmekteydi. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Osmanlı yetkililerinin verdiği tahmini

⁵²³ Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 103.

⁵²⁴ BOA, C. AS, 896/38559, s. 1-5.

⁵²⁵ BOA, C. AS, 896/38559, s. 5.

⁵²⁶ Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 83.

⁵²⁷ BOA, MAD. d, Nr. 3598, s. 202-205.; Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 85.

bilgilerden yola çıkarak başkentin dokuz aylık süre boyunca 550.000 koyuna, bir yıllık süre boyunca ise 735.000 koyuna ihtiyaç duyacağı tahmin edilmiştir.⁵²⁸

Devlet, 1217/1803'te Bayezid Sancağı'nda satın alınacak koyunların ordu-yı hümâyûna ulaştırılması için Kapıcıbaşı Abdurrahman'ı mübaşir olarak tayin etmiştir. Bu bağlamda satın alınan koyunlar için 60.000 kuruş tutarında bir meblağın ordu hazinesinden karşılanacağı belirtilmiştir. Satın alınacak koyunların orduya ulaştırılması için Yusuf Ağa vekil tayin edilmiş ve harcırahının Mahmud Paşa tarafından karşılanması emredilmiştir. İlgili kayıta istenilen koyun ve keçilerin Yusuf Ağa vasıtasıyla ordu-yı hümâyûna ulaştırıldığı ve fiyatların da mal-ı mirîye göre verileceği ifade edilmiştir. Bu arada koyun ve keçiler için de 12,5 kuruştan ödeme yapılacağı kararlaştırılmıştır.⁵²⁹

Mahmud Paşa⁵³⁰ adamı Yusuf Ağa vasıtasıyla İstanbul'a 8.000 baş koyun ve keçi göndermiş fakat bu hayvanlardan 2.170 tanesi yolda ölmüştür.⁵³¹ Geriye kalan 5.830 adet hayvan İstanbul'a ulaştırılmış ve Kassabbaşı'ya teslim edilmiştir. Bu koyun ve keçilerin tanesi 12,5 kuruş olmak üzere toplam bedeli 72.805 kuruş tutarında olmuştur. Koyun bedeli için hazineden Mahmud Paşa'ya 60.000 kuruşu gönderilmiş, Mahmud Paşa da toplamda 72.805 kuruş ödemiştir. Devlet, Mahmud Paşa'nın fazladan ödediği 12.805 kuruş ağnam bedelinin İshak Paşa'nın muhallefatı bedelinden düşürülmesini kararlaştırmıştır. Mahmud Paşa'nın hazineye olan 160.000 kuruşluk borcundan 12.805 kuruş düşülmüştür.⁵³²

Ordu hazinesine sadece sancak beyleri veya aşiretlerden alınan ağnam vergisi değil, aynı zamanda ölen kişilerin malları da aktarılmıştır. Bayezid beyi Mahmud Paşa, hazine-i miriye muhallefat bedeli 250.000 kuruş ödemeyi taahhüt etmiştir. Mahmud Paşa ilk önce ordu hazinesine 50.000 kuruş, daha sonra da 40.000 kuruş vermiştir.⁵³³ Mahmud Paşa babasının (İshak Paşa'nın) muhallefat bedeli olarak 160.000 kuruş ordu-

⁵²⁸ Antony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisining: A Study of the Celepkeşan System*, P. hd Thesis, Chicago, 1988, s. 17-18.

⁵²⁹ BOA, C. AS, 538/22546, s. 2.

⁵³⁰ Mahmud Paşa, babası İshak Paşa vefat etikten sonra babası gibi Rumeli Beylerbeyliği payesiyle Bayezid Sancağı mutasarrıflığına atanmış ve sancak kendisine yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmiştir. BOA, C. ML, 41/1892.

⁵³¹ Telef olan koyunların yerine Mahmud Paşa'dan bu koyunların bedeli talep olunmuş, bu bedel hesaplanırken de 1 koyun 12,5 kuruş olarak hesaplanmış ve telef olan 2.170 koyundan yarısı affedilerek Mahmud Paşa'dan 1.085 koyunun bedeli olan 13.562,5 kuruş Mahmud Paşa'nın devlete olan borcuna dahil edilmiştir. C.ML, 46/2118

⁵³² BOA, C.AS, 531-22199; C.AS, 538-22546.

⁵³³ BOA, C. DH, 347/17346.

yı hümayûn hazinesine vereceğini taahhüt etmiştir.⁵³⁴ Ancak bu taahhüd tam olarak yerine getirilmemiştir. Devlet, Mahmud Paşa'nın babasının muhallefâtından kalan borcu göndermesi için çok sayıda emir göndermiştir. Mahmud Paşa babasından kalan muhallefâtın ödenmesinde kolaylık sağlanması için taksitlere bölünmesini istemiştir. Devlet ise Mahmud Paşa'ya borcunu ödemesi için taksit imkânı vermiş, ancak yine de bu borç tam olarak ve zamanında ödenmemiştir.⁵³⁵

Osmanlı Devleti, başkentin ve ordunun et ihtiyacını karşılamak için imparatorluğun farklı sancaklarından sürekli koyun satın almıştır. Örneğin, 1214/1800 tarihinde Bayezid Sancağı'ndan 5.000 adet koyun satın alınması, koyun başı 5 kuruştan hesaplanarak toplam 25.000 kuruş vergi ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵³⁶ Ancak devlet, sancakta bulunan ahalinin durumunun iyi olmamasından dolayı istenilen meblağı toplayamamış, 10.000 kuruşunu affetmiş, geriye kalan 15.000 kuruş kesinlikle tahsil edilmesini emretmiş, daha sonra 5.000 kuruş affedilerek 10.000 kuruş tahsil edilmiştir.⁵³⁷

Devlet ağnam vergisini sancaklarda bulunan reayadan ve aşiretlerden almıştır. Devlet, 1217/1803'te, Erzurum'da bulunan mir aşiretlerinden olan Mirdasi aşiretinin 393.903 kuruş ağnam vergisi vermesini kararlaştırmıştı. Aşiret, daha önce kararlaştırılan ağnam vergisinin ise 180.000 kuruşunu vermiş, devlet, baki kalan 193.000 kuruş tahsil edilmesini emretmiştir.⁵³⁸ Aşiretler, devletin kararlaştırdığı vergileri zamanında teslim etmemiş, bu bağlamda devlet sancak beylerine veya aşiret reislerine göndermeleri gereken yıllık vergilerini ödemeleri için sık sık emirler göndermiştir.

2.4.2. Osmanlı-İran Savaşlarında Nakliye Temininde Bayezid Sancağı

18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ordusu sefere çıktığı dönemlerde devlet, ordunun iâşesi için eyalet, sancak yöneticileri ile reayayı bazı yükümlülükleri yerine getirmesini istemekteydi. Sefer esnasında ordu iâşesinin temini ve nakliyatı büyük bir zorluk teşkil etmekteydi. Devlet bu sorunu daha da kolay bir şekilde çözmek için gerekli malzemeyi

⁵³⁴ BOA, C. AS, 538/22546, s. 2.

⁵³⁵ BOA, C.ML, 478/19479.

⁵³⁶ BOA, C. AS, 538/22546, s. 1

⁵³⁷ BOA, C. AS, 884/37978.

⁵³⁸ BOA, C. AS, 538/22546, s. 2.

bazı eyalet ve yakın sancaklardan temin etme yoluna gitmekteydi. Ordu iaşesini daha önce de bahsedildiği üzere mubayaa (satin alma) yoluyla temin etmekteydi. Örneğin Osmanlı Devleti, 1723-1725 yılları arasında Vezir Abdullah Paşa'yı⁵³⁹ Tebriz seraskeri olarak görevlendirmiş ve sefer için gerekli hazırlıkları yapması konusunda da kendisine emir göndermiştir.

Osmanlı Devleti, 1136/1724 senesinde Van Eyaleti muhafızı olup Tebriz seferi dolayısıyla görevlendirilen Abdullah Paşa'ya etrafta toplanan tayinatın görevliler tarafından Van'a nakledilmesi emretmiştir.⁵⁴⁰ Osmanlı Devleti, Tebriz seferi için Diyarbakir Eyaleti kadı ve mütesellimine ordu zahiresi için ferman göndermiştir. Zahirenin konusunda tereddüt gösterildiği takdirde zahirenin zorla zapt etmelerini istemiştir.⁵⁴¹ Osmanlı Devleti'nin birden çok cephede savaşması büyük bir yük oluşturmuştur.⁵⁴²

Osmanlı Devleti seferlerde hayvanları sadece zahire nakliyatı için kullanmamış aynı zamanda sefer için hayati derecede önemli olan askeri lojistik için de kullanmıştır. Örneğin 1136/1724 senesinde Erzurum Gümrük Emni Osman Ağa top arabalarının taşınması için kullanılacak mandaların (camuş) satın alınması dolayısıyla İbrahim Efendi'yi vekil tayin etmiştir. İbrahim Efendi Eleşkirt, Hınıs ve Muş köylerinde toplam 254 manda satın almış, mandaların toplam değeri 5.715 kuruş olarak hesaplanmıştır.⁵⁴³ Tiflis Sefer için 10 kıt'a kebir ve 15 şahi top Erzurum ve Kars kalelerinden alınarak Tiflis'e nakledilmiştir. Başkentten irsal olunan kundakları, arabaları, koşum mühimmatı, nakliye için görevlendirilen neferlerin erzakları, nakliye hayvanları için saman ve ot, arpa ve çoban ücretleri toplam 19.356 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yapılan masrafların Erzurum gümrüğü cizyedarı Osman Ağa'dan tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁴⁴

⁵³⁹ Fazıl Mustafa Paşa'nın oğlu olup, Osmanlı topraklarının farklı yerlerinde muhafızlık yapmıştır. 1717'de Şam, 1718'de Diyarbakır, 1720'de Erzurum, 1723'te Van Vilayeti ile Azerbaycan ve Tebriz seraskeri olmuştur. 1725'te Tebriz fethedildikten sonra Van ve Tebriz kendisine verilip, 1726'da seraskerlikten ayrıldı. Farklı yerlerde valilik yapan Abdullah Paşa 1734'te İran canibi seraskeri, 1735'te İran serdar-ı ekremi oldu. Aynı yıl Arpaçayı Meydan Muharebesi'nde Nadir Şah'a karşı savaşırken hayatını kaybetti. Bkz. Sultan Murad Topçu, "Köprülüzade Abdullah Paşa'nın 15 Cemadiel-evvel 1133-M.14. Mart 1721 Tarihli Vakfiyesi'ne Göre İmar Faaliyetleri ve Bani Kişiliği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, Sayı. 17, 2011, s. 406-407.

⁵⁴⁰ BOA, MAD. d, 3598, poz, 116 (sayfa no silik).

⁵⁴¹ BOA, MAD. d, Nr. 3606, s. 53.

⁵⁴² Genç Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik, s. 99.

⁵⁴³ BOA, D. BŞM. ERG, 3/88.

⁵⁴⁴ BOA, D. BŞM. ERG, 3/88

İaşe teminininde sorunlar ve yolsuzluklar meydana gelmiştir. Devlet, Ekrad beyleri ile mutasarrıflarının emre muhalefetleri olduğu veya sefer sonunda ödenmesi gereken öküz ve bargir ücretlerinden daha fazla ücret talepleri ettikleri takdirde kendilerine hak ettikleri cezayı vereceğine dair tehditte bulunmuştur. 1137/1725 yılında Tiflis havalisi seraskeri Vezir Ahmed Paşa, Erzurum ve Kars kalelerinden topların nakledilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu kalelerden on adet büyük top ve on beş adet Şahi topun nakledilmesi için 220 çift manda ve 105 adet bargire ihtiyaç duyulmuştur. Bu vazife için Erzurum Gümrüğü Emni Osman Ağa görevlendirilmiştir. İlgili kayıta merkezden kızakların, arabaların ve koşum mühimmatlarının tayin olunan neferlerle birlikte yola çıktıkları belirtilmiştir. Bundan dolayı satın alınan mandaların bir an önce gönderilmesi emredilmiştir. Bununla birlikte hayvanlar için arpa ve samanın tedarik edilerek gerektiğinde oluşabilecek masrafların mübaşir tarafından deftere kaydedilerek Erzurum Gümrüğü Emni ve Hazinesarı Hacı Osman Ağa'dan tahsili emredilmiştir. Ayrıca hayvanların bakımı için görevlendirilen çobanlara bu görevlerinden dolayı belli bir ücret ödenmiştir.⁵⁴⁵

Osmanlı Devleti sefer dönemlerinde zahire nakliyatı için taşraya çok sayıda emir göndermiştir. Örneğin, 1144/1732 tarihli başka bir arşiv belgesinde serhad bölgesine zahire nakliyatının yapılmasıyla ilgili bilgi verilmiştir. Erzurum, Kars ve Malazgirt taraflarında zahirenin satın alınması ve taşınması esnasında gerekli hassasiyetlerin gösterilmesi konusunda ikazda bulunulmuştur. Bayezid, Eleşkirt, Şelve sancakları ile Mahmudi (Hoşab) hükümeti ve çevresinde zahirenin nakledilmesi için mekkârî (yük taşıyan) davarların temin edilmesi istenmiştir. Osmanlı Devleti; Erzurum, Kars ve Malazgirt'te satın alınan zahirenin gönderilmesi esnasında nakliye için yük hayvanı ihtiyacı hasıl olduğu takdirde bargir, öküz gibi hayvanların satın alınması, ücretlerinin de ordu defterdarından tahsil edilmesini emretmiştir.⁵⁴⁶ Devlet, zahire ihtiyacı naklinde hükümet mutasarrıflarının bizzat kendilerinin hazır bulunmasını istemiş, nakliyenin davarlara yüklenmesinde ve zahirenin nakli esnasında yeterli adamın istihdam edilerek güvenli bir şekilde Tebriz'e taşınması yardımıyla bulunularak ordu defterdarı ve seraskere ulaştırılmasını emretmiştir.⁵⁴⁷

⁵⁴⁵ BOA, D. BŞM. ERG, 3/88.

⁵⁴⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 138, s. 118, hk. 409.

⁵⁴⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 138, s. 119, hk. 409.

Başka bir kayıta ise mubayaası kararlaştırılan ordu iaşesinin zamanında görevlilere teslim edilmesi emredilmiştir. İaşenin kolay bir şekilde nakledilmesi için de deve, bargir, katır, öküz ve merkep gibi gerekli nakliye araçlarının satın alınması hususu belirtilmiştir. Mubayaası kararlaştırılan ordu iaşesi ve nakliye araçları konusunda orduda meydana gelebilecek sıkıntılardan sancak mutasarrıflarının sorumlu tutulacağı, azledileceği beyan edilmiştir.⁵⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin İran'a yaptığı seferlerde ordu nakliyatının yapılması büyük bir külfet oluşturmaktaydı. Mesela, 1732 yılında Osmanlı ordusu Tebriz'e sefer gerçekleştirmiş ve ordunun zahiresini Tebriz'e taşıyacak öküzler çevre sancaklardan temin edilmiştir. Bu minvalde Tebriz'e zahirenin nakledilmesi için görevlendirmeler yapılmış ve Bayezid, Eleşkirt, Muş Ovası, Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Gevaş, Bitlis taraflarında satın alınan zahirenin acil bir surette Tebriz'e nakledilmesi emredilmiştir. Nakliyenin ulaştırılması için de binlerce hayvana ihtiyaç duyulmuştur. Bayezid ve çevresinde sağlam öküzler bulunabileceğinden Bayezid ve havalisinden 10.000 öküzün gönderilmesi için Bayezid Sancağı mutasarrıfına emir gönderilmiştir.⁵⁴⁹

Ordu zahiresinin Tebriz'e nakledilmesi için Kapıcıbaşı Ali Efendi görevlendirilmiş, Bayezid Sancağı mutasarrıfı, aşiret, kabile ve eşrafın kapıcıbaşına yardım etmesi istenmiş ve satın alınan öküzlerin ücretlerinin ordu hazinesinden nakit olarak ödeneceği ifade edilmiştir. Devlet, satın alınan zahirenin nakliye araçlarıyla kusursuz bir şekilde Tebriz defterdarına teslim edilmesini istemiştir. Zahirenin zamanında orduya ulaştırılmaması durumunda iâşe darlığı oluşabileceği uyarısı yapılmış ve nakliye hususunda gerekli titizliğin gösterilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Hazine-i âmîreden nakliye ücreti için 25.000 kuruş verilmiş, geriye kalan ücretin de acilen ödeneceği belirtilmiştir.⁵⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin İran'a düzenlediği seferlerde (18. yüzyılın ilk yarısı) lojistik destekle ilgili çok sayıda belgeye rastlanmıştır. Devlet, Tebriz Kalesi'nin muhafazası dolayısıyla Erzurum kadıları ile Bayezid kadısı ve beyine Tebriz seferine katılacak süvariler için emir göndermiştir. Emirde Van, Bayezid, Tebriz ve sair münasip olan mahallerde her bir bayrak altında 50 kişiden oluşan 60 bölük olarak toplam 3.000

⁵⁴⁸ BOA, MAD. d, Nr. 3156, s. 28.

⁵⁴⁹ BOA, MAD. d, Nr. 9928, s. 79-80.

⁵⁵⁰ BOA, MAD. d, Nr. 9928, s. 111-112.

neferin toplanması emredilmiştir. Her bir nefere 20 kuruş bahşiş ve her ay 2,5 kuruş ulufe verilmesi kararlaştırılmıştır. Kalenin muhafazası için askere verilen bahşiş, ulufe ve mühimmat harcamaları toplam 121.200 kuruş olarak hesaplanmış ve tamamının hazine-i âmîreden ödenmesi karara bağlanmıştır.⁵⁵¹

18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti ile İran arasında uzun süren savaşlar meydana gelmiştir. İki devlet arasında gerçekleşen savaşlar neticesinde hem Osmanlı hem de İran büyük ekonomik harcamalar yapmıştır. 1143/1730-1731 senesinde Revan Seraskeri Vezir Ali Paşa'nın maiyetindeki askerlere zahire gönderilmesi için Kars Beylerbeyliği'ne emir gönderilmiştir. Zahire naklinin acil ve süratli bir şekilde Bayezid'e nakledilmesi ve oradan da seraskere ulaştırılması emredilmiştir.⁵⁵²

1144/1731'de Vezir Ali Paşa, Tebriz üzerine yapılan seferde serasker olarak görevlendirilmiştir. Erzurum ve Kars eyaletleri ile Malazgirt ve çevresinde sefer için zahire satın alınmış, zahirenin Bayezid'e acil olarak gönderilmesi ve buradan da Ali Paşa'ya ulaştırılması emredilmiştir. Devlet, bu zahirenin Tebriz'e nakledilmesi için de Bayezid, Eleşkirt, Şelve ve Mahmudi (Hoşab) sancaklarında yük hayvanlarının tedarikini sağlamalarını emretmiştir.⁵⁵³

Seferde zahire ve mühimmat sevkinde kullanılmak amacıyla yük hayvanları istenildiği takdirde, önceki sene Sivas Eyaleti'nde olduğu gibi, her deve için 50 kuruş ve her ester (katır) için 25 kuruş verip, sağlam ve güçlü develerin alınması emredilmiştir. Devlet, zahire ve mühimmat nakli için Erzurum ve Kars eyaletlerinden orduya gönderilecek iaşe ve lojistik destek için nakliye araçlarının hazırlanmasını emretmiştir. Bu minvalde Bayezid ile Ahıska sancaklarından 1.000 adet deve ile 1.000 adet ester alınmasını kararlaştırmıştır.⁵⁵⁴ Belgede ayrıca 1157/1743-1744 yılında Erzurum taraflarında zahire nakli için Milli aşiretinden 1.000, Cihanbeyli ile Memli aşiretlerinden 200, Dersimli (Dersenli), Semanlı, İlbeyli aşiretlerinden 400, Milli ile Karmali aşiretlerinden ise 500 deve almıştır.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ BOA, MAD. d, Nr. 9928, s. 115-116.

⁵⁵² BOA, AE. SMHD I, 24/1409.

⁵⁵³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 138, s. 118, hk. 409.

⁵⁵⁴ BOA, C. AS, 896/38559, s. 3.

⁵⁵⁵ BOA, C. AS, 896/38559, s. 3.

Tablo 18: 1157/1744'te Erzurum Taraflarında Zahire Nakli için Aşiretlerden Tertip Edilen Deve⁵⁵⁶

Aşiret	Şütüran Adet	Ücreti
Memalu	1.000	8.500
Cihanbeylü	200	1.500
Derslü?-Semanlu	400	2.500
Gedanlu	500	3.500
İlbeylu	400	2.500
Memlu Arabi	200	1.500
Toplam	2.700	20.000

Tablo 19: 1157/1744'te Eyalet ve Sancaklardan Zahire Nakli için Tertip Edilen Manda (Camuş)

Eyalet	Adet
Erzurum	1.000
Çıldır	600
Kars	400
Gümüşhane	3.000
Toplam	5.000

1179/1765'te Çıldır Valisi Hasan Paşa Gürcistan seferi dolayısıyla başbuğ tayin edilmiştir. Devlet, Erzurum Eyaleti'ne bağlı Bayezid, Eleşkirt, Diyadin, Hamur ve Malazgirt sancakları mutasarrıflarına gönderdiği emirde Güyanuş Kalesi'nde toplanan zahire ve mühimmatın nakliyesi için 2.000 adet bargirin hazırlanmasını istemiştir. Sancak mutasarrıflarından istenen 2.000 bargirin 1.000 tanesi affedilmiş geriye kalan

⁵⁵⁶ BOA, C. AS, 896/38559, s. 7.

1.000 adetinin sağlam ve kuvvetle olması şartıyla tedariklerinin yapılarak zamanında orduya ulaştırılması emredilmiştir.⁵⁵⁷

Bilindiği üzere seferlerde ordu zahiresinin taşınmasında deve, bargir ve katır gibi hayvanlar kullanılmaktaydı. Temin edilen deve sürüsünün başına bir başbuğ ile yolda sürünün kontrolünü sağlamak için de her katarı (altılı deve grubu) birer sarban (çoban) tayin ediliyordu.⁵⁵⁸ Devlet ya bu hayvanları satın almakta ya da sefer dönemi boyunca kiralama yoluyla temin etmekteydi. Buna göre yük hayvanları kaza ahalisinden tedarik edilir, bir kimse sürüden sorumlu tutularak sürü orduya ulaştırılırdı. Sürü gereken yerde orduya teslim edildiğinde getiren kişiye kendisine ferman verilir ve yapılan bu hizmetten dolayı kendilerine ücretleri ödenirdi.⁵⁵⁹

Taşra yöneticilerinin sefer organizasyonlarında bunu suiistimal etmişlerdir. 1199/1785-1786 yılına ait bir arşiv belgesinde Erzurum Eyaleti'nde yapılan tahrirat sonucunda vali, ayan, hakim gibi kişilerin reayaya “*devlet-i aliyyeden şu kadar deve talep olunmuş seni mekharicibaşı nasb edelim ancak şu şartla ki beher devenin bahası 125'er guruştan tevzi' ve tahsil edüb sana beher deveye 70 guruş verelim*” teklifinde bulundukları tespit edilmiştir.⁵⁶⁰

Bu kişiler vali ve kadıdan bu ruhsatı aldıktan sonra nerede yaşlı, sakat ve güçsüz olan develer varsa almakta, bu develer nakledilmesi gereken yerlere teslim edilene kadar çoğunlukla yolda ölmekte, ölmeyenler ise yem ve otları dolayısıyla yük olmakta ve orduya faydadan çok zarar vermektedir.⁵⁶¹ Görüldüğü üzere merkezi yönetimin taşrada bulunan yöneticileri bulundukları konumlarını kullanarak devleti zarara uğrattıyor, muhtelif suiistimallerle bir kazanç elde etmeye çalışıyorlardı.

2.5. SEFER LOJİSTİĞİNDE BAYEZİD KALESİ'NİN TAHKİMATI

Osmanlı ordusu herhangi bir sefere çıkmadan önce ve sefer esnasında, bazı önlemler almış ve buna yönelik çalışmalar başlatmıştır. Devlet, yolların bakım ve onarımı, ordunun geçeceği istikametteki köprülerin tamirâtı veya yenilerinin yapılması, erzak ve

⁵⁵⁷ BOA, C. AS, 55/2567.

⁵⁵⁸ Genç, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 38.

⁵⁵⁹ BOA, C.AS, 896/38559, s. 3.

⁵⁶⁰ BOA, C.AS, 896/38559, s. 3.

⁵⁶¹ BOA, C.AS, 896/38559, s. 3.

iaşenin daha önceden belirlenen noktalara nakledilmesi, muharip ve yardımcı unsurların sayılarının belirlenerek sevkini yapılması, ihtiyaç olan cephane ve mühimmatın tedariki, savaşın masraflarını karşılayacak nakdi kaynakların tespit ve tahsili hususlarında gereken hazırlıkları yapmıştır.⁵⁶²

Osmanlı-İran hududunda bulunan Van ve Erzurum eyaletleri Osmanlı Devleti'nin serhad bölgesindeki önemli yer tutmaktaydılar. Her iki eyalet İran serhaddinde bulunduklarından Osmanlı için büyük önem taşımakta olup, en önemli askeri garnizonlardı.⁵⁶³ Osmanlı-İran sınırındaki Bayezid (Erzurum Eyaleti'ne bağlı) için “*intiha-i hudûdda vaki vucûdu lazımlı bir kimesne*”⁵⁶⁴, “*intiha-i serhadât-ı şarkiyye-i hakânîde vaki Bayezid Sancağı İran'la mülhak*”⁵⁶⁵ ifadeleri kullanılmaktaydı. Burada Bayezid'in Osmanlı'nın sınır noktasında olduğu ifade edilmektedir.

Düşman saldırısı durumunda devletin ilk direniş ve savunma kaynağını kaleler oluşturmaktaydı. Kalelerin sağlamlaştırılması, mühimmat ve cephane açısından takviye edilmesi bulunulan yerin savunulması için hayati önem arz etmekteydi. Birer askeri depo görevini icra eden kaleler hem sınırda bulunan kalenin savunmasını kuvvetlendirmekte hem de ordunun hareket alanını ve kabiliyetini artırmaktaydı.⁵⁶⁶

Kaleler, topların yoğun olarak kullanıldığı yerlerden biri olup surlarına ve kulelerine düşmandan korunmak amacıyla çok sayıda top konulmaktaydı. Kalelerin burç ve bedenlerinde bulunan toplar dışında mahzenlerde de toplar bulunduruldu. Kalelerin muhasarası sırasında burçlar üzerindeki toplar mahzendeki toplarla takviye edilirdi.⁵⁶⁷ Osmanlı'nın kalelere sürekli olarak top ve mühimmat takviyesinde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle sınırda bulunan kalelere yoğun bir mühimmat sevkiyatının yapıldığını arşiv kaynaklarında görmek mümkündür.

Sert ve dik kayalar üzerine inşa edilen Bayezid Kalesi, Anadolu'daki diğer kalelere nazaran daha küçük olup kale duvarları belli bir plan dahilinde değildi. Kale duvarları

⁵⁶² Ömer İşbilir, “Erzurum, Diyarbakır ve Van Kaleleri Mühimmatına Dair”, *İslam Öncesiinden Çağdaş Türk Dünyasına*, 2. Baskı, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2015, s. 349.

⁵⁶³ Orhan Kılıç, “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri”, *OTAM*, Sayı. 31, Ankara, 2012, s. 94.

⁵⁶⁴ BOA, C. ML, 39/1771, s. 6.

⁵⁶⁵ BOA, C. ML, 47/2171, s. 1.

⁵⁶⁶ İşbilir, “Erzurum, Diyarbakır ve Van Kaleleri Mühimmatına Dair”, s. 350.

⁵⁶⁷ Selim Aydıöz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 442.

kayaların durumuna göre inşa edilmişti. Günümüze ulaşılan kalıntılardan, iç kalenin dış duvarları hakkında kesin bir kalıntı bulunmamaktadır.⁵⁶⁸

Yusuf Çetin, iç kalenin genelde üç bölümden meydana geldiğini ve duvarlar ile kulelerin kayalarla birbirine eklendiğini dile getirmektedir. Kayaların en üst zirvesinde kuzeydoğu tarafından gelebilecek akınları durdurmak amacıyla iki burç ile desteklenmiş bir duvarın olduğu belirtilmektedir. Ayrıca doğudan batıya doğru uzanan kalenin güney duvarları iki burç arasında iki büyük mazgal pencere bulunmaktaydı. Kalenin doğusundaki büyük burç ile ortasındaki burç arasında da iki mazgal pencere bulunmaktaydı. Bunların dışarıdan gelebilecek saldırıları kolay bir şekilde görmek amacıyla yapıldığı söylenebilir.⁵⁶⁹ Nitekim Osmanlı Devleti'nin kalede bulunan burçların tamir edilmesi için sık sık emirler gönderdiğini arşiv kayıtlarında rastlamak mümkündür.⁵⁷⁰

Daha önce belirtildiği gibi, Sultan Murad'ın Revan Seferi'ne Katip Çelebi de iştirak etmiştir. Revan dönüşünde Kotur Kalesi menzilinden geçerken Bayezid Sancağı'ndan da bahsetmiştir. Bayezid Kalesi'nin Kotur'un kuzeyinde yer aldığını, serhad bölgesinde bulunan bir kale olduğundan dolayı herkes tarafından saldırıya uğradığını belirtmiştir.⁵⁷¹ Seyyahın kalenin herkes tarafından saldırıya uğradığı ifadesinin İran ve çevre sancak yöneticilerini işaret ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü kalenin sınır bölgesinde olması onu İran'ın saldırılarına açık hale getiriyordu.

Sefer organizasyonunda topların yanı sıra barut da savaş dönemlerinde harbin vazgeçilmez unsurlarından olmuştur. Bu bağlamda yüklü miktarda barut stratejik bölgelerde bulunan kalelere gönderilmiştir. Özellikle sınırda bulunan Revan, Tiflis ve Erzurum gibi yerlere yoğun olarak takviye edilmiştir.⁵⁷² Yüksek miktarda barutun nakledilmesinin nedeni bu yerlerin sınıra yakın ve sürekli çatışma riski olan bölgelerde yer almış olmasıdır.

⁵⁶⁸ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 23-24.

⁵⁶⁹ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, s. 24.

⁵⁷⁰ BOA, BOA, MAD. d, Nr. 3160, s. 192.

⁵⁷¹ Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma li- Katib Çelebi*, c. I Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu. Yayınları, Ankara, 2009. s. 417.

⁵⁷² Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 268.

Serhad kalelerinde hizmetli muhafızlara maaş ve iâşe teminini sağlamak devlet için maliyetli olmuştur. 16. yüzyılın ortalarından itibaren sınır bölgelerinin masrafları artmış, devlet hazine-i amire üzerindeki yükü azaltmak için farklı yöntemler denemiştir. Devlet Halep, Diyarbekir ve Erzurum eyaletlerinin gelir kaynaklarının önemli bir kısmını İran sınır bölgelerindeki garnizonlara göndermiştir.⁵⁷³ 1047/1637 yılında Erzurum Beylerbeyi'ne gönderilen emirde “*intiha-i serhâdât-ı Acem*” olarak ifade edilen Bayezid Kalesi için lojistik destek sağlanması emredilmiştir. Kale muhafazasında bulunan Abdi Bey ve adamlarına Erzurum ambarlarından 1.000 kile buğday, 1.500 kile erzen, 800 kıyye revgan (sade yağ), 250 kile pirincin silahlı ve kabiliyetli adamların nezaretinde gönderilmesi emredilmiştir.⁵⁷⁴

1047/1637 tarihinde başka bir arşiv belgesinde Erzurum Beylerbeyliği ve defterdarına gönderilen bir hükümde Erzurum Kalesi cephanesinde mevcut olan tüfeklerden yirmişer adedin Bayezid ve Şoşik kalelerine gönderilmesi emredilmiştir.⁵⁷⁵ Aynı tarihli başka bir belgede ise Bayezid ve Şoşik kalelerine gönderilmesi kararlaştırılan zahireden bahsedilmektedir. Bu bağlamda lojistik destek olarak Bayezid Kalesi'ne 1.000 kile buğday, 1.000 kile arpa, 800 vukiyye yağ ve 200 kile pirinç; Şoşik Kalesi'ne ise 500 kile buğday 200 vukiyye yağ, 500 kile arpa ve 100 kile pirinç gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Nakliye ücreti için 2.000 kuruşun Erzurum Gümrüğü maliyesinden karşılanması kararlaştırılmıştır.⁵⁷⁶

Sınırdaki bulunan kaleler genellikle sarp ve yalçın kayalıklar üzerine kurulmuştur. Hudut gölgesinde yer alan kalelerin sarp ve kayalıklar üzerinde inşa edilmesinin nedeni bu yerlerin sık sık saldırıya uğramasından kaynaklanmıştır. Örneğin, Evliya Çelebi, Şelve Sancağı'nda bulunan Şoşik Kalesi için “gökyüzüne doğru baş çekmiş bir yalçın kayanın en yüksek zirvesinde dörtgen şekilli ve ani ölüm yeri bir kale” ifadesini kullanmıştır.⁵⁷⁷ Kalenin doğu, batı ve kuzeydoğu tarafları sarp bir kayalıktan meydana gelmiş, kaleye ancak güney tarafından ulaşmak mümkün olmuştur.⁵⁷⁸

⁵⁷³ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, s. 215.

⁵⁷⁴ BOA, MAD. d, Nr. 3443, s. 48.

⁵⁷⁵ BOA, MAD. d.,Nr. 3443, s. 29.

⁵⁷⁶ BOA, MAD. d, Nr. 3443, s. 28.

⁵⁷⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 2/144.

⁵⁷⁸ Hüseyin Yurttaş, “Ağrı/Hamur Şoşik (Karlıca) Kalesi”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 134.

Sınırdaki bulunan Bayezid Kalesi sadece İranlıların saldırıları sonucu zarar görmemekteydi. Aynı zamanda yerel beyler arasında meydana gelen iktidar ve rekabetten dolayı da kale büyük zarara uğramaktaydı. Bayezid’de bazı dönemlerde azledilen beyler (Osman, Abdulfettah Beyler) bunu kabullenmeyip kaleyi yeni mutasarrıfa teslim etmemekteydi. Azledilen beyin sarp ve yalçın olan kaleden çıkarılması için kale bazen top atışına tutulmaktaydı. Top atışlarından zarar gören kale İranlılar’ın tehdidine açık hale geliyordu. Ayrıca Bayezid Kalesi’nin burç ve duvarları gerek kuşatma gerekse aşiret mensubu olan kişiler ve çevre sancakların saldırıları gibi sebeplerden dolayı tamire ihtiyaç duymaktaydı. Bayezid ve diğer yerel beylerin birbirleri arasındaki iktidar mücadelesine aşiretler de katılmıştır. Örneğin, 1125/1712-1713 tarihinde Zorbey aşiretinden Abdaloğlu İsmail ve taraftarları Hınıs, Eleşkirt, Hamur ve Diyadin sancaklarına saldırarak halka büyük zararlar vermiştir. Daha sonra on gün boyunca Bayezid Kalesi’ni muhasara etmiş ve kaleyi toprakla dövmüştür.⁵⁷⁹ Ayrıca Zorbey İsmail taifesiyle birlikte Hınıs, Eleşkirt, Hamur, Diyadin ve Bayezid sancaklarında bulunan reayaya baskı uygulamıştır. Reayanın mallarını, erzaklarını gasp edip, bazı kimseleri de esir almıştır. Reaya ise mallarının, erzaklarının, paralarının geri verilmesi için başkente gönderdikleri arzuahallerle mağduriyetlerini dile getirmişler ve suçluların cezalandırılmasını istemişlerdir.⁵⁸⁰

Arşiv belgelerinde Bayezid Kalesi’nin sık sık tamir edildiğine dair bililer mevcuttur. Kalenin sınırdaki olması, Osmanlı’nın sürekli İran’la mücadele halinde olması gibi nedenler kale tamiratının yapılması, top ve cephane takviyesinin ulaştırılmasını zorunlu kılıyordu. 1154/1740-1741 yılı arşiv kaydında hükümet, reayanın yardım etmesi şartıyla kale burç ve duvarlarının tamiratının ve top, mühimmat ve cephane tertibatının yapılması kararlaştırıldı.⁵⁸¹

1155/1742 yılında İstanbul’a gönderilen dilekçeler sonucu kale burç ve duvarlarının tamiratının yapılmasına karar verilmiştir. Kalede yapılan inceleme sonucu tamire muhtaç olan yerler belirlenmiş ve kalede yapılacak masrafların ortalama gideri hesaplanmıştır.⁵⁸² Kale masrafının 14.637 kuruş olarak miktar hesaplandığı ve reayanın da yardım etmesi şartıyla tamiratının yapılacağı bildirilmiştir. Devlet, Bayezid

⁵⁷⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 120, s. 95-96, hk. 401.

⁵⁸⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 120, s. 94, hk. 400.

⁵⁸¹ BOA, MAD. d., Nr. 3609, s. 536.

⁵⁸² BOA, C. AS., 968/42131, s. 3.

Kalesi'nin tamirâtı için gönderilecek nakdi yardımın bir kısmını Kars'a yapılan nakliye ücretinden arta kalan 7.500 kuruşun ise Bayezid Kalesi'ne havale edileceği belirtilmiştir. Devlet, bu nakdi yardımın acilen ve herhangi bir gecikme olmadan Bayezid'e ulaştırmasını emretmiştir.⁵⁸³

Arşiv kayıtlarında Osmanlı kale tamiratlarıyla ilgili çok sayıda belgeye rastlanmıştır. Bayezid Kalesi'nin sınırda olması ve yerel beyler arasındaki iktidar mücadelelerinden dolayı zarar görmesi zamanla kalede büyük onarımlara ihtiyaç duyulmuştur. Sancak mutasarrıfları sınırın esnekliğinden dolayı kalenin tamirine büyük önem vermiş, onarımının zamanında yapılması için merkezden yardım talebinde bulunmuşlardır. 1176/1762 tarihli bir belgede Bayezid Kalesi'nin burç, bar (kale duvarı) ve bazı mahallerinin tamirata muhtaç olduğu kaydedilmiştir. Sancak yöneticileri, 1173/1759'de kalenin top ve mühimmat ihtiyacının olduğu, mühimmat ve cephanenin gönderilmesine dair merkeze mahzarlar göndermiştir. Devlet, Erzurum Eyaleti valisine gönderdiği emirde kaleye ne kadar top ve mühimmatın lazım olduğu, tamir edilmesi gereken yerlerin tespit edilerek ayrıntılı bir şekilde deftere kaydedilip, defterin merkeze gönderilmesini emretmiştir.⁵⁸⁴

1177/1764'de sancak mutasarrıfı Bayezid Kalesi'nin burç ve barlarının yıkıldığını, kalede bulunan topların zamanla işlevsiz hale geldiğini beyan etmiştir. Devlet sınır bölgesinde bulunan kaleye ihtiyaç duyulan topları Erzurum Kalesi'nden göndermiş ve kalede yapılan keşif sonucu kale tamirâtı ve topların masrafı 42.120 akçe olarak hesaplamıştır. Ayrıca bunun dışında kale tamirâtı ve cephanesi için gerekli olan malzemenin takviyesinin yapılacağı da belirtilmiştir. Bayezid Kalesi'nin çatışma riski yüksek olan bir bölgede olması hasebiyle kale sürekli cephane, mühimmat ve kale tamiratlarıyla sağlam bir yapıya dönüştürülmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁵

Arşiv kayıtlarında Bayezid Sancağı'nın İran hududuna olan yakınlığına sık sık vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda 1190/1776 tarihli kayıta cephanenin sınır bölgesi olan Bayezid'e gönderilmesinin zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Kaleye 50 kantar barut, 25 kantar kurşunun Erzurum veya Kars cephanesinden nakledilmesi kararlaştırılmıştır. Merkezi yönetim, Kars Seraskeri ve Erzurum Valisi Ali Paşa'nın Kars veya Erzurum

⁵⁸³ BOA, C. AS, 968/42131, s. 3.

⁵⁸⁴ BOA, MAD. d, Nr. 3160, s. 192.

⁵⁸⁵ BOA, MAD. d, Nr. 3160, s. 192.

cephanesinden Bayezid'e gönderdiği cephanenin miktarını bildirmesini istemiş ve gönderdiği miktar kadar cephanenin kendisine bir an önce ulaştırılacağı ifade edilmiştir.⁵⁸⁶

Başka bir arşiv kaydında hudut bölgesinde bulunan ve İran'a sekiz saatlik bir mesafede bulunan Bayezid'in her an saldırıya uğrama riski taşıdığı ifade edilmiştir. Bu çerçevede İran'ın Bayezid'e saldırma ihtimaline karşı Van Kalesi'nden Bayezid Kalesi'ne gerekli cephane takviyesinin yapılması kararlaştırılmıştır.⁵⁸⁷

Serhad bölgesinde olan Bayezid Kalesi'nde sürekli olarak top, mühimmat ve zahire ihtiyacı söz konusu olmuştur. Doğu'da İran'ın Osmanlı ile hemhudud olması askeri lojistiğe büyük ihtiyaç duyulmasını da beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılın başında daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Bayezid, Diyadin ve Eleşkirt sancaklarında top, mühimmat ve zahire ihtiyacı hasıl olmuştur. Ancak adı geçen kalelerin İran tarafından tahrip edilmesi nedeniyle gönderilecek lojistik yardımın saldırılardan korunamayacağının ifade edildiğini arşiv kaynaklarından öğreniyoruz.⁵⁸⁸

Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa döneminde Bayezid, Diyadin ve Eleşkirt kalelerinin tamirâtı hakkında rapor hazırlanarak merkeze gönderilmiştir. Bu raporda adı geçen yerlerin İran sınırında olmaları dolayısıyla tamirlerinin yapılmasının elzem olduğu, kalelerde yapılacak tamiratlar için gerekli keşif ve gözlemlerin yapılması gerektiği vurgulanmıştır. İlgili kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Rauf Paşa ile Trabzon Valisi Hüseyin Paşa'nın bu durumdan haberdar olduğu belirtilmiştir.⁵⁸⁹

Sözü edilen kaleler, sancak beyleri ve ahali tarafından tamiratları yapılmakla birlikte devlet de kalelere gerekli yardımları yapmaktaydı. Raporda Bayezid Kalesi'nin bir dağ üzerine inşa edildiği ve taşlarla çevrili olduğu, kalenin ve kale içinde bulunan 50 hanenin İranlılar tarafından yıkıldığı ifade edilmekteydi. Bayezid Kalesi'nin etrafı çoğunlukla kayalık ve taşlardan oluştuğu için Diyadin ve Eleşkirt kalelerine göre daha korunaklıydı. Diyadin ve Eleşkirt kalelerinin çevresindeki yerlerin bir kısmı kerpiçten bir kısmı ise taştan meydana gelirken Bayezid Kalesi'nin yapı malzemesi som taştan

⁵⁸⁶ BOA, AE. SABH. I, 299/20077.

⁵⁸⁷ BOA, C. AS, 907/39136.

⁵⁸⁸ BOA, C. AS, 803/34095, s. 1.

⁵⁸⁹ BOA, C. AS, 803/34095, s. 1.

meydana gelmekteydi. Bu yüzden de kalede yıkılan yerlerin mümkün olduğunca som taştan yapılması, bunun dışında kalan yerlerin ise kerpiçe tamir edilmesi kararlaştırıldı. Bu raporda ayrıca Bayezid Kalesi'nin tamiri için 87.182 kuruş, Diyadin Kalesi tamiri için 24.898 kuruş, Eleşkirt Kalesi için ise 17.426 kuruşun gerekli olduğu beyan edilmekteydi. Yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilen bu sancakların cizye, öşür ve sair gelirleri sancakbeyi tarafından toplanmakta ve gerektiğinde kale tamiri için kullanılmaktaydı.⁵⁹⁰

Osmanlı, serhad bölgesindeki kaleler her ne kadar tahkim yapılmış olsa bile günün şartlarına göre modernize edilmemiştir. Bu durum kalelerin sık sık tamirlerinin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Osmanlı serhaddinde İranlılar ve Ruslar sık sık saldırıda bulunmuş ve bazı kaleleri bu bakımsızlık nedeniyle kolay bir şekilde ele geçirmiştir. Ruslar'ın zaman içinde Kafkaslar'da etkili bir güç olması Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkilemiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlılar'ın Kafkaslar'daki durumu çok kötü bir vaziyetteydi. Savunmayı 30.000 kadar başıbozuk milis birlikleri üstlenmişti. Kürt aşiretleri ise tarafsız kalmıştır. Batum, Kars, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek ve Bayezid savunmada temel kaleler olmuştur. Ancak bu kaleler bir savunma sisteminin parçası olarak inşa edilmemeleri ve kaleye gerekli lojistik takviyeler yapılamaması Osmanlı Devleti'nin bu savaşta yenilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca eski tarzda inşa edilen bu kalelerin savunma becerilerinin sınırlı olması kalelerin etkinliğini de azaltmıştır.⁵⁹¹ Kürt aşiretlerinin tarafsız kalması dolayısıyla Bayezid ve diğer irili ufaklı kaleler Ruslar tarafından kolaylıkla ele geçirilmiştir. Ruslar beş altı ay gibi bir süre zarfında 18.000 asker ve aşiret savaşçılarından meydana gelen bir ordu ile Batum hariç bütün Osmanlı hattını ele geçirmiştir.⁵⁹² Bu süreçte Kürt beylerinin tarafsız kalması dönemin içinde bulunan politik koşullarından kaynaklanmıştır. Göçebe aşiretlerin İran hanları ile olan ilişkileri, sahip oldukları ekonomik şartlar ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum bu politik koşullardan bazılarıdır.

⁵⁹⁰ BOA, C. AS, 803/34095, s. 1-2.

⁵⁹¹ Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarih*, s. 284.

⁵⁹² Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 288.

2.6. OSMANLI-İRAN DEVLETİ ARASINDAKİ SINIR SALDIRILARINDA BAYEZİD

Osmanlı ve Safevi devletleri arasında devam edegelen mücadelelerle birlikte iki devletin sınırları daha da kırılgan yapıya bürünmüştür. Çünkü bu çatışmalı durumlar yerel beyler ile İran hanlarının sürekli sınır saldırılarında bulunmalarına zemin hazırlamıştır. Sınır sancağındaki yerel beyler ile İran hanlarının birbirleriyle mücadeleleri dolayısıyla iki devlet arasında sorunlar meydana getirmiştir. Mesela 1720 tarihli belgeye göre “Bayezid Kalesi Beyi Osman Bey’in, yapısı gereği sürekli isyan etmeye meyilli biri olduğu, iktidarda kalmak için eşkıyaları toplayarak kaleye sığındığı, devletin itaatinden çıkmasıyla birlikte Osmanlı-İran arasında yapılan sulha aykırı hareket ederek İran sınırına saldırmak üzere olduğu ihbarı alınmıştır” gibi ifadeler yer almaktadır.⁵⁹³

Osmanlı-İran arasında dönem dönem diplomatik ilişkilerde yumuşama olmuş ve bunun bozulmaması için gereken hassasiyet gösterilmeye çalışılmıştır. Böyle bir politika izlenmesinin nedeni devletlerin içinde bulundukları dönemsel koşullardan kaynaklanmıştır. 1134/1721’de merkezi yönetim, Erzurum Valisi İbrahim Paşa’ya Bayezid Sancağı’ndaki aşiretlerin sınır ihlallerinde bulunduklarına dair hüküm göndermiştir. İran şahı, Bayezid’deki aşiretlerin İran reayasına saldırarak mal ve eşyalarını yağmaladığını beyan etmiştir. Osmanlı Devleti ise bu hareketin iki devlet arasındaki sulha aykırı olduğunu, bundan sonra bu tür fenalıklara kesinlikle müsaade edilmeyeceğini, reyanın gasp edilen mal ve eşyalarının iade edileceğini dile getirmiştir.⁵⁹⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi Osmanlı-İran Devleti arasında devamlı bir mücadele olmuştur. İki devlet arasındaki mücadelede mezhepsel farklılık, sınırda bulunan aşiretlerin suiistimalleri, sınırdaş olmanın beraberinde getirdiği rekabet gibi nedenler etkili olmuştur. 1172/1758 yılında Osmanlı-İran arasında imzalanan anlaşmanın aksine iki devletin birbirlerine karşı mücadeleleri tekrar başlamıştır. Osmanlı bu durumda İran tarafını suçlamış, bazı taifelerin Tiflis ve Gence taraflarında reayaya zarar verdiği ve Bozcalu ve Kazak adlı taifelerle ittifak kurarak Kars ve Çıldır taraflarına saldırımları sonucu birçok yerin harap olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Rus hudutlarındaki köylerin

⁵⁹³ BOA, A.E. SAMD-III, 76/7632.

⁵⁹⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 130, s. 300, hk. 895.

yapılan baskınlar sonucu yıkıldığı beyan edilmiştir. Devlet, İran'ın bu saldırılarına karşı koymak için Ekrad ümerası, liva alaybeylerinin Çıldır ve Kars valileri Ahmed ile Mustafa paşalara emirleri altındaki kuvvetlerle takviye güç sağlamalarını emretmiştir. Devlet, serhad bölgesindeki Bayezid mutasarrıfının aşiret ve kabile üyeleri, zeamet ve tımar erbabı kimselerin süratli bir şekilde Çıldır'a varmasını emretmiştir.⁵⁹⁵

Osmanlı-İran arasında 16. yüzyıldan itibaren süregelen bir mücadele vardı. Bundan dolayı her iki devlet de hakim oldukları bölgeleri kontrol altında tutabilmek için yoğun uğraş vermekteydiler. Bayezid Sancağı, üç tarafının İran'la sınırdaş olmasından dolayı sürekli teyakkuz halindeydi. Arşiv kayıtlarında bu konu ile ilgili ayrıntıları görmek mümkündür. 18. yüzyılın ikinci yarısında Bayezid Sancakbeyi Abdulfettah Paşa merkeze gönderdiği arzuhalde Makü'ye yapılacak seferde Erzurum Valisi İbrahim Paşa'ya takviye kuvvetin yapılmasının elzem olduğunu ifade ediyordu. Bundan dolayı kendisinin 200 atlı, Eleşkirt Sancağı mutasarrıfının da 100 atlı ile Makü'deki İranlılar'a karşı yapılacak seferde yer alacağını dile getiriyordu.⁵⁹⁶

Osmanlı Devleti bazı dönemlerde İran ile yapılan sulhu temel esas olarak benimsemiş, sınırlarını İran'a karşı korumaya çalışmıştır. Zend Kerim Han sonrası dönemde İran'da yönetim Kaçar Hanedanı'nın eline geçmiş ve Osmanlı-İran ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Kaçarların ilk hükümdarı Ağa Muhammed Han, iktidarda kısa bir süre kalmakla birlikte izlediği politikalar neticesinde Osmanlı ile anlaşma yoluna gitmiş, Rusya üzerinde bir yayılma faaliyeti izleyerek İran'ın eski topraklarını geri almaya çalışmıştır.⁵⁹⁷ Osmanlı Devleti bu dönemde İran'da tam bir hâkimiyet sağlamak isteyen Ağa Muhammed Han'ın mücadelesini iç politika sorunu olarak görmüş ve tarafsızlığını korumaya yönelik bir politika izlemiştir.

Ağa Muhammed Han, Osmanlı'nın serhad bölgesine iltica etmiş olan reayanın iadesini talep etmiştir. Osmanlı Devleti ise yapılan tahkikat neticesinde daha önce Osmanlı'ya sığınan reayadan bazılarının Kars'ta, bazılarının Bayezid'de kaldığını ifade etmiştir. Merkezi yönetim, İran'dan gelen reayaya ihtiyaçlarının olmadığını, Kars, Bayezid ve Çıldır taraflarında olan reayanın iade edilerek bundan sonra İran'dan Osmanlı hududuna

⁵⁹⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 161, s. 95, hk. 299.

⁵⁹⁶ BOA, C. AS, 61/2865.

⁵⁹⁷ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ, 2009, s. 473.

gelecek olan reayanın kesinlikle kabul edilmeyeceğini beyan etmiştir.⁵⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin uç bölgelerinde sınır ihlalleri ile ilgili çokça şikâyet yapılmıştır. Revan Hanı Muhammed Han, Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa hakkında şikâyetle bulunmuştur.⁵⁹⁹

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki kuvvetleri ile İran kuvvetlerinin karşılıklı saldırıları olmuştur. Bu saldırılar sadece sınırda bulunan göçebe aşiretlerden veya yerel beylerden gelmemiş, aynı zamanda İran hanları veya İran'da ikamet aşiretler de sık sık Osmanlı Devleti'nin sınırına saldırıda bulunmuşlardır. 1191/1777'de devlet, İran'ın Osmanlı sınırına doğru bir hareketlilik içinde olduğuna dair istihbarat almış ve bu konu ile ilgili Erzurum Valisi ve Kars Seraskeri Ali Paşa'yı görevlendirmiştir. Devlet, miri ordudan 10.000 piyade ve süvari askerin yanı sıra Erzurum, Trabzon eyaletlerinden bazı serdengeçtilerin silahlarıyla birlikte sevk edilmesini emretmiştir. Bununla birlikte devlet Hoy, Revan, Tebriz ve Azerbaycan taraflarında bulunan herkesin kendi sınırlarını korumaları ve kaleler için gerekli sağlamlaştırmayı yapmaları konusunda da ikazda bulunmuştur.⁶⁰⁰

Sınırdaki meydana gelen bu hareketlilik Bayezid Sancağı ahalisini olumsuz etkilemiştir. Bayezid'in Gürcübulak ve Surbahan köylerinden 24 kişi öldürülmüş, 17 kadın ve birçok hizmetçi esir edilmiş, eşya ve malları yağmalanmıştır. Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa ve kadı durumu merkeze bildirmiştir. Gerekli tahkikat yapılınca kadar İshak Paşa'nın herhangi olumsuz bir davranışta bulunmaması gerektiği belirtilmiştir. Yani merkez, konu ile ilgili nasıl bir yol izleneceğine dair bir karar gelmeden İshak Paşa'nın İran sınırından kesinlikle sınır saldırılarından uzak durmasını emretmiştir.⁶⁰¹

Bayezid ile Revan sınır komşuları olduğundan dolayı sancak beyleri arasında sık sık sınır veya aşiretler arası problemlerden dolayı sorunlar yaşanmaktaydı. Revan Hanı Muhammed Han ile İshak Paşa arasında uzun bir süredir devam eden bir düşmanlık bulunmaktaydı. 1204/1789-1790'da Bayezid beyi İshak Paşa 5.000-6.000 askerle Revan'a hareket ederek Revan'a bağlı Sürmeli nahiyesine ulaştı. Revan hanı ise İshak Paşa'nın saldırısını önlemek için 15.000 kişilik bir ordu ile yola çıktı. İshak Paşa'nın daha önce birkaç kere Revan'a saldırmasına rağmen Muhammed Han, Çıldır Valisi

⁵⁹⁸ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, Haz., Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 362-393.

⁵⁹⁹ BOA, HAT, 1388/55227.

⁶⁰⁰ BOA, HAT, 15/615.

⁶⁰¹ BOA, HAT, 15/615.

Süleyman Ağa'yı durumdan haberdar etti. Revan hanı tedbir amaçlı 500 askerini İshak Paşa üzerine gönderdi. Ancak İshak Paşa, hanın 300'den fazla askerini öldürerek geriye kalanları esir aldı ve bazı köyleri yağmalamaktan geri durmadı. Devlet bu durum ile ilgili bir hükmü Erzurum Valisi Abdullah Paşa'ya gönderdi ve olayın daha fazla büyümeden Abdullah Paşa'yı İshak Paşa ile Muhammed Han'ın arasını bulmakla görevlendirdi.⁶⁰² Bununla birlikte Osmanlı Devleti, İran'la yaptığı diplomatik temasta, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin İran tarafına asker sevk ettiğine dair verdiği bilgilerin doğru olmadığını, yapılan kale tamirâtı ve benzeri çalışmaların ihtiyaç amaçlı olduğunu dile getirdi. Ayrıca İran'da meydana gelen iç çekişmelerde tarafsız olduklarını, Ereğli Han veya oğlu tarafından Osmanlı Devleti'ne bir iltica başvurusu olduğu takdirde bu durum iki devlet arasındaki sulha aykırı olacağı için, bu talebin kabul edilmeyeceğini beyan etti.⁶⁰³

Daha önce vurgulandığı üzere Osmanlı-İran arasındaki mücadelelerde her iki taraf da sınır ihlalinde bulunmuştur. Uç bölgesinde bulunan yerel beyler ve hanlar sadece 17 ve 18. yüzyıllarda değil 19. yüzyılın başlarında da benzer faaliyetlerde bulunmuşlardır. 1210/1795'te başına buyruk hareket eden Ağa Muhammed Han Erdebil'e varmış, kardeşi Ali Kulu Han'ı bir miktar asker ile Revan üzerine yollamıştır. Revan civarında bulunan aşiret ve kabileler saldırılar dolayısıyla bulundukları yerleri terk ederek Kars ve Bayezid hudutlarına gelmişlerdir. Çıldır Beylerbeyi, Ağa Muhammed Han'ın 70-80 bin civarında bir kuvvete sahip olduğunu ifade etmiştir. Merkezi yönetim ise çevre sancaklara gönderdiği emirde serhad bölgesini koruyacak kuvvetin az olduğunu, bundan dolayı Ağa Muhammed Han'ın serhad bölgesinde yağma ve gasp faaliyetlerinde bulunmasının yakın olduğunu, bu durumun önüne geçmek için gereken tedbirlerin alınmasını ve emir geldiği takdirde Erzurum valisine yardımda bulunmalarını istemiştir. Devlet, Diyarbakir'e tabi hükümet beyleriyle sancak mutasarrıflarına, Bayezid beyi İshak Paşa'ya, Muş Sancağı Mütesellimi ve Kiği Beyi'ne bu durum ile ilgili ayrı ayrı emir gönderdiğini belirtmiştir. Bundan dolayı Çıldır, Kars, Van eyaletleri dahilinde olan

⁶⁰² BOA, C. HR, 38/1183.

⁶⁰³ Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, s. 393-394.; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 1580.

hükümet ve sancak mutasarrıflarının da Çıldır valisi ve Kars, Van muhafızlarının kontrolünde hazır olunmaları emredilmiştir.⁶⁰⁴

İran hanlarının iktidar mücadeleleri iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler üzerinde etkili olmuştur. Gerek Osmanlı'dan gerekse İran'dan iltica yapılmak istendiğinde her iki taraf antlaşmalar gereği bu ilticaları kabul etmeyecek ve dostluk antlaşması gereği iade yapacaklardı. Ancak her iki devletin de bu anlaşmaya tam olarak riayet ettiklerini söylemek mümkün değildir. Taraflar bunu diplomatik yollarla çözmeye çalışmaktaydı. Hoy Hanı Cafer Kulu Han, İran'da şahlığını ilan eden Baba Han'a karşı isyan etti. Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa'nın kayınpederi Cafer Kulu Han, Hoy'dan Bayezid sınırına geldi. Kayınpederini himaye eden Mahmud Paşa'nın Osmanlı-İran antlaşması gereğince buna dikkat etmesi emredildi.⁶⁰⁵ Devlet, sınırdaki yerel beylerin her iki devlet arasındaki anlaşmaya sadık kalmalarını istemekteydi. Ancak yerel beylerin veya aşiretlerin dönemsel koşullara ve İran hanları ile olan ilişkilerine göre hareket ettikleri görülmektedir.

1799-1800 tarihinde Cafer Kulu Han, Baba Han'ın üzerine gönderdiği büyük ordu karşısında tutunamamış, sürekli bir yerden başka bir yere geçmek zorunda kalmıştır. Cafer Kulu Han bir kısım askerini Bayezid'de bırakıp, Revan tarafından Makû'ye geçmiştir. Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa kızını onunla evlendirerek kendisiyle yakın bir akrabalık kurmuştur.⁶⁰⁶ Abbas Mirza, hanın peşini bırakmamış 20.000 asker Makû Kalesi'ni muhasara etmiştir. Bayezid mutasarrıfının araya girmesiyle araları düzelmiş ancak Abbas Mirza bu sefer de Revan Kalesi'ni kuşatmıştır.⁶⁰⁷

Cafer Kulu Han İran topraklarında bir türlü barınamamış, Mahmud Paşa ile olan yakınlığından dolayı Osmanlı Devleti'ne iltica etmek için Farsça bir mektup göndermiştir. Taşra yöneticileri evet veya hayır deme yetkilerinin olmadığını, sultandan gelen emre göre hareket edeceklerini beyan etmişlerdir.⁶⁰⁸ Cafer Kulu Han'ın iltica başvurusu, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiş ve gerekçe olarak da Osmanlı-İran arasında yürürlükte olan sulh antlaşması gösterilmiştir. Her iki devletin ahalisinden her kim ilticada bulunursa bulunsun bunun kabul edilmeyeceği ve geri gönderileceği

⁶⁰⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 202, s. 67-69, hk. 210-232.

⁶⁰⁵ BOA, HAT, 1434/58923.

⁶⁰⁶ BOA, C.HR, 159/7937.

⁶⁰⁷ BOA, C.HR, 160/6679.

⁶⁰⁸ BOA, HAT, 160/6686.

maddesi esas alınmıştır. Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya bu konuda emir gönderilmiş, Mahmud Paşa İran'dan *hudud-ı hakaniyeye* yapılacak ilticalar olduğu taktirde kesinlikle kabul etmemesi konusunda uyarılmıştır.⁶⁰⁹

Bayezid mutasarrıfları İran hanları arasında meydana gelen mücadelelerde bazen taraf olmuşlardır. Baba Han (Feth Ali Han) İran şahlığı iddiasında bulunmuş ancak Cafer Kulu Han ona itaat etmeyip isyan etmiştir. Baba Han isyanı bastırmak için büyük bir ordu hazırlamıştır. 17 Ekim 1799'da Abbas Kulu Mirza (Baba Han'ın oğlu) ve Süleyman Han, Cafer Kulu Han'ı cezalandırmak için 40.000 askerle Irak üzerinden Hoy tarafına hareket etmiştir. Salmas'tan Hakkari'ye geçen İran kuvvetleri Hıror Kalesi'ni ele geçirmiş, Dirik ve Cehrik kalelerini muhasara altına almıştır. Hoy'da ikamet etmeye cesaret etmeyen Cafer Kulu Han, Baderman'da olan Kırbas Kalesi'ne sığınmıştır. Han'ın 2.000-3.000'den fazla askeri savaşta ölünce Kırbas Kalesi'nde tutunmayacağını anlayan Cafer Kulu Han, Van-Erciş- Hamur- Bayezid güzergâhını takip ederek Bayezid'e gelmiştir.⁶¹⁰ Cafer Kulu Han, Baba Han'dan sürekli kaçarak Bayezid'e kadar gelip kuvvet toplamaya çalışmıştır. Cafer Kulu Han Sipki, Celali, Maniki, Haydaranlı aşiretlerinden 8.000 kadar asker toplamış, ancak Abbas Kulu Mirza ve Süleyman Han'a yenilmekten kurtulamamıştır. Gerek süvari gerekse piyade olarak Baba Han'ın Hoy taraflarına gelip ikamet etmesi Osmanlı devlet adamlarını endişelendirmiş, Mahmud Paşa'nın Cafer Kulu Han'a yapmış olduğu yardımın Osmanlı Devleti'nin menfaatine uygun olmadığı ifade edilmiştir. Bundan dolayı Mahmud Paşa'nın İran hanları arasında meydana gelen mücadelelere müdahil olmaması ve Cafer Kulu Han'ın kesinlikle sınır dışı edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁶¹¹ İran hanları arasındaki iktidar mücadelesi sınır bölgelerindeki yerel beylerin ihtiyatlı davranmasını beraberinde getirmiştir. Mesela, Mahmudi ve Hakkari hakimleri yaptıkları tahkikatta Baba Han'ın Tebriz'e yakın bir mesafede olduğu ve İran'ın hilelerine karşı ihtiyatlı olunması gerektiği belirtilmiştir.⁶¹²

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına sadece İran hanları saldırıda bulunmamış bazı dönemlerde İran aşiretleri de İran serhaddine saldırıda bulunmuşlardır. Örneğin 1820 yılında İran aşiretleri Osmanlı hududuna taarruz gerçekleştirmiş, Koroğlu Kalesi'nde ikamet ettikten sonra Kars ve Kağızman civarında yağmalamışlardır. Bayezid, Diyadin

⁶⁰⁹ BOA, HAT, 160/6672.

⁶¹⁰ BOA, HAT, 160/6689-A

⁶¹¹ BOA, HAT, 160/6680-A.

⁶¹² BOA, HAT, 160/6680-B.

ve Malazgirt sancaklarında bulunan köyleri talan etmişlerdir. Ayrıca İran aşiretleri Van Eyaleti dahilinde olan Hakkari nahiyesine iki saat mesafede olan Cari (Çari?) ve İran'la hemhudud olan Erciş kalelerine saldırmış ve çevredeki reayaya zarar vermişlerdir. Merkezi yönetim, Kars Muhafızı Hafız Ali Paşa, Van Muhafızı Sert Mahmud Paşa, Çıldır Valisi Ali Paşa, Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Mehmet Paşa, Muş Sancakbeyi Selim Paşa, Bayezid Sancakbeyi Abdülhamid Paşa'ya gönderdiği emirde İran hududuna aynı şekilde karşılık vermemelerini emretmiştir. Ancak gerekli önlemleri almalarını, gasp edilen mallarının iade edilmemesi ve İran kuvvetlerinin Osmanlı hududuna doğru gelmeleri durumunda büyük bir ordu hazırlayıp karşılık vermelerini istemiştir.⁶¹³

İran kuvvetleri ve aşiretlerinin sınır saldırıları Osmanlı topraklarında büyük zararlara yol açmıştır. Merkezi yönetim, her ne kadar içinde bulunmuş olduğu koşullardan dolayı savaştan kaçınmış olsa da bu saldırılar Osmanlı-İran arasında yeni bir savaşın ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır.

2.7. SON OSMANLI-İRAN SAVAŞINDA BAYEZİD

Osmanlı-İran hududunda sınır sorunları sık sık yaşanmaktaydı. Osmanlı-İran sınırında bulunan valilerin başına buyruk hareket etmeleri ve yerel beylerin, valilerin İran sınırına saldırıda bulunmaları her iki devleti karşı karşıya getirmekteydi. Süleymaniye ve Bağdat'ta artarak devam eden gerginlikler de Osmanlı için büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Süleymaniye ve Bağdat'ta yöneticiler arasındaki güç ve iktidar mücadelelerine İran'ın dahil olması Osmanlı-İran ilişkilerinin daha da kötüleşmesine neden olmaktaydı.⁶¹⁴

19. yüzyılda İran hanlarının sık sık Osmanlı sınırlarını ihlal ettiklerine dair çok sayıda arşiv belgesine rastlanmıştır. 1821 tarihinde İran şahının oğlu Abbas Mirza, Revan serdarı Hüseyin Han ve Seraskeri Hasan Han ile Kürt aşiretleriyle ittifak ederek 30.000-40.000 asker ile serhad bölgesine saldırmıştır. Abbas Mirza Bayezid Kalesi'ni kuşatmış ve kısa süre içerisinde ele geçirmiştir. Bu sırada Erzurum'da tutuklu bulunan Behlül Paşa, Erzurum'dan kaçarak Bayezid'e gelmiştir. Abbas Mirza Bayezid mutasarrıflığını

⁶¹³ BOA, C. DH, 124/6183, s. 1-2.

⁶¹⁴ Uluerler, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri, s. 292-293.

Behlül Paşa'ya vermiş, daha sonra Diyadin ve Toprakkale (Eleşkirt) kalelerini ele geçirmiştir. Eleşkirt mutasarrıflığını da Abdülhamid Paşa'ya verdikten sonra Erzurum'a yönelmiştir. Muş, Malazgirt ve Hınıs kalelerini muhasara etmiştir. Ahalinin malları ve hayvanları yağmalanmıştır. Ayrıca Abbas Mirza Erzurum Eyaleti'nin çoğu sancak ve köylerinde büyük bir yıkım gerçekleştirmiştir. Eyalette bulunan yaklaşık seksen beş kişi (eşraf, ayan, ulema, ağa) merkeze gönderdikleri arzuhalde Abbas Mirza'nın memleketi harabeye çevirdiğini, reayanın mallarını gasp ettiğini ifade ederek merkezin kendilerini "Kızılbaşlar'ın" şerrinden korumalarını istemiştir.⁶¹⁵

Bayezid Sancakbeyi Hasan Paşa, Kürt aşiretleri ile İran serdarlarının Bayezid'te yaptıkları saldırılar hakkında merkezi yönetimi bilgilendirmiştir. Abdülhamid Paşa, Bayezid mutasarrıfı olduğu dönemde Zilan aşiretinden 7.000-8000 kişi yaylak dolayısıyla sancağa gelmişler, bu aşiretler İran serdarlarından aldıkları yardımla Bayezid köylerinde reayanın zahire ve mallarını gasp etmişlerdir. Revan serdarı Hüseyin Han'ın kardeşi ise Eleşkirt Sancağı'nı işgal etmiştir. Hasan Paşa yeterli askeri kuvvet olmadığı için ancak Bayezid Sancağı'nı muhafaza etmiştir. Abbas Mirza 5.000-6.0000 askerle Bayezid'e saldırınca Hasan Paşa askerleriyle birlikte kaleye sığınmıştır.⁶¹⁶ Bayezid Mutasarrıfı Hasan Paşa'nın (1821-1824) kendisine tabi olmasını istemiş, ancak Hasan Paşa bunu kabul etmemiştir. Muhasarada reayadan çok sayıda kimse İran kuvvetlerinin kale suyunu kesmeleri dolayısıyla ölmüş ve bazıları Diyadin Sancağı'na göç etmek zorunda kalmıştır.⁶¹⁷ Abbas Mirza, bazı aşiretlerin kendisiyle ittifak etmesi sonucu 30.000-40.000 kişilik bir ordu ile serhad bölgesine saldırıda bulunarak büyük bir yıkım gerçekleştirmiştir. Abbas Mirza, Bayezid muhasarası için bir kısım asker bıraktıktan sonra Hamur, Diyadin Toprakkale, Malazgirt, Hınıs ve Muş kalelerini vs. yerleri muhasara ederek reayanın malını talan etmiştir.⁶¹⁸ Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'ya gönderdiği tahriratta; Abbas Mirza'nın cihangirlik arzusuyla Bayezid Mutasarrıfı Hasan Paşa'yı azletmek ve yerine Behlül Paşa'yı mutasarrıf yapmak için maiyetine 3.000 asker verdiğini beyan etmiştir.⁶¹⁹

⁶¹⁵ BOA, HAT, 816/37289-D.; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2825.

⁶¹⁶ BOA, HAT, 815/37282-F.

⁶¹⁷ BOA, HAT, 826/37442-C.

⁶¹⁸ BOA, HAT, 826/37442-M.

⁶¹⁹ BOA, HAT, 826/37442-H.

Erzurum Eyaleti'nin büyük bir kısmını zapt eden Abbas Mirza aynı şekilde Van Eyaleti'ni de muhasara etmiş, Bitlis Sancağı'nın olduğu bölgeye kadar gitmiştir. Hoy üzerinden Osmanlı Devleti'nin serhad bölgesine saldıran Şehzade Abbas Mirza, ordusunu iki kola ayırmıştır. Bir kolu Bayezid diğer kolu ise Van üzerine tayin etmiştir. Muş Sancakbeyi Selim Paşa, İran ordusuna karşı koyamamış ve şahın oğluna teslim olmuştur. İran ordusu Adilcevaz ve Ahlat kalelerini muhasara etmiş ancak kaleleri alamamıştır. Sırasıyla köyleri yakıp yıkan İran kuvvetleri Erciş Kalesi'ne yönelmişlerdir. Sancak sakinleri kendi imkanlarıyla kaleyi korumaya çalışmış, ancak lojistik desteğin yeterli olmaması ve Abbas Mirza'nın bizzat Erciş'e hareket etmesinden dolayı kale İran kuvvetlerinin eline geçmiştir. Daha sonra Van Kalesi 45 gün boyunca kuşatılmış ancak bir netice alınamamıştır.⁶²⁰

Bayezid, Diyadin, Eleşkirt kısacası Erzurum Eyaleti'nin büyük bir kısmı ile Muş, Malazgirt ve Erciş İran'ın hâkimiyetine geçti. Savaş sebebi olarak görülen Haydaran aşireti Muş taraflarından Diyarbakir taraflarına göç etti. İran askerleri savaş esnasında serhad bölgesinde birçok yeri yakıp yıkarak Osmanlı reayasından çok sayıda kimseyi esir alıp, reayanın mallarını gasp ettiler. Bayezid Sancağı'nın herhangi bir direniş gösterilmeden İranlılar'ın eline geçmesi, bölgede büyük bir korkuya neden oldu. Bölgede bulunan sancakların bir bir İranlıların hâkimiyetine girmesine sebebiyet verdi.⁶²¹

Osmanlı Devleti, İran'ın serhad bölgesinde kaybettiği yerleri geri almak amacıyla harekete geçti. Diyarbakir Valisi Celaleddin Paşa'nın askerleriyle birlikte Toprakkale'yi kuşatması üzerine Abbas Mirza Tebriz'den hareket edip Osmanlı topraklarına geldi. Abbas Mirza komutasındaki İran birliklerinin taarruzuna karşı Celaleddin Paşa ilk başlarda ciddi başarılar elde etti. Ancak Celaleddin Paşa, Abbas Mirza'nın etrafına topladığı İran aşiretleri ile Osmanlı topraklarındaki Kürt aşiretleri karşısında bozguna uğradı. Ayrıca Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın maiyetindeki 8.000 kişilik askeri kuvvetin Celaleddin Paşa'nın yardımına gitmemesi ve Osmanlı-İran kuvvetleri arasındaki savaşa seyirci kalması Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesinde etkili oldu.

⁶²⁰ BOA, HAT, 816/37294.

⁶²¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2825.

İran ordusunda meydana gelen veba salgını çok sayıda askerin ölümüne neden olunca İran ordusu Osmanlı topraklarından çekildi.⁶²²

2.7.1. Erzurum Antlaşması (28 Temmuz 1823)

Savaşın sonuçsuz kalmasının bazı nedenler etkili oldu. Bir salgın olarak vebanın ortaya çıkması, Rusya'nın ilerleyişi karşısında her iki devletin duyduğu endişe, Mora yarımadasında meydana gelen Yunan İsyanı, İranlı tüccarların Osmanlı Devleti'yle yaptıkları ticaretin tekrar başlaması için devletlerine uyguladıkları baskı gibi sebepler bir barış antlaşmasının yapılmasını zorunlu kıldı.⁶²³

Abbas Mirza, Eleşkirt üzerinden Tebriz'e geri döndükten sonra Şark seraskeri Rauf Paşa ile arasında bazı haberleşmeler gerçekleşti. Yukarıda ifade edilen nedenlerden ötürü iki devlet de bir barış antlaşmasının yapılması taraftarıydı. Anlaşma metninde 1159/1747 yılında Nadir Şah ile yapılan anlaşma esas alınmak isteniyordu. Ancak İran'ın Sipki ve Haydaran aşiretinin kendi tebaaları olduklarını beyan etmesi üzerine görüşmeler uzadı.⁶²⁴Yapılan görüşmeler neticesinde 28 Temmuz 1823 yılında 1747'de Nadir Şah ile yapılan anlaşma esas alınarak Osmanlı-İran arasında Erzurum Antlaşması imzalandı⁶²⁵

Erzurum Antlaşması'na göre,

- Bir devlet başka bir devletin iç işlerine karışmayacak. Bu bağlamda İran, Bağdat taraflarına ve sınır dahilinde bulunan bölgelere saldırmayacaktır. İran, serhad sancak yöneticilerinin atamalarına kesinlikle karışmayacaktır. Aşiretlerin yaylak ve kışlak ile ilgili problemler olduğu taktirde bu sorun Abbas Mirza ile Bağdat valisi arasında çözülecektir.
- Osmanlı topraklarından geçip kutsal topraklara (Mekke-Medine) giden İranlılara iyi muamele edilecek, hiçbir şekilde onlardan kanun dışı hiçbir şey alınmayacaktır. İran tüccarları ödemesi gereken vergileri ödeyecek,

⁶²² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2826.

⁶²³ Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, s. 54.

⁶²⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2880-2881.

⁶²⁵ *Muâhedât Mecmuası*, c. III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 1.

onlardan fazla vergi alınmayacaktır. Aynı durum Osmanlı tüccarları için de geçerli olacaktır.

- İki devlet arasında tartışma konusu olan Haydaran ve Sipki aşiretleri Osmanlı tarafında oldukları sürece İran hudutlarına saldırıda bulunmayacaktır. Sözü edilen aşiretler sınır saldırılarında bulundukları taktirde aşiretlerin hudut tacizlerini önlemek ve onları kontrol altına almak görevi Osmanlı Devleti'ne ait olacaktır. Bu aşiretler saldırılarına devam edecek olursa devlet onları korumayacaktır. Kendi istekleri doğrultusunda İran tarafına geçecek olurlarsa Osmanlı Devleti buna engel olmayacaktır. İran tarafına geçtikten sonra Osmanlı tarafına geçmek isterlerse kesinlikle buna izin verilmeyecektir. Ayrıca İran tarafına geçip Osmanlı hudutlarına saldırıda bulunurlarsa saldırıları durdurma görevi İran kuvvetlerine ait olacaktır.
- Her iki devletten kaçan firariler hiçbir şekilde korunmayacaktır.⁶²⁶

Antlaşmanın metnine bakıldığında aşiretlerin sınır hareketliliği ile ilgili madde iki devlet için büyük önem arz etmiştir. İki devlet de Haydaran ve Sipki aşiretlerinin geçişlerini kontrol etmeye çalışmıştır. Osmanlı-İran arasında sürekli bir hareketlilik içinde olan tüccarların faaliyetleri de güvence altına alınmasına özen gösterilmiştir. Ancak ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere aşiretlerin iki devlet arasında gerçekleştirdiği hareketlilik (göç) pek de kontrol altına alınamamıştır.

2.7.2. İkinci Erzurum Antlaşması (2 Haziran 1847)

Tanzimat'ın Erzurum Eyaleti'nde uygulanmaya çalışıldığı dönemde Osmanlı-İran arasında sınır meseleleriyle ilgili görüşmeler devam etmekteydi. Erzurum'da meydana gelen karışıklıklar neticesinde halk Mirza Taki Han'ın⁶²⁷ (adamlarının küçük bir çocuğa tacizde bulunmaları dolayısıyla) konağına baskın yaptı. Baskın sonucu hem halktan hem de Mirza Taki Han'ın adamlarından çok sayıda kişi öldü. Rusya, İngiltere ve diğer devletler Erzurum'da meydana gelen olayları İstanbul konsolosluklarına bildirdiler. Bu

⁶²⁶ *Muâhedât Mecmuası*, c. III, s. 5.

⁶²⁷ İran'ın önemli devlet adamlarından olan Mirza Taki Han, 1843-1847 yılları arasında "müşîrüddevle" unvanıyla Osmanlı-İran sınır sorunlarını görüşmek için başkanı olduğu bir heyetle Erzurum'a geldi. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Mirza Taki Han", *DİA*, c. 30, İstanbul, 2005, s. 168-169.

devletler Osmanlı-İran sınır arasındaki anlaşmazlıklarını ve Erzurum’da meydana gelen olayı çözmek için arabulucu oldular.⁶²⁸

S. Ateş’ göre, Erzurum’da bulunan müzakereciler 1639’da Kasr-ı Şirin Antlaşma metninde, hududu temel metne göre tespit etmek amacıyla, listelenen yerleri saptamaya çalıştılar. Ancak “hudûd-ı kadîm” olarak ifade edilen eski sınır ile halihazırdaki sınır arasında bulunan farklılık, uzlaşmayı zorlaştırmaktaydı. Bu zorluk, Tahran’ın ve İstanbul’un çatışan hırsları ve sınırda yaşayanların tutucu bağlılıkları tarafından daha da karmaşık hale getirildi. İki yüzyıl süren aralıklı çatışma, rekabet ve güç dengesindeki değişimler, göçler, dönüşümler, çevresel değişimler, hastalıklar ve diğer etkenler, sınır bölgesi dünyasını ve düşünülebilir ya da farz edilen sınırları kalıcı bir biçimde başkalaştırdı.⁶²⁹ Sınırlar dolayısıyla meydana gelen problemler her zaman bölgesel kaynaklı değildi. Mesela Zohab ve Şattü’l-Arab gibi jeostratejik açıdan önemli yerlerin bölünmesi, Osmanlı-İran arasında yapılan görüşmelerde en çok üzerinde durulan meselelerden biriydi. Ancak asıl mesele her iki tarafta meraları bulunan Kürt aşiretlerinin sınır hareketlilikleriydi. Babanlar (Babanzadeler) gibi bölgesel yöneticilerin gözetimi altında bu kabileler otlakçılık vergisini ödedikten sonra mevsimlik göçlerini rutin olarak yapmaktaydı. Ancak birbiriyle paralel ilerleyen sınır oluşturma ve Kürt şeyhlerinin politik olarak zayıflaması, bu dinamiği kökten değiştirdi. Bu durum onları aidiyetlerinin, sadakatlerinin ve bağlılıklarının gereği olarak iki taraftan birini seçmeye zorladı. Görüşmelerde Osmanlı tarafı sınır kabilelerinin tahsisi ve idaresi ile göç eden belirli kabilelerin iadesi konusunda bir anlaşma istedi. İranlılar ise bunun aksine Osmanlı egemenliğine geçmeden önce sınırı çaprazlama çizen Haydaran, Celali, Sipki, Zilan, Camaleddin, Takori, Şemski ve Şikefti gibi tarihsel olarak İranlı Kürt kabilelerinin iadesinden ziyade otlak vergisi ve restorasyon için vergi borçlarını talep etti.⁶³⁰

Osmanlı Devleti ile İran arasında 2 Haziran 1847 Erzurum Antlaşması imzalandı.

⁶²⁸ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s. 275.

⁶²⁹ Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, s. 105.

⁶³⁰ Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, s121-122.

- Zohab Sancağı'nın batı tarafı Osmanlı'ya bırakılırken, doğu tarafı ve Kerend Deresi İran'a bırakıldı. Süleymaniye Sancağı, Osmanlı Devleti'ne bırakılarak İran buraya hiçbir şekilde karışmayacaktı. Ayrıca Muhammere şehri ve iskelesi, Ceziretü'l Hızr (Abadan) ve Şattü'l Arab'ın doğu kısmı İran hakimiyetinde kaldı.
- Taraflar arasında anlaşmaya varılan sınırlar dışında her iki devlet iddia ettikleri arazilerden vaz geçecekti. İki devlet arasında belirlenen sınırları çizmek için her iki taraftan memurlar ve mühendisler tayin edilecekti.
- Osmanlı Devleti, firar eden İran şehzadelerinin Bursa'daki ikametlerine ve İran'a yönelik art niyet ve gizli faaliyetlerine izin vermeyecekti.
- Tüccarlarla ilgili durum 1823 yılında imzalanan Erzurum Antlaşması'na göre olacaktır.
- Mekke ve Medine'ye gitmekte olan İran hacılarına karışılmayacak ve onlardan herhangi bir şey talep edilmeyecekti.
- Serhad bölgesinde bulunan aşiretlerin sınır tacizlerine karşı gerekli önlemler alınacaktır. Her iki devlet de aşiretlerin sınır ihlaline karşı hududa asker yerleştirecekti. Hangi devlete bağlı oldukları bilinmeyen aşiretlere bir sefere mahsus her iki devletten birini, Osmanlı veya İran, seçme hakkı verilecekti.⁶³²

Dolayısıyla, Osmanlı-İran hududu kendine has konumundan dolayı sürekli dinamik bir özelliğe sahip olmuştur. Sınırdaki bulunan aşiretlerin hareketliliği her iki devlete de derin bir aidiyet duygusunu geliştirmemiştir. Osmanlı-İran sınırları arasında geçiş yapan bu aşiretlerin kendi tebaaları olmaları yönünde politika izlemiştir.

2.8. RUSLAR'IN OSMANLI SERHADDİNE SALDIRISI

Rusya, kuruluş döneminde bir knezlik iken 18. yüzyılda büyük bir imparatorluk haline geldi. Tarihi süreç içerisinde Karadeniz'in kuzeyinde yayılma gösterdiği gibi Kafkaslar'da da ilerleme sağlıyordu. Osmanlı Devleti, Alman İmparatorluğu, Venedik, Polonya ve Rusya (1683-1699) 16 yıl süren savaşlarda büyük topraklar kaybetti. Osmanlı kaybettiği toprakları alabilmek için 1711'de Rusya, 1715-1718 yılları arasında

⁶³² *Muâhedât Mecmuası*, c. III, s. 5-8.

Venedik ile Alman İmparatorluğuyla savaşa girişti. Osmanlılar 1711 Prut Savaşı'nda kuzeyde yayılmacı faaliyetler gösteren Ruslar'ı yendi, Ruslar bu yenilgiden sonra dikkatlerini Hazar Denizi ve Güney Kafkasya'ya yöneltti.⁶³³

Ruslar, 1721'de Büyük Kuzey Savaşı'yla birlikte Baltık bölgesine yerleşmiştir. Osmanlı, 1738 yılında Orşova'da Ruslar'a karşı zafer elde etmiş, 1739 Belgrad Antlaşması'yla birlikte Belgrad'ı, Eski Orşova'yı ve Adakale'yi ele geçirmiştir. Ancak Karadeniz'in kuzeyindeki Azak'ın Belgrad Antlaşması ile Ruslar'ın eline geçmesi onlara büyük bir avantaj sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Ruslar'ın kuzeyde gösterdikleri yayılmacılık ve Polonya ile Batı Ukrayna'yı işgal edeceği endişesinden dolayı 1768 yılında Ruslar'a savaş açmıştır.⁶³⁴

19. yüzyılın başlarında Gürcistan'ın, Gence, Karabağ ve Şeki hanlıklarının Ruslar'ın eline geçmesi ile birlikte Ruslar'ın sınırları Kafkas dağlarının ana sırtlarına kadar genişlemiştir. Kafkaslar'ın büyük bir kısmının Ruslar tarafından ele geçirilmesi sonrasında sınırlar, İran'ın Azerbaycan taşrası ve Erivan Hanlığı; Osmanlı Devleti'nin Kars ve Ahıska sancaklarına kadar uzanmıştır. Ruslar'ın bu faaliyetleri artık Kafkasya'da kalıcı olduklarını gelmiştir.⁶³⁵

Averyanov'a⁶³⁶ göre, Ruslar 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına yoğun bir şekilde saldırmıştır. 1805 yılındaki vebadan dolayı Ruslar birliklerini Bakbak'a geri çekmiş, dönüş yolunda tüm Kürt yerleşim yerlerini yakıp yıkmış, ahaliyi kılıçtan geçirmiştir. Buna karşın Kürt aşiretleri Ruslar'a yönelik saldırıda bulunmuş, ancak Ruslar'ın kullandıkları toplar sayesinde geri püskürtülmüştür. 1806'da Kont Tsitsianov'un öldürülmesinden sonra Kürtler, Rus topraklarında tekrar yağma faaliyetlerine başlamıştır. Ruslar, Kürt birliklerine bazı vaatlerde bulunarak kendi taraflarına çekmek için çalışmış, ancak bu uzlaşma kısa süreli olmuştur. Osmanlı-İran ilişkileri zayıf olduğundan aşiretler her iki devletin sınırlarını kurallarını ihlal etmiş, bu durum hem Osmanlı'yı hem de İran'ı endişelendirmiştir. Osmanlı ile İran

⁶³³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 172.

⁶³⁴ Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri 1700-1870*, s. 92-135.

⁶³⁵ Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 21.

⁶³⁶ Rus ordusunda yüzbaşı olan P. İ. Averyanov, Kafkas Askeri Dairesi Kurmay Başkanı N. N. Belyavskiy'nin görevlendirmesiyle Rusya'nın Kafkasya politikalarında Kürtlerin rolü hakkında bazı raporlar kaleme aldı. Averyanov'un *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)* adlı eseri Rusya'da 1910 yılında basıldı. Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 13-14.

topraklarındaki aşiretlerin sınır bölgelerine saldırımları sonucu yerleşik reaya zarar görmüştür.⁶³⁷

1828 yılında İran Azerbaycanı'nın ele geçirilmesi ve Ermeni vilayetinin kurulması (1830) Rusya'nın bölgenin büyük bir gücü olduğunu göstermekteydi.⁶³⁸ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bayezid'in sosyal yapısında büyük değişikliklerin meydana gelmesine neden oldu, sancak, büyük bir nüfus kaybına uğradı. Buradaki Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu başka yerlere göç etmek zorunda kaldı, sadece gayr-ı müslim kesim şehirde yaşamaya devam etti. Onlar da bölgedeki Kürt aşiretlerinin saldırılarından dolayı huzursuz olarak Revan sınırında kışı geçirdi, ortam müsait olduktan sonra Bayezid'e geri dönmek istediklerini bildirdiler. Bayezid Sancağı savaşın meydana getirdiği tahribat neticesinde büyük zarar gördü. Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa Babıali'ye gönderdiği mektupta Bayezid ahalisinin etrafa dağıldığını, Eleşkirt'te 120 hane dışında kimsenin kalmadığını, Şelve'de kimsenin kalmadığını, her tarafın harap bir vaziyette olduğunu, Diyadin'de beş on hane dışında başka kimsenin kalmadığını ve Bayezid çukurunun ise tamamen terk edildiğini bildirmekteydi.⁶³⁹

1833-1843 yılları arasında Anadolu topraklarının büyük bir kısmını gezen Charles Texier'in geçtiği güzergâhlardan birisi de Bayezid Sancağı idi. Texier, Bayezid Kalesi'ne çıktığı zaman “insanın hüznü ve dehşete kapıldığını dile getirmekteydi. Ruslar'ın Bayezid'i top atışlarıyla kolay bir şekilde ele geçirdiğini, Osmanlı-Rus savaşı sonrasında sarayın aşağı mahallelerinin ortadan kalktığını ve insan yaşantısından izler kalmadığını ifade etmektedir.⁶⁴⁰

Savaşın meydana getirdiği yıkımın Bayezid Sancağı'ndaki demografik yapı üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Daha önceki bölümlerde ifade edildiği üzere aşiretlerin birbirleriyle veya yerel beylerle mücadeleleri de sancakta bulunan reaya üzerinde olumsuz neticeler meydana getirmiş, halkın bulunduğu yerleri terk etmesine neden olmuştur. Bu durum, şehri terk eden halkın büyük zorluklar çekmesine ve hayatlarının büyük bir sefalet içerisinde geçmesine sebebiyet vermiştir.

⁶³⁷ Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 35-36.

⁶³⁸ Kemal Beydilli, “Rusya”, *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, s. 256.

⁶³⁹ Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 86-87.

⁶⁴⁰ Charles Texier, *Description de L'arménie, La Perse et La Mésopotamie*, Typographie de Firman Didot Frères, Libraires, Imprimeurs de L'institut, Paris, 1842, s. 130-131.

19. yüzyılın ilk yarısında Van, Muş ve Bayezid'in kuzey kesimlerinde yaşayan göçebe Kürt aşiretleri bazen Osmanlı tarafına geçmek zorunda kalıyorlardı. Fakat Kürt aşiretlerinin Osmanlı tarafında yer almaları uzun sürmemekte ve mevcut koşullara göre hareket etmeleri söz konusuydu. Tuğgeneral Uşakov göre, Kürtlerin Türklere nazaran daha itaatli olduğu; bu durumdaki Kürtler Bayezid'de 230, Van Eyaleti'nde 6.200, Muş sancağında 4.500 hane olmak üzere toplam 11.300 haneden meydana gelmektedir.⁶⁴¹

İkinci bölüm özetlenecek olunursa Geçiş noktasında bulunan Bayezid Sancağı, gerek Osmanlı-Rus gerekse Osmanlı-İran arasındaki aşiretlerden veya sınırlardan dolayı anlaşmazlıklar yaşamıştır. Aşiretlerden bazılarının göçebe olmasından dolayı adı geçen devletler arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. Çünkü hem Rusya ile İran hem de Merkezi yönetim sınırında bulunan Kürt aşiretlerini kendi taraflarında tutmaya çalışmışlardır. Büyük devletler arasında kalan aşiretler mevcut duruma bakarak politika belirlemişlerdir. Mesela, Erivan birliklerinin taarruzu sırasında Bayezid'i terk etmiş olan 300 hanelik Yezidi topluluğu 1828'de Bayezid'in ele geçirilmesi sonucu Ruslar'a bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁶⁴²

Bayezid Kalesi, Osmanlı taşrasının uç noktasında ve Osmanlı-İran sınırlarının geçiş güzergahında bulunması nedeniyle sık sık saldırılara uğramaktaydı. İran saldırıları, yerel beylerin birbirleriyle olan mücadeleleri neticesinde meydana gelen tahribatlar ve doğal koşullar vb. olaylar kale tamiratını zorunlu kılmaktaydı. Osmanlı Devleti, çatışmalı bir bölgede yer alan Bayezid Kalesi'ne Erzurum'dan cephane takviye etmekle birlikte bazı toplar, işlevlerini yitirdiklerinden dolayı pek kullanışlı değildi. Devletin ileri bir karakolu görevi gören Bayezid, Osmanlı Devleti'nin serhad bölgesi için büyük önem arz etmekteydi.

Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı ordusunun temel problemlerinden biri askerlerin iâşe problemi idi. Çünkü Osmanlı ordusu gibi büyük bir ordunun zahiresinin taşınması hem fiziki koşullardan hem de maddi açıdan büyük bir zorluk teşkil etmekteydi. Devlet iâşe sorununu savaşın yapıldığı yere yakın yerlerden tedarik etmek amacıyla çözmeye çalışıyordu. Bu çerçevede Osmanlı sefer lojistiğinde Bayezid, askerin iâşesi ve iâşenin taşınması için nakliye araçları konularında katkı sağlamaktaydı.

⁶⁴¹ Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 55.

⁶⁴² Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 59.

Bayezid sancak beyleri iki devlet arasında meydana gelen savaşlarda muharip kuvvet takviyesi yapmaktaydı. Devlet savaş dönemlerinde yerel beylere emir gönderiyor, yerel beyler de mahiyetindeki adamlarla birlikte savaşa katılıyordu. Ancak bazı dönemlerde sancak beyleri bazı gerekçeler göstererek savaşa katılmak istemiyorlardı. Devlet gösterilen gerekçelerin kabul edilmeyeceğini, kendilerinden önceki sancak beylerinin sefere katılmak konusunda tereddüt yaşamadıklarını ve devlete mutlak anlamda sadakat gösterdiklerini ifade etmekteydi.

Bayezid geçiş güzergâhında yer aldığından iki devlet arasında yapılan ticarete önemli bir yer teşkil etmiştir. İran'dan gelen mallar Bayezid'den geçerek Erzurum'a oradan da Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerine aktarılmıştır. Doğu Anadolu'da Erzurum gümrüğü İran'dan gelen tüccarların mallarından önemli gelir kaynağı elde etmiştir. Ancak İran tüccarları bazı dönemlerde gümrük vergisi vermemek için Erzurum gümrüğüne uğramamaya çalışmıştır. Devlet görevlileri gümrük gelirlerinde meydana gelen azalmayı merkeze bildirmiştir. Merkezi yönetim, İran'dan gelen tüccarların Erzurum güzergâhından başka bir güzergah kullanmaması için gerekli önlemlerin alınmasını emretmiştir.

18. yüzyıldan sonra Rusya'nın Kafkaslar'da etkin bir politika izlemesi Osmanlı Devleti'nin serhad bölgesi için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Ruslar, 19. yüzyılın ilk yarısında Doğu Anadolu'ya saldırmış, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'yu işgal etmiştir. Bu dönemde Ruslar'ın Bayezid Sancağı'nı işkâl etmesi neticesinde sancakta büyük tahribatlar meydana gelmiştir.

III. BÖLÜM: BAYEZİD SANCAĞI'NDA AŞİRET, GÖÇ VE REKABET

Osmanlı Devleti'nin taşra demografisini oluşturan önemli topluluklardan birisi aşiretlerdir. Özellikle Osmanlı-İran serhaddinde yaşayan aşiretlerin meydana getirdiği sınır hareketliliği iki ülke arasında siyasi, askerî ve ekonomik krizleri beraberinde getirmiştir. İran topraklarından gelen göçebe aşiretler ile Bayezid dahilinde bulunan aşiretler ve yerleşik reaya arasında zaman zaman çatışmalar meydana gelmiştir. Bu bölümde devlet-aşiret, yerel beyler-aşiret ve reaya-aşiret arasındaki münasebetler ele alınacaktır.

3.1. OSMANLI'DA DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİ

Osmanlı Devleti, reayayı hükümdarın otoritesini temsil eden yöneticilerden korumak amacıyla 16. yüzyılın ortalarından itibaren “adaletname” denilen fermanlar çıkarmıştır. Padişah, bu adaletnamelerle devlet görevlilerinin vergi yolsuzluğunu önlemek, kadıların görevlerini kötüye kullanmasının önüne geçmek suretiyle devletin otoritesini taşrada egemen kılmaya ve böylece toplumda istikrarı sağlamaya çalışmıştır.⁶⁴³

Adaletnameler ilk olarak 1595 yılında III. Mehmed'in padişahlığı döneminde ortaya çıkmıştır. Devlet, içinde bulunduğu kargaşayı ve yaygın hale gelen yolsuzlukları engellemek için yerel idarecileri sert bir dille uyarmıştır. Adaletnamelerde beylerbeyleri, vezirler, voyvodalar, sancak beyleri, subaşılar, vakıf idarecileri, köylerdeki kâhyalar, vergi toplayan eminler ve mültezimlerle kadı naiplerinin görevlerini suiistimal ettikleri ve reayaya zulmettikleri belirtilmiştir.⁶⁴⁴ Ayrıca vilayetin güvenliğinden sorumlu olan sancak beyleri ve subaşıların kanun dışı kişilerle ortak hareket ettikleri, vilayetlerdeki kapıkullarının kişilerin köy ve kasabalardaki reayayı soydukları belirtilmiştir.⁶⁴⁵ Bu durumun bazı önemli nedenleri vardı. 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin otoritesi artık hem başkentte hem de taşrada önemli ölçüde azalmış ve yönetim erkinde bir iktidar boşluğu meydana gelmişti. Savaş teknolojisindeki gelişmeler sipahi ordusunun etkinliğini azaltmış ve yeniçerilerin

⁶⁴³ Abdulkadir Özcan, “Osmanlı Siyasetnamelerinde Reaya Hukuku”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1992, s. 101.

⁶⁴⁴ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c. I, s. 324.

⁶⁴⁵ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, c. I, s. 324-325.

sayısını gittikçe artırmıştı. Osmanlı Devleti, Batı’da Avusturya ve Venedik’le, Doğu’da İran’la yapılan savaşlarda kırsal alanlardaki reayayı silahlandırarak asker ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla cepheye sürmüştür.⁶⁴⁶

16. yüzyıldan itibaren imparatorlukta meydana gelen kurumsal sorunlar, Osmanlı devlet adamları tarafından fark edilmiş ve 17. yüzyılda *kânûn-ı kadîme* geri dönmek gerektiği belirtilmiştir. Osmanlı devlet adamları devletin yapısında meydana gelen değişimleri klasik devir Osmanlı devlet ve toplum anlayışı ile yorumlamaya çalışmış, “nizam-ı âlem”in bozulması olarak algıladıkları değişimleri düzeltmeye yönelik ıslahat layihaları kaleme almışlardır.⁶⁴⁷ 17. yüzyılda yazılan Kitab-ı Müstetab (Anonim), Koçi Bey Risalesi (Koçi Bey ö. 1648), Usulü’l-Hikem fi Nizami’l Âlem (Hasan Kâfi el- Akhisari ö. 1616), Nüşatü’s Selatin (Gelibolulu Mustafa Âli ö. 1600), Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi, bunlardan bir kaçıdır. Ayrıca 17. yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşan Celali İsyanları, beraberinde ciddi sosyoekonomik krizler meydana getirmekteydi. Bu dönemde meydana gelen Celali isyanları, kıtlıklar, savaşlar, tımar sisteminin bozulması ve sarayın iktidara müdahaleleri vb. durumlar devleti zor durumda bırakmaktaydı.⁶⁴⁸ Koçi Bey, Risalesi’nde 17. yüzyılda reyanın içinde bulunduğu durumun pek iç acıcı olmadığını ifade etmektedir. Koçi Bey, reyanın bu durumundan devlet görevlilerinin sorumlu olduğunu, eğer ülkede adalet ve düzenin olması isteniyorsa bunun ancak reayayı korumakla mümkün olabileceğini dile getirmektedir.⁶⁴⁹ Koçi Bey Risalesi gibi kaynaklar dönemin reayası ve devlet görevlilerinin vazifelerinde yaptıkları suiistimalleri anlamak açısından önemlidir.

1613 yılında aşiretlerin yer değiştirmeleri Osmanlı kırsal kesimin üzerinde yıkıcı izler bırakmıştır. Doğu ve Orta Anadolu ile Suriye’nin büyük bir kesiminde otlakları terk edip yeni topraklara yönelen konargöçerler önlerine çıkan köyleri harap edip tarlaları kullanılmaz hale getirmişlerdir.⁶⁵⁰ Yaz ve kış mevsimlerinde toplu olarak yer değiştiren aşiretler gittikleri yerlerdeki ahaliye büyük sıkıntılar vermişlerdir. Devletin kendilerine

⁶⁴⁶ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s. 141.

⁶⁴⁷ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumlar*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 61.

⁶⁴⁸ Mustafa Akdağ, “Tımar Sisteminin Bozulması”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/4, Ankara, 1945, s. 419-431.; Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlıda “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumlar*, s. 18-22.

⁶⁴⁹ *Koçi Bey Risalesi*, s. 63.

⁶⁵⁰ Sam White, *Osmanlı’da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa/Tarih, İstanbul, 2013, s. 324.

gösterdiği bölgelere ikamet etmeyerek farklı yerlere göç etmiş ve buralarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aşiretlerin iskânı meselesi ve göçebelikten kaynaklanan hareketlilik sonucu yerleşik ahaliye verdikleri zarar daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir.⁶⁵¹

Devlet, yerel beylere idari anlamda ihtiyaç duyduğu için merkezi yönetimin kurallarına itaat etmedikleri halde kimi dönemlerde onları yönetimde tutmaya devam etmiştir. Devlete itaatsizlik ve görevlerinde yaptıkları suiistimallerden dolayı yerel idarecileri yönetimden tamamen uzaklaştıramamıştır. Zira Osmanlı Devleti, 17. yüzyıldan sonra sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda büyük problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Devletin bu dönemde Celali isyanları, İran savaşları, sarayın yönetime aktif olarak katılması gibi ciddi sorunlarla uğraşmıştır. Merkezi yönetim bu sorunların üstesinden gelmeye çalışmış ve bölgeyi bu yerel beyler aracılığıyla kontrol altında tutmak istemiş ve reayanın durumunu iyileştirmeye yönelik bir çaba içerisinde bulunmuştur.

Osmanlı devlet adamları yukarıda ifade edildiği gibi 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında devlet kurumlarında meydana gelen aksaklıkları gidermek amacıyla çeşitli risale veya yazılar hazırlamaya devam etmişlerdir. *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi* risalesini de bu minvalde değerlendirmek mümkündür.

Eserin birinci bölümde vezirlerle *kânûn-ı kadîm*, ikinci bölümünde yeniçerilerin artan sayıları üzerinde durulmuştur. Eserin dördüncü bölümünde “ümerâ-i ekrâd” hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Risalede Osmanlı üst bürokrasisinin baskıları neticesinde güçlerini yitiren beylerin tekrar eski durumlarına döndürülmeleri, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde uygulanan politikalara dönüş yapılması gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵² Önceki dönemlerde yerel beyler bulundukları yerleri imtiyazlı olarak yönetmiş ve İran’a karşı Osmanlı Devleti’ni desteklemişlerdir. Ancak 17. yüzyılda eyalet valilerinin yerel beylere müdahaleleri ve devletin onları ihmal etmesi Osmanlı Devleti’nin serhad sınırındaki hâkimiyetini olumsuz etkilemiştir. Merkezi yönetim ile yerel yöneticiler arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan en fazla reaya zarar görmüştür. Devlet yerel bir yöneticiyi azlettiği zaman, yerel yönetici eski konumunu tekrar elde etmek için çevresine topladığı kimselerle reayayı baskı altına almış ve devlet mülkiyetine zarar vermiştir. Reaya, yerleşim yerinde meydana gelen

⁶⁵¹ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 95.

⁶⁵² *Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi*, s. 27-38.; Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, s. 84-90.

iktidar ve güç mücadelesi sonucunda mağduriyetlerini merkeze gönderdikleri dilekçelerle dile getirmiştir. Ayrıca reaya daha fazla zarar görmemek için başka yerlere göç etmiştir. Örneğin, 1131/1719 yılında Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa ile eski mutasarrıf arasında iktidar mücadelesinde çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş ve reayadan bazılarının malları yağmalanmıştır. Devlet, Osman Bey'in cezalandırılması için Van ve Erzurum valilerine emir göndermiştir.⁶⁵³ Reayanın bulundukları yerleri terk etmesi sadece yerel beylerin baskıcı yönetimlerinden kaynaklanmamış, aynı zamanda devlet tarafından daha önce savaş dönemlerinde alınan olağanüstü vergilerin 17. yüzyıldan itibaren olağan hale gelmesi de etkili olmuştur. Bundan dolayı reayanın dönem dönem bu tür vergilerden kaynaklı olarak devlet adamlarından şikâyetçi olmuşlardır.

3.2. BAYEZİD SANCAĞI'NDA AŞİRETLER

Aşiretlerle ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında zaman aşiretin net bir tanımının yapıldığı söylenemez. İbn Haldun asabiyet kavramı ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Zira her insan kendi asabesinden ve nesebinden olan kesimlerin imdadına koşmaya daha çok önem verir. Aşiretler güçlü bağları olan ve birlikteliği oluşturan yapılardır*”.⁶⁵⁴

Osmanlı toplumu, yaşam tarzı bakımından iki ana kısma ayrılmaktadır. Bunlardan biri toplumun önemli bir kısmını oluşturan yerleşikler diğeri ise göçebelerdir. Yerleşikler, şehir ve kasaba merkezleri ile kırsal kesimde köy olarak adlandırılan köylerde ikamet etmekteydiler.⁶⁵⁵ Aşiretler sadece göçebe veya yerleşik olarak sınıflandırılmamaktadır. Bunlar sosyopolitik yapılarına göre de değerlendirilmektedir. *İl* ya da *ulus* adı altında gruplandırılan konargöçerler boy (aşiret), oymak (cemaat) ve oba (mahalle) gibi kısımlara ayrılmaktaydı. Boy ve oymakların başında bir bey bulunmaktaydı. Bir boy beyinin tayin esası o boyu meydan getiren grupların başında yer alan kethüda veya ihtiyarların görüşleri sonrasında merkezi yönetimin onayına dayanmaktaydı. Bu bağlamda devlet seçilen kişiye atandığına dair berat vermekteydi. Ancak bazı bölgelerde bu kuralın geçerli olmadığı görülmektedir. Örneğin Rişvan gibi bazı aşiretler boy beyliğinin beratı ile değil, boy beyini meydana getiren kimseler (kethüda,

⁶⁵³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 129, s. 16, hk. 68.; s. 163, hk. 607.

⁶⁵⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Akdağ, c. I, 7. Baskı, İstanbul, 2011, s. 234-235.

⁶⁵⁵ Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, s. 185.

ihtiyar/aksakallı, etkin şahsiyetler) tarafından seçilmekteydi. Kethüdalar ise sosyal ve idari bakımdan tabi oldukları boy beyi tarafından tayin edilmekteydi.⁶⁵⁶

Göçebeler, benimsedikleri yaşam tarzlarına göre bölge veya şehirler arasında yaylak ve kışlak mekânları arasında mevsimsel bir hareketlilik içindeydiler. Erzurum yaylalarından, Fırat Nehri'nin doğduğu yerlere kadarki bölgelere yaylak için gelen bir oymak, kışlak için Suriye çöllerine kadar gidebilmekteydi.⁶⁵⁷ Bu oymaklardan bazıları on binlerce bazıları yüzbinlerce koyuna sahipti.⁶⁵⁸

Kürt aşiretleri için kullanılan aşiret (tribe), klan, sülale (lineage) gibi ifadeler onların toplumsal yaşantılarını tam olarak açıklayamamaktadır. Bu bağlamda “Hoz”, “bavık”, “mal” “desta” (serhad bölgesinde kullanılmakta) gibi küçük birimleri kapsayan ifadeler de rastlanılmaktadır. “Mal” veya “desta” ifadeleri aynı babanın soyundan gelen bir aileyi ifade etmektedir. Mal veya desta 20-100 veya daha fazla aileyi kapsayabilir. Aşiretin bünyesinde yer alan kabilelerin hepsi aynı babanın soyundan gelmemekle birlikte daha çok politik ve dayanışma kültüründen doğan bir birliktelikleri söz konusudur. “Bavık”, “mal” veya “desta” aşiretin en küçük birimi oluşturmaktadır. Aşiret, kabile ve sülale reisleri için *ağa* tabiri kullanılmaktadır. Her sülalede ağanın danıştığı ve onun yerine geçecek olanı seçen yaşlılar (*ru spî* aksakallı/aksakallılar) bulunmaktaydı. Ancak asıl politik güç ağanın kendisiydi.⁶⁵⁹

Aşiretlerde, reislerinin ölümünden sonra aşiretlerin ileri gelenleri tarafından bir halef belirlenirdi. İleri gelenlerin/yaşlıların/aksakallıların aşirete bir danışma kurulu görevi gördüğünü söylemek mümkündür. Seçilen kişi genellikle ölen reisin amcası, kardeşi, kuzeni veya diğer akrabalarının arasından seçilirdi. Aşiret ağası olan kişi genellikle ailenin en nüfuzlu, cesaretli ve muhakeme yeteneği en güçlü bireyi olurdu. Seçilen kişiye aşiretin idari meseleleri devredilmesine rağmen bu kişinin sınırsız güce sahip olduğu söylenemez. Belki onun izni olmadan işlerin yapılmadığı söylenebilir. Aşiretler arasında bir olay meydana geldiğinde aşiretlerin ihtiyar heyeti bir araya gelerek olayın

⁶⁵⁶ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İşkânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 14-15.; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İşkân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 21.

⁶⁵⁷ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İşkânı*, s. 12.

⁶⁵⁸ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İşkânı*, s. 21.

⁶⁵⁹ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 98-132.

nasıl çözüleceği konusunda müzakereler yapardı.⁶⁶⁰ Aşiretlerde sadece bir lider bulunmamaktaydı, aynı zamanda büyük aşiretin bünyesinde bulunan kolların her birisinin başında bir ağa bulunmaktaydı. Ancak aşiretin bütün kollarına liderlik eden yönetici aile bulunmaktaydı. Örneğin 18. yüzyılın son çeyreğinde Haydaran aşiretinin oymakları olan Ademi, Hemdki, Asi gibi aşiretlerinin hepsini Muhammed Şerif ailesi olarak bilinen seçkin bir aile yönetmekteydi.⁶⁶¹

Aşiretler arasında meydana gelen çatışmalar, kan davaları kolay bir şekilde çözülemezdi. Ancak etkili bir kişi veya kişilerin araya girmesiyle çatışmalar durdurulabilmekteydi.⁶⁶² Tarikat şeyhleri, bölgede halk üzerinde büyük etkiye sahiptiler. Şeyhler, çoğu zaman aşiretler arası anlaşmazlık ve kan davalarının başarılı bir şekilde sonuçlanmasında önemli rol oynuyorlardı. Şeyhler özellikle de 19. yüzyılda bölgede önemli politik bir unsur haline gelmişlerdir. Bu durumun temel nedeni Osmanlı Devleti'nin bölgeyi merkezileştirerek yerel beylerin nüfuz ve güçlerini zayıflatma politikası olarak görülmektedir.⁶⁶³ Örneğin, aşiretler arasında kan davaları sık sık görülüyordu. Bayezid ve çevre sancaklardaki aşiretler kan davalarını Erzurum Eyaleti'ne bildirmekle birlikte gerçek adaletin kendi aşiretlerinden kaç kişi öldürülmüşse karşı taraftan o kadar kişinin öldürmesiyle gerçekleşeceğine inanıyorlardı.⁶⁶⁴

Doğal olarak en çok tanınan kabile grupları güçlü hanedanlar tarafından yönetilir ve büyük konfederasyonlar şeklinde teşekkül edilirdi.⁶⁶⁵ Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'nun konargöçer aşiretlerini iki büyük konfederasyon şeklinde örgütlenmekteydi. Genellikle Türkmenleri Boz-Ulus'ta, Kürtleri de Kara-Ulus'ta toplamaktaydı.⁶⁶⁶ Bisyan, Zilan ve Bociyan gibi aşiretler, Süleymani emirlerine bağlı olarak Silvan ve Kulp bölgesinde yaşamaktaydılar. 16. yüzyılın sonlarına doğru

⁶⁶⁰ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 145.

⁶⁶¹ Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The HaydaranTribe and the Empire, 1820-1929*, s. 23, 62.

⁶⁶² Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 112.

⁶⁶³ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 113-14.

⁶⁶⁴ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 145.

⁶⁶⁵ Jhon E. Woods, *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, 325-344.

⁶⁶⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, s. 73.

Bayezid'e gelen Bisyan aşiretinin sonraki yüzyıllarda (19. yüzyılda) varlığını kaybettiği görülmektedir.⁶⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde bulunan aşiretlerden faydalandığını söylemek mümkündür. Yavuz Sultan Selim ile Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethedilmesiyle birlikte buralarda yaşayan aşiretler de Osmanlı egemenliğine girmişlerdir. Osmanlı Devleti, Irak vilayetlerinde bulunan aşiretlere karşı tedbirli davranmış ve Kuzey Irak, Kuzeydoğu Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmındaki aşiret liderleri devlete vergi vererek savaş dönemlerinde Osmanlı ordusuyla birlikte savaşa katılmışlardır.⁶⁶⁸

Aşiretler süreklilik arz eden ve tarihsel olarak uzun bir geçmişe sahip olan topluluklardır. Fakat bunu bütün aşiret toplulukları için söylemek mümkün değildir. Bu sosyal örgütlenmelerin birliği ve sürekliliği kümede kendilerine bağımlı olan diğer aşiretlerin güvenliğini sağlama ve kaynaklarını kullanabilme becerisine bağlıydı. Komşu aşiretler otlakların, çiftlik arazilerinin ve ticaret yollarının denetimi için taraftarları adına sürekli bir rekabet halindedirler ve kendilerine müdahale eden ortak düşmanlarına karşı geçici ittifaklar kurmaktan çekinmiyorlardı.⁶⁶⁹

Örgütlü bir yapı olan aşiretler, çoğu zaman vergi mükellefi olmaktan kaçınmakta ve yerleşik ahaliyle çatışmaktaydı. Osmanlı Devleti'ndeki göçebe aşiretlerin örgütlülüğü, kendilerine has üretim tarzları ve devletin onları denetim altına alma durumundan kaynaklanmaktaydı. Devlet aşiretleri iskân etmeye çalışıyor, göçebeler ise devletin kontrolü altına girmekten kaçınıyordu. Bu bağlamda sürülerin mevsimlik hareketleri, otlaklara giden yollar ve bu yolların güzergâhında bulunan bağ, bahçe ve tarlaların zarar görmesi göçebeler ve yerleşik ahaliyi karşı karşıya getirmekteydi.⁶⁷⁰

Göçebe aşiretler, hareketli bir yapıya sahip olduklarından dolayı sürekli yer değiştirmekteydi. Bu bağlamda Bayezid Sancağı'na gelen aşiretlerin Diyarbakir'den göç ettiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Diyarbakir dolaylarından göç ederek Osmanlı-İran sınırına gelen Bisyan, Bociyan aşiretleri Süleymani aşiretlerden olduğu

⁶⁶⁷ Şeref Han Bitlisî, *Şerefnâme*, c. I, s. 308.

⁶⁶⁸ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 225.

⁶⁶⁹ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitapevi, Ankara, 2004, s. 221.

⁶⁷⁰ Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet*, s. 118.

gibi Haydaran aşiretinin de Süleymani aşiretlerinden olduğunu arşiv kayıtlarında görmek mümkündür. Behlül Paşa, Erzurum'da bulunan Bayezid müftüsüne gönderdiği şukkada Haydaran aşireti için “*aşair-i Silivi*” (Meyyafarkin) ifadesini kullanmaktadır.⁶⁷¹

Başka bir arşiv belgesinde uzun bir süredir Muş, Malazgirt ve Erciş taraflarında bulunan Haydaran aşiretinin hangi ülkenin (Osmanlı-İran) tebaası olduğu tartışma konusu oldu. Problemin temel kaynağı bu aşiretin Muş, Malazgirt, Erciş ve Bayezid taraflarına gelmeden önce Hoy, Revan ve Çores gibi yerlerde yaşadıkları, bu nedenle de tekrar İran'a geri gönderilmeleri konusu tartışmaya yol açtı. Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'ya gönderdiği tahriratta Revan serdarı ile Hoy hanının beyanlarının doğru olmadığını belirtti. Selim Paşa, Haydaran aşiretinin aslen Diyarbakir'in Meyyafarkin (Silvan) Sancağı'nda sakin ve Haremeyn-i Şerifeyn'e tabi Şikaki aşiretinin oymağı olduğunu ve daha sonra bulundukları yerleri terk ederek Muş, Malazgirt ve Erciş taraflarına geldiklerini belirtmekteydi.⁶⁷²

Zilan ve Heydaran gibi aşiretler Diyarbakir Eyaleti'nde başka yerlere göç ettiler. Bu aşiretlerin çok sayıda oymaklara sahip oldukları bilinmektedir. Örneğin Bahadinyan Oymağı, Belegan Oymağı, Devlet Beği Oymağı, Kelturan Oymağı, Haydaran Oymağı, Milvan Oymağı, Rahigan Oymağı Zilan aşiretinin bazı oymaklarındandı.⁶⁷³ Cevdet Türkay, Zilan aşiretinin yerleşim yerlerinin Kars, Bayezid, Çermük, Erzurum, Çıldır ve Rakka sancakları, Savur ve Mardin kazaları olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷⁴

Ziya Gökalp, Kürt aşiretlerini Kurmanc, Zaza, Soran, Goran ve Lur olarak beş kısımda incelemektedir. Ahmed-i Hanî'nin Mem û Zin adlı eserine dayandırdığı Kurmanc lehçelerinin Bohti, Mamedî ve Silivî lehçelerinden oluştuğunu ifade etmektedir. Zil olarak adlandırılan Silivîler Diyarbakir'in Meyyafarkin (Silvan) bölgesinde bulunmaktaydılar. Süreç içerisinde sayıları arttığından ve dağlara ovalara dağıldılar.⁶⁷⁵

Şeref Han Bitlisî “Şerefnâme” adlı eserinde bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Şeref Han, Silivânî aşiretlerin sekiz gruptan meydana geldiğini ve bunların

⁶⁷¹ BOA, HAT, 825/37413-H.

⁶⁷² BOA, HAT, 1314/51256.; Şani-zade, Şani-zade Tarihi, c. II, 2008, s. 1000.

⁶⁷³ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, c. I-V, s. 218, 323, 632, 723, 1022, 1395, 1682.

⁶⁷⁴ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine Göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2012, s. 672.

⁶⁷⁵ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tedkikler*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 30 -34.

Banuki, Hevidi, Dilhiran, Bociyan, Zilan, Bisyan, Zıkziyan ve Berazi olduğunu, bu aşiretlerin bir kısmının ehl-i sünnet, bir kısmının ise Yezidi olduğunu dile getirmektedir.⁶⁷⁶ Gökalp, Dicle havzasından Aras ve Arpaçay havzasına ve Kur Nehri'nin kaynağına kadar yayılmış olan aşiretlerin Mil ve Zil olarak iki kısma ayrıldığını belirtmektedir. Ona göre Mil kısmı; Kaskanlı, Ciranlı, Hasbatlı, Milan, Zerkân Şadiyan, Süveydan, Cemaldinan aşiretlerinden, Zil kısmı ise; Celali, Haydaran, Reman, Zilhan ve Sipki gibi aşiretlerden meydana gelmektedir.⁶⁷⁷

Ziya Gökalp, 18. ve 19. yüzyıllara kadar yaylak ve kışlaklarda bulunan Silivan aşiretleri hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Vaktiyle bu göçebeler kışın Diyarbekir çölüne inerler, yazın Bingöl yaylasına çıkarlar. Bu suretle saha ne kadar geniş olursa olsun, Silivan göçebeleri arasında daimi bir temas vardı. Bir iki asırdan beri, yaylak tarafında bulunanlar Diyarbekir kışlağına gelmekten vazgeçtikleri gibi, Diyarbekir göçebeleri de Bingöl yaylağına gitmekten vaz geçtiler. Bu suretle birbirinden uzak düştüler. Viranşehir Millileri bu hatırayı isimlerinde bile muhafaza etmektedirler. Bu kabilenin esası olan yedi amaresine⁶⁷⁸ “Gamirî” derler. Bu tabir “öküzü ölmüş” manasındadır. Güya Diyarbekir'deki Milliler yüklerini naklederken, öküzleri öldüğü için artık yaylağa gidememişlerdir. Gavestiyan yani öküzleri yorulup kalanlar ise, yaylada yorularak orada kalmışlardır.”⁶⁷⁹

Silivan aşiretlerinden olup, Bayezid tarafına gelen Bisyan aşireti ile ilgili çok sayıda arşiv kaydı bulunmaktadır. Merkezi yönetim tarafından gönderilen bir emirde Bisyan ve Bociyan emiri Behlül Bey'in sefer mühimmatı için kavvas (asker) vermediği, bunun yerine 10.000 flori altın ödemeyi kabul ettiği belirtilmektedir.⁶⁸⁰

Bayezid'in 16. yüzyıldan itibaren güneyden gelen aşiretlerin etkisinde olduğunu söylemek mümkündür. 21 Safer 999/19 Aralık 1590 Revan Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde Bayezid Kalesi sancağında bulunan Bisyan taifesinin, Şeref Han'ın da

⁶⁷⁶ Şeref Han Bitlisî, *Şerefnâme*, c. I, s. 302.

⁶⁷⁷ Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tedkikler*, s. 96.

⁶⁷⁸ Milli kabilesi iki kısımdan meydana gelir. Birinci kısım, “Yedi Mühür Sahipleri” lakabını ve “Gamiriler= öküzleri ölmüş olan yedi asli amaredir. İsimleri şu şekildedir: Hıdrekan, Hacikan, Sinkan, Güran, Cimikan, Cebikan ve Kümnakşan'dır. Diğer kısmı ise Mendan, Seyyidan, Bergühan, Alreşan, Kejan, Nasıran, Dodkan, Cemaldinan, İzolan, Çuvan, Şeyhan ve Metinan'dır. Bkz. Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tedkikler*, s. 37-38.

⁶⁷⁹ Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tedkikler*, s. 36.

⁶⁸⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 21, s. 63, hk. 153.

vurguladığı gibi Behlül Beyi öldürdükleri ifade ediyordu. Behlül Bey'in Bisyan aşireti tarafından öldürülmesi meselesi Şerefnâme adlı eserde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Behlül Bey kardeşi Şah Ömer Bey'le beraber Diyarbekir Beylerbeyi İskender Paşa'nın hizmetinde bulunmaktaydı. II. Selim, Meyyafarkin (Silvan) nahiyesi ile ona bağlı yerlerin Kulp Hükümeti'nden ayrılarak ikta olarak Behlül Bey'e verilmesine dair emirname gönderdi. Behlül Bey, Bisyan, Bociyan ve Zilan aşiretlerinden istenen ve Şah Veled zamanında Padişahlığın özel mülkü arasında bulunan yıllık parayı toplamak ve bunu her yıl Diyarbekir hazinesine vermekle görevlendirildi.⁶⁸¹

Şeref Han'a göre Osmanlı Devleti, Bisyan aşiretinden olan kimselere zeamet, alaybeyi, sancakbeyi gibi görevler vererek aşiret mensubu kişileri yönetici yaparak onlardan faydalandı. Bu durum neticesinde adı geçen aşiretlerin yönetimi Behlül Bey'in elinden çıktı. Daha sonraki süreçte aşiretler ve kabileler yıllık vergileri ödemeyerek isyan ettiler. Şahsuvar Bey, yönetimi ele alarak çevresine topladığı Süleymani aşireti ve diğer Kürt aşiretlerinden bin kadar aileyle birlikte vergi ödemeyi reddetti. Şeref Han Bitlisi, Behlül Bey'in, hem hazine paralarını tahsil etmek hem de Bayezid tarafına göç eden kabile ve aşiretleri tekrar Meyyafarkin'e getirmek amacıyla Bayezid tarafına gittiğini, ancak Şahsuvar Bey'le çıkan savaşta hayatını kaybettiğini belirtmektedir.⁶⁸² Bu mücadele ortamı bölgenin kaotik bir atmosfere bürünmesine neden olduğu söylenebilir.

Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde Kürt aşiretleri hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte aşiretlerin Osmanlı'nın doğu sınırlarını İran'a karşı korumada ve doğuya yaptığı seferlerde önemli bir askeri güç olduğunu dile getirmiştir. *Seyahatname*'de aşiret ve kabileler hakkında "Irak-ı Arab ve Osmanoğlu arasında bu yüksek dağlar içinde 6.000 adet Kürt aşiret ve kabileleri sağlam bir engel olmasa Acem kavminin Osmanlı diyarını istila etmeleri çok kolay olurdu" ifadesiyle bahsetmektedir.⁶⁸³

Osman Bey ile Mahmud Paşa'nın Bayezid mutasarrıflığı için yaptıkları mücadele sonrasında Bayezid, Eleşkirt, Diyadin, Şelve sancaklarında yerleşik olan aşiretler büyük zarar görmüştür. Sancak naibleri hangi köyde hangi aşiretin olduğunu, hangi aşiretten kaç kişinin öldüğünü ve aşiretlerin uğradıkları zararları listelerde ayrıntılı bir şekilde

⁶⁸¹ Şeref Han Bitlisî, *Şerefnâme*, c. I, s. 308.

⁶⁸² BOA, KK. d, Nr. 262, s. 210.; Şeref Han Bitlisî, *Şerefnâme*, c. I, s. 308.

⁶⁸³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, s. 4/61

kaydetmişlerdir. Listede Dereçiki, Halasini, Haseni, Saranlı, Memani, Deliki, Cümki, Hoydi, Buruki, Motani, Salari, Bubiki gibi aşiretler kaydedilmiştir.⁶⁸⁴ *Kürdler Tarihi ve İçtimai Tedkikat* adlı eserde Bayezid Sancağı'nda aşiretlerin Eleşkirt, Diyadin, Hamur'a göre daha yoğunlukta olduğu ifade etmiştir.⁶⁸⁵

Mehmed Hurşid Paşa, Osmanlı-İran sınır anlaşmazlığını çözmek amacıyla kurulan komisyonda başkanlık yapmaktaydı. Kaleme aldığı *Seyâhatnâme-i Hudûd* adlı eserinde, Celali, Sipki, Haydaranlı, Zılanlı aşiretleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Haydaran aşiretinin Âdemanlı, Şeyh Hesenan, Mârhorî veya Maarrahori, Hamdikanlı, Dürtuyî, Akubi, Hılekkî taifelerinden oluştuğunu ve Haydaran aşiretinin 1150 haneden meydana geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca Âdemanlı, Mârhorî veya Maarrahori ve Hamdikanlı aşiretlerinin bulunduğunu, 600 kadar hanesinin de Erciş Sancağı'nda kaldıklarını beyan etmektedir. Ayrıca yukarıda ifade edilen taifelerden 150 kadar hanenin İran topraklarında olduğunu ve bu grubun kış mevsiminde Hoy taraflarını geçtiklerini dile getirmektedir.⁶⁸⁶

Serhad bölgesinde göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik olan çok sayıda aşiret bulunmaktaydı. Sykes 1908'de kaleme aldığı çalışmasında Haydaran aşiretinin Urmiye ve Muş arası bölgede en geniş yayılma sahasına sahip aşiret olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca sözü edilen aşiretin tarım ve hayvancılıkla uğraştığını ve 20.000 kadar aileden oluştuğunu dile getirmektedir.⁶⁸⁷

Zılanlı aşireti Rediki, Eyleyanlı, Aliyanlı, Dilhıranlı, Kürdikânlı, Keltûranlı (Gelturanlı), Şeyh Bizinî, Cemâldinli, Bizkânlı, Süveydânlı, Birakânlı, Kara Çorlu, Milliyân veya Millivân, Azizî, Çekemânlı, Matanlı, Salanlı, Karahacılar ve Hezakânlı taifelerinden meydana gelmiştir. Diyarbakir sakinlerinden olan Zılan aşiretinin bir kısmı zamanla Erzurum ve Kars eyaletlerine göç etmişlerdir. Belli bir süre bu eyaletlerin yaylak ve kışlakları yetersiz kalınca Zılan aşiretinin büyük bir kısmı Revan tarafına geçmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında sözü edilen aşiretin bir kısmı Bayezid taraflarına gelmiştir. Haydaran, Zılan, Celali aşiretleri dışında Türkçe ve Farsça konuşan bazı

⁶⁸⁴ BOA, AE. SAMD III, 196/18941, s. 5

⁶⁸⁵ Doktor Friç, *Kürdler Tarihi ve İçtimai Tedkikat*, Çev. Tuba Akekmekçi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 44.

⁶⁸⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, Çev. Alâtın Eser, Simurg Yayınlar, İstanbul, 1997, s. 263.

⁶⁸⁷ Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", s. 478.

aşiretler de Bayezid dahilinde bulunmuştur. Örneğin Diyarbekir'den Karakilise ve çevre mahallere gelen Ay Rûmeli adında aşiret bunlardan biri olmuştur.⁶⁸⁸

18 ve 19. yüzyıllarda tekrar tekrar çizilen sınırlar Balkanlar'daki ve Arap şehirlerindeki aşiret ağalarını birbirinden kesip ayırmıştır. Dolayısıyla, Kürtler, Araplar, Türkmen, Yörük, Hristiyan ve Müslüman cemaatler olarak bölünmüştür. Bu topluluklar birkaç farklı devlet sınırları içinde birbirlerinden ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nin iskân politikası, kabileleri ulusal alanlarda sınırlamış ve daha çok aşiretlerin hareket alanlarını daraltmıştır. Osmanlı tarafından aşiretlerin sınırlarının çizimi ve ulusal alanlarda sınırlamasının bazı nedenleri olmuştur. Sınırları çizmek, sınır bölgelerini belirginleştirmek gibi amaçlar daha belirgin sınırların oluşmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti döneminde nüfusu oluşturan topluluklar ve bazı durumlarda köyler dahil olmak üzere sınır boyu toplulukları, ilişkilerini ya da akrabalıklarını devam ettirmişlerdir.⁶⁸⁹

3.2.1. Aşiretlerin Dolaşım Alanlarının Coğrafi Özelliği

Osmanlı Devleti'nin kuzeydoğu hududu yüksek dağlarla çevrili olup, İran ve Rusya gibi büyük devletlerle sınırları olan dağlık ve engebeli bir coğrafi alanı kapsamaktaydı. Osmanlı'nın *serhadat*⁶⁹⁰, *serhad-ı hakaniye*⁶⁹¹, *intiha-i serhadat*⁶⁹², *serhad-ı İslamiye*⁶⁹³ olarak isimlendirdiği Doğu bölgelerindeki Erzurum, Van, Kars, Çıldır vilayetleri İran'la sınırı olan merkezlerdi. Dağlık bir coğrafyaya sahip olan bu yerler genellikle yazları kuru (Kars hariç), kışları ise sert ve kar yağışlı geçmekteydi. Kışın aşırı derecede kar yağışlı olması ve ortalama kış ayının 5-6 ay sürmesi tarımı olumsuz etkilemekteydi. İlkbaharla birlikte eriyen karların suya dönüşmesiyle ilkbahar ve az da olsa yazın yağın yağmurlar gür otlakların yeşermesini sağlamaktaydı. Bu durum hayvancılığın daha çok yapılmasına zemin hazırlıyordu.

Aşiretlerin sahip olduğu bu özelliklerin Osmanlılar'dan önce bölgeye hakim olan Karakoyunlular, Akkoyunlar ve Safeviler döneminde de aynı olduğu görülmektedir.

⁶⁸⁸ Mehmed Hurşit Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, s. 264-265.

⁶⁸⁹ Kasaba, "Do States Always Favor Stasis?", s. 44-45.

⁶⁹⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 238, s. 165, hk.728.

⁶⁹¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 236, s. 29, hk. 97.

⁶⁹² BOA, C. DH., 305/15208, s. 1.

⁶⁹³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 150, s. 261-262, hk.1233.

Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurduğu dönemde aşiret otoritesine dayanan yerel beyler, uzun yıllar boyunca merkezi yönetimlerin doğrudan kontrolünden uzak, siyasi varlıklarını imtiyazlı bir şekilde sürdürdüler.⁶⁹⁴ Osmanlı Devleti'nde aşiretlerin büyük bir çoğunluğu göçebe olduklarından sürekli yer değiştirmektedirler. Bulundukları yerleri terk ettikten sonra eski ikamet yerlerine dönmeyip, kendilerine uygun buldukları başka bir yerde ikamet ediyorlardı. Bu göçebe aşiretler dağlara ve ovalara dağılarak gruplar halinde koyun çobanlığı yapmakta ve hayvan beslemekteydiler. Her ilkbahar mevsiminde Bitlis vilayetinin Şerafeddin Dağı ve Erciş-Bayezid arasındaki bölgede Aladağlar'da bulunan yaylaklara göç ederek sonbahar mevsimine kadar buralarda kalıyor ve Bitlis beylerine yaylak ücreti için her 300 koyundan bir koyun vergi veriyorlardı.⁶⁹⁵ Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortalama yüksekliği oldukça fazlaydı ve bölgenin çoğunluğu dağlıktı. Özellikle göçebe aşiretler için yayla ve mera açısından oldukça zengindi. Örneğin Aladağlar'daki, Sinek yaylaları aşiretlerin yoğun olarak hayvanlarını otlattıkları yerler arasındaydı.

Tahrir defterlerinde kayıtlı bulunan yaylak ve kışlak vergileri buralarda hayvancılığın yoğun olarak yapıldığını göstermektedir.⁶⁹⁶ Hayvancılığın yanı sıra sancak dahilinde alınan vergilerden tarımın da yapıldığını söylemek mümkündür.⁶⁹⁷ 19. yüzyılın başında bölgede seyahat eden Jaubert, "*Toprakkale'deki (Eleşkirt) verimliliği Mısır'da bile görmedim bu verimlilik Karakilise'den Diyardin'e kadar olan bölgeye kadar devam etmekteydi*" ifadesini kullanmaktadır.⁶⁹⁸ Özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-İran savaşlarının şiddetlendiği dönemde bölgedeki çok sayıda köyün boş kalması tarımı olumsuz etkilemesine neden olmaktaydı.⁶⁹⁹

Zira hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin Osmanlı-İran savaşlarından fazla etkilendiği söylenemez. Çünkü göçebe aşiretler savaş zamanlarında veya kendilerini tehlikede gördüklerinde sürüleriyle birlikte uzak mesafelere göç edebilmektedirler. Doğu Anadolu'nun iklimsel özellikleri, dağlık olması, çayır ve meraların oranının yüksek olması göçebelik hayatının yaygın olmasını beraberinde getirmektedir. Geniş çayır ve mera alanlarına sahip olan bu bölgeler aşiretlerin en önemli uğrak yerleriydi. Özellikle

⁶⁹⁴ Ünal, "İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Kürd Politikası", s. 147.

⁶⁹⁵ Şeref Han Bitlisî, *Şerefnâme*, c. I, s. 303.

⁶⁹⁶ TKGM-KKA-TD-199, s. 89.

⁶⁹⁷ TKGM-KKA-TD-199, s. 93, 94, 95.

⁶⁹⁸ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 22.

⁶⁹⁹ TKGM-KKA-TD-199, s. 97-98-99-100.

Güneydoğu Anadolu (Diyarbakir, Rakka vs.) Bölgesi'nden Doğu Anadolu Bölgesi'ne yaylak dolayısıyla çok sayıda aşiret gelmekteydi. Kuzeydoğu Anadolu'ya gelen aşiretler süreç içerisinde bu dağlık coğrafyada kalmadı, Osmanlı İran arasında büyük setler oluşturan dağları aşarak İran topraklarına göç ettiler. Bu doğal setler aşiretlerin işini pek de kolaylaştırmamakla birlikte yine de aşiretler bu zorluklara rağmen sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerden dolayı sürekli yer değiştirmekteydi.

Bazı yerleşim birimleri savunma amaçlı inşa edildiğinden bu bölgeler yerleşim açısından elverişli değildi. Hayvancılık faaliyetleri açısından uygun olan bu yerler yaylak ve kışlakların çokluğu nedeniyle göçebe aşiretler için uygun bir ortam sağlamaktaydı. Bu sebeple Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok bölgesi kalabalık aşiretlerin yerleşim yeri idi. Bu aşiretlerin büyük bir çoğunluğu göçebe olduklarından sürülerinin peşinde yaylak ve kışlaklar arasında hayat sürdürmekle birlikte birbirleri arasında sıkı bir dayanışma hâkimdi.⁷⁰⁰ James Brant, Haydaran aşireti ağası Sultan Ağa ile yaptığı görüşmede Kürt aşiretlerinin Osmanlı topraklarını yaz aylarında niçin tercih ettiğini şu şekilde ifade etmektedir: “*Ağa ayrıca, Zebeki ve Haydaran Kürtlerinin İran’a zorla geri gönderildiklerini ve kendi istekleriyle Türk topraklarını terk etmeyeceklerini söyledi. Türkiye’deki mera ve su bolluğunun İran’a üstünlük sağladığını kabul etti, fakat kışların İran’da ılıman geçmesinin bu durumu biraz telafi ettiğini söyledi.*”⁷⁰¹ Bu durumun yanı sıra Doğu Anadolu’da Muş, Adilcevaz ve Erciş gibi ovalardaki köylerin verimliliği tarım faaliyetleri için elverişli idi.⁷⁰²

19. yüzyılın ilk yarısına kadar aşiretlerin mevsimsel hareketleri sırasında kullandıkları yayla yolları imparatorluklardan (Osmanlı-İran) ziyade coğrafi koşullar tarafından şekillendirilmekteydi. Tanzimat Fermanı ile birlikte merkezileştirme politikasının uygulanmaya başladığı döneme kadar bu durum böyle devam etti. Örneğin Haydaran aşireti bu döneme kadar İran’ın Çaldıran bölgesinde, Bayezid ve Muş bölgelerinde rahat bir şekilde dolaşmıştır. Bu sebeple bölgenin coğrafi koşullarının aşiretlerin yaşam alanlarını şekillendirmedeki etkisi yadsınmaz.⁷⁰³

⁷⁰⁰ Ünal, “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Kürd Politikası”, s. 147.

⁷⁰¹ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 146.

⁷⁰² Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The HaydaranTribe and the Empire, 1820-1929*, s. 67.

⁷⁰³ Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The HaydaranTribe and the Empire, 1820-1929*, s. 69.

Konargöçer aşiretler yaylak veya kışlak bölgelerine geçtikleri zaman on binlerce, yüz binlerce koyun sürülerini beraberinde götürmekteydiler. Bu durum yerli ahaliye büyük zarar vermektedir. Konargöçerler, başkalarına ait topraklardan geçtikleri zaman sürülerini köylülerin otlaklarında ve tarlalarında otlatarak geçmekteydiler. Sürülerin ahalinin mahsullerine zarar vermesi köylülerle konargöçerler arasında çatışmaya yol açmaktaydı. Aşiret üyelerinin de çatışmaya dahil olmaları çatışmanın daha da büyümesine neden olmaktaydı.⁷⁰⁴ Anadolu'nun farklı bölgelerinde aşiretlerin yerleşik reayaya yaptıkları zulümler merkeze bildirilmiştir. Devlet, aşiretleri itaat altına almaya çalışmış ve bu tür haksızlıkların bir daha tekrarlanmaması için nezir akçesi⁷⁰⁵ cezası vermiştir. Ayrıca suçlu olanların kesik başının İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. Merkezden gönderilen emre uymayan aşiretlerin ise Kıbrıs'a sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰⁶

Aşiretler bazı dönemlerde ödemeleri gereken vergilerini ödedikleri halde yerel bey veya yöneticiler bu aşiretlerden tekrar vergi talebinde bulunmuşlardır. Örneğin 1138/1725-1726 tarihinde Bayezid tarafına gelip koyunlarını Sürmeli nahiyesinde otlatan kişiler resm-i kışlak vergisi olarak iki koyun verdiklerini belirtmiştir. Devlet, bu kişilerden aldıkları vergiler dışında ek bir vergi talebinde bulunmamaları gerektiğini beyan etmiştir. Bu göçebelerden ek bir vergi alındığı takdirde bu kişilerin miri araziye zarar verme ihtimallerinin olduğu dile getirilmiştir.⁷⁰⁷

Aşiretlerin kışlak dolayısıyla yerel beylerle sorunlar yaşadıklarına dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. 1814 yılında Zilan aşireti, 60-70 hane ile kışlak olarak Bayezid'de kalmıştır. Bayezid Mutasarrıfı İbrahim Paşa kışlak için kalan aşiret üzerine asker göndermiş ve 6.000 koyun ve 5.000 kadar büyükbaş hayvanlarını ve eşyalarını gasp etmiştir. Ayrıca 100'den fazla Celali aşireti mensubu kişiyi hapsedmiştir. Bu durum

⁷⁰⁴ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 90.

⁷⁰⁵ Şahısların devlet karşısında taahhüdünü içeren işlemlerden biri de nezirdi. Kelime anlamı olarak, nezir bir şahısla Allah arasında ahd manasına gelmektedir. İslamiyet öncesi dönemlerden itibaren kişinin dileğinin gerçekleşmesi sonucu kurban kesme olarak gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca nezir kamusal alanda bir taahhüt aracı olarak da kullanılmaktaydı." Bkz. Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, Çev. Zeynep Yelçe, 1. Baskı, İletişim Yayınlar, İstanbul, 2009, s. 195-196.

⁷⁰⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 133, s. 453, hk. 1530.; Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkiyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2005, s. 208-218.

⁷⁰⁷ BOA, AE. SAMD III, 212/20511

merkeze bildirilmiş ve paşanın hakkından gelinmesi istenmiştir.⁷⁰⁸ Paşanın böyle bir yonteme başvurusunun nedeni otoritesine karşı gelebilecek kişileri denetim altında tutmak olmuş olabilir. Tezin ilerleyen bölümlerinde aşiretlerle reaya ile ilgili çokça şikâyetin yapıldığı görülecektir. Bu şikâyetler genellikle malların yağmalanması, reaya zarar verilmesi şeklinde olmuştur. Aslında bu tür vakalar sadece Bayezid’de bulunan aşiretlere has değildi. Bu durum Anadolu’nun farklı yerleşim yerlerinde sıkça karşılaşılan şikâyetler arasındaydı.

Osmanlı Devleti, bazen aşiretlerin yaylak veya kışlak sorununu sancakların sahip oldukları koşulları göz önünde bulundurarak çözmeye çalışmıştır. Örneğin, 1830’da Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, Haydaran ve Sipki aşiretlerinin Erciş ve Adilcevaz sancaklarında kışlamaları için merkeze yazı yazmıştır. Devlet ise 1821-1823 yılları arasında meydana gelen Osmanlı-İran savaşları dolayısı ile Erciş, Adilcevaz gibi yerlerin perişan olduğunu ve sözü edilen aşiretlerin buralarda kışlak olarak kalmasının mümkün olmadığını beyan etmiştir. Bayezid ve Eleşkirt sancaklarının da harap olmaları sebebiyle aşiretlerin buralarda da kışlamasının uygun olmayacağını dile getirmiştir. Sipki ve Haydaran aşiretlerinin Murad Paşa’nın yurtluk ve malikâne olarak tasarruf ettiği yerlerde kışlamasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. Çünkü Muş, Hınıs, Tekman ve Paşa’nın tasarrufunda olan yerlerde adı geçen aşiretlerin iki katı kadar haneyi iskân edilebileceğini ifade etmiştir. Devlet, aşiretlerin Osmanlı-İran savaşında harap olan yerlerin imar edilinceye kadar Muş, Hınıs, Tekman ve sair yerlerde kışlamasını emretmiştir.⁷⁰⁹

Göçebe aşiretlerin hayvanlarını otlatabilmek için yaylak ve kışlak temininde problemler yaşadıkları bilinmektedir. Bu aşiretler yaylak ve kışlak için bazen İran tarafına bazen de Osmanlı tarafına geçiyordu. Hangi devlete tabi oldukları tam olarak bilinmeyen bu aşiretler bazen her iki devlet arasında çekişmeye ve mücadeleye sebep oluyordu. Örneğin 1821 yılında İran sınırında bulunan 500 hanelik Haydaran aşireti Muş, Malazgirt ve Erciş taraflarına gelip yerleşti. Osmanlı topraklarına yerleşen Haydaranlı aşireti İran’a geri dönmedi. İranlılar ise bu durumu kabul etmeyip Haydaran aşiretini

⁷⁰⁸ BOA, HAT. 804/37129- E.

⁷⁰⁹ BOA, C. DH, 125/6216.

tekrar eski yerlerine götürmeye çalıştı.⁷¹⁰ Her ne kadar aşiretlerin vergi vermedikleri vurgulanmış olsa da, aşiretler kışlak vergilerini ve besledikleri hayvanlar için koyun vergisini vermekteydiler. Haydaran gibi aşiretler kimi zaman vergileri (resm-i kışlak), toprakların kimin kontrolünde olduğuna bağlı olarak, yerel beye veya valiye veriyor, kimi zaman da hayvan vergisi (resm-i ganem) ödüyorlardı.⁷¹¹

Güçlü olan aşiretler, yaylak ve kışlak olarak kullandıkları bölgeleri kendi tasarruflarında tutmak istemişlerdir. Örneğin, Bayezid Sancağı'nın Balıkgölü ve Karanlık Harabeleri'nde bulunan Mam Zeydi Sinekî ve Hüseyin Sineki (Sinek yaylaları) yaylak olarak kullanılmaktaydı. Zilan aşiret reisi Hüseyin Ağa Revan taraflarından, Bayezid taraflarına geldiği zaman Mam Zeydî Sinekî'te yaylak dolayısıyla bulunmaktaydı. Revan tarafından başka bir aşiret sözü edilen yaylalara geldiği zaman “burası Osmanlı ülkesindedir” diyerek onlara engel olmaya çalışmaktaydı.⁷¹² Mehmed Hurşit Paşa, Tanbat mağaraları olarak meşhur olan mağaraların her birinin otuz, kırk elli haneyi hayvanlarıyla barındıracak kapasitede olduğunu ve Celali aşiretinin bu mağaraları kışlak olarak kullandıklarını, kışın bu mağaraların içine çadır kurduklarını ve hayvanlarıyla kışı burada geçirdiklerini belirtmektedir.⁷¹³

3.2.2. Aşiretlerin Vergi Yükümlülükleri

Konargöçer aşiretler mevsimsel bir yer değiştirme gerçekleştirdikleri zaman resm-i yaylak ve resm-i kışlak adı altında iki tür vergi vermekteydiler.⁷¹⁴ Erzurum eyalet kanunnamelerinde yaylak ve kışlak vergisinin miktarı belirtilmiştir. Kanunnamede;

“Erzurum ve Pasin sancaklarında resm-i yaylak deyü Kızılbaş taifesi yüz koyuna bir koyun ve çobanbeği hakkı deyü üç yüz koyuna bir koyun alup fukaraya ziyade ta'addi ederlermiş. Mezkûr sancaklarda yaylağa çıkanların ekserisi Diyarbekir ulusu olup çobanbeğisin ve resm-i kışlağın Berriyye'de verup yaylağa

⁷¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 1280.; Hakan Kaya, “19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sayı, 5, 2017, s. 2598.

⁷¹¹ Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The HaydaranTribe and the Empire, 1820-1929*, s. 80.

⁷¹² Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, s. 264.

⁷¹³ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, s. 261.

⁷¹⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: 5. Kitap Kanuni Devri...*, 312, 314.; Başarır, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar”, s. 259.

çıkdıklarında her sancaktan müstakil resm-i yaylak talep etmekte re‘aya ziyade rencide olup nicesi terk-i diyar eyleyüp mukaddema vilayet-i Diyarbakir kitabet olunup mezkur taifenün zulmü paye-i serir-i a‘laya arz olundukta, kışladan dönüp yaylağa giderken Murad suyu üzerinde her üç yüz koyuna bir koyun resm-i yaylakları alınup andan gayru her ne yaylağa yaylarsa havass-ı hümayunun eminleri ve sancak beğileri ve subaşları kat‘a kimesne bu taifeden resmi yaylak talep etmeyeler.” şeklinde ifade edilmiştir.⁷¹⁵

Osmanlı Devleti’ndeki aşiretlerin devlete vermek zorunda oldukları vergiler daha önce de ifade edildi. Vergiler, voyvodalar veya gümrük eminleri tarafından toplanmaktaydı. Fakat gümrük eminleri veya voyvodalar toplanması gereken vergileri çoğu zaman tahsil edemiyorlardı. Bundan dolayı devlet vergileri almak için aşiretlerin bulundukları yerleri tespit etmeye çalışıyordu. Örneğin aşiretlerin Erzurum civarında yaşaması veya Kars, Çıldır ve Bayezid sancaklarına dağılmaları ve bazılarının mağdur olmaları Diyarbakir voyvodalarının buralarda yaşayan aşiretlerden yıllık vergileri tahsil etmesini zorlaştırıyordu. Adı geçen bölgelerin Erzurum’a yakın olmaları dolayısıyla 1123/1711-12 yıllarında bu aşiretlerin Diyarbakir voyvodalığından çıkartılarak Erzurum Gümrüğü’ne bağlanması kararlaştırıldı.⁷¹⁶

Göçebe aşiretlerin vergi ödememek veya hayvanlarına otlak bulmak gibi sebeplerden ötürü sürekli yer değiştirmişlerdir. 1139/1727’de Erzurum Eyaleti’ndeki kadılara ve mütesellimlere vergilerini vermeyen aşiretlerle ilgili bir emir gönderilmiştir. Diyarbakir voyvodalığına tabi olan aşiretlerin bir kısmı yaylak olmaları dolayısıyla Kars, Bayezid ve çevresindeki bölgelere göç ettiklerinden dolayı bu aşiretlerden Erzurum gümrüğü emini sorumlu tutulmuştur. Kars ve Bayezid taraflarına gelen Kürdikan ve Kürdikan aşiretine bağlı Berazi aşiretinin 1136-1137/1724-1725 yılları için 2.350 kuruş ödemesi kararlaştırılmıştır. Adı geçen aşiretlerin 1138-1139/1726-1727 yılları arasında iki yıllık borçları 4.700 kuruş olarak hesaplanmıştır. Kürdikan ve Berazi aşiretlerinin vergileri Diyarbakir voyvodalığına bağlı olduğu dönemde malikâne olarak tasarruf edilmiştir.

⁷¹⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: 5. Kitap Kanuni Devri...* s. 538.

⁷¹⁶ Başarır, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar”, s. 251-284.

Sözü edilen aşiretler Erzurum gümrüğüne tabi olduğunda ise vergiler gümrük emini tarafından tahsil edilmiş, aşiretlerden alınan vergilerin hazine-i amireye aktarılmıştır.⁷¹⁷

Malikâne sisteminin uygulandığı vergi kalemlerinden birini de aşiretlerden toplanan vergilerin oluşturmuştur. Daha önce Kürdikan ve Berazi aşiretlerinin vergilerini voyvodalar toplamış, belirli bir süre sonra aşiretlerin vergileri malikâne olarak başkasına verilmiştir. Bu da merkezi yönetim ve taşra idarecilerinin aşiretleri mümkün olduğunca vergiye tabi tutmaya çalıştığı anlaşılmıştır.⁷¹⁸

1212/1798 yılında Kars ve Ahıska tarafında bulunan Keskanlı ve Zilan aşiretlerine malikâneci olarak mutasarrıf olan Mehmed ve Ali adlı kişiler merkeze arzuhal göndermişlerdir. Bu kişiler şu ana kadar tasarruf ettikleri malikânenin vergilerini eksiksiz olarak Erzurum gümrüğüne teslim ettiklerini, ancak hariçten Yakup adındaki bir şahısın sözü edilen malikâneyi ellerinden aldığını, malikâne olarak tasarruf ettikleri Zilan ve Keskanlı gelirlerinin tekrar kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Devlet yaptığı tahkikak neticesinde Zilan ve Keskanlı aşiretlerin vergilerinin malikâne olarak tasarrufunun 575 akçe muacele ile Mehmed ve Ali adlı kişilere ait olduğuna karar vermiştir.⁷¹⁹

Aşiretler, yaylak veya kışlak dolayısıyla devlete belli oranda vergi vermiştir. Ancak yerel beyler, devletin aşiretler ve reaya için belirlediği vergi miktarından daha fazla vergi tahsil etmiştir ve bundan dolayı merkeze şikâyet edilmiştir. Bayezid Kaymakamı Behlül Paşa'nın oğlu Mehmed Bey, 1263-1264/1846-1847 yıllarında Bayezid'de bulunan Celali, Hesenan, Edeman, Haydaran ve Sipki aşiretlerinden kışlak, otlak ve aşar vergisi tahsil etmiştir. Sözü edilen aşiretler, Mehmed Bey'in kendilerinden istenilen vergiden daha fazla vergi tahsil ettiğini iddia etmişlerdir. Edeman aşireti, yıllık vergileri 30.000 kuruş iken Mehmed Bey'in kendilerinden 55.000 kuruş tahsil ettiğini iddia etmiştir. Ancak Mehmed Bey ise Haydaran, Zilan, Sipki ve Edemanlı aşiretinden toplam 11.500 kuruş vergi aldığını ifade etmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde Mehmed Beyin aşiretlerden 55.000 kuruş vergi aldığı anlaşılmıştır.⁷²⁰

⁷¹⁷ BOA, A.E. *SAMD III*, 215/20834.

⁷¹⁸ BOA, A.E. *SAMD III*, 61/6109, 215/20834.

⁷¹⁹ BOA, C. *ML*, 658/26922, s. 1-4.

⁷²⁰ BOA, *MVL*, 227/30, s. 1-2.

3.3. OSMANLI-İRAN HUDUDUNDAKİ AŞİRETLERİN SINIR HAREKETLİLİĞİ

Göç, asıl yerinden hareket ederek istenilen yere yapılan eylem olarak tanımlanmıştır. Tarihin başlangıcından itibaren devam ede gelen göç, toplumların ve devletlerin tarihinde önemli bir yer teşkil etmiştir.⁷²¹ Tarih boyunca göçlerin ana nedeni ekonomik olmuştur. Bununla birlikte göçlerin yaşanmasında din ve milliyet akımları, siyasi ve kültürel, ticari nedenler de etki etmiştir.⁷²²

Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde göçebe aşiretler yoğun bir hareketlilik halinde olmuşlardır. Aşiretlerdeki bu hareketlilik güçlü bir göçebe ruhundan gelmekteydi. Bu durum biraz da aşiretlerin örgütlenme biçimlerine bağlı olarak kendilerini yönetimin bir parçası olarak görmemelerinden kaynaklanmaktaydı. Bundan dolayı aşiretlerin yerleşik düzene ayak uydurmaları kolay olmadı. Buna rağmen devlet, toplumsal düzeni dönem dönem olumsuz etkileyen aşiretleri yerleşik düzene dahil etmeye çalıştı.⁷²³

Bayezid Sancağı'nda çok sayıda göçebe ve yarı göçebe aşiret ikamet etmekteydi.⁷²⁴ Bu aşiretlerin bazıları yerleşik olmakla birlikte bazıları göçebe ve yarı göçebe yaşam sürdürmekteydi. Sınır bölgesinde bulunan Bayezid'de çok sayıda yerleşik veya göçebe aşiretin bulunması bazı sorunları beraberinde getirmekteydi. Göçebeler, Osmanlı bölgelerinde olduğu gibi, Bayezid'de de otlak ve mera sorunu, vergi vermekten kaçınma, reayaya baskı yapma gibi sorunlar meydana getirebilmekteydi.

Yukarıda ifade edildiği üzere, İktisadi buhranlar dolayısıyla meydana gelen sosyal düzensizlikler konargöçer aşiretler üzerinde de olumsuz etkiye neden olmuştur. Devletin kendilerine gösterdiği yaylak ve kışlaklarda yeterli ot ve suyun olmaması nedeniyle göçebeler, ya yerleşik reayaya ya da başka aşiretlere ait meralara tacizde bulunmuş,

⁷²¹ Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 25-26.

⁷²² Donald Quatret, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, 2. Baskı, İstanbul, 2006, Eren Yayınları, s. 887.

⁷²³ Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, Çev. Müfit Günay, İmge Kitapevi, Ankara, 2000, s. 95-96.

⁷²⁴ BOA, C. DH., 305/15208.

yerleşik ahalinin meralarına zarar verdikleri zararlardan dolayı göçebeler ile yerleşik ahali arasında sıkıntılar meydana gelmiştir.⁷²⁵

Bayezid'in sosyoekonomik yapısını gösteren çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu belgeler yaylacılık faaliyetlerinin aşiretler için önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Yaylacılık faaliyetlerinin yapıldığı dönemlerde, dışarıdan gelen konargöçerler ile sancakta bulunan konargöçerler veya yerleşik ahali arasında bazen çatışmalar meydana gelmekteydi.⁷²⁶ Bu çatışmalar, Osmanlı- İran münasebetlerini de etkilemekte ve iki devlet arasında gidip gelen aşiretler sınır sorunlarında ana unsur olarak görülmekteydi. Devletler bazen bu göçebe aşiretlerin sınır saldırılarını görmezden gelmekte bazen de yaptıkları tahribat sonucunda cezalandırılmalarını kararlaştırmaktaydı.

Kürt aşiretlerinin iskânı veya yerlerinden göç ettirilmeleri sadece Osmanlı'ya has bir durum değildi. İskender Bey Münşi, I. Şah Abbas'ın Osmanlı'nın İran serhaddinin yıkılmasına ve ahalinin başka yerlere göç ettirilmesine dair emir verdiğini ifade etmektedir.⁷²⁷ Ancak reayanın karşı çıkması üzerine Safeviler serhad bölgesinde büyük bir yıkım gerçekleştirerek tüm evleri, kiliseleri, camileri ve ekinleri yakıp yıktığını dile getirmektedir. Osmanlı Devleti karşı saldırıya geçmeden önce tüm esirleri, alenacele güneye sürdüdüğünü ve buradaki toplulukların çoğunu Elbruz Dağları ve İran içlerine göçe zorladığını beyan etmektedir.⁷²⁸

Osmanlı Devleti, İran serhadı ile ilgili arşiv belgelerinin çoğunluğunda, sancak beylerinden hudut bölgesinde meydana gelebilecek sınır ihlallerini kontrol altına almaları gerektiğini vurgulamıştır. Aynı şekilde İran'ın da sınır ihlallerinden kaçınması istenmiştir. Osmanlı, İran sınır ihlallerini kontrol altına almadığı takdirde devletin kendi sınır güvenliğini korumak için her iki devletin sınırına asker sevkıyatı yapacağını ve gerekli caydırıcı tedbirleri alacağını dile getirmiştir.⁷²⁹

Burada bir noktayı vurgulamakta fayda vardır. İki devlet arasında meydana gelen sorunların temel sebebi aşiretlerin sınır ihlalleri olduğunu söylemek gerçeği

⁷²⁵ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 59.

⁷²⁶ BOA, AE.SAMD.III 212 /20511.

⁷²⁷ İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem-i Arra-yı Abbasi*, c. II, s. 1080.; İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 202.

⁷²⁸ İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 202.

⁷²⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 238, s. 168, hk. 728.

yansıtmamaktadır. Sınır sorunları, iki devlet arasında meydana gelen problemlerin sadece bir boyutunu oluşturmaktaydı. Zira serhad bölgesinde Osmanlı-İran mücadelesi 15. yüzyılın ikinci yarısından devam etmekteydi. Bu mücadele sonraki yüzyıllarda artarak varlığını korumuştur. Özellikle iki devlet arasındaki mezhepsel farklılıklar sorunlar bu mücadeleyi daha da derinleştirmektedir.

İran hududundaki aşiretlerin yaylak-kışlak dolayısıyla iki ülke arasında gidiş gelişleri sosyal, siyasal ve ekonomik sıkıntılara neden olmuştur. 1781 yılında İshak Paşa'nın kapı kethüdası; Bayezid Sancağı'nın Celali, Sipki, Haydaran, Maniki gibi kadim aşiret ve kabilelerinin Bayezid'de çıkan karışıklıktan dolayı *celâ-yı vatan* (vatanlarını terk etme) eyledikleri, bu aşiretlerin İran topraklarında perişan olduklarını ifade etmiştir. Kapı kethüdası, bundan dolayı sınır bölgesinin *halî ve harap* olduğunu, sancak mutasarrıfının (İshak Paşa) bölgedeki valilerden çekindiği için merkezi bu konuda bilgilendirmediğini dile getirmiştir. İshak Paşa, Revan, Hoy, Çûreş (Çures, Çors), Nahçıvan, Makü taraflarında bulunan aşiret ve kabilelerin tekrar vatan-ı aslilerine geri dönmesi için girişimlerde bulunmuştur. Padişah, İran taraflarında bulunan aşiret ve kabilelerin tekrar eski yerlerine geri getirilmeleri ve bu aşiretlerin iskân edilmeleri hususunda emir göndermiştir. Bu sebepten ötürü Zilan aşiretlerinden Haydaranlı Hüseyin, Sipkili Abdal, Redkili Şemdin, Manikili Hamza ve sair ağalara geri gelmeleri için kendilerine padişahın fermanı gönderilmiştir.⁷³⁰

1800 yılına ait başka bir arşiv belgesinde de İran'dan firar edip Osmanlı topraklarına gelenlerin İran'a teslim edileceği belirtilerek aynı zamanda İki devlet arasındaki sınır anlaşmalarına gereken önemin verilmesi istenmiştir.⁷³¹ Arşiv belgelerinden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Osmanlı-İran sınırının hareketli bir yapıya sahip olmuştur.

Averyanov, Erivan Hanlığı sınırları içerisinde yaklaşık sekiz bin hane olduğunu, bu aşiretlerin Kars ve Bayezid dâhilindeki topraklarda sınır tanımadan hayatlarını sürdürdüklerini ifade etmektedir. Bu aşiretlerin kimsenin hâkimiyetine girmedikleri gibi sık sık Rusya'nın da topraklarına göç ettiklerini belirtmektedir. Averyanov ayrıca bu aşiretlerin Gürcistan'a başkomutan olarak atanan Kont Tsitsianov'dan çekindiklerini,

⁷³⁰ BOA, C. DH, 305/15208.

⁷³¹ BOA, C.HR, 159/7937.

bundan dolayı Hüseyin Ağa'nın yağma faaliyetlerinden vazgeçerek Erivan hanlığından ayrıldığını ve Rus topraklarına geçmeye son verdiğini dile getirmektedir.⁷³² Averyanov, 1810 tarihinde 3.000 kişilik bir birlikle Şuregil topraklarına saldırıda bulunan göçebe aşiretlerin Rus askerleri tarafından püskürtüldüğünü ve bununla birlikte göçebe aşiretlerin çok sayıda hayvanları gasp edildiğini, Ruslar tarafından sert bir şekilde cezalandırıldıklarından göçebe aşiretlerin artık Ruslar'ın sınırlarına saldırmaya cesaret edemediklerini dile getirmektedir.⁷³³

Averyanov'a göre, Kürt aşiretleri sadece Osmanlı-İran arasında değil aynı zamanda Rus-İran arasındaki politik ve askeri ilişkilerde de etkili oluyordu. Özellikle Ruslar ve İranlılar arasında meydana gelen savaşlarda İranlılar Kürt aşiretlerinin askeri gücünden faydalanmaya çalıştı. Örneğin, Şehzade Abbas Mirza, 1804-1813 yılları arasında Ruslar ve İranlılar arasında meydana gelen savaşta; Azerbaycan, Erdelan, Makü, ve Erivan'da bulunan göçebe aşiretlerin İran'ın yanında yer almaları için büyük uğraşlar verdi. Abbas Mirza aşiretlerin (Zagros Dağları'nın Selmas ve Urmiye düzlüklerinde bulunan Beylam aşireti gibi) kendi saflarında Ruslar'a karşı savaşmaları için onları her türlü vergiden muaf tutarak kendilerine bağladı. Aşiretler, Abbas Mirza'ya bakımlı ve iyi atlardan oluşan 30.000 kadar süvari veriyordu. Ancak İran, Ruslar ile yaptığı savaşta başarısızlığa uğradı.⁷³⁴

Burada yerel beyler ile aşiret/aşiretlerin münasebetleri üzerinde biraz durmakta fayda vardır. Aşiretlerin hareketliliği sadece Osmanlı-İran arasında değildi. Sancaklar veya eyaletler arasında da bir hareketlilik mevcuttu. Van, Kars eyaletleri ile Muş, Bayezid sancakları arasında aşiret hareketliliğinin olduğu bilinmektedir. 1181/1767-1768'de Erzurum valisi ile Bayezid ve Malazgirt sancakları mutasarrıflarına gönderilen hükümde reyanın ödemesi gereken vergilerden bahsedilmiştir. Bu kayıta 1747 yılından 1765 yılına kadar ödenmesi gereken 120.499.50 kuruş verginin tahsil edilmediği bildirilmiştir. Devlet, daha önce tayin edilen mübaşirin vergiyi tahsil edemediğini, Bayezid Sancağı mutasarrıfının bundan birkaç sene önce Malazgirt reayasını 170.000 kuruşluk zarara uğrattığını, halkın büyük bir kısmının Bayezid ve civarı sancaklarda perişan olduklarını dile getirmiştir. Bundan dolayı Bayezid ve çevresi

⁷³² Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 29-30.

⁷³³ Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 36.

⁷³⁴ Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 29-30.

sancaklarda bulunan reayanın eski ikamet yerlerine gönderilmesi emredilmiştir. Ayrıca devlet, Mahmud Paşa'nın yapmış olduğu zararı karşılamasını ve çevreye dağılmış olan ahaliden, ödemedikleri vergilerin alınmasını emretmiştir.⁷³⁵

1182/1768 yılı arşiv kaydında Malazgirt reayasının ödemesi gereken vergilerini ödemedikleri veya ödedikleri halde Abdulfettah Paşa'nın bunu merkeze göndermediği anlaşılmıştır. Bayezid Sancakbeyi Abdulfettah Paşa ve Erzurum mütesellimine gönderilen hükümde Bayezid'de bulunan reayanın bir neferi dahi geri kalmamak şartıyla vatan-ı asilileri olan Malazgirt'e sevk ve iskân edilmeleri emredilmiştir. Bayezid Sancağı'nda ne kadar Malazgirt reayası varsa zimmetlerinde olan *mal-ı miri*'nin tahsil edilmesi emredilmiştir.⁷³⁶

Aşiretlerin büyük çoğunluğu göçebe olmaları dolayısıyla bu bölgedeki yaylak ve kışlakları kullanıyorlardı. Bazen de güçlü olan sancak mutasarrıfları, aşiret sakinlerinin mallarını gasp ediyorlardı. 1804 yılında Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa, Haydaran aşiretinden yüklü miktarda mal ve hayvan gasp etti. Yaklaşık olarak otuz aşiret ağası, çoğunluğu Haydaran aşiret ağaları olmak üzere, merkeze gönderdikleri dilekçelerle gasp edilen mallarının iadesini istediler. Erzurum mahkemesinde görülen davada Mahmud Paşa'nın, Haydaran ve Toriniler'den⁷³⁷ zorla aldığı malları iade etmesi kararlaştırıldı.⁷³⁸ Mahmud Paşa, Haydaran aşireti dışında başka aşiretlerle de problemler yaşanmaktaydı. Jaubert, Bayezid'de bulunduğu sırada Mahmud Paşa ile Sipki lideri Abdullah Paşa arasında sorun bulunduğunu ifade etmektedir.⁷³⁹

Tablo 20: Aşiret Ağalarının Gasp Edilen Mallarının Listesi⁷⁴⁰

Malın Cinsi	Akçe Değeri	Adet
Ağnam	112.675	
Ağnam	365.500	

⁷³⁵ BOA, AE. SMST III, 79/5839.

⁷³⁶ BOA, C.DH, 111/5546.

⁷³⁷ Kelimenin manası soylu bir aileden gelmeyi ifade etmektedir. Torin, Haydaran aşiretinin farklı klanlarını yöneten Muhammed Şerif ailesine verilen isimdir. Sadece Haydaran aşiretinin değil, aynı zamanda Cibran, Zilan ve Sipkan aşiretlerinin kendi alt kabilelerini kontrol eden Torin elit aileleri vardı. Bkz. Erdal Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The Haydaran Tribe and the Empire, 1820-1929*, s. 24-25.

⁷³⁸ BOA, C.DH. 24/1196.

⁷³⁹ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 26.

⁷⁴⁰ BOA, C.DH. 24/1196.

Deve		205
Bargir		1.311
At (Geclani, Cülfî, Cündi)		454
Sığır		5.525
Gümüş Raht		21
Tüfenk		550
Kılıç		760
Altın Raht		1
Dırım		1.000
Karanba?		270
Kebir Horasan-kari Keçe		50
Seccade Horasan-kari		100
Peşto (çift)		450
Kebir Halı		30
Halı Seccade		121
Kilim		421
Kürdi Keçe		200
Çuval (çift)		400
At Çuvalı		300
Baki		1.350
Ve sair Torunlardan alınan eşyaların kıymeti	21.000	
Toplam	5.000 kese akçe	

Yukarıda görüldüğü üzere sancak mutasarrıfları bazı dönemlerde aşiretlerle anlaşarak hâkimiyet alanlarını genişletmeye ve çevre sancakları kontrol altına almaya çalışmaktaydılar. Bazı dönemlerde ise aşiretlere baskı uygulayarak mallarını veya eşyalarını gasp etmekteydiler. Serhad bölgesinin merkezden uzak olması yerel beylerin daha rahat hareket etmesine neden olmaktaydı. Bu durum merkezin kontrolünü zorlaştırmakla birlikte yerel beylerin yaptıkları hukuksuzlukların bazen cezasız kalmasına neden olmaktaydı.

Cevdet Ahmed Paşa, İran hududundaki aşiretler hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Bab-ı Âli ilk önce Halet Efendinin ortaya koyduğu tutumu ve yolu değiştirmek zorunda idi. Çünkü taşrada ne kadar sözü geçerli, iş bitirir adam varsa haklı, haksız birer bahane ile öldürmüş, hiç olmazsa sürgün etmişti. Bu durum aşiret ve kabilelerin beylerini ve ağalarını ürkütmüştü. Onlardan sınır boyundaki aşiretler de hep İranlılara yanaşmıştı. Gerçekte o zaman İran daha karışık, idaresi daha bozuktur. Ama İranlılar bunlara ağır hediyeler verir sonra da onların eliyle birkaç katını aşiretlerden alırdı. Bakılırsa rüesa yapılan bu işlerden hoşnut idi. Çünkü onlar kendileri için aşiretlerden bir şey istemezdi. Ama devlet adına istediklerini ellerinden alabilirlerdi. Bu bakımdan aşiret bey ve ağaları İran memurlarından İranlılar da aşiretlerden menfaat sağlayıp memnun idiler. Aşiret ve kabile halkları daima başlarına geçene uyarlar. Oysa İran hududundaki aşiretlerden çoğunun hangi devletin tebaası olduğu belli değildi. Aşiretlerin başlarında kim varsa onları çekip çevirmek yolunda Bab-ı Âli İran mirzaları kadar akıllıca hareket etmiyordu.”⁷⁴¹

1840 yılında Celali aşireti mensupları, İran’dan Osmanlı topraklarına geçerek, Bayezid’deki ahaliyi rahatsız ediyorlardı. Ayrıca Osmanlı’dan İran’a gedip-gelen kervanlara saldırmaktaydı. Celali aşiret mensuplarının bir kısmı Mehmed Behlül Paşa tarafından İran’a teslim edilmiş olmakla birlikte bir kısmı da Bayezid’den Pasin sancağına kadar geniş bir alanda saldırılara devam etmekteydi.⁷⁴² 1842’de, İran’dan gelen aşiretler Malazgirt ve Eleşkirt kazalarından 7.000-8.000 kadar hayvan alıp götürdüler. Malların tekrar iadesi için Zilan aşireti ağası Hüseyin Ağa görevlendirildi. Ancak bu tür durumlarda gasp edilen mallar tam olarak iade edilmiyordu. İran aşiretleri

⁷⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2822.

⁷⁴² BOA. C. HR. 171/15208, s. 5.

de her yıl benzer vukuatlar gerçekleştirmekteydi. 1842 yılında devlet bu durum karşısında harap olan ve etrafa dağılan reaya için 70.000 kuruş vermeyi kararlaştırdı.⁷⁴³ Görüldüğü gibi İran ile Osmanlı Devleti arasında gidip gelen Kürt aşiretleri iki devlet arasında problemlere sebebiyet veriyordu ve devlet taşrada meydana gelen bu sorunlara kısmen de olsa önlem almaya çalışmakta, ancak tam olarak başarılı olamamaktaydı.

Zilan ve benzer göçebe aşiretlerin tarihsel olarak tedrici bir şekilde sınırlar boyunca hareket halinde olmasının bazı nedenleri bulunmaktaydı. Yeterli çayır ve meraların azlığı, kuraklık ve kıtlık, salgın hastalıklar, nüfus baskısı, mezhep farklılıkları veya yakınlık (Sünni-Şii), yerel otoritelerle yaşanan anlaşmazlıklar, savaş dönemlerinde savaşa asker teminine karşı direnme, aşiretler arasında iç bölünmeler, kan davası ve devletler arasında meydana gelen savaşlardan kaynaklanan zorunlu göçler bu faktörlerden bazılarıdır.⁷⁴⁴

3.3.1. Osmanlı-İran Sınırındaki Aşiretlerin İade Edilmesi Meselesi

Osmanlı-İran topraklarında bulunan aşiretler her iki devlet için sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan önemli konumdaydılar. İran hanlarının bazı dönemlerde Osmanlı topraklarına gelen Kürt aşiretlerini İran'a geri götürmek için yoğun çaba sarf ettikleri bilinmektedir. Örneğin Haydaran aşireti 1820 tarihinde 1000 hane ile Muş Malazgirt Sancağı'na gelerek buraya yerleşmişlerdir. Revan serdarı Hüseyin Han ve kardeşi Hasan Han Haydaran aşiretini tekrar İran'a götürmek için Bayezid'e gelmişlerdir. Bayezid sınırını geçerek Malazgirt-Muş güzergâhındaki köyleri yağmalamışlardır.⁷⁴⁵ Muş Mutasarrıfı Selim Paşa Erzurum valisine gönderdiği mektupta Haydaran aşiretinin Diyarbekir Eyaleti'nden Osmanlı'nın kuzey sınırlarına göç ettiğini ve daha sonra bazı dönemlerde İran topraklarına geçtiğini ifade etmiştir. Bu sebeplerden ötürü Haydaran aşiretinin İran tebaası sayılmayacağını ifade etmiştir.⁷⁴⁶

Revan Serdarı ile Hoy hanı ise Osmanlı tarafına gelen Haydaran ve Sipki aşiretlerinin iade edilmemesi durumunda büyük bir ordu ile üzerlerine gideceklerine dair tehditlerde bulunmuştur. Ancak Muş Mutasarrıfı Selim Paşa bu duruma muhalefet ederek

⁷⁴³ BOA, İ. MVL. 34/609.

⁷⁴⁴ Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, s. 124.

⁷⁴⁵ BOA, HAT, 825/37413-H.

⁷⁴⁶ BOA, HAT, 1314/51256.

Haydaran aşiretinin iadesini kabul etmemiştir. Selim Paşa'nın sözü edilen aşiretin iade edilmesine karşı çıkması dolayısıyla Revan serdarı iki top, on iki zemberek ve büyük bir ordu ile Muş mutasarrıfının üzerine yürümüştür. Bu arada Revan Serdarı İran Kürtleri'nden olan bazı aşiretlerle ittifak yapmış ve Kağızman tarafında bulunan reayanın mallarını yağmalatmıştır. Zilan aşiretinden 300 süvari de Revan güzergâhındaki Hacı Bayram köyü yakınlarında, Erzurum'a doğru gelen Bayezid tüccarlarının mallarını yağmalayarak kervanda yer alan bazı adamları öldürmüş, ayrıca bu aşiretler İncesu, Ortaköy, Başköy ve sair köylerdeki ahalinin mallarını gasp etmişlerdir.⁷⁴⁷

İran tarafında olan aşiretler, Bayezid Sancağı'nı aşarak Diyadin Sancağı'nın bazı köylerini tahrip ettikten sonra Malazgirt Sancağı'na varmıştır. Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın askerleri ile eşkıyalık hareketlerinde bulunan aşiretler arasında meydana gelen muharebede Selim Paşa'nın askerleri mağlup olmuş ve aşiretler Muş sahrasına kadar olan bölgeyi ele geçirmişlerdir. Erzurum Valisi Hüsrev Paşa, Selim Paşa'ya takviye kuvvet için iki kıt'a çerha topu ile 1.000 süvarilik kuvvet göndermiştir. Ancak bu takviye güç İran kuvvetlerini durduramamıştır.⁷⁴⁸

Bu dönemde Osmanlı Devleti, farklı bölgelerinde çok sayıda isyanın meydana gelmesi ve iç işlerinin karışık olmasından dolayı İran ile savaşı göze almamış, İran serhaddinde meydana gelen olayların sulhla çözülmesi için büyük gayretler sarf etmiştir. Özellikle sınırda bulunan yerel beylerin İran hududunda saldırılardan kaçınmasını emretmiştir. Çünkü bu sınır saldırıları İran hanlarının bu dönemde Osmanlı topraklarına saldırmasına zemin hazırlamıştır. Devlet de bu bahanenin önüne geçmek için sınırda bulunan yerel beyleri sınır saldırılarından uzak durmaları konusunda uyarmıştır.

İkinci Erzurum Antlaşması (1847) imzalanmadan önce Osmanlı-İran arasında çok sayıda anlaşmazlık konuları bulunmaktaydı. 1844'te Osmanlı-İran arasında yapılan görüşmelerde Süleymaniye, Muhammer, Zehav meseleleri, şehzadeler ve diğer sığınmacılar meselesi, gümrük ve ticaret konuları, aşiretler ile ilgili problemler, hac ve ziyaret ile ilgili meseleler iki devlet arasında ele alınmıştır. Burada bütün bu konulardan

⁷⁴⁷ Şani-zade, *Şani-zade Tarihi*, c. II, s. 1000.; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2820

⁷⁴⁸ Şani-zade, *Şani-zade Tarihi*, c. II, s. 1003.; Ahmed Cevdet Paşa *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2821.

ziyade iki devlet arasında büyük bir anlaşmazlık meselesi olan aşiretlerin durumu kısaca irdelenmiştir.

Konferansta Osmanlı Devleti temsilcisi Enveri Efendi, İran'ın iddia ettiği Sepki ve Haydaranlı gibi aşiretlerinin İran'a tabi olduğu meselesinin hakikati yansıtmadığını ifade etmiştir. Enveri Efendi, sözü edilen aşiretlerin bazılarının Osmanlı topraklarından firar ettiğini, bazılarının da kendi rızalarıyla İran'a geçtiklerini ve çoğunluğunun halen Osmanlı topraklarında yaşadıklarını beyan etmiştir. Enveri Efendi, Celali aşiretinin bir miktarının Makû'de bir miktarının Bayezid Sancağı yakınında (Ağrı Dağı eteklerindeki mağaralarda), bir kısmının ise Revan'da bulunduğunu ve bu aşiretin hangi devlete tabi olacakları konusunun belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kars ve Kağızman'da ikamet eden Cemaleddinlü taifesinin Zilan aşiretine tabi olmasından dolayı bu aşiretin Osmanlı'ya tabi olduğunun açık bir kanıt olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde Cenuki, Tekuri, Şemski Şekefti, Mukri aşiretlerinin Osmanlı Devleti'ne tabi olduklarını dile getirmiştir.⁷⁴⁹

Enveri Efendi'nin iddialarına karşılık Mirza Taki, Haydaran aşiretinin Dümbili aşiretinin oymağı ve kışlaklarının Karakoyun ve Hoy şehirlerinde olduğunu dile getirmiştir. Her taifenin ismi ve kışlaklarının kayıtlı olduğunu, Haydaran aşiretinin büyük bir kısmının İran'da ikamet ettiğini, bir kısmının ise Osmanlı toprağında yaşadığını beyan etmiştir. Mirza Taki, aynı şekilde Sepki aşiretinin de Hoy taraflarında olduğunu ancak bazı aşiretlerle yaşadıkları anlaşmazlıklardan dolayı Bayezid taraflarına geldiğini ifade etmiştir. Celali aşiretinin de Rusya ile İran arasındaki bölgelerde (Akgül ve Karasu) kışladıkları, daha sonra 500 kadar haneyle Bayezid ve Kars taraflarına geldiklerini beyan etmiştir. Ayrıca Cemalddinlü, Şekefti, Mükri, Milan ve Tekuri aşiretlerinin İran'a tabi olduklarını söylemiştir.⁷⁵⁰ Yukarıda görüldüğü üzere gerek Osmanlı gerek İran sözü edilen aşiretlerin kendi tebaaları olduklarını iddia etmiş ve aşiretlerin tebaiyet sorunu iki devlet arasında yapılan görüşmelerde en fazla tartışılan konular olmuştur.

⁷⁴⁹ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995, s. 153-156.

⁷⁵⁰ Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847)*..., s. 156-164.

3.4. BAYEZİD SANCAĞI'NDA YEREL BEYLER- REAYA İLİŞKİSİ

Celali isyanları temel olarak bir aşiret hareketi olmamakla birlikte içinde aşiret unsurlarını da barındırmıştır. Osmanlı Devleti'nin güney bölgelerinde başlayan kıtlık en fazla Bağdat, Halep ve Diyarbekir çevresini etkilemiştir. Malatya ve Kars'tan gelen tezkirelerin bildirdiği üzere, Doğu Anadolu sancaklarında 1594'te eşkıyalık Türkmen ve Ekrad aşiretleri arasında yayılmıştır. Bu aşiretlerin reayaya ait arazileri yağmalaması reayanın dağılmasına ve birçok köyün ve çiftliğin boşalmasına neden olmuştur. 1595'te Erzurum'un bazı kesimlerinde de aynı şekilde aşiretlerin saldırılarına uğramaları sonucunda merkeze şikâyetler yapılmıştır.⁷⁵¹

1596 yılında kuraklık ve kıtlık doruğa çıkmış, bu yüzden aşiretler yerleşim yerlerine tacizde bulunmuşlardır. Eyaletlerden gelen ikazlarda göçerlerin bu durumunun sadece talan amaçlı olmadığı, “açlığın ve çaresizliğin” de etkili olduğu belirtilmiştir. Rakka beylerbeyi, merkezi yönetime bedevi aşiretlerin köylülere saldırıp hububatlarını aldıklarını, yerleşik reayanın elindeki para ve erzakları çaldıklarını haber vermiştir.⁷⁵²

Osmanlı taşrasında yönetici-reaya ilişkilerine dair çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu belgelere bakıldığında reayanın gerek kendileri gerekse kadılar aracılığıyla yerel yöneticilerden şikâyetçi oldukları görülür. 1004/1595 tarihinde bazı zeamet ve tımar sahipleri Bayezid kadısına gelerek sancak mutasarrıfının adamlarından ve sancak subaşılarından şikâyetçi olmaktadır. Reaya, kadıya yaptıkları şikâyetle mutasarrıfın adamları ve subaşı tarafından mağdur edildiklerini ve evlerinin kendilerinden zorla alındığını ifade ediyordu. Merkeze giden bu şikâyetler üzerine kadı tarafından tahkikatın yapılarak reayanın mağdur edilmemesini emretmekteydi.⁷⁵³

Osmanlı padişahları devlet düzeninin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için reayayı korumayı esas almış ve bu konuda kanunlar çıkarmışlardır. Ancak merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde bu kanunlar uygulama alanı bulurken, merkezi otoritenin taşrada zayıflamaya başladığı 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu kanunlar tam olarak uygulanamamış ve reaya yerel beylerin insafına terk edilmiştir. Sekban, saruca ve levend gibi paralı birliklerin gücünü arkasına alan valiler, reayadan *salgun* adı altında

⁷⁵¹ White, *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, s. 322-323.

⁷⁵² White, *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, s. 323.

⁷⁵³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 74, s. 32, hk. 120.

kanunlara aykırı vergi almaya başlamıştır. Bu kişiler ortamın elverişli olduğu durumlarda devlete isyan etmekte geri durmamışlardır. Merkezi yönetim, kendisi için yaşamsal öneme sahip olan reayayı korumak ve reayanın etrafa dağılmasını önlemek amacıyla bazı önlemler almaya çalışmış, özellikle de 17. yüzyılın başlarında çok sayıda adaletnâme yayınlarak reayayı içinde bulunmuş olduğu zor durumdan kurtarmaya gayret göstermiştir.⁷⁵⁴

17. yüzyılda yerel beyler dışında valilerin de bazen görevlerini suiistimal ettiklerini görmek mümkündür. Örneğin 1651 yılında Van Valisi Mehmed Emin Paşa Osmanlı'ya isyan ederek Amik, Erciş, Ahlat ve Adilcevaz reayasının 15.000'den fazla mallarını gasp etmiş, İran'dan gelen tüccarların yollarını kesip eşyalarını yağmalamış ve gayr-ı müslimlerin verdiği cizyenin 25.000 kuruşunu eksik vermiştir. İç kaleye kapanan yeniçeriler Mehmed Emin Paşa ile Sağkol Ağası Hüseyin Paşa ile birkaç gün savaşmıştır. Nihayetinde Osmanlı kuvvetlerine karşı dayanamayan isyancılar Hakkârî'ye firar etmiş ancak daha sonra yakalanıp idam edilmiştir.⁷⁵⁵

Osmanlı Devleti reayayı vergilendirme, savaş dönemlerinde ise koruma ve gözetme politikasını esas tutmaktaydı. Devlet, vergi mükelleflerinden sıkı kontroller altında ve merkezi bütçeye takviye olarak alımlar yapmaktaydı. Ancak olağanüstü durumlarda yerel kaynaklara el koyabilmekteydi. Devlet, kaynakları bu şekilde kullanmak amacıyla sadece kendi çıkarlarını korumakla yetinmediği gibi savaş tüketimi için malların büyük boyutlarda üretimi, tedariki ve teslimi aşamalarında meydana gelebilecek haksız kazançların önüne geçmeyi hedeflemişti.⁷⁵⁶ İaşe tedariki aşamasında haksız kazanç ve mağduriyetlerin olması kaçınılmaz olmaktadır. Gerek merkezdeki görevliler kişiler gerekse merkezin yereldeki temsilcileri olan eyalet ve sancak beyleri reayadan haksız kazanç sağlıyorlardı.

Yerel beyler ile reaya arasındaki ilişkilerin her zaman kötü olduğu söylenemez. Bazı dönemlerde reaya yerel beyden hoşnut olmuş ve yerel bey hakkında methiye ve mersiyeler yazmıştır. Örneğin, Ahmed-i Hanî, 1681 yılında öldüğü belirtilen

⁷⁵⁴ Halil İncalcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, c. II, Sayı. 3-4, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 50-145.; Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye*, c. IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 70.

⁷⁵⁵ Naima, *Târih-i Na'îmâ*, c. III, s. 1035.

⁷⁵⁶ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 121.

Muhammed Pürbelali hakkında övgüyle söz etmiştir. Hanî, Divan'ında şu ifadelere yer vermiştir:

Meclis kurup divan teşkil ettiğinde
İnsanlar edep ve usul ile otururdu
Divanda heybet olurdu kendilerinde
Serhadların Padişahı nerde?

Her zaman adaletti onun işi gücü
Olabilirdi ince görüşlüydü
Kibardı, cam gibi hassastı yaratılışı
Serhatların Padişahı nerde?

Divanı adalet meclisiydi, adildi
Çok anlayışlı ve temiz kalpliymi
Yaşadıkça unutmayacağımız biriydi
Serhadların Padişahı nerde?⁷⁵⁷

Arşiv kaynaklarına bakıldığında reaya ile yerel beyler arasındaki ilişkinin, özellikle 17-18. yüzyıllarda, oldukça kötü durumda olduğu görülmektedir. Reayanın merkeze gönderdiği dilekçelerde yerel beylerin kendilerine zulmettiği, mallarını gasp ettikleri, fazladan vergi aldıkları dile getirilmiştir. 1181/1767-1768 tarihli arşiv kaydında Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın Malazgirt Sancağı'nda reayaya yapmış olduğu haksızlıklar ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Mahmud Paşa daha önce Malazgirt Sancağı'na saldırmış, reayanın mallarını gasp ederek onlara büyük zararlar vermişti. Mahmud Paşa, oğulları Abdulfettah ve Abdullah Beyleri 5.000'den fazla adamıyla birlikte Malazgirt Sancağı üzerine göndermiş ve Malazgirt Kalesi'ni muhasara etmiştir. Sancakta bulunan reayanın eşyalarını, hayvanlarını buğday, arpa gibi gıda maddelerini gasp ederek ahaliyi Bayezid'e nakletmiştir. Sancakta meydana getirdikleri yıkımla yetinmeyen Mahmud Paşa, Patnos nahiyesinin köylerine saldırmış, ahaliden avarız ve sair vergileri almıştır. Bayezid mutasarrıfının çevre sancak ve köylerde meydana

⁷⁵⁷ Ahmed-i Hani, *Ahmedê Xani Külliyyatı IV: Diwan/Divan*, s. 129-131.; İbrahim Tahsin Doski, *Cewheru'l Meani Fi Şerhi Dîwani Ehmed el-Xanî*, s. 20-22.; Abdurrahman Durre , *Şerha Diwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jiyana Wî*, s. 340-342.

getirdiği istikrarsızlık ve yıkımdan dolayı Erzurum valisi, kadısı ve Malazgirt naibi gibi kişiler bu durumu merkeze bildirmişlerdir. Bundan dolayı devlet eyalet valisini ve kadısını görevlendirerek Bayezid mutasarrıfının haksız şekilde reayadan gasp ettiği malları kendisinden geri almaları, mutasarrıfın yaptığı zulmün önüne geçerek gerekli tedbirler almaları için emir göndermiştir.⁷⁵⁸

Benzer olaylar daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Özellikle 18. yüzyılda, ayanlığın zirvede olduğu bir dönemde, bu tür şikâyetler artmıştır. Bu dönemde Bayezid Sancağı'nda da benzer durumlar yaşanmıştır. Bayezid ve çevresindeki sancaklarda ayanlıktan ziyade merkezin taşradaki otoritesinin zayıflamasıyla birlikte yerel beyler sıklıkla isyan etmiştir. Örneğin, 1715 tarihli arşiv kaydında Bayezid Sancağı'nın, "*Ocak beyzadelerden aşair, kabail, reaya, beraya fukaralarının muhtarı Osman kullarına*" tevcih edildiği belirtilmiştir. Ancak Abdulfettah Paşa kendisine itaat etmeyerek isyan yolunu seçmiştir. Daha sonra da Mahmud Paşa onu Bayezid mutasarrıflığından azlettirmiş ve yerine kendisi geçmiştir.⁷⁵⁹ Daha önce ifade edildiği üzere Mahmud Paşa ile Osman Bey arasındaki iktidar mücadelesi bu duruma örnek gösterilebilir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi merkezin taşradaki temsilcilerinin her zaman devletin veya reayanın menfaatlerini korumamıştır. Bayezid Sancağı'ndaki yerel beyler arasındaki iktidar ve güç mücadelelerinden en fazla reaya etkilenmiştir. Yerel beylerin birbirleriyle mücadeleleri sadece Bayezid dahilinde olmamış, aynı zamanda çevre sancak beylerinin de birbirleriyle mücadeleleri söz konusu olmuştur. Bu durum İran sınırında bulunan reayanın başka yerlere göç etmesine neden olmuştur. Sınırdaki bulunan aşiretler, yerel beyler arasındaki çatışmalardan dolayı İran tarafına geçmişlerdir. Ayrıca taşradaki yöneticiler reayadan kanun dışı vergi alıp, onları mağdur ettiği gibi kendi menfaatleri için görevlerini sıklıkla ihmal etmişlerdir. Bu duruma benzer taşra yöneticileriyle reaya arasında meydana gelen anlaşmazlıklar hakkında çok sayıda arşiv kaydına rastlanmıştır. 1161/1748 yılında Bayezid ahalisinden biri İstanbul'a gönderdiği dilekçede, Bayezid mutasarrıfının eski kethüdası Mustafa Ağa'nın oğulları ve kale sakinlerinin birinde 1150/1737 senesinden beri 300 kuruş alacağı olduğunu, ancak bu kişilerden alacağını bir türlü tahsil edemediğini beyan etmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ BOA, AHK. ER, Defter Nr. 5, s. 187.

⁷⁵⁹ BOA, AE. SAMD. III, 76/7632.; BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 129, s. 16, hk. 6

⁷⁶⁰ BOA, AHK.ER, Defter Nr.1, s. 220.

Yerel Kürt beylerinin özellikleri hakkında bazı değerlendirmelerin olduğunu görmek mümkündür. Örneğin Nikitin yerel beyler hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Gerçekte Türkiye gerek Ermenistan, gerek başka yerlerde yönetimi Kürt beylerine bırakıyor, bu Kürt beyleri de, merkezi hükümetten aldıkları yetki ve güç yanında aşiretleri de buyrukları altında tutuyorlardı. Böylece çoğu zaman Paşa’lık, bir Kürt beyliği ailesi içinde babadan oğula geçiyor, bu da küçük yerel hanedanların ortaya çıkmasına yol açıyordu..... Bunlar, bir yandan, kendilerine haraç ödeyen bağımsız göçebe aşiretlerin beyleri, öte yandan padişahın askerleri ve memurları idiler. Politik tutumları da iki yanlı idi. Hükümet güçlü olunca bunlar da iyi memur oluyorlar, tersine, hükümet güçsüz olunca kendilerini bağımsız beyler olarak görüyor ve bu şekilde davranıyorlardı. Türk hükümetleri sık sık bu asîlerle mücadele etmek zorunda kalıyordu. Kürt beyleri makam yerindeki bir kalede ya da hiç değilse tahkim edilmiş bir evde otururlardı. Bu beyler av ya da savaşla zaman geçirirlerdi. Ya çoğu yabancı aşiretlere bağlı göçebeler olan dikbaşlı uyruklarıyla, ya kimi zaman padişahın atadığı bir başka Paşa olan bir komşusuyla ya da kendileri de komşularına karşı haydutluk işlerine girdikleri halde haydutlarla savaşırlardı. Böyle bir ortam içinde savaşçı kişiliğinin etkin nitelikleri, özgür bir gelişme olanağı buluyordu.”⁷⁶¹

Reaya ile taşra yöneticileri arasında şer’i mahkemeye intikal eden çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu şikâyetler yalnızca sancakta bulunan reayadan gelmemekteydi, bazen sancakta zeamet sahibi olan kişiden de gelebiliyordu. Örneğin 1161/1748’de Dergâh-ı Mu’alla Müteferrikalarından Müteferrika Ahmed mahkemeye başvurup, kendisinin Aydın (Erzurum’a bağlı), Tekman ve Hınıs sancakları ile nahiye ve köylerinde toplam 70.722 akçe tutarında bir zeameti tasarruf ettiğini beyan etti. Ancak Bayezid Sancağı sakinlerinden İsmail Bey adında bir kişinin reayadan haksız yere zeamet vergi ve gelirlerinden tahsilat yaptığını dile getirdi. Devlet ise İsmail adındaki şahsın reayadan haksız yere aldığı mahsulat ve rüsumatı (vergileri) geri vermesi için Erzurum valisi ve Bayezid kadısına emir gönderdi.⁷⁶²

Reayanın şer’i mahkemeye intikal eden şikâyetleri yukardakilerle sınırlı olmamıştır. Örneğin, Bayezid Sancağı mutasarrıfı merkeze gönderdiği mektupta, Bayezid

⁷⁶¹ Basil Nikitine, *Kürtler Sosyolojik-Tarihi İnceleme*, Ed. 3. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 156-157.

⁷⁶² BOA, AHK. ER, Nr., 1, s. 232.

ağalarından Yezidi oğlu Ali, Bakizade, Yusuf, Hüseyin, Derheki Mustafa ve etrafındaki adamlarla birlikte reayanın 5.000 kuruştan fazla mal ve hayvanını gasp ettiklerini beyan etmiştir. 1161/1748 yılında merkezi yönetim Erzurum valisi ve Bayezid kadısına gönderdiği hükümde reayanın gasp edilen mallarının tahsil edilmesini ve reayaya geri verilmesini emretmiştir.⁷⁶³

Bazı dönemlerde reayanın bulunduğu yerleri terk ederek başka yerlerde ikamet etmeye başlamışlardır. Devlet, sosyoekonomik ve idari düzenin sağlanması için reayayı daha önce ikamet ettikleri yerlere geri getirmeye çalışmıştır. 1178/1764-1765 senesinde Malazgirt Sancakbeyi Mehmed Bey reayadan bazılarının gördükleri zulüm ve baskılardan dolayı eski ikamet yerlerini terk etmiş, başka yerlere göç ettiklerine dair merkezi bilgilendirmiştir. Devlet bu durumu düzeltmek için Malazgirt, Eleşkirt ve Bayezid kadılarına emir göndermiş, reayanın bulundukları yerlerden eski yerleşim yerlerine tekrar geri gönderilmesini emretmiştir.⁷⁶⁴

Eleşkirt de yurtluk ocaklıkla yönetildiğinden sancak mutasarrıfları aynı aileden olan kişiler arasında seçilmiştir. Abdulfettah Paşa'nın ölümünden sonra yerine küçük oğlu Ali Bey geçmiş, Ali Bey'in vefatından sonra sancak mutasarrıflığı boş kalmıştır. Kayıta Mahmud Paşa'nın (İshak Paşa'nın oğlu) *“yarar işgüzar hidemat-ı aliyye'yi edaya sahib-i iktidar ve her vechle mehab ve müstehak”* yani sancak mutasarrıflığı yapabilecek iktidara sahip biri olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca İshak Paşa'nın merkeze gönderdiği tahriratta Eleşkirt halkının Mahmud Paşa'dan hoşnut oldukları belirtilmiştir. Bundan dolayı devlet Eleşkirt Sancağı'nı 1782'de yurtluk-ocaklık olarak Mahmud Paşa'ya tevcih etmiştir. Ancak reaya 1206/1792 yılında merkeze gönderdikleri arzuhalde İshak Paşa ve oğlu Mahmud Paşa'dan razı olmadıklarını dile getirmişlerdir. Reaya, İshak Paşa'nın baskı ve zulmünden dolayı çok sayıda kişinin Eleşkirt'ten firar ettiğini, kalanların ise İshak Paşa'nın baskılarına direnebilecek güçlerinin olmadığını beyan etmiştir. Eleşkirt Sancağı'nın ileri gelenleri, ulema ve ağalardan toplam elli altı kişi merkeze gönderdikleri mühürlü dilekçelerde sancak mutasarrıflığının yurtluk-ocaklık olarak Abdulfettah Paşa'nın diğer oğlu Halil Bey'e tevcih edilmesine ve tevcih edildikten sonra İshak Paşa'nın sancağa müdahalede bulunmaması ve zulmüne son

⁷⁶³ BOA, AHK. ER, Nr., 1, s. 258.

⁷⁶⁴ BOA, AHK. ER, Nr. 5, s. 58.

vermesi için uyarılmasını talep etmişlerdir.⁷⁶⁵ Mahmud Paşa ile Halil Paşa arasındaki mücadele daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1217/1802-1803 tarihli bir arşiv kaydına göre Mahmud Paşa, Halil Bey'e saldırmış, Halil Bey bu saldırı sonrasında ölmüş ve 5.000 kadar malı Mahmud Paşa tarafından zapt edilmiştir.⁷⁶⁶

Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa sadece Şelve ve Eleşkirt beyleriyle sorunlar yaşamamış aynı zamanda Muş Sancakbeyi Murad Paşa Hınıs ve Tekman sancaklarındaki malikane mukataalarından dolayı anlaşmazlıklar yaşamıştır.⁷⁶⁷

Baskın ve otoriter bir yapıya sahip olan İshak Paşa, çevre sancakları kendi çocuklarına (Eleşkirt, Şelve) tevcih ettirmiş ve sancak beylerinin seçimine müdahalede bulunmuştur. Kendisine karşı gelebilecek kimsenin olmayışı ve Paşanın müdahaleci tavrı sancakta bulunan reayanın firar etmesine neden olmuştur. Bu durum sancakta huzur ve istikrarın sağlanmasını engellemiş ve reayanın sürekli şikâyetle bulunmasını beraberinde getirmiştir. İshak Paşa sergilemiş olduğu bu tavırlara rağmen görevden azledilmemiştir. Mahmud Paşa da İshak Paşa gibi çevre sancak beyleri ile sorunlar yaşamış ve aralarındaki mücadeleler uzun yıllar devam etmiştir.

1212/1798 tarihinde merkeze yapılan şikâyetle Mahmud Paşa'nın Haydaran aşireti ve diğerlerinden toplam 478.170 ağnam (koyun) aldığı iddia edilmektedir.⁷⁶⁸ Aşiret-yerel bey ilişkisi de dinamik ve düzensiz olarak ilerlemekteydi. Yerel beyler arasında taraf olan aşiret ağaları da tabandaki mücadelenin aracısı oluyorlardı.

1229/1814-15 tarihli Mühimme kaydında Van, Bayezid, Malazgirt ve Kars gibi bölgelerin sancakbeyleri yanlarına aldıkları aşiretlerle birlikte tüccar kafilesi ve yerleşik reayaya zarar verdikleri belirtilmiştir. Merkezi yönetim, reayanın ve İran'dan gelen tüccar taifesinin huzur ve güvenliklerinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir.⁷⁶⁹ Devlet, aşiretlerin olumsuz davranışlarının önüne geçmeye çalışmış, fakat geçişken olan Osmanlı-İran sınırının denetimini tam olarak sağlayamamıştır.

⁷⁶⁵ BOA, C. DH, 195/9734, s. 1-3.

⁷⁶⁶ BOA, TSMA-E, 1268/81.

⁷⁶⁷ BOA, TSMA-E, 1268/81.

⁷⁶⁸ BOA, C. DH, 24/1196.

⁷⁶⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 235, s. 125, hk. 309.

3.4.1. Bayezid’de Aşiret-Reaya İlişkisi

Osmanlı toplumunda aşiretlerin yerleşik ve göçebe olarak iki gruba ayrıldığı yukarıda ifade edildi. Yerleşik ve göçebe aşiretlerin temel uğraşları bazı farklılıklar göstermekteydi. Yerleşikler tarım ve hayvancılıkla uğraşırken, sürekli hareket halinde olan göçebeler ise hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Göçebeler, aynı yükümlülük olarak savaş dönemlerinde silahlı birlik sağlamak mecburiyetindeydiler. Yerel bey de buna karşılık onlara göç etmeleri için belirli bir yol güzergâhı ve otlaklarda konaklama hakkını vermektedir. Göçebelerin hayvanlarını yerleşik ahalinin çayır ve meralarında sık sık otlattıkları ve bundan dolayı şikâyetler olduğu bilinmektedir. Göçebe aşiretin sahip olduğu askeri kuvvetler, göç hareketleri ve yararlanacağı otlaklara giden yolu belirlemede etkili olmaktadır.⁷⁷⁰

Göçebeler, yerleşik ahaliye göre daha zor ekonomik koşullarda hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu durum bazen çetecilik ve soygunculuk faaliyetlerinde bulunmalarına sebep olmuştur. Göçebelerin yapmış olduğu bu talanlar bütün aşiretlerin eşkıya ve soyguncu olarak anılmasına neden olmuştur. Yakalanması zor ve oldukça hareketli olan göçebelerin ne yapacakları pek kestirilememiştir. Meydana getirdikleri güvensizlik ortamından dolayı bölgeden geçen tüccar veya yolculardan ziyade, reaya büyük zararlar vermişlerdir.⁷⁷¹

Mühimme kayıtlarında aşiretlerle ilgili çok sayıda şikâyet mevcuttur. Ancak bazen de aşiretler devletin taşradaki yöneticilerinden şikâyetçi olmuştur. 972/1564-1565’te Amid ve Savur kadılarına gönderilen hükümde ulus taifesinden Bisyan, Bociyan ve Zilan aşiretleri Diyarbekir beylerbeyi ve voyvodaları hakkında şikâyetle bulunmuşlardır. Hükümde aşiretler şikâyetlerini “Bize zulm ü te‘addisi vardır şer’-i kanun ve deftere muhalif olarak malımız alır” şeklinde ifade etmişlerdir. Devlet de kadılardan bu şikâyetlerin doğru olup olmadığı konusunda tahkikat yapmalarını istemiştir.⁷⁷²

Bayezid’de bulunan aşiretler birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuşlardır. Sancakta bulunan aşiret mensuplarından birinin sancakbeyi olması diğer aşirete karşı önemli bir güç şeklinde telakki edilmekteydi. Abdullah Varlı, Bayezid’de bulunan

⁷⁷⁰ Nikitin, *Kürtler Sosyolojik-Tarihi İnceleme*, s. 297.

⁷⁷¹ İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 404.

⁷⁷² BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 6, s. 643, hk. 1413-1414.

Bisyan, Pazuki, Mahmudi ve Dünbili gibi aşiret mensuplarının sancağın yöneticiliğini yaptıklarını, az da olsa Sipki aşiretinden olan kişilerin sancağın idari görevini üstlendiklerini dile getirmektedir.⁷⁷³

Sipki aşireti ile Dünbili aşireti bazı dönemlerde birbirleriyle ittifak kurarken bazı dönemlerde ise birbirleriyle savaşmışlardır. Sancak yöneticiliği Sipki aşiretindeyken Dünbililer ile yaptıkları iktidar mücadelesi sonucunda Sipkiler yenilmiştir. Sipkiler de iktidarı ele geçirmek için mücadelelere girmiş ve her iki aşiretten çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Bazı dönemlerde de her iki aşiretin birbirlerinin mallarını yağmalamışlardır. Bu aşiretler arasında meydana gelen savaşlarda Bisyan aşireti çoğunlukla her iki aşiret arasındaki bu anlaşmazlıkları gidermeye çalışmış ve bu konuda önemli rol oynamıştır.⁷⁷⁴

Daha önce de ifade edildiği gibi devlet sancak beylerine, beylerbeyi ihtiyaç duyduğu zaman kendilerine askeri ve lojistik destek vermelerine yönelik emirler göndermiştir. Örneğin Safer 1111/Temmuz-Ağustos 1699 yılına ait bir hükümde devlet, Malazgirt Kalesi'nde bazı eşkıyaların köyleri basıp reayanın mallarını talan ettiğini belirtmiş, Kars Valisi Ali Paşa'nın bu durum karşısında önlem almasını istemiştir. Devlet, Ali Paşa'dan Bayezid beyine bir haber geldiğinde kapı halkı ve eyalet askerlerini de yanına alarak bu meselenin olumlu bir şekilde sonlandırılması için Erzurum valisinin yardımına gitmesini emretmiştir.⁷⁷⁵

Taşradaki reaya uğradıkları haksızlıkları kadılar ve naipler aracılığıyla merkeze bildirmiştir. Örneğin Erzincan kazası, Bayezid, Hamur, Eleşkirt, Diyadin kaleleri naipleri, 1714-1715'te reayanın uğramış olduğu haksızlıkları merkeze şikâyet etmiştir. Ayrıca Mahmudi (Hoşab), Bayezid, Hamur ve Diyadin sancaklarının beyleri de Zorbey aşiret mensuplarının sancaklarda meydana getirdikleri gasp ve yıkımı merkezi yönetime bildirmiştir. Bayezid, Hamur, Eleşkirt ve Diyadin ahalisi, sözü edilen aşiretin kendilerinden nakit para, eşya ve gıda maddeleri aldıklarını, çok sayıda insanı katlettikleri, her köyde onlarca evi harabeye çevirdikleri ve bunun da naiplerin defterlerinde kayıtlı olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca sadece reayanın mağdur edilmediği, aynı zamanda yerel yöneticilerin de benzer haksızlıklara uğradıkları dile

⁷⁷³ Varlı, *Diwan û Jinewarî ya Ahmed ê Xanî*, s. 317.

⁷⁷⁴ Varlı, *Diwan û Jinewarî ya Ahmed ê Xanî*, s. 319.

⁷⁷⁵ BOA, A.DVNS. MHM. d, Nr. 111, s. 165, hk. 545-546.

getirilmiştir. Örneğin, Bayezid Sancağı'nın eski mutasarrıfı Ahmed Bey'in 50 kese, Abdi Bey'in de 100 kese akçelerinin gasp edildiği belirtilmiştir. Eşkıyaların adı geçen sancaklarda meydana getirdikleri yıkım ve haksızlığın cezasız kalmamasını talep etmişlerdir.⁷⁷⁶

Devlet, merkeze yapılan bu şikâyetleri gündeme almış ve sorumluların yargılanmasına karar vermiştir. Merkezi yönetim, olayla ilgili Mühimme defterindeki kayıtların Trabzon Valisi Abdullah Paşa'ya gönderilmesini emretmiştir. Devlet, Abdullah Paşa'ya davanın adil bir şekilde neticelenmesi için gereken hassasiyeti göstermesi uyarısında bulunmuştur. Kefe'de bulunan kadının bir an önce Trabzon'a gelerek davayı büyük bir titizlikle neticelendirmesini istemiştir.⁷⁷⁷

Olayla ilgili davanın normal şartlar altında sancağın bağlı olduğu eyalette görülmesi gerekmektedir. Çünkü eyalet, sancak ve kazalardaki mahkemelerde sadece bu idari birimlerde ikamet eden kişiler yargılanmaktaydı.⁷⁷⁸ Ancak davanın Erzurum'da görülmesinden ziyade Trabzon'da görülmesine karar verildi. Mühimme kaydında davanın Trabzon'da görülmesi ile ilgili herhangi bir gerekçe belirtilmemektedir. Daha sonra Bayezid Sancağı'nda meydana gelen olaylar davanın Trabzon'da görülmesinin nedeni olabilecek ipuçları ortaya çıktı.

Aşiretler reayanın önemli unsurlarından olan tüccarlarla sorunlar yaşamış ve bu sorunlar devlete intikal etmekteydi. Mesela 1163/1750 yılına ait bir arşiv kaydında Erzurum, Bayezid, Kars ve Kağızman bölgelerindeki Delukanlı, Hemdekanlı, Zılanlı, Kekenli, Milli ve Badıllı gibi aşiretlerin bazıları perakende olarak adı geçen yerlerin yaylaklarında ikamet ediyorlardı. İçlerinden bazıları Bayezid ve havalisindeki yerlere inerek tüccar ve ahalinin mallarını yağmalamaktaydı. Merkezden gönderilen hükümde bu tür olayların tekrarlanmaması ve olaya karışan kişilerin cezalandırılması emredildi.⁷⁷⁹

1750 yılına ait başka bir arşiv belgesinde İran serhaddinde göçebelerle yerleşik ahali arasında olaylar vuku bulmuştur. Bayezid Sancağı'nın batısında bulunan Malazgirt'te Sancakbeyi Nuh Bey, göçebe taifelerinden Memani ve Sipki aşiretleriyle ittifak yaparak

⁷⁷⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 120, s. 95-96,hk. 401.

⁷⁷⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 120, s. 95-96,hk. 401.

⁷⁷⁸ Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme (Osmanlı Devleti'nde Mahkeme)", *DİA*, İstanbul, 2003, s. 343.

⁷⁷⁹ BOA, AHK. ER, Nr. 1, s. 44.

Patnos ve Tutak civarlarında bulunan 12 tımar köyünü yağmalamış ve olay durumu merkeze bildirilmiştir. Bu tür olaylar reayanın sosyoekonomik durumunun daha da kötüleşmesine neden olmuştur.⁷⁸⁰

Uzun süren Osmanlı-İran savaşlarından dolayı serhad eyaletlerinde sıkıntılar yaşanmıştır. Örneğin 1229/1813-1814 tarihli bir arşiv kaydında Erzurum Eyaleti dahilinde bazı sıkıntıların yaşandığından söz edilmiştir. Van, Kars eyaletleri ile Bayezid, Malazgirt sancaklarının İran'a yakın olması nedeniyle Osmanlı-İran arasında tüccar sürekli gidip gelmekteydi. Bu bölgelerdeki mutasarrıflar bazı aşiret ve kabileleri yanlarına alarak civardaki yerlere saldırmışlardır. Devlet, İran'dan gelen tüccarların güvenliklerinin sağlanması ve zarar görmemeleri için Erzurum valisine emir göndermiştir. Ayrıca ahaliye zarar veren aşiretlerin bu olumsuz davranışlarının engellenmesi gerektiği de belirtilmiştir.⁷⁸¹ Başka bir Mühimme kaydında da benzer sorunların olduğu yaşanmıştır.⁷⁸²

Ortaçağda yerel beyler tarafından korunan ticaret güzergâhları, göçebelerin talanlarını büyük oranda engellemişti. Ancak uluslararası ticaret yollarının değişmesiyle birlikte yerel ekonomide başlayan çöküş hem göçebeleri daha fazla soygun yapmaya sevk etmiş, hem de bu soygunculara karşı mücadele eden yerel beylerin kaynaklarını hayli azaltmıştır. 18. yüzyıl aşiretlerin yağma ve talan faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönemlerden biridir. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde yerleşik Kürt aşiretlerinde soyulacak çok az şey kalmıştı. Eski ticaret yollarını kullanmak zorunda kalan yoksul Ermeni tüccarlar çoğu zaman soyulmaktaydı.⁷⁸³

James Brant, Bayezid'den Karakilise'ye (Ağrı) doğru giderken güzergahı üzerinde Üç Kilise'ye (Taşlıçay) uğramış ve kilise rahibiyle yaptığı görüşmede bazı izlenimlerini aktarmıştır:

“Geçmiş zamanlarda manastır sık sık Kürtler tarafından soyuluyormuş; İran'a bağlı olduğu dönemde Erivan Serdarı olan Hasan Han, kilisenin tüm hazinelerini soymuş. Fakat son zamanlarda bu tür olaylar pek görülüyormuş. Yine de geçen

⁷⁸⁰ BOA, C. HR, 29/1448, s. 5-7.

⁷⁸¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 235, s. 125, hk. 309.

⁷⁸² BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 236, s. 29, hk. 97.

⁷⁸³ İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 404-405.

ay altı atları Kürtler tarafından götürülmüş; Paşa'ya başvurulmasının ardından beş tanesi bulunmuş ve altıncısının parasının ödeneceği sözü verilmiş.”⁷⁸⁴

Osmanlı Devleti otoritesini her alanda etkin bir şekilde tesis etmeye çalışmıştır. Otoritesini etkin kılmaya çalıştığı yerlerden biri de uç kesimlerdeki serhad bölgesi olmuştur. Devlet serhad bölgesinde bu otoriteyi sağlamak için yoğun bir çaba harcamıştır. Bundan dolayı devlet ile yerel beyler arasındaki münasebetler yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Bu münasebetler her zaman olumlu şekilde devam etmemekle birlikte merkez ile taşra arasındaki olumsuz münasebetten reaya daha fazla etkilenmiştir. Köylülerin, devletin uygulamış olduğu mali ve idari politikaları gönüllü olarak benimsedikleri ve bu politikalara razı olmamışlardır. Devlet, reayanın tahrirden kaçması, ürettiklerinin miktarını olduğundan daha az göstermesi, otoritenin güçlü olmadığı yerlerde ve dönemlerde yönetimle çatışmalara girmesi gibi durumlarla karşılaşmıştır.⁷⁸⁵

Mela Mehmûdê Bayezîdî, 19. yüzyılda yerleşik ahali ile göçebeler arasındaki münasebetler hakkında önemli bilgiler vermektedir:

“Göçebelerden birinin hayvanı bir köyde telef olsa göçebe kışın burada benim hayvanım telef oldu bundan dolayı şu an alacağım hayvanı onun yerine sayıyorum diyerek reayanın mallarını haksız şekilde almaktaydı. Bazı köylere 20-30 atlı giderek onların hayvanlarını kesiyor, atlarına yem verdirerek reayayı adeta talan ediyor ve köyden ayrıldıklarında da bazı eşyaları yanlarına alarak oradan ayrılıyorlardı. Yaptıkları talan yöntemini başka yerlerde de uyguluyorlardı. Bundan dolayı reaya göçebelerden oldukça mustarıptı. Ayrıca hasat dönemlerinde de çuvallar getirerek köylülere dağıtıp bunları buğday ve arpa ile doldurmalarını istiyorlardı. Bunu yapmadıkları takdirde hayvanlarına el koyup zorla götürüyorlardı.”⁷⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde aşiretler sadece sorun yaratan topluluklarmış gibi düşünülse de bunun böyle olmadığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti ile aşiretler arasındaki ilişkiyi devletin kuruluş yıllarına kadar götürmek mümkündür. Aşiretler, Osmanlı'nın serhad sınırındaki rakibi Safeviler ile mücadelesinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Şah

⁷⁸⁴ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 162-163.

⁷⁸⁵ Mehmet Öz, “Reaya”, *DİA*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 490-493.

⁷⁸⁶ Mela Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusumatnameê Ekradiye*, s. 114.

İsmail, İran'da bulunan aşiretlerle mezhepsel farklılıktan dolayı aşiret reisleri ve mensuplarına katı davranmıştır. Örneğin 1514'te Çaldıran Savaşı'nda Kürt ve Türkmen aşiretler, Osmanlı askeri gücünden etkilenmeleri, Osmanlı ile mezhebi ortaklık ve şahın kendilerine katı davranması gibi etkenler Aşiretlerin Safeviler'den ayrılıp Osmanlı tarafına geçmesine sebep olmuştur.⁷⁸⁷ Konargöçer aşiretler Osmanlı ordusuna doğu seferlerinde lojistik destek sağlamaları konusunda önemli rol oynamışlardır. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi aşiretlerin gelir kaynakları açısından ehemmiyeti 18. yüzyılda da devam etmiş ve Osmanlılar, İran'a yaptıkları seferlerde zahire ve mühimmat desteği için aşiretlerin ellerindeki develeri kullanmıştır. Bölgedeki Arap, Kürt ve Türkmen aşiretlerin ellerindeki develer bu organizasyonlarda kullanılmıştır. Hatta Safeviler'e tabi Şahseven, Bayat, Horasanlı gibi bazı aşiretler, Osmanlı ordusu için nakliye görevinde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti, Celali aşiretinin Bayezid-Eleşkirt güzergahında yaptıkları yağma faaliyetlerini durdurmak ve onları kontrol altında tutmak maksadıyla tedbirler almaya çalışmıştır. Devlet, Van kaymakamı Mirliya Haydar Paşa, Hakkari Beyi Nurullah Bey, Han Mahmud, Haydaran aşiret ağası Sultan Ağa'ya gönderdiği kayıtta Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa'ya gerekli yardımların yapılmasını emretmiştir. Örneğin Han Mahmud'un kardeşi Abdürrezak Bey 200 kişiden oluşan bir askeri piyade kuvveti göndermiştir. Bununla birlikte Erzurum, Van, Kars ve Bayezid kalelerinde yeterli miktarda cephanenin olmayışı büyük bir problem oluşturmuştur. Sözü edilen kalelerde cephanenin olmayışı 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ele geçirilmesi ve büyük çoğunluğunun adı geçen savaşta kullanılmasından kaynaklanmıştır. Sivas ve Harput taraflarındaki topların bir kısmının Erzurum'a gönderilmesi emredilmiştir.⁷⁸⁸

1256/1840 tarihinde Celali aşireti, Eleşkirt yakınlarında İran tüccarlarına saldırıda bulunmuş ve mallarını yağmalamıştır. Merkeze gönderilen dilekçede gasp edilen mallarının iade edilmesi talep edilmiştir. Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa, Celali aşireti her ne kadar bunu reddetse de, aşiretin yaptığı gaspın aşikar olduğu beyan etmiştir. Ayrıca Celali aşiretinin Bayezid ve çevresinde yaptığı eşkıyalığın yanı sıra Pasin ve Kars taraflarına müdahalede bulundukları, Celali aşireti şiddetli bir şekilde

⁷⁸⁷ David McDowall, *A Modern History of The Kurds*, St. Martin's Press, New York, 2007, s. 27.

⁷⁸⁸ Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması...*, s. 26-28.

cezalandırılmadığı takdirde benzer fiillerde bulunacağı dile getirilmiştir.⁷⁸⁹ Behlül Paşa, Celali aşiretinin Bayezid’de meydana getirdiği tahribattan dolayı buradan çıkarılması gerektiğine dair beyanda bulunmuştur. Devlet, bir mübaşir tayin ederek aşiretin sancağa vermiş olduğu zararları tahsil ederek aşireti Osmanlı toprağından ihraç etmeyi kararlaştırmıştır. İshak Paşa da gasp edilen malların iadesi için Zilan aşiret reisi Hüseyin Ağa ile görüşmüş, Hüseyin Ağa Celali aşiretinin üç dört seneden beri sancağa vermiş olduğu zarardan sadece bu yıla (1840) ait olan malları geri alabileceğini ifade etmiştir.⁷⁹⁰ Daha önce ifade edildiği gibi arşiv kayıtlarında reayanın gasp edilen mallarının tam olarak geri alınmadığı ve gasp olaylarıyla sıklıkla karşılaşıldığı tespit edilmiştir.

Bu dönemde Celali aşireti sadece İran tüccarlarına saldırmamış aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin topraklarında da yağma faaliyetlerinde bulunmuştur. 1840’te başka bir arşiv kaydında Mehmed Behlül Paşa İran tarafından gelen Celali Aşireti (1.000 kadar süvari) ile Eleşkirt, Pasin ve Kars’a saldıracağını belirtmiştir. Bayezid’den hareketle Kars kazalarındaki köylerde halkın mallarını ve hayvanları yağmaladıkları bildirilmiştir. Baskın yapılan yerlerde mukavemet edilmişse bile başarılı olunmamıştır. Bundan dolayı adı geçen aşiretin çok defa yaptıkları tahribattan dolayı tekrar İran’a gönderilmesinin yerinde olacağı belirtilmiştir. Ancak İran, Celali Aşireti’ni geri çağırma teşebbüsünde bulunmadığı gibi Zilanlılar’ı kışkırtarak aşiretin bazen Van’a bazen de Bayezid ve Kars tarafına saldırarak halkın mallarının yağmalanmasına sebep olmuştur.⁷⁹¹

Aşiret-reaya arasındaki münasebetlerin örneklerini çoğaltmak mümkün olmakla birlikte yukarıdaki örneklerden görüleceği üzere bu ilişkinin pek olumlu olduğu söylenemez. Göçebe aşiretlerin Osmanlı-İran hudut bölgelerinde aktif olarak bulunmaları çevre bölgeler açısından tehlikeli bir durum arz etmiştir. 1256/1840’ta Zilan, Haydaran ve Celali aşiretleri Ovacık ve Karani mahallerinde topladıkları 2.000-3.000 kadar askerle Van Eyaleti’nin köylerinde saldırıda bulunarak köyleri yağmalamıştır.⁷⁹²

⁷⁸⁹ BOA, *İ. MSM*, 37/1048, s. 6.

⁷⁹⁰ BOA, *İ. MSM*, 37/1048, s. 7.

⁷⁹¹ BOA. *C. HR.* 171/15208, s. 1.

⁷⁹² BOA, *İ. MSM*, 37/1048, s. 8.

3.4.2. Bayezid Sancağı'nda Yerel Beylerin Birbirleriyle Mücadelesi

Celali isyanları zamanında reayadan merkeze çok sayıda şikâyetin yapıldığı bilinmektedir. Kadılar yanlarına aldıkları nüzul eminleriyle beraber reayadan vergi tahsil etmekteydiler. Devletin belirlemiş olduğu vergiler dışında kanunsuz bir şekilde toplanan vergilerden dolayı isyanlar meydana gelmekteydi. Bu durumu fırsat bilen aşiretler ahaliyi de yanlarına alarak talan faaliyetinde bulunmakta, merkez ile taşra arasında meydana gelen bu istikrarsızlık ve kaos reaya üzerinde onarılmaz tahribatlara neden olmaktaydı.⁷⁹³

Bayezid'deki yerel beylerin bazılarının yönetimde kalma süreleri fazla uzun sürmemiş, görevden alınan mutasarrıfların merkezi yönetime karşı geldikleri görülmüştür. Örneğin 1112/1700-1701 tarihinde Bayezid Sancağı eski beyi İbrahim Paşa, görevini tam olarak yerine getirmemesinden dolayı azledilmiştir. İbrahim Paşa'nın azledilmesi devlete karşı isyanı da beraberinde getirmiştir. İbrahim Paşa çevresine topladığı neferlerle birlikte Bayezid'e saldırmıştır. Aynı zamanda Malazgirt'in köylerine de saldırıda bulunarak halka büyük zarar vermiştir. Osmanlı Devleti, azledilen İbrahim Paşa'nın yerine *raiyyetperver* birisinin getirilmesini uygun görmüş ve sancakta bulunan ümera, ayan, erkan, aşiret ve kabilelerin rızasını alarak sancak mutasarrıflığına Mehmed Sani'yi atamıştır. İbrahim Paşa devletin kararına muhalefet etmiş ve Patnos, Malazgirt, Adilcevaz ve Erciş'te zeamet ve tımar bahanesiyle gezerek reayadan vergi toplamıştır. İbrahim Paşa'nın bu hareketi adı geçen yerlerdeki reayanın tedirgin olmasına sebep olmuştur. Merkezi yönetim çevre sancaklara gönderdiği emirlerde azledilen mutasarrıfın reayadan vergi alma yetkisinin olmadığını, yaptığı fenalıklardan dolayı cezalandırılmasını emretmiştir.⁷⁹⁴

Osmanlı Devleti, Bayezid Sancağı eski mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın yaptığı baskı ve hukuksuzlukların önüne geçmek için bazı önlemler almaya çalıştı. Devlet, İbrahim Paşa'ya yardım eden aşiretler olduğu takdirde kendilerinden 50.000 kuruş nezir akçesi⁷⁹⁵ alınacağı konusunda uyarıda bulundu. Ayrıca devlet, sancakta bulunan

⁷⁹³ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, s. 332-333.

⁷⁹⁴ BOA A.DVNS.MHM.d, Nr. 111, s. 410, hk.1409.

⁷⁹⁵ Nezir akçesi, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteye itaat edilmediği durumlarda genellikle yürürlüğe koyduğu bir caydırma aracıydı. Devlet yapılan veya yapılacak olumsuz davranışlardan kaçınmayı sağlamak amacıyla böyle bir yöntem kullanmıştır. Örneğin, Com, Musabeyli ve Okçu İzzeddinli

aşiretlere eski sancak mutasarrıfı İbrahim Paşa'ya kesinlikle itaat etmemelerini ve sancağa gelmesine engel olmalarını emretti. Diğer sancak ve köylerde zeamet ve tımar bahanesiyle başıboş gezmesinin önlenmesi konusunda ikazda bulundu. Bunun yanı sıra Kars Eyaleti civarındaki köyler ile çevre eyalet ve sancaklardaki zeamet ve tımarlılara ait mahsulatı almasına izin verilmemesi, saldırılarda bulunmaktan men edilmesi istenmekteydi. Devlet, sancakta bulunan aşiret ve reayanın yeni mutasarrıfa ihanet ve muhalefet ettikleri takdirde cezalandırılacaklarını belirtiyordu.⁷⁹⁶

Bazı dönemlerde sancak mutasarrıflarının tımarlardan dolayı aralarında ihtilafları meydana gelmiştir. Örneğin 1113/1702'de Van'daki ulema, zeamet ve tımar sahipleri ve ayan gibi kimseler merkeze arzuahaller göndermiş, Erzurum Eyaleti'ne bağlı Malazgirt ve Bayezid sancakbeylerinin birkaç seneden beri elli köy ve mezrayı haksız yere işgal ettiklerini ifade etmişlerdir. Yapılan bu işgal sonrasında Van Kalesi neferlerinin ücretlerinde sıkıntıların meydana geldiğini ve bu durumun iki eyalet arasında ihtilafa sebebiyet verdiğini dile getirmişlerdir.⁷⁹⁷

Devlet iki eyalet arasında meydana gelen ihtilafın çözümü için bir Kapıcıbaşı tayin etmiş, Van ve Erzurum'da köy ve mezraların kayıtlı oldukları defterlerin karşılaştırılmasının yapılmasını istemiştir. Adı geçen köy ve mezraların hangi eyalete bağlı olduğunun ortaya çıkarılması için bazı kişileri görevlendirmiştir. Böylelikle Bayezid ve Malazgirt sancakbeyleri ile Adilcevaz ve Erciş sancakbeylerinin arasındaki ihtilaflı köy ve mezralar sorununun çözülerek merkeze bildirilmesi emredilmiştir.⁷⁹⁸

1117/1706 yılında Bayezid Sancakbeyi Mehmed Sani Bey ile Bayezid'de bulunan yerel beyler arasında anlaşmazlıklar çıkmış, meydana gelen karışıklık sonucunda Mehmed Sani ve Süleyman Bey öldürülmüştür. Sancak mutasarrıfının öldürülmesi ile Bayezid'de belli bir süre istikrarsızlık hakim olmuştur. Yönetici seçimi konusunda müttefik kalmayan Bayezid ahalisi on ay gibi bir süre mutasarrıfsız kalmıştır. Sancakta meydana gelen kaostan dolayı ahali etrafa dağılmıştır. Hükümet, sancakta bulunan aşiret, kabile ve eşrafa mutasarrıf seçimi konusunda düşüncelerini sormuş, ahali de sancak

aşiretlerinden birileri bir daha yol kesip birilerinden bir şeyler çaldıkları takdirde 20.000 kuruş nezir akçesi vermeyi taahhüt etmiş sayılıyorlardı. Bkz. Muhsin Soyudoğan, "Devlet-Eşkıya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkialığı", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalar Dergisi*, Sayı. 21, Ankara, 2006, s. 164.

⁷⁹⁶ BOA A.DVNS.MHM.d, Nr. 111, s. 410, hk.1409.

⁷⁹⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 112, s. 231, hk. 827.

⁷⁹⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 112, s. 231, hk. 827.

mutasarrıflığı için Abdulfettah Paşa'nın uygun olduğunu dile getirmiştir. Devlet, 1118/1707 yılında Abdulfettah Paşa'yı sancak mutasarrıflığına atamıştır.⁷⁹⁹

Abdulfettah Paşa'nın mutasarrıf olarak atanması da sancakta meydana gelen istikrarsızlığı ortadan kaldıramamış, sancakta huzur ve istikrarın sağlanması pek mümkün olmamıştır. 1711'de Erzurum valisine gönderdiği emirde sancakta bulunan aşiret, kabile ve ulemanın, Ocakzadelerden Ahmed Bey'i mutasarrıf olarak istedikleri belirtilmiştir. Devlet eyalet valileri aracılığıyla Ahmed Bey hakkında araştırma yapmış ve yapılan tahkikat olumlu sonuçlanmıştır. Reayanın Ahmed Paşa hakkındaki olumlu görüş merkez tarafından kabul edilmiştir. Abdulfettah Paşa azledilmiş yerine Ahmed Bey mutasarrıf olarak tayin edilmiştir.⁸⁰⁰ 18. yüzyılın başlarında Bayezid sancakbeylerinin sık sık değişmesinin/değiştirilmesinin sancakta ciddi bir otorite boşluğu meydana getirmiştir.

Abdulfettah Paşa'nın azlinden sonra da Bayezid'de istikrar sağlanamamıştır. Abdulfettah Paşa altı yıl sancak mutasarrıflığı yapmış, ancak daha sonra devlete karşı itaatsizliğinden dolayı devletin bir dönem “*reayanın muhtarı*” olarak gördüğü Abdulfettah Paşa artık merkezi yönetim nezdinde “*şakî-i mezbûr*” olarak görülmeye başlanmıştır. Devlet, 1122/1711'de Çıldır Beylerbeyi Salih Paşa'ya Abdulfettah'ın isyanına müdahale etmesi için emir göndermiştir. Adı geçen eski mutasarrıfın *daire-i itaatten* çıktığını, 5000'den fazla süvariyle Toprakkale üzerine saldırdığını, Bayezid Sancağı'nın da halen paşanın elinde olduğunu ve isyanın günden güne büyüdüğünü dile getirmiştir. Hükümet, Salih Paşa'nın eyalet askerleri ve kapı halkı ile birlikte Erzurum valisine katılarak Bayezid Kalesi'nin geri alınmasını ve Abdulfettah ve adamlarının cezalandırılmasını emretmiştir.⁸⁰¹

Arşiv belgelerinde yönetici aileler özellikle belirtilmiştir. Ancak bazı dönemlerde yerel beyler birbirleriyle mücadele etmiş ve bu mücadele sonrasında çok sayıda insanın ölmesine neden olmuştur. 1715-1720 yılları arası dönemi kapsadığı tahmin edilen bir belge, yerel beylerin birbirleriyle olan mücadelesi neticesinde sosyoekonomik ve idari sorunlar meydana gelmiştir. Mahmud Paşa, Eleşkirt Sancağı'nı birkaç yıldan beri zorla idare etmekteydi. Erzurum Valisi Ali Paşa, 1143/1730 tarihinde Mahmud Paşa'yı

⁷⁹⁹ BOA, İE. TCT, 23/2444.

⁸⁰⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 116, s. 229, hk., 1404.; AE. SAMD III, 19/1798

⁸⁰¹ BOA, AE. SAMD III, 85/8570.

Bayezid Beyi Osman Bey'in yerine getirmek istemiş ve bunun için de ondan 130 kese akçe para almıştır. Ali Paşa Erzurum, Kars, Çıldır, Karahisar beylerbeyleri, zeamet, sipahi ve gönüllü askerleriyle birlikte Hamur, Diyadin, Eleşkirt kaleleri ve Bulanık zeameti köylerini yakıp yıkmıştır. Sancak kadıları, bu şahısların adamlarıyla birlikte yaptıkları katliam ve bu yağmayı merkeze bildirmişlerdir. Belgede yöneticinin ocak-beyzadelerden olduğu ifade edilmektedir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere Osman Bey⁸⁰² yönetici bir aileden gelmektedir.⁸⁰³

Mahmud Paşa, Bayezid Sancağı'nda iktidarı ele geçirmek için devletin taşradaki görevlilerini de yanına almış ve kendisine karşı gelen muhalefeti Erzurum, Çıldır, Kars eyaletlerinin valileriyle birlikte bertaraf etmeye çalışmıştır. Bu harekettten sonra kendisine karşı gelen sancak beylerinin ve reayanın muhalefetini ortadan kaldırdığını söylemek mümkün. Çünkü bu saldırılardan sonra Mahmud Paşa 1720'de sancak beyliğine geçmiş ve bu görevi 1768 tarihine kadar devam ettirmiştir.

Erzurum Valisi Ali Paşa, Eleşkirt'i beş yıl zorla zapt eden Mahmud Paşa'dan 130 kese akçe alarak, Bayezid'i yöneten Osman Bey'i azledip Mahmud Paşa'yı mutasarrıf yapmak istemiştir. Bunu gerçekleştirmek için de Kars, Çıldır ve Karahisar beylerini yanına alarak Bayezid, Eleşkirt, Diyadin, Hamur kalelerinde ve Hınıs nahiyesinin Bulanık zeametinde yüzlerce kişiyi öldürmüştür. Meydana gelen olayda sancaklarda hangi aşiretlerin bulunduğunu, hangi köyde hangi aşiretlerin olduğunu, kaç kişinin öldürüldüğünü tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Bayezid Sancağı, bu olay sonucunda adeta harabeye dönmüştür. Bayezid'de bu saldırı sonrasında 581'den fazla kişi öldürülmüş ve onlarca köy yağmalanmıştır. Ayrıca Mahmud Paşa'nın babası Abdi'nin Safeviler ile ittifak ederek 1.500 haneyi harap ettiği ve 500'den fazla kişinin ölümüne sebebiyet verdiği dile getirilmiştir. Bayezid Kalesi on gün boyunca muhasara edilmiş ve top atışları sonucu kalede büyük bir yıkım gerçekleşmiştir. On binlerce akçe değerindeki malları gasp ve yağma edilen halk, kadılar vasıtasıyla merkeze şikâyetle bulunmuştur.⁸⁰⁴

⁸⁰² 1127/1715 yılı kayıtlarına göre Osman Bey, Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Abdülfettah Paşa'dan sonra sancak mutasarrıfı olmuş, ancak daha sonra devletin emirlerine muhalif hareket ettiği ve ahaliye zulmettiği gerekçesiyle görevinden azledilmiştir. BOA, AE. *SAMD. III*, 76/7632.

⁸⁰³ BOA, AE. *SAMD. III*, 196/18941, s. 3.

⁸⁰⁴ BOA, *SAMD. III*, 196/18941, s. 5.

Bayezid’de olduğu gibi Eleşkirt’te de benzer bir tahribat gerçekleşmiştir. Eleşkirt Mutasarrıfı Halil Bey, üç eyalet beyi ve ordusuna karşı koymak istemişse de başarılı olamamış, esir alınarak Eleşkirt Kalesi’ne hapsedilmiş ve şehir adeta harabeye dönmüştür.⁸⁰⁵

Aynı şekilde Diyadin Sancağı da Mahmud Paşa’nın saldırısına maruz kalmıştır. Saldırı sonucu ahalinin mallarının gasp edilerek onlarca kişinin katledildiği katledilmiştir. Diyadin Sancakbeyi Yusuf Bey sayıca üstün olan askeri birliğe karşı koyamamış ve Mahmud Paşa’ya esir düşmüştür. Diyadin Sancağı, Bayezid ve Eleşkirt sancaklarına nazaran daha az zarara uğramış, ancak yine de bu saldırı sonucu onlarca kişinin ölmesi ve on binlerce kuruş zararın ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.⁸⁰⁶

Mahmud Bey, Erzurum Valisi Ali Paşa, Kars, Çıldır ve Karahisar beylerinin yardımıyla Hamur Kalesi’ni muhasara ederek Mutasarrıf Ahmed Bey’i hapsedmiştir. Burada da diğer sancaklarda olduğu gibi tam bir yıkım ve talan faaliyeti gerçekleştirilmiştir.⁸⁰⁷

Bu süreçte Hınıs nahiyesine bağlı ve “mir aşiretlik” ile yönetilen Bulanık zeametinin reayası büyük zarar görmüştür. Bulanık zeametinde bazı tasavvuf ehli kişiler de saldırıya maruz kalmış, maddi ve manevi büyük kayıp vermişlerdir.⁸⁰⁸ Aşağıdaki tablolarda görüleceği üzere Bayezid, Eleşkirt, Diyadin sancakları ile Hamur Kalesi ve Bulanık nahiyesi bu saldırı sonrasında adeta harabeye dönmüştür.

Özellikle Erzurum, Çıldır ve Kars eyaletlerinin, yerel beylerin seçimine müdahale etmesi bölgede büyük bir istikrasızlığın meydana gelmesine neden olmuştur. Merkezin olaya dahli olan eyalet ve sancak yöneticilerini cezalandırıp cezalandırmadığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bayezid Sancakbeyi Osman Bey’den sonra Mahmud Paşa’nın sancak mutasarrıflığına getirilmesi bu kişilerin cezalandırılmadığını göstermektedir.

⁸⁰⁵ BOA, *SAMD. III*, 196/18941, s. 1.

⁸⁰⁶ BOA, *SAMD. III*, 196/18941, s. 7.

⁸⁰⁷ BOA, *SAMD. III*, 196/18941, s. 3.

⁸⁰⁸ BOA, *SAMD. III*, 196/18941, s. 9.

Tablo 21: Bayezid Kalesi Ribat Köyünde Katledilen Neferler, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler⁸⁰⁹

Öldürülen Nefer	Nakit Para	Kıymetli eşyaların fiyatı	At (Res)	Ağnam (Res)	Sığır (Res)	Buğday (Kile)	Arpa (Kile)	Y. Hane
Bayezid Merkez								
108	12.000	10.800	470	-	600	9.000	12.000	850
Çalık Köyü (Dereciği Aşireti)								
8	160	1.200	80	2.100	700	-	-	110
Diğer Çalık Köyü (Halesini Aşireti)								
25	311	1600	57	1.900	573	-	-	86
Kalecik Köyü (Mamzidi Aşireti)								
34	58	400	36	1.100	240	-	-	12
Oruç Köyü (Mamzidi Aşireti)								
11	-	126	-	600	120	-	-	90
Kara Şeyh (Mamzidi Aşireti)								
22	76	800	16	100	210	-	-	15
Karacaviran Köyü (Halesini Aşireti)								
17	216	690	90	1.900	408	-	-	40
Üçdepe Köyü (Şadili Aşireti)								
23	18	65	12	305	90	-	-	11
Karabulak Köyü (Haseni Aşireti)								
41	2.600	6.000	180	12.000	2.300	-	-	110
Örtülü Köyü (Musın Aşireti)								

⁸⁰⁹ BOA, *SAMD. III*, 196/18941, s. 1-9.

19	-	-	11	650	112	-	-	18
Kuyucuk Köyü (Cümki Aşireti)								
11	311	240	18	1.600	86	-	-	-
Görün Köyü (Göçebeler)								
-	983	304	-	700	400	3.500	2.000	40
Balalı Köyü (Göçebeler)								
-	172	229	310	218	12	900	1.200	18
Musun Köyü (Göçebeler)								
14	1.100	400	9	1.300	630	3.000	1.800	228
Erzab Köyü (Göçebeler)								
9	390	168	16	150	800	8.000	4.300	75
Toplam								
581	22.655	37.979	2.628	49.939	14.738	33.400	22.500	2.300

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi yerel beyler arasında meydana gelen iktidar mücadelesinde Bayezid Sancağı'nda reayanın (yerleşik aşiret mensubu kişiler dahil) büyük bir zarara uğradığı görülmektedir. Bazı sancaklarda yüzlerce kişi katledilmiş ve mallarının çoğunluğu yağmalanmıştır. Aynı şekilde bazı köylerin tamamen yıkıldığı ve mallarının büyük bir kısmının yağmalandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda böyle bir halkın sosyoekonomik anlamda çöküntü içine girdiği düşünülebilir. Söz konusu kaos ortamı sonrası iktisadi hayatın temel kaynağı olan tarım ve hayvancılığın büyük zarar gördüğü söylenebilir. Örneğin bu olayda Bayezid Sancağı'nın Gürcübulak köyünde 13, Akpigar köyünde 19, Kuyucuk köyünde 11 toplam 43 Cümki aşireti mensubu öldürülmüştü. Diyadin Livası'na bağlı Dibecek ve Düzmeydan köylerinde Pileki aşireti üyelerinin binlerce hayvanı gasp edilmişti.

Reayaya bu kadar büyük zarar veren taşra yöneticilerinin herhangi bir cezaya çarptırıldıklarına dair elimizde herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak daha

sonraki yıllarda yapılan tevcihlere bakıldığında bu kişilerin cezalandırılmadıkları görülmektedir. Bu olay merkezi yönetimin taşrada büyük bir otorite kaybına uğradığına, yerel beyler ile valililerin ortak hareket etmeleri neticesinde reayanın büyük sıkıntılara maruz kaldığına işaret etmektedir. Bu tür vakalar taşrada sürekli meydana gelmekteydi. Taşra idarecilerinin sebep oldukları tahribattan dolayı kendilerine ceza verildiği bilinmektedir. Ancak 18. yüzyılda ayanlar veya yerel beyler güçlerinin zirvesindeydiler. Bundan dolayı taşra yöneticileri, yaptıkları bu tür baskı ve haksızlıkların çoğundan ceza almadan kurtulmayı başaramışlardır.

Merkezi yönetim, 1126/1714-1715 senesinde Erzurum Valisi Yusuf Paşa'ya Bayezid Mutasarrıfı Osman Bey hakkında emir göndermiştir. Gönderilen emirde, Bayezid'den bazı kimselerin merkeze gönderdikleri arzuhalde mutasarrıflarının kendilerine zulmettiklerine dair şikâyetler olduğu belirtilmiştir. Bu şikâyetlerin doğru olup olmadığını araştırmak için de merkezden Dergâh-ı Mu'alla Kapucubaşlarından Ali atanmıştır. Merkez, Osman Bey'in ahaliye zulüm ve baskıda bulunup bulunmadığını araştırmak için vilayetin güvenilir ve kimseyle düşmanlığı olmayan insanlarına başvurulmasını emretmiştir.⁸¹⁰ Yapılan tahkikatın Osman Bey hakkında olumlu neticelenmemiştir. Bayezid kadısının "*Bayezid Sancağı beyliğine ocak beyzadelerinden aşair ve kabail ve reaya ve beraya fukaralarının muhtarı olan Osman*" olarak bahsettiği Osman Bey daha sonraki yıllarda şaki olarak anılmıştır.⁸¹¹

Devlet, 1128/1716'da Erzurum Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya, Bayezid Sancakbeyi Osman Paşa hakkında hüküm göndermiştir. Hükümde Osman Bey'in, Bayezid'de iskân ettirdiği bazı aşiretlerle ahaliyi katlettiği ve mallarını gasp ettiği belirtilmiştir. Osman Paşa'nın daha önce ahaliye baskı yaptığına dair benzer yakınmalar merkeze iletilmiştir. Kars Beylerbeyi Mehmed Bey de Osman Bey'e karşı olan rahatsızlığını dile getirmiş, Osman Bey'in Kars Eyaleti kaza ve köylerinde yaptığı gasplardan dolayı ahalinin elinde hiçbir şeyin kalmadığını beyan etmiştir. Ayrıca Kars beylerbeyi, kadı, ulema ve eşraf kesiminden bazıları mallarının yağmalanması ile ilgili olarak merkeze başvurmuşlardır. Merkezi yönetim Bayezid'in Erzurum'a bağlı olmasından dolayı yapılan şikâyetlerin doğru olup olmadığına dair etraflı bir araştırma yapılmasını istemiştir.⁸¹²

⁸¹⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 120, s. 123, hk. 471.

⁸¹¹ BOA, AE. SAMD. III, 196/18941, s. 5.

⁸¹² BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 125, s. 58, hk. 229.

Devlet, Osman Bey'i sorumlu olduğu görevleri tam olarak yerine getirmemesi, halkın kendisinden rahatsız olması, kendisi hakkında merkeze çok sayıda şikâyetin yapılması gibi nedenlerden dolayı azletmiş, yerine Mahmud Paşa'yı atamıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi yerel beyler arasındaki iktidar mücadelesinde Erzurum, Kars ve Çıldır eyaletlerinin valileri de dahil olmuştur. Eyalet valilerinin Osman Paşa'dan rahatsız olmaları ve Mahmud Paşa'dan yana tavır almaları Mahmud Paşa'nın Bayezid mutasarrıfı olarak tayin edilmesinde etkili olmuştur. Eski mutasarrıf Osman Bey'in yerel ağalar ve çevre eyaletlerin işbirliğiyle görevden alınmış olması muhtemeldir. Osman Bey, Mahmud Paşa'ya karşı mücadele edemeyeceğini anladığından ve mutasarrıflıktan haksız bir şekilde azledildiğini düşündüğünden merkezi yönetimin kararına isyan etmiştir.⁸¹³

1131/1719'da Mahmud Paşa, eski mutasarrıfın isyanını bastırmak için sancakta bulunan aşiret ağalarıyla ittifak yapmıştır. Mahmud Paşa ile aşiret ağaları Osman Bey'in yönetime karşı olan isyanını kontrol altına almaya çalışmış, fakat Osman Bey ve taifesi Bayezid Kalesi'ne sığınmıştır. Bayezid'de bulunan aşiret, kabile, ayan ve eşraf olan kimseler Osman Bey'i kaleden çıkarmak için kaleyi muhasara etmiştir. Bu muhasara yirmi gün sürmüştür. İzli (Yezidi?) İsmail ile bir birtakım Yezidiler Osman'ın yardımına gelmiş, Bayezid ve Eleşkirt ahalesinin karşı koymasıyla isyancılar mukabele edemeyerek etrafa dağılmıştır. Osman Bey ve taraftarları ise yanlarına üç top alarak kaleden çıkmayı başarmış ve yetmiş kadar kişiyi katlederek Bayezid'den firar etmişlerdir.⁸¹⁴

1132/1720 yılında Bayezid Sancakbeyi Mahmud'tan kurtulan Osman Bey Bitlis tarafına firar etmiştir. Daha sonra Hınıs ve Bulanık taraflarına giderek İsmail, Derviş, Abdurrahman, Rüstem adındaki Yezidilerin yardımıyla reayanın malları ve erzaklarını gasp ederek bazı kimseleri katletmiştir. Osman Bey'in işlediği suçlardan dolayı merkezin Erzurum valisine gönderdiği hükümde isyancı ve taraftarlarının *şer û fesatlarının* ortadan kaldırılarak ahalinin bu şakilerden kurtulmasını sağlamanın görevleri olduğu belirtilmiştir. İsyanın bastırılması için Bayezid, Eleşkirt

⁸¹³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 129, s. 16, hk. 68.

⁸¹⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr.129, s. 16, hk. 68.

sancakbeylerinin kuvvetleri ile Erzurum Eyaleti'nin sancakbeylerinin yeterli miktarda askerle şakinin üzerine gitmesi emredilmiştir.⁸¹⁵

Merkez ile taşra yöneticileri arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan, görev ihmalinden doğan azilden veya eyalet yöneticilerinin sancak beylerine müdahalede bulunmalarından en fazla reaya zarar görmüştür. Serhad bölgesinin merkezden uzak oluşu bölgede meydana gelen olaylara kısa sürede müdahale edilmesini ve olayların kontrol altına alınmasını zorlaştırmıştır. Örneğin Bayezid'in eski mutasarrıfı Osman Bey'in azledilmesinden sonra meydana gelen istikrarsızlık uzun bir dönem devam etmiş, reayanın büyük mağduriyetler yaşamasına sebebiyet vermiştir. 1126/1715'te azledilen Osman Bey'in meydana getirdiği tahribat, Osmanlı-İran arasında yapılan savaşlar, yerel beyler arasındaki rekabet ve güç mücadeleleri ahalinin bitap düşmesine neden olmuştur.

Mahmud Paşa sancak yönetimi boyunca çevre sancak yöneticileri ve reayasıyla ciddi problemler yaşamış, çevre sancaklar üzerinde uygulamış olduğu baskı dolayısıyla merkeze çok sayıda şikâyet yapılmıştır. Bu durum ile ilgili 1181/1767 yılında Erzurum valisine, mollasına Bayezid ve Eleşkirt kadılarına hüküm gönderilmiştir. Devlet sancak beyleri arasında meydana gelen problemlerin çözülmesi konusunda uyarıda bulunmuştur. Daha önceki dönemlerde Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa ile Şelve Sancağı eski mutasarrıfı (İbrahim Bey'in babası) arasında rekabet söz konusu olmuş ve İbrahim Bey sancak mutasarrıfı olduğu dönemde de bu rekabet devam etmiştir. Bölgede yapılan haksızlığın giderilmesi için Çeteci Abdullah'a emir gönderilmiş ancak Abdullah, Şelve Sancağı'na müdahalede bulunmakla birlikte onu görevden almanın mümkün olmadığını dile getirmiştir. Mahmud Paşa yıllardır devam eden çatışma ve rekabetten dolayı oğulları ve bazı adamları Şelve Mutasarrıfı İbrahim Bey'i ve reayayı baskı altında tutmuş, İbrahim Paşa da durumu Erzurum valisine bildirerek kendisinden yardım talep etmiştir. Ancak Bayezid Mutasarrıfı Mahmud Paşa validen ve merkezden gelen uyarıları dikkate almayarak tahakküm ve zorbalığa devam etmiştir.⁸¹⁶

Eleşkirt Sancakbeyi Abdi Bey de İbrahim Bey'e saldırmış 15.000 kuruş değerinde malını gasp etmiş ve mutasarrıfın kız kardeşini kaçırıp oğluyla zorla nikâhlamıştır.

⁸¹⁵ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 129, s. 163, hk. 607.

⁸¹⁶ BOA, AHK. ER, Nr. 5, s. 188.

Daha önce de Abdi Bey Şelve Sancağı'nı Ali adındaki bir şahsa tevcih ettirerek İbrahim Bey'e ve ahalisine büyük haksızlıklar yapmıştır. Şelve Sancakbeyi, Bayezid ve Eleşkirt sancakbeylerinin baskısına karşı Erzurum valisinden yardım talep etmiş, ancak yukarıda da ifade edildiği gibi adı geçen sancakbeyleri Erzurum valisinin emrine uymamışlardır. Diğer sancak beyleri de Bayezid beyinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir. Van kadısı ve Erzurum müftüsü merkeze gönderdikleri tahriratlarda Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın devlete olan itaatsizliğini ve ahaliye yaptığı fenalıkları merkeze şikâyet etmişlerdir. Bundan dolayı Mahmud Paşa, Abdi Bey'e, İbrahim Paşa'ya ve reayasına yaptıkları zulümden vazgeçmeleri, İbrahim Bey'den gasp ettikleri ve yağmaladıkları malları iade etmeleri emredilmiştir.⁸¹⁷

Yerel beyler ile reaya arasındaki çatışmalar çok sayıda arşiv belgesine yansımıştır. Örneğin, Diyadin, Eleşkirt, Şelve ve Malazgirt sancakbeyleri ile İshak Paşa arasındaki anlaşmazlıklar meydana gelmiş ve reyanın İshak Paşa'ya karşı büyük bir hoşnutsuzluğunun olduğuna dair arşiv kayıtlarına rastlanmıştır. Merkeze yapılan şikâyetle İshak Paşa'nın Sipki ve Mematlu (Memani) aşiretlerini kışkırttığı ve bu aşiretlerin Kars taraflarına, Erciş, Adilcevaz köylerine saldırdıkları dile getirilmiştir.⁸¹⁸ İshak Paşa, Eleşkirt mutasarrıfı ile yapmış olduğu iktidar mücadelesi sonucunda azletme yetkisi olmamasına rağmen onu görevden almış, yerine Abdullah Bey'i sancak mutasarrıflığına getirmiştir. Erzurum mütesellimi devletin otoritesini tanımayan İshak Paşa'yı cezalandırmak için asker hazırladığına dair merkezi bilgilendirmiştir. Buna karşılık İshak Paşa da Kürt aşiretlerini etrafına toplayarak Erzurum mütesellimine karşı hazır halde beklemiştir. Devlet, serhad hududunda çatışmalı ortamın varlığının Osmanlı-İran mücadelesini sekteye uğrattığını düşündüğünden olaya temkinli yaklaşmıştır. Çünkü sancak beylerinin birbirleriyle mücadele ederek güçlerini dahilde sarf etmeleri askeri zayıflamayı beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı sancak dahilinde olan meselelerin sulhla çözülmesini emretmiştir.⁸¹⁹

Yerel beyler ile aşiretler arasında bazen ittifak olduğu gibi (İshak Paşa ile Sipki aşireti) çatışmalar da olmuştur. Örneğin 18. yüzyılın sonlarına doğru Haydaran aşireti ile Mahmudi Beyi arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Haydaran aşireti hem Osmanlı

⁸¹⁷ BOA, AHK. ER, Nr. 5, s. 188.; AE. SMST III, 158/12475.

⁸¹⁸ BOA, HAT, 208/11024.

⁸¹⁹ BOA, HAT, 29/1387.

hem de İran topraklarında yaşayan büyük göçebe aşiretlerden olup, bazı dönemlerde yerel beylerle veya başka aşiretlerle ekonomik ve askeri sorunlar yaşamıştır. Hoy taraflarında bulunan Heydaran aşireti ile Mahmudi aşireti arasında çatışmalar vuku bulmuştur. Van muhafızı Ahmed Paşa bu aşiretler arasındaki sorunları çözmekle uğraşırken, Sipki ve Mematlu aşiretleri, İshak Paşa'nın kışkırtmasıyla Van taraflarına saldırmış ve 200 kişiyi katletmekle birlikte ahalinin mallarını da talan etmiştir. Bu süreçte Van reayası Hakkari ve Şikak aşiretlerinden yardım talep etmiş, Hakkari aşiretleri İshak Paşa'dan intikam almak için büyük bir kuvvetle Van taraflarına doğru yola çıkmıştır. İshak Paşa'nın Van dolaylarına yaptığı saldırı merkeze bildirilmiş, bunun üzerine devlet serhad hududunda yerel beyler arasında meydana gelen çatışmaların daha da büyümesinden endişe duymuştur. Bu durum olayla ilgili bir tahkikatın yapılmasına yol açmıştır. Van muhafızı Revan'daki sorunlarla ilgilendiğinden bu hadiseyle ilgili araştırmayı Erzurum Valisi Ziya Yusuf Paşa yapmıştır. Yapılan tahkikat sonucu İshak Paşa'nın görevini suiistimal ettiği ortaya çıkmıştır. Erzurum valisi Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa ile Van muhafızı arasında meydana gelen çatışmanın son bulması için tarafları ikna etmeye çalışmış ancak İshak Paşa ve maiyetindeki aşiretler Van hududuna saldırmaya devam etmiştir. Gerek Erzurum valisi gerekse Van muhafızının merkeze gönderdikleri tahriratlarla İshak Paşa'nın yaptığı saldırılardan devlet haberdar olmuş, ancak Bayezid Sancağı'nın İran sınırında bulunması ve İshak Paşa'nın İran'a firar etme endişesiyle, Paşanın yapmış olduğu itaatsizliğe karşı ihtiyatlı davranılmış ve Paşa cezalandırılmamıştır.⁸²⁰

İshak Paşa nüfuz mücadelesi içerisine girerek kontrol sahasını bölgede genişletmeye çalışmış ve bu durum bölgenin çatışmacı bir ortama bürünmesine neden olmuştur. Osmanlı-İran serhaddinin bu şekilde beyler arası mücadele sahasına dönüşmesi bölgenin sınır özelliği ile birleşince durumun daha karmaşık bir politik ortama sürüklenmesine sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Devleti, Ağa Muhammed Han hükümdarlığı sırasında İran'da meydana gelen olaylara atıfta bulunarak İshak Paşa'nın *hudud-ı hakaniyede* karışıklığa sebebiyet vereceğini ifade etmiştir. Bundan dolayı Erzurum valisi, Sipki aşiretini Bayezid'den çıkarmak ve İshak Paşa'nın İran hanlarıyla olan yakınlığına engel olmak için tayin ettiği

⁸²⁰ BOA, HAT, 208/11024.

kethüdayla birlikte 5.000-6.000 kadar askeri Bayezid taraflarına göndermiştir. Ayrıca İshak Paşa'nın İran hanlarıyla yakın münasebetinin Osmanlı-İran sınırı için büyük bir tehlike olduğu belirtilmiştir.⁸²¹

Bayezid sancak mutasarrıflarının sık sık merkeze şikâyet edildiği bilinmektedir. Buna karşın Bayezid mutasarrıflarından bazıları yapılan şikâyetlerin asılsız olduğuna dair beyanda bulunmuştur. Örneğin, 1783'te İshak Paşa, Erzurum Valisi Timur Paşa'nın kendisi hakkında merkeze yaptığı şikâyetlerin yalan ve uydurma olduğunu beyan etmiştir. İshak Paşa, casuslarının Tiflis tarafına gidip geldiklerine dair haberlerin asılsız olduğunu ve Ruslar ile Osmanlı'yı karşı karşıya getirmek için herhangi bir faaliyetinin olmadığını belirtmiştir. Ayrıca İshak Paşa İran hanları ve Ereğli Han'a itaat ettiğine dair iddiaların da asılsız olduğu dile getirmiştir.⁸²²

Bayezid sancakbeyleri arasında meydana gelen mücadeleler bunlarla sınırlı olmamıştır. Mesela, İshak Paşa'dan sonra yerine geçen Mahmud Paşa'dan da çevre sancakbeyleri şikâyetçi olmuşlardır. Örneğin Şelve eski mutasarrıfı İbrahim Bey'in oğlu Ahmed Bey 1219/1804'te merkeze bir dilekçe göndermiştir. Dilekçede, babasının vefatından sonra kardeşinin eskiden beri yurtluk-ocaklık olarak yönetilen sancağın beratının yenilenmesi için 1208/1794 tarihinde başkente geldiğini ancak beratı yenilemeden vefat ettiğini beyan etmiştir. Kendisinin de Mahmud Paşa'nın korkusundan İstanbul'a gelemediğini, Mahmud Paşa'nın sancak mutasarrıflığını kardeşi İbrahim Bey'e tevcih ettirdiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte kendisinin de atık beratı olduğunu, sancak mutasarrıflığının yurtluk-ocaklık kanunundan dolayı tekrar kendisine verilmesini talep etmiştir. Ayrıca geçen sene (1803) Mahmud Paşa'nın hanesini bastığını, malları ve eşyalarını yağmaladığını, hizmetkârlarının hanelerine saldırdığını ve durumu Erzurum kadısına bildirerek zararlarının telafi edilmesi ricasında bulunduğunu ifade etmiştir.⁸²³

Mahmud Paşa 1805 tarihinde vebadan vefat etmiş yerine kardeşi İbrahim Paşa geçti.⁸²⁴ Ancak Jaubert, Mahmud Paşa'nın ölümüyle ilgili farklı bazı noktalara dikkat çekmektedir. Jaubert, Mahmud Paşa'nın vebaya yakalandıktan birkaç gün sonra öldüğünü, iki kardeş (Mahmud Paşa ile İbrahim Paşa) arasındaki savaş esnasında

⁸²¹ BOA, HAT, 208/11024.

⁸²² BOA, HAT, 12/437.

⁸²³ BOA, C. DH, 283/14107.

⁸²⁴ BOA, HAT, 278/16353.

İbrahim'e karşı silahlanmış olan aşiretlerin Ahmed Bey'i sancak mutasarrıfı olarak istediklerini, varılan karar neticesinde Ahmed Bey'in Bayezid paşası olduğunu, İbrahim Paşa'ya ise Toprakkale'nin verildiğini beyan etmektedir. Bir süre sonra Ahmed Bey'in de vebadan öldüğünü, İbrahim Paşa'nın Eleşkirt'ten gelerek Bayezid Sancağı'nın idaresini ele geçirdiğini,⁸²⁵ Mahmud Paşa'nın halk tarafından çok sevilen kuzenini ortadan kaldıracak kadar sert ve acımasız biri olduğunu beyan etmektedir.⁸²⁶

Yukarıdaki kaynaklarda da görüldüğü gibi taşra yöneticilerinin aralarında güç ve iktidar mücadelesi etkin bir şekilde devam etmiştir. Sancak yöneticilerinin birbirleri arasındaki rekabet ve güçten dolayı bölge valileri bazen merkezi doğru bilgilendirmemiştir. Örneğin, 1808 yılında Bayezid mutasarrıflığına İbrahim Paşa atanmıştır.⁸²⁷ Ancak Erzurum valisi, İbrahim Paşa hakkında merkeze atanma öncesi olumsuz rapor göndermiştir. Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın işe yaramayan “*nakısü'l-akl*” yani akıldan noksan biri olduğunu ifade etmiştir. Erzurum Eyaleti'nde bulunan devlet görevlileri devlet uygun gördüğü takdirde Bayezid mutasarrıflığına İbrahim Paşa'nın yerine yeğeni Mehmed Behlül Paşa'nın atanmasının daha uygun olacağına dair görüş bildirmişlerdir.⁸²⁸ Ancak merkezden gelen bilgilerden hareketle merkezin taşradaki yöneticilerle aynı düşünmediği anlaşılmıştır. Bayezid ahalisinin İbrahim Paşa hakkında şikâyetle bulunmakla birlikte paşanın Osmanlı serhaddinde devlete sadakatle hizmet ettiği ve aynı zamanda serhad ahalisinin kendisinden razı olduğu ifade edilmiştir.⁸²⁹ Erzurum valilerinin sancak mutasarrıflarının seçimine müdahale etmeleri Bayezid, Eleşkirt, Şelve gibi sancaklarda sorunların daha da karışık bir hal almasına ve İran'ın serhad politikaları için elverişli ortamın hazırlanmasına neden olmuştur.

Merkezi yönetim, birkaç yıl sonra İbrahim Paşa'nın uygunsuz davranışlarını gerekçe göstererek kendisini 2 Eylül 1814'te azletmiş yerine Mehmed Behlül Paşa'yı atamıştır. İbrahim Paşa'nın isyan etme ihtimaline karşı Bayezid'e askeri birlik dahi gönderilmiştir. İbrahim Paşa zorluk çıkarmadan merkezden gelen emre itaat ederek ahalinin herhangi bir zarar görmesinin önüne de geçmiştir. İbrahim Paşa'nın bu tavrı devlet yöneticileri

⁸²⁵ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 63.

⁸²⁶ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 30.

⁸²⁷ BOA, MFB, 914.

⁸²⁸ BOA, HAT, 1364/53898.

⁸²⁹ BOA, HAT, 286/17200.

tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.⁸³⁰ Ancak her ihtimale karşı İbrahim Paşa kaledeki konağından çıkarılarak Erzurum'a gönderilmiştir.⁸³¹

İbrahim Paşa'nın merkezi yönetimin kararını kabullenen tutumu uzun sürmemiş, Paşa Ahıska, Oltu ve Kağızman taraflarında dolaşarak Revan taraflarına doğru hareket etmiştir. Paşanın Revan serdarı ile görüşmesi Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa'yı endişelendirmiştir. Behlül Paşa, Bayezid eski sancakbeyi İbrahim Paşa'nın saldırma ihtimaline karşı asker talebinde bulunmuştur. Muş Sancakbeyi Selim Paşa ile Sipki aşireti reisi Süleyman Ağa, İbrahim Paşa'nın saldırı ihtimaline karşı gerekli önlemleri aldıklarını ve Behlül Paşa'ya gerekli takviye kuvveti sağladıklarını belirtmiştir.⁸³² İbrahim Paşa, 1817'de Bayezid Kalesi üzerine hücum etmiştir. Bunun yanı sıra merkezi yönetim, Kars muhafızının Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa'ya asker yardımda bulunmasına dair emir de vermiştir. Bu bağlamda Kars Muhafızı Ali Paşa Bayezid'e iki kıt'a asker sevk etmiştir. Bu kıt'adan biri Bayezid Kalesi'ni korumakla görevlendirilmiş, diğer kıt'a ise İbrahim Paşa üzerine gönderilmiştir. Şark seraskeri Erzurum Valisi Celâleddin Paşa İbrahim Paşa meselesini daha fazla büyümeden halletmiştir.⁸³³

Osmanlı Devleti, İran hududunda yer alan Bayezid Sancağı'na stratejik konumundan dolayı büyük önem atfetmekteydi. Bayezid'in bu konumundan ötürü eyalet valileri sancağın durumunu sürekli merkeze rapor ediyordu. Bu raporlar veya arzuhallerin (dilekçe) tamamı objektif olarak merkeze yansıtılmamaktaydı. Daha önce ifade edildiği gibi Bayezid mutasarrıflarının seçilmesi ve görevden azledilmelerinde bölge valilerinin müdahalesi etkili olmaktaydı. Örneğin, Erzurum valisinin teklifi ve iltiması ile Behlül Paşa, Bayezid Sancağı mutasarrıflığından azledilerek onun yerine Toprakkale (Eleşkirt) ileri gelenlerinden İbrahim Ağa tayin edildi. Bu durumu öğrenen Behlül Paşa, İbrahim Ağa'nın kardeşi Hüseyin Ağa'nın Acem Kürt beylerinden olduğunu ve Bayezid gibi önemli bir serhad sancağının ona teslim edilemeyeceğini ifade ederek sancak mutasarrıflığından azledilmeyi kabul etmedi.⁸³⁴

⁸³⁰ BOA, HAT, 481/23548.

⁸³¹ BOA, HAT, 724/34470.

⁸³² BOA, HAT, 1314/51257.

⁸³³ BOA, HAT, 222/9434.; Uluerler, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri, s. 254.

⁸³⁴ Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c. 6, s. 2822.

Behlül Paşa'nın öne sürdüğü gerekçelerden dolayı Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'nın isteği akim kalmıştır. Bayezid mutasarrıflığı için yeni bir arayış içine giren Hüsrev Paşa, kendisine yakın olan Abdulhamid Paşa'yı daha uygun bulmuştur.⁸³⁵ 1817 tarihli arşiv kaydında Erzurum vilayet meclisinde Behlül Paşa'nın azledilip yerine Eleşkirt Mutasarrıfı Abdulhamid Paşa'nın atanma mevzusu tartışılmıştır. Behlül Paşa'nın İran ile sıkı bir diyalog halinde olması, İran'dan gelen aşiretlerin Bayezid'de iskân edilmesi ve ahaliyi baskı altında tutması gibi nedenler azledilmesine gerekçe gösterilmiştir.⁸³⁶ Erzurum Valisi Hüsrev Paşa, Abdulhamid Paşa'nın himayesine 500 nefer ile iki top vererek onu Bayezid'e göndermiş, Behlül Paşa'nın görünüşte bu değişikliğe itiraz etmemekle birlikte daha sonra Behlül Paşa'nın sancak mutasarrıflığından azledilmeyi kabullenmediği ortaya çıkmıştır. Behlül Paşa, Sipki aşiretini Abdulhamid Paşa'ya karşı kıskırtmış, Sipki aşireti Abdülhamid Paşa ile Karakilise'de (Ağrı) çatışmaya girişmiştir. Ancak çıkan çatışmada aşiret başarısız olmuş ve Abdulhamid Paşa'nın Bayezid mutasarrıfı olmasına engel olamamışlardır.⁸³⁷

Bayezid ve Eleşkirt beyleri arasında devam edegelen bir mücadele yaşanmıştır. Abdülhamid Paşa atandıktan sonra merkeze gönderdiği tahriratta reayanın kendisinden hoşnut olduğunu ve kendisinin de reayaya hizmet etmeye çalıştığını, ancak Behlül Paşa ile Sipki aşiretinin Eleşkirt'te büyük tahribatlar meydana getirdiğini beyan etmiştir. Abdülhamid Paşa, Behlül Paşa ile olan iktidar mücadelesini kazanmak için yoğun bir gayret göstermiştir. Abdülhamid Paşa Bayezid sancak mutasarrıflığını elinde bulundurmak ve Behlül Paşa ile Sipki aşiretini haksız duruma düşürmek için elliye yakın ulema, ağa ve beylerden mühürlü arzuhali hazırlayarak merkeze göndermiştir.⁸³⁸

Abdülhamid Paşa, Bayezid mutasarrıflığına geçtikten sonra yerel beyler arasındaki rekabet ve iktidar mücadelesi devam etmiştir. Bayezid'deki ulema, aşiret, kabile ağaları ve eşraf kesimi merkeze bir dilekçe yazarak kendilerinin Behlül Paşa'dan razı olduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Abdulhamid Paşa'nın Revan'da bulunan Zilan aşiret reisi Hüseyin Ağa'nın damadı olması hasebiyle türlü türlü fenalıklarının olduğunu ve reayaya karşı kötü davrandığını dile getirmişlerdir.⁸³⁹ Bu bağlamda Eleşkirt

⁸³⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2823.

⁸³⁶ BOA, HAT, 671/32854.

⁸³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2823.

⁸³⁸ BOA, HAT, 1/18-D.

⁸³⁹ BOA, HAT, 1/18-C, s. 2.; Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 58.

ahalisinin de Behlül Paşa hakkında şikâyetle bulunması serhad sınırında bulunan yerel beyler arasındaki rekabet ve iktidar mücadelesini göstermektedir.

Serhad sancağı olan Bayezid’de yerel beylerin birbirleri ile olan mücadeleleri kırılğan olan sınır boyunu daha da istikrarsız bir hale getirmiştir. Yerel beyler arasındaki bu mücadeleler İran’a karşı sınır bölgesini korumayı zorlaştırmış ve İran hanlarının Osmanlı toprakları üzerine gerçekleştirdikleri saldırılarda başarılı olmasını sağlamıştır. Ayrıca sancak beyleri kendi iktidarlarını korumak için merkeze gönderilen dilekçelerde kendi lehlerine karar aldirmek için genel bir kanaat oluşturmaya çalışmışlardır.

Abdulhamid Paşa, Zilanlı aşireti reisi Hüseyin Ağa’nın kayınpederi olması dolayısıyla kendisine bir nüfuz sağlayıp aşiretten güç alarak halk üzerinde baskı kurmuştur. Güç mücadeleleri ile birbirlerine ve birbirlerinin destekçilerine saldıran bu beylerin yönetime gelip gelememeleri devletin bölge politikalarındaki değer ve önemine göre belirlenmiştir. Her ne kadar bölge valilerinin sancakbeyleri hakkında verdikleri raporlar olumlu veya olumsuz olsa da sınır ve düzen odaklı devlet politikaları daha öncelikli hedefler olmuştur. Bu sebeple emirleri dinlememiş olsa da Behlül Paşa’nın daha sonraki dönemde konjonktür gereği makamında tutulmasının bölgenin kontrolü için daha faydalı olabileceği düşüncesi etkili olmuştur.

Erzurum valilerinin sancak mutasarrıfları hakkında sık sık merkeze arzuhallemişlerdir. Örneğin 1814’te merkeze gönderilen arzuhalde uzun bir süreden beri Erzurum Eyaleti’nde bir karışıklığın olduğu ifade edilmiştir. Van, Kars eyaletleri ile Bayezid, Eleşkirt, Muş ve Malazgirt sancaklarında İran’a yakın olmaları hasebiyle sık sık sorunların meydana geldiği dile getirilmiştir. Sancak beylerinin bu tür durumlarda Erzurum’a gelmekten imtina ettikleri, her birinin bir kabile ve aşireti yanına alarak reayayı ezdikleri beyan edilmiştir. Bunun yanı sıra aşiretlerin Osmanlı topraklarından İran’a, İran topraklarından Osmanlı topraklarına göç ettikleri ve bu göçlerin huzursuzluğun kaynağı olduğu ifade edilmiştir. Aşiretlerin bu hareketliliğinden dolayı malları gasp edilen tüccar ve ahalinin mustarip olduğu dile getirilmiştir. İlgili arşiv belgesinde Bayezid Mutasarrıfı İbrahim Paşa ile Malazgirt sancakbeylerinin İran Kürtleri ile birleşip reayaya büyük zararlar verdikleri belirtilmiştir.⁸⁴⁰

⁸⁴⁰ BOA, HAT, 804/37129-D.

Sancakta görev yapan mutasarrıfların görevden alınmaları, eski mutasarrıf ile yeni mutasarrıf arasında çatışmalı bir durum meydana getirmekteydi. Bu durumun mutasarrıfların sancaktaki aşiretlerle ilişki kurmasında etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca Bayezid Sancağı mutasarrıflığından alınan yöneticiler, bazen İranlılar'dan yardım istemekten çekinmemiştir. Bu durum İranlılar'ın Bayezid Sancağı'na müdahale etmelerine zemin hazırlamaktaydı. Nitekim İranlılar çok defa Bayezid Sancağını işgal etmiş, ahaliye büyük zararlar vermiştir.⁸⁴¹

Yukarıda ifade edildiği üzere gibi Bayezid sancakbeylerinin azl veya nasbına edildiği görülmektedir. 1821 yılında Erzurum Valisi Mehmed Hüsrev Paşa, Bayezid sancağı mutasarrıflığının Behlül Paşa'dan alınmasına karşı çıkmıştır. Gerekçe olarak Abdulhamid Paşa'nın Bayezid'de pek çok kişi tarafından sevilmediğini belirtmiştir. Behlül Paşa'nın ecdadının Osmanlı'ya büyük hizmetler sağladığını ve halk tarafından sevildiğini dile getirmiştir. Kaleyi Abdulhamid Paşa'ya teslim etmenin kalenin Revan hanına teslim etmekten farksız olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴²

Osmanlı Devleti eyalet ve sancaklarda görev yapan yöneticileri, görevlerini tam olarak yerine getirememeleri ve devletin benimsemiş olduğu politikanın aksine hareket ettikleri gerekçesiyle azletmiştir. Örneğin, 19. yüzyılın başlarında Bayezid Mutasarrıfı İbrahim Paşa merkezi yönetime muhalif hareket ettiğinden dolayı görevinden azledilmiştir. Görevden alınan İbrahim Paşa İran'a sığınmıştır. Osmanlı yönetimi, bu durumdan endişelenmiş ve iki devlet arasındaki antlaşmalara dayanarak firar edenlerin korunmaması ve iade edilmesi gerektiğini İran elçisi aracılığıyla bildirmiştir. Ancak İran gerekli hassasiyeti göstermemiş olmakla birlikte oyalayıcı bir tutum sergilemiştir. İbrahim Paşa'nın iade edileceğini bildirmesine rağmen İbrahim Paşa bir türlü iade edilmemiştir.⁸⁴³

Uç bölgesinde meydana gelen İbrahim Paşa meselesi Osmanlı Devleti için tehlike oluşturmuştur. Erzurum Valisi Celaleddin Paşa, İbrahim Paşa meselesini halletmesi için Behlül Paşa'yı görevlendirmiştir. Ancak Behlül Paşa meselenin kendisini aştığını ve bu görevin üstesinden gelemeyeceğini dile getirmiştir. 1817 tarihinde Behlül Paşa bu meseleyi takip ederek merkezi bilgilendirmiştir. Paşa, İbrahim Paşa'nın bazı aşiretlerle

⁸⁴¹ BOA, HAT. 815/37282.

⁸⁴² BOA, HAT. 767/36133.

⁸⁴³ Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*, s. 254.

gizlice görüşüp anlaştığını, Köroğlu Kalesi'ni İranlılar'ın yardımıyla tamir edip kaleye sığınma niyetinde olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁴ Bu nedenle Erzurum Valisi Celaledin Paşa Şark Cephesi seraskerliğine atanmış ve İbrahim Paşa meselesi daha fazla büyümeden halledilmiştir.⁸⁴⁵

Aynı şekilde bu dönemde sadece Bayezid'deki yerel beyler arasında sorunlar çıkmamış aynı zamanda çevre sancak veya eyaletlerde de benzer olaylar yaşanmıştır. Örneğin, 1819'da Derviş Paşa, Ekraş aşiretlerinden bazı kimselerle ittifak ederek Van Kalesi'ne saldırmış, Van Muhafızı İbrahim Yümnî Paşayı ve kalede bulunanları öldürmüştür. Osmanlı Devleti, Derviş Paşa'nın isyanını ortadan kaldırmak için çevre sancakların beylerine emir göndermiş ve orduya takviye kuvvet sağlamalarını emretmiştir. Devlet Ahıska, Bayezid, Eleşkirt mutasarrıfları ile Çıldır, Erzurum beylerinin 300 asker ile Derviş Paşa üzerine hareket etmelerini istemiştir.⁸⁴⁶

Taşra yöneticileri, serhad bölgesindeki yerel beylerin birbirleriyle olan rekabet ve mücadelelerini merkezi yönetime bildirmişlerdir. Van muhafızı Derviş Paşa ile Muş Mutasarrıfı Selim Paşa arasında husumet yaşanmış, Selim Paşa, Derviş Paşa'dan intikam almak için Sipki aşiretini Derviş Paşa'ya karşı kışkırtmıştır. Van Eyaleti'ndeki bazı aşiretlerle İran'daki bir kısım aşiretler birleşerek Bulanık nahiyesine saldırmış ve reayanın mallarını gasp etmişlerdir. Bu duruma öfkelenen Murad Paşa etrafına topladığı aşiret mensuplarıyla birlikte Van'ın Adilcevaz kazası ve köylerine saldırarak buralarda yağmada bulunmuştur.⁸⁴⁷ Bayezid Sancağı'nda meydana gelen asayiş sorunları devletin farklı bölgelerinde de görülmekteydi. Bu durum sadece Bayezid Sancağı'na münhasır bir durum değildi.

3.4.2.1. Bayezid Sancağı'nda Bir Yerel Bey: İshak Paşa

Yukarıda ifade edildiği gibi sancak dâhilinde bulunan yerel beyler sık sık iktidar mücadelesine girişmekteydi. Bu mücadeleyi anlatmadan önce İshak Paşa hakkında tespit edilen bazı yanlış bilgilerden de bahsetmekte fayda vardır. Bayezid Sancakbeyi

⁸⁴⁴ Şani-zade, *Şani-zade Tarihi*, c. II, s. 787.

⁸⁴⁵ Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*, s. 54.

⁸⁴⁶ Şani-zade, *Şani-zade Tarihi*, c. II, s. 920-921.

⁸⁴⁷ Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*, s. 263

İshak Paşa'nın Çıldır beylerinden Hasan Paşa'nın oğlu olduğu ileri sürülmektedir.⁸⁴⁸ Ancak bu bilgilerin doğru olmadığı düşünülmektedir. İshak Paşa'nın Bayezid'de mutasarrıflık yaptığı dönemde sabık Çıldır Valisi Hasan Paşa'nın ortanca oğlu Mehmed Sabit Bey, Çıldır Eyaleti'nin büyük kardeşi olan İshak Paşa'ya tevcih edilmesini rica etmiş ve bundan dolayı dönemin sadrazamına durumu açıklayan bir yazı göndermiştir.⁸⁴⁹ Bunun yanı sıra İshak Paşa'nın kapı kethüdası ve Dergâh-ı Âli kapıcıbaşlarından Ahmed Ağa'nın tahriratında İshak Paşa'nın Mahmud Paşa'nın oğlu olduğu görülmektedir. Belgede “*paşa-i mümâ ileyh (İshak Paşa) kullarının pederi Mahmud Paşa vefatından sonra*” ifadesi yer almaktadır.⁸⁵⁰ İfadeden anlaşıldığı üzere İshak Paşa Hasan Paşa'nın değil, Mahmud Paşa'nın oğludur.

Başka bir arşiv kaydında Çıldır Eyaleti'nin, muhalefet bedeli için 450, vezaret için de 150 kese akçe karşılığında İshak Paşa'ya tevcih edilmesine dair görüş belirtilmiştir. Ancak 150 kese akçe *mansib ve teşekkürinin* rüşvet sayılacağı belirtilmiştir. Nihayetinde Çıldır Eyaleti 450 kese akçe karşılığında tevcih edilmiştir. Belgede de görüldüğü üzere bu dönemde Çıldır Eyaleti'nde görev yapan İshak Paşa ile Bayezid Sancağı Mutasarrıfı İshak Paşa farklı kişilerdir.⁸⁵¹ Çıldır Valisi İshak Paşa ile ilgili çok sayıda belge bulmak mümkündür.⁸⁵²

Başka bir arşiv belgesinde aynı dönemde hem Çıldır'da hem de Bayezid'de aynı adla farklı İshak Paşaların olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1180/1766-1767 tarihli bir arşiv belgesinde Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa ve oğullarına tevcih edildiği görülmektedir. İlgili belgede Mahmud Paşa'nın oğullarından İshak'ın Malazgirt'e bağlı Patnos'ta tımar hissesinin olduğu görülmektedir.⁸⁵³

Arşiv kayıtlarına bakıldığında İshak Paşa'nın muktedir bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmıştır. İshak Paşa, gerek İran hanlarıyla gerekse çevre sancak beyleri ile yoğun bir mücadeleye girişmiştir. Osmanlı Devleti, 1798'de Erzurum Valisi Abdullah Paşa'ya gönderdiği hükümde, İshak Paşa'nın Bayezid Sancağı yakınında bulunan Revan'a birkaç kez saldırıda bulunduğunu ve köylerde bulunan reayaya zarar verdiğini dile

⁸⁴⁸ Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, s. 17.; İnbaşı, “Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa”, s. 183-204.

⁸⁴⁹ BOA, HAT, 132/5047.

⁸⁵⁰ BOA, C. DH, 305/15208, s. 1.

⁸⁵¹ BOA, HAT, 200/10231.

⁸⁵² BOA, HAT, 186/8743.; HAT, 187/8827.

⁸⁵³ BOA, C. TZ, 168/8375.

getirmiştir. Paşa saldırı sonucu bazı kimseleri esir etmekle birlikte 5.000-6.000 asker ile Revan'ın Sürmeli nahiyesinde ikamet etmeye başlamıştır. Bu durum Revan hanının karşılık vermesiyle bölgede büyük bir çatışmanın çıkmasına neden olmuştur. Bundan dolayı devlet eyalet valisine bu karışıklığı sonlandırmasını ve tarafların yaptığı saldırıyı durdurarak muhtemel büyük bir mücadelenin önüne geçmesini emretmiştir.⁸⁵⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi İshak Paşa'nın cevval ve muktedir bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. İshak Paşa kendinden önceki sancakbeyleri gibi Bayezid'i yurtluk-ocaklık olarak yönetmiştir. Sancakbeyliği yaptığı süre zarfında hakkında çok sayıda şikâyet yapılmıştır. Kendisi hakkında yapılan bütün şikâyetler doğru olmamakla birlikte muktedir kişiliğinden dolayı yapılan şikâyetlerin büyük çoğunluğunun gerçek olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'nın (ö. 1799) birçok vukuatı olmasına rağmen merkezi otorite kendisine herhangi bir cezaî yaptırımında bulunmamıştır. İshak Paşa, Eleşkirt Sancağı'nda ileri gelen çok sayıdaki rakiplerini öldürmüştür. Bunlar arasında Eleşkirt Mutasarrıfı Abdi Paşazade, Muhammed Bey, kardeşi Ali ve Süleyman Beyler, Müderris Abdulgaffur, Süleyman Ağa, amcazadesi, Yakup Ağa ve Süleyman Ağa'nın oğlu Ali Ağa, Ova Subaşı Süleyman Ağa, Hamur Beyi İbrahim Bey gibi şahıslar bulunmaktadır.⁸⁵⁵ Ayrıca Eleşkirt hanedanından yukarıdaki şahsiyetler dışında 45 kişiyi öldürmüştür.⁸⁵⁶ Başka arşiv belgelerinde de İshak Paşa'nın Malazgirt, Eleşkirt, Diyadin, Hamur sancakları mutasarrıflarını baskı altına aldığı, adı geçen sancaklardan bazılarını kendisine ve oğullarına ocaklık ve malikâne olarak tevcih ettirdiği ve “ocakzade” olanlara türlü zulümler ettiği belirtilmiştir.⁸⁵⁷

İshak Paşa'nın bu kadar çok sayıda kişiyi öldürtmesi, paşanın gücünü ve nüfuz mücadelesini göstermektedir. İktidarını elde tutmak için çok sayıda insanın hayatına kastetmiş ve rakiplerini bertaraf etmeye çalışmıştır. Devletin, sınırda bulunan ve halk üzerinde güçlü bir iktidar kuran mutasarrıfı tam olarak denetim altına alamamıştır.

İshak Paşa'nın bu şekilde cüretkâr davranarak çok sayıda kişiyi öldürtmesi ve herhangi bir şekilde cezalandırılmaması onun İran'a tabi olma ihtimalinden kaynaklandığı ifade

⁸⁵⁴ BOA, C. HR, 2256.

⁸⁵⁵ BOA, HAT, 63/2753-G.

⁸⁵⁶ Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 36.

⁸⁵⁷ BOA, C. DH., 34/1679.

edilmektedir.⁸⁵⁸ Ancak İshak Paşa'nın cezalandırılmaması veya görevinden azledilmemesinin tek nedeninin İran'a sığınma ihtimali olduğu söylenemez.

İshak Paşa'nın oğullarına Hınıs, Tekman, Malazgirt⁸⁵⁹ sancaklarını malikâne olarak tevcih ettirmesi, Diyadin, Eleşkirt gibi sancakların mutasarrıflarını baskı altında tutması, yeri geldiğinde İran'ın bazı bölgelerine saldırması paşanın muktedir bir kişi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Bayezid'in uç bölgede bulunması sancak mutasarrıflarının kontrolünü zorlaştırmıştır. Bu nedenlerden ötürü merkezi otorite, bazen uç bölgelerdeki mutasarrıfların reayaya uygulamış olduğu zorba/hukuksuz/müstebit yönetime pek müdahale etmemiştir.⁸⁶⁰

Bayezid'de bulunan ahalinin Sipki ve Celali gibi aşiretlerden rahatsız olduklarına dair çok sayıda kayda ulaşılmıştır. 1197/1783 tarihinde sancakta bulunan ulema ve eşrafın İshak Paşa hakkında yaptıkları şikâyetle söz konusu sene içerisinde Sipki ve Celalilerin dört köyden 1.000 kadar büyükbaş ve 2.000'den fazla koyun gasp ettikleri ifade edilmiştir. Bu durumu İshak Paşa'ya ilettiklerini, İshak Paşa'nın hayvanlardan cüz'i bir kısmını kendilerine iade ettiğini geriye kalan kısmını ise zimmetine geçirdiğini dile getirmişlerdir.⁸⁶¹ Ayrıca Daşanlı taifesinden bazı kimselerin sınır ihlalinde bulunarak Bayezid'e tabi olan Köroğlu Kalesi'ne yerleşerek etraftaki reayaya zarar vermelerine rağmen İshak Paşa'nın adı geçen taifeyi cezalandırmadığı beyan edilmiştir. Bununla birlikte burada bulunan Kürt aşiretleri de Daşanlı taifesinden Ramazan adlı kişiyle birlikte Kars köylerinden Digor'a baskın düzenleyerek burada bulunan reayanın mallarını yağmalamış ve 7 kişiyi öldürmüşlerdir. Bayezid'deki ulema ve önde gelen kişiler bu olaylardan dolayı serhad sınırında bulunan ahalinin perişan olduğunu, İshak Paşa'nın yapmış olduğu baskı ve zulümden kendilerini kurtarmalarını istemişlerdir.⁸⁶²

Reaya sancak yöneticilerinin değişikliğinden olumsuz şekilde etkilenmiştir. Örneğin Hınıs ve Tekman sancakları malikâne olarak tasarruf edilmeden önce yurtluk-ocaklık olarak yönetilmiştir. Ancak daha sonra İshak Paşa ile Veli Paşa buraları malikane

⁸⁵⁸ İnbaşı, "Çıldır Beylerbeyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa", s. 193.

⁸⁵⁹ Malazgirt Sancağı'nda bazı yerler tarihi süreç içerisinde farklı statüde tasarruf edilmiştir. 1155/1742 yılında Erzurum seraskeri Ali Paşa'ya malikâne olarak temlik etmiştir. 1165/1751'de İbrahim'e yurtluk-ocaklık olarak verilmiştir. 1208/1793'te ise İshak Paşa'nın oğulları olan Mahmud Bey ve İbrahim Bey'e tevcih edilmiştir. Bkz. BOA, C. DH, 68/3392, s. 2.

⁸⁶⁰ BOA, C. DH, 38/1866.; C. DH, 68/3392.

⁸⁶¹ BOA, HAT, 12/448-M.

⁸⁶² BOA, HAT, 12/448-M.; HAT, 12/448-L.

olarak tasarruf etmişlerdir. İshak Paşa ile Veli Paşa arasında Hınıs ve Tekman'ın sıklıkla el değiştirmesi paşalar arasında güç ve rekabet ilişkisini doğurmuş ve daha sonraki yıllarda büyük bir sorun olarak devam etmiştir. Örneğin, İshak Paşa, Hınıs ve Tekman sancaklarını oğullarına tevcih ettirmiş ancak daha sonra İshak Paşa'dan alınarak Veli Paşa ve kardeşinin tasarrufuna verilmiştir. 1793 yılında Veli Paşa ve Mehmed Paşa'nın halka zulmettiği ve mallarına cebren el koyduğu, reayanın gördüğü baskılardan dolayı çevre sancaklara dağıldığı ifade edilmiştir. Bundan dolayı sancaklar Veli Paşa ve Mehmed Paşa'dan alınarak İshak Paşa'nın çocuklarına tekrar tevcih edilmiştir. Malikane olarak tasarruf edilen sancakların el değiştirmesi beylerin birbirlerinin mallarını gasp etmelerini beraberinde getirmiştir.⁸⁶³ Ayrıca sancaklar üzerinde iktidar ve menfaat mücadelesi halkın bulundukları yerlerden göç ederek başka yerlere gitmesine neden olmuştur. Halkın bu göçü sancak dahilinde sosyoekonomik sıkıntıların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir.

1212/1798 tarihinde Erzurum Valisi Ziya Yusuf Paşa, Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'nın durumu ile ilgili merkeze bir rapor göndermiştir. Raporda İshak Paşa ve oğullarının Eleşkirt, Hınıs, Tekman, Malazgirt, Hamur ve Diyadin sancaklarını malikâne olarak tasarruf ettikleri belirtilmiştir. İshak Paşa hâkimiyet alanını genişletmek için Erzurum ve Kars taraflarına Sipki aşiretini, Van taraflarına ise Haydaran aşiretini göndermiştir. İshak Paşa'nın güç ve kuvvet olarak üstün olduğu diğer sancak beylerini bir bir hâkimiyeti altına aldığı ve reayaya büyük haksızlıklar yaptığı vurgulanmıştır. Raporda Hamur ve Diyadin sancaklarının İshak Paşa'ya bırakılmasının, Eleşkirt ve Malazgirt sancaklarının yurtluk-ocaklık olarak eski sahiplerine verilmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir.⁸⁶⁴

İshak Paşa'nın Malazgirt ile ilgili durumu hakkında da merkeze tahrirat gönderilmiştir. Raporda Malazgirt Sancağı'nın Murat Paşa'ya tevcih edilmesinin daha uygun olacağı beyan edilmiştir. Malazgirt Sancağı'nın Murad Paşa'ya tevcih edilmesinin sebebi, Malazgirt'in İshak Paşa'nın kontrolündeki Bayezid'den uzak olması dolayısı ile orayı kontrol altında tutamayacağı, İshak Paşa'nın Bayezid Sancağı'nı tasarruf ettiği günden beri cizye bedeli göndermemesi, buna karşın Murad Paşa'dan cizye malını tahsil etmenin mümkün olması şeklinde belirtilmiştir. Ancak Murad Paşa'nın, İshak Paşa'ya

⁸⁶³ BOA, C. ML, 8665.

⁸⁶⁴ BOA, C. DH, 68/3392.

karşı sancağı muhafaza etmesinin mümkün olmadığı da dile getirilmiştir. Çünkü İshak Paşa'nın sahip olduğu askeri kuvvet ve şecaat açısından Murad Paşa'dan üstün olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı serhaddinde İran ile problemlerin halen devam ettiği, bu sebeplerden ötürü Malazgirt Sancağı'nın, Eleşkirt Sancağı gibi İshak Paşa'dan alınarak Murad Paşa ve oğulları olan Mirza, Mehmed ve Selim Beylere verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Devlet, raporda belirtilen hususları dikkate almış ve Malazgirt'i Murad Paşa'ya tevcih etmiştir.⁸⁶⁵ Bu bağlamda Malazgirt'in kontrolü meselesi İshak Paşa ile Murad Paşa arasındaki mücadelenin artmasına neden olmuştur.

Yukarıda ifade edildiği gibi İshak Paşa'nın mutasarrıflığı sırasında kendisi hakkında çok sayıda şikâyetle rastlanmıştır. İshak Paşa, Bayezid mutasarrıflığı ile yetinmemiş, güç mücadelesine girişerek Diyardin, Hamur, Eleşkirt, Tekman, Hınıs ve Malazgirt sancaklarını kendi çocukları ve akrabalarına (merkezi devletin onayı alınmadan veya kendisi ve yakınları hakkında kamuoyu oluşturarak) tevcih ettirmiştir. Ayrıca İshak Paşa'nın Sipki aşiretiyle birlikte Erzurum ve Kars taraflarında olan yerleşik ahaliyi yerlerinden göç ettirdiği ve 1.500 baş inek ve mandalarını gasp ettirdiği dile getirilmiştir. Bununla birlikte Eleşkirt sancakbeyinin seçimine müdahale ettiği, Hınıs ve Tekman sancakları dolayısıyla Erzurum valileri ile sorunlar yaşadığı beyan edilmiştir.⁸⁶⁶

Osmanlı Devleti'nin ocaklık sancakları merkezi otoritenin dikkatinden uzak tutmadığı ve bu sancaklarda meydana gelen gelişmeleri beylerbeyi ve kadılar aracılığıyla takip ettiği belirtilmelidir.⁸⁶⁷ Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi beylerbeyi veya kadının İshak Paşa'ya karşı, kayda değer bir önlem alacak güçte oldukları söylenemez. Gerekli önlemler alınamadığı için İshak Paşa Bayezid'de otoriter bir politika izliyor, devletin kendisine ciddi bir yaptırımda bulunmaması İshak Paşa'yı nüfuz ve otoritesini sağlamada daha da serbest bırakıyordu. Devletin İshak Paşa'ya karşı affetme yolunu tercih etmesinin bölgenin stratejik bir öneme sahip olması, paşanın bölge halkı üzerindeki etkisi veya müstebit bir yönetim uygulaması, İran'la diplomatik bir krizin yaşanmasının önüne geçmek gibi sebeplerden kaynaklandığı ileri sürülebilir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁵ BOA, C. DH, 68/3392.

⁸⁶⁶ BOA, HAT, 63/ 2753-G.

⁸⁶⁷ Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", s.13.

⁸⁶⁸ Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 25.

3.5. AŞİRETLERİN GÖÇ VE İSKÂNİ

İngiliz Trotter, İdris-i Bitlisî'nin tarımsal nüfusa büyük ölçüde değer verdiğini, göçebe Kürtlerin büyük bir kısmına yerleşik yaşama geçmeleri konusunda baskı yaptığını dile getirmektedir. Erzurum ve Erivan bölgelerindeki zengin mera alanlarına göç eden Kürtlerin aynı zamanda, Türk sınırının korunması için bir milis gücü olarak hareket ettiklerini ifade etmektedir.⁸⁶⁹

1564 tarihinde Bisyan, Bociyan ve Zilan gibi aşiretlerin Diyarbekir'de ikamet ettiklerini Mühimme kayıtlarında görmek mümkündür.⁸⁷⁰ Bu aşiretlerden Bisyan ve Zilan gibi aşiretler süreç içerisinde bulundukları yerleri terk ederek başka bölgelere (serhad gibi) göç etmişler/ettirilmişlerdir. Aşiretlerin bulundukları yerleri terk etmelerinde nüfus artışı, otlakların yetersiz kalması, aşiretler arası sürtüşmeler ve kan davaları, merkezi yönetime vergi vermekten kaçınma isteği etkili olmuştur. Bölgenin dağlık ve hayvancılığa elverişli olması, hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin bölgeye gelmesine ve kalıcı olarak yerleşmesine de neden olmuştur. Örneğin Osmanlı yöneticilerine vergi vermemek ve hayvanlarına otlak bulmak için Meyyafarkin'den (Silvan) Bayezid'e gelen Bisyan aşireti, yoğun uğraşlara rağmen eski yerleşim yerlerine dönmemiştir.⁸⁷¹

Bisyan, Zilan gibi aşiretlerin Bayezid Sancağı'na göç etmeden önce Diyarbekir'de Behlül Bey'in denetiminde olduğu görülmektedir. Örneğin 982/1574-1575 yılında Diyarbekir Beylerbeyi'ne gönderilen emirde Bisyan, Bociyan⁸⁷² ve Zilan aşiretlerinin sancakbeyi olan Behlül Paşa'nın maiyetinde olduğu ifade edilmiş, donanma için üzerlerinde kavvas, piyade bedeli ve miri malı kalanlardan tahsilin yapılması için Behlül Paşa'ya yardım edilmesi emredilmiştir.⁸⁷³ Başka bir hükümde ise Bisyan, Bociyan ve Zilan aşiretlerinin beyi Behlül Paşa'nın, Diyarbekir hazinesine 5.000 flori altın teslim ettiği bildirilmiş, bununla birlikte merkezi yönetim adı geçen aşiretlerin uhdesinde olan 10.000 flori altının ne kadarı ödediğinin bildirilmesini istemiştir.⁸⁷⁴

⁸⁶⁹ Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The HaydaranTribe and the Empire, 1820-1929*, s. 44.

⁸⁷⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 6, s. 646, hk. 1421.

⁸⁷¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 32, s. 50, hk. 132.

⁸⁷² Arşiv kayıtlarında Bisyan ismi Besyan, Pisyan olarak da geçmektedir. Araştırmada Bisyan olarak kullanılmıştır.

⁸⁷³ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 26, s. 114, hk. 293.

⁸⁷⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 22, s. 238, hk. 458.

Bütün bunlar meydana gelirken Osmanlı-İran savaşları meydana gelmiş ve savaşlarda zarar gören reaya ve Süleymani aşiretleri yaşadıkları yerleri terk etmişlerdir.⁸⁷⁵ Bu hareketlilik Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan aşiretler arasında çatışma ve anlaşmazlıkların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Merkezi yönetim yaşanan çatışma sonrasında meydana gelen bu anlaşmazlıklarla ilgili hüküm göndermiştir. 984/1576-1577 tarihli belgede Bisyan, Bociyan ve Zilan beyi Behlül Bey'e gönderilen hükümde Erzurum Valisi Hasan Paşa ile Malazgirt beyi ve kadısının mektup gönderdiği, sorumlu olduğu Bisyan ve Zilan aşiretinden 300 kadar kişinin Erzurum ve Malazgirt'e yerleştiği ve adı geçen aşiretlerin reaya zarar verdikleri belirtilmiştir. Bundan dolayı Behlül Paşa'ya, Bisyan ve Zilan aşiretlerini kontrol altına alması aksi halde meydana gelecek olumsuzluklardan sorumlu olacağı belirtilmiştir.⁸⁷⁶

Konargöçer aşiretlerin sık sık yer değiştirmeleri nedeniyle reaya ile sorunlar yaşanmış ve bu durum ile ilgili sorunlar merkeze intikal etmiştir. 984/1576-1577 tarihli Mühimme kaydında Diyarbekir Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde eyalete tabi Bisyan, Bociyan (Bocyan, Bozyan) ve Zilan aşiretlerinden bazı grupların Muş taraflarına gelerek hayvanlarını halkın arazisinde otlattıkları ve halka büyük zarar verdikleri ifade edilmiştir. Bunun üzerine reayayı mağdur eden kişilerin yargılanması ve suçlu olanların cezalandırılması emredilmiştir.⁸⁷⁷ Merkezi yönetim, 17. yüzyıla kadar sürekli yer değiştiren bu aşiretleri ciddi bir iskâna tabi tutmamıştır. Ancak süreç içerisinde aşiretlerle ilgili problemlerin artması merkezi yönetimi göçebe aşiretleri iskân ettirme arayışına sevk etmiştir.

Osmanlı taşrasında 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra çeşitli zorbarlar ve leventler dışında Türkmen ve Ekrad taifeleri Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir. Devlet bir taraftan farklı cephelerde savaşırken diğer taraftan aşiretlerin yerleştirilmesi ile uğraşmıştır. Ancak aşiretlerin iskânının başarılı bir şekilde yapılmamış/gerçekleşmemiştir. Devlet taşraya gönderdiği fermanlarda aşiretlerin iskânı

⁸⁷⁵ Şeref Han Han, Süleymani sözcüğünün Emevi sultanlarından Süleyman bin Abdülmelik'ten geldiğine dair bir bilgi paylaşmaktadır. Bkz. Şeref Han Bitlisî, *Şerefnâme*, c. I, s. 301-304.

⁸⁷⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 29, s. 166, hk. 401.

⁸⁷⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 29, (sayfa ve hüküm numaraları silinmiş) poz. 71.

meselesinin halledilmesini, eşkıyalıkların önlenmesini ve sefere gitmeyenlerin cezalandırılmasını emretmiştir.⁸⁷⁸

17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti kırsal yaşamı yerleşik hale getirmenin zorunluluğunun farkına vardı. Merkezi yönetim çok sayıda ferman çıkararak devletin emirlerine uymayan görevlilere ve aşiret reislerine cezalar verdi. Devlet göçebe ve göçmen nüfusu denetim altına almak için bazı politikalar ortaya koydu. Örneğin devlet, bazı aşiretleri yerlerinden sürgün ederek başka bölgelerde yerleştirmeye dönük talimatlar çıkarması, ulak ve muhafız ağını genişleterek aşiret mensuplarının bu göreve yazdırarak kontrol altında tutmaya çalışması, göçebe aşiretlerin askere yazılması gibi politikalar izlemeye çalıştı, ancak merkezi yönetim bu politikalardan istediği sonuçları alamadı.⁸⁷⁹

Abdullah Varlı'ya göre, Bayezid Sancağı'nda bulunan Sipki aşiretinin, Hoy'dan Hınıs'a kadar geniş bir alanda yaşayan önemli bir aşiretti. Varlı, Sipki aşiretinin bir kısmının IV. Murad döneminde başka bölgelere sürgün edildi. Daha sonraki süreçte Sipki aşireti sancak dahilinde diğer aşiret veya yerel beylerle anlaşmazlık yaşadı. İshak Paşa ile yaşadığı anlaşmazlıklardan dolayı Bayezid'i terk eden Sipki aşireti, Revan'da bulunan Hasan Han'a sığınmak zorunda kaldı. Yirmi yıl sonra tekrar eski memleketlerine (Bayezid) geri dönmedi/dönemediler.⁸⁸⁰ Yukarıda görüldüğü üzere aşiretler sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerden dolayı göç etti /ettirildiler.

Aşiretlerle ilgili problemler daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. 1683 yılından sonra Güneydoğu Anadolu'dan Anadolu'nun orta ve batı bölgelerine doğru Türkmen, Kürt ve Arap aşiretlerinin kayması söz konusu olmuştur. Devlet, bu aşiretlerin tacizlerinden çiftçi reayayı korumaya, bunların sebep oldukları karışıklıkları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bundan dolayı bu aşiretleri eski yerlerine geri göndermeye ya da uygun yerlerde iskân ettirmeye çalışmıştır. Köylerini bırakmak zorunda kalan "çiftbozanların" sayısının artmasıyla birlikte üretimin azalması ve kıtlığın sürekli bir hal alması, aşiretlerin eski yerlerine geri dönmesini oldukça zorlaştırmıştır ve 1730'lara

⁸⁷⁸ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 94.

⁸⁷⁹ Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, s. 69.

⁸⁸⁰ Varlı, *Diwan ü Jinewarî ya Ahmed ê Xanî*, s. 318.

gelindiğinde “iskân işi” devletin uğraşmakta olduğu en önemli sorunlar arasına girmiştir.⁸⁸¹

Osmanlı Devleti’nde 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve 17. ve 18. yüzyıllarda da devam eden istikrarsızlıklar reayanın bulunduğu yerleri terk edip daha güvenli yerlere göç etmesine neden olmuştur. Bu yüzyıllarda meydana gelen sosyal, siyasal ve ekonomik istikrarsızlık kasaba ve köylerin nüfusunun seyrekleşmesine hatta harabeye dönmesine sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı zirai faaliyetlerin azalması devletin içinde bulunmuş olduğu kötü durumu daha da derinleştirmiştir. Bununla birlikte Osmanlı taşrasında meydana gelen siyasi istikrarsızlık devlet için endişe konusu olmuştur.⁸⁸²

Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyıla kadar kapsamlı bir iskân politikası uyguladığını söylemek mümkün değildir. Daha önceki yüzyıllarda merkezi yönetim iskânı daha çok istimalet ve yerleştirme etkinliği ile sınırlı bir çerçevede gerçekleştirmekteydi. Bunlar Balkanlar’da ele geçirilen toprakları yerleşime veya yeniden yerleşime açmayı hedeflemekteydi. Devlet, ayrıca sınır boylarına göçebeleri yerleştirerek göçebelikten vazgeçme koşulu olmadan sınır güvenliğini artırmaya, devlete isyan eden aşiretleri cezalandırma ve topraklarını terk eden reayayı yeniden topraklarına döndürmeye yönelik politikalar izlemekteydi.⁸⁸³

18. yüzyılda da İran şahlarının bölgede bulunan aşiretleri göçe zorladıklarına dair bilgiler mevcuttur. Örneğin Nadir Şah, çok sayıda Kürt aşiretini iskâna tabi tutarak Elbruz, Horasan Dağları ve iç İran Platosuna gönderdi. Buralarda uzun bir süre kalan aşiretler Nadir Şah’ın ölümünden sonra tekrar eski yerlerine döndüler. Ancak bu zorunlu göç neticesinde bazı aşiretlerin dönemediği bilinmektedir.⁸⁸⁴ Yukarıda belirtildiği gibi sınır boylarında bulunan ahali, savaş dönemlerinde ya yerleşim yerlerini terk etmekte ya da İran’ın Osmanlı sınırlarını “insansızlaştırma” politikasından dolayı başka yerlere göç etmek zorunda kalmaktaydı.

⁸⁸¹ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmalar Dergisi*”, Sayı. 14-23, c. 8-12, Ankara, 1970, s. 52-53.

⁸⁸² Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 50.

⁸⁸³ Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, s. 38.

⁸⁸⁴ İzady, *Bir El Kitabı Kürtler*, s. 203.

Diyarbakir Eyaleti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan pek çok konargöçer için yaylak ve kışlak olarak tanımlanan yaşam alanlarının geçiş güzergâhında bulunmaktaydı. Bu nedenle konargöçerlerin bulunduğu eyalette sürekli yoğun bir hareketlilik yaşanmasını sağlamaktaydı. Aşiretlerin mevsimsel hareketliliğinden dolayı sayıları hakkında bilgiler sınırlıdır. Bu durumun nedeni sürekli yer değiştirmeleri ve her yerin tahrir defterinin olmayışındır.⁸⁸⁵ Bundan ötürü devlet sınır bölgesinin kontrolü için aşiretlerin yerleştirilmeleri için ideal bir çözümü uygulamaya gayret gösteriyordu.

Osmanlı Devleti'nin İran'la savaş halinde olduğu dönemlerde imparatorluğun doğu serhadı bölgesinde yukarıda bahsedildiği üzere iskân sorunları yaşamıştır. Örneğin 1723 yılında İran ile başlayan savaşlar ve Revan fethi sırasında Sürmeli'den 80, Şuregil ve Abaran'dan 226 köy halkı aileleriyle birlikte Bayezid Sancağı çevresine ve Kars Eyaleti kazalarına geçici olarak yerleştirilmişlerdir. Bu kişilerin eski yurtlarına geri dönmeleri uzun zaman almıştır.⁸⁸⁶

1146/1733 tarihli başka bir belgede tasavvuf ehli kimselerin yerlerinden göç ettirildiği devletin bu kişileri iskân ettirmeye çalıştıkları görülmektedir. Nahçıvan'ın Sesyan köyünde Şeyh Mehmed Emin Efendi'nin ailesi ve akrabaları, iki defa Kızılbaş taifesinden olan Karaçorlu Ekradı'nın saldırısına uğradı. Malları ve eşyaları yağmalanan şeyh ailesi ve akrabasının bir kısmı Eleşkirt'e, bir kısmı Erzurum, Hınıs ve Bayezid'e göç etti, yirmi hane Van'a, on hane de Malazgirt'e yerleşti. Devlet buralarda iskân ettirdikleri ailelere bazı kolaylıklar sağlamıştır. Örneğin, Şeyh ailesi ve akrabası ulema ve tasavvuf zümresinden oldukları için kışlak olarak kaldıkları yerlerde, “*kışlak akçesi*”, “*kapu harcı*”, “*imdad-ı seferiye ve hazeriye*”, sair tekâlif-i örfiyye gibi vergilerden muaf oldukları gibi her türlü yardımın yapılması gerektiği de vurgulandı.⁸⁸⁷

Osmanlı Devleti, aşiretleri belli bir yerde iskân etmede büyük zorluklar yaşamıştır. Çünkü sürekli hareket halinde olan aşiretlerin belli bir bölgede kontrolleri devlet için kolay değildi. Örneğin 18. yüzyılın ortalarında Rakka bölgesinde bulunan aşiretler

⁸⁸⁵ Başarır, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar”, s. 257-258.

⁸⁸⁶ Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, c. III, s. 14.; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, s. 53.

⁸⁸⁷ BOA, AE. SMHD I, 207/16365.

Osmanlı Devleti'ni uğraştırdı. Merkezi yönetim, Rakka Eyaleti'nde Milli aşiretine tabi Milli Mavan, Milli Espiyan?, Milli Bezgevan, Zeriki, Cemanlı, Sedekanlı, Ali Reşanlı, Bezirganlu Şerefyanlı, Cemaleddinli, Günlü, Ali Reşanlı, Musyanlı, Şeyhanlı, Halidanlı, Terkanlı, Sipyanlı, Delükanlı gibi aşiretlerin Rakka'da iskân edilmelerini kararlaştırdı. Ancak sözü edilen aşiretler Erzurum Eyaleti'ne tabi Pasin, Malazgirt, Hınıs, Tekman, Narman, Tercan sancaklarındaki yaylalara gelip yerleştiler. Buradaki yaylalara yerleşen aşiretler yerli ahaliyi rahatsız etmeye başladılar. Aşiretler 1.000 kadar adam ile reayanın mallarını gasp ederek reayadan bazı kimseleri öldürdüler. Ayrıca bu aşiretler Osmanlı-İran sınırları arasında ticaret yapan tüccar taifesinin mallarını yağmalamaktaydılar. Aşiret mensupları köy köy dolaşarak reayadan koyun ve davarları gasp ederek reayaya büyük zararlar verdiler. Bundan dolayı Erzurum valisi Rakka'dan gelen aşiretlerin Erzurum ve civarındaki yerlerden alınarak eski bölgelerine geri gönderilmesi için görevlendirildi.⁸⁸⁸

Devletin halk üzerinde uygulamış olduğu ağır vergiler sancağın demografik hareketliliği üzerinde olumsuz neticeler doğurmuştur. Savaş veya olağanüstü durumlarda toplanan vergilerden dolayı sancakta bulunan aşiretlerin çoğu göç etmek zorunda kalmış, geride kalan küçük aşiretler de, Haydaran gibi büyük aşiretlerin zulmüne maruz kalmış ve malları yağmalanmıştır. Bu durum 1804 tarihli bir belgede bazı köylerde bir iki hanenin kaldığı, halktan vergi istendiği takdirde fukara halkın tamamen perişan olacağı şeklinde ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti 10.000 kuruşun affedileceği geri kalan 15.000 kuruşun ise kesinlikle tahsil edileceğini bildirmiştir.⁸⁸⁹ Yukarıda görüldüğü gibi bazen devlet bazen de memurların almış olduğu aşırı vergi nedeniyle reaya yaşadığı yerleri terk etmek zorunda kalmıştır. Güçlü aşiretlerin baskısı da bu duruma eklenince sorunlar içinden çıkılmaz bir boyuta varmıştır.

Zılan aşiretine tabi olan bu oymakların iskânı (19. yüzyılda) uzun bir süreç almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli faktörler aşiretlerin devlete entegre olmasını mümkün kılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında İran'da tarımın yaygınlaşması aşiretlerin yerleşik hayata geçişini artırdı. Ayrıca devletin yükselen askeri gücü bu aşiretlerin daha kolay

⁸⁸⁸ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 134, s. 324, hk. 1427.; Murat Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı 1690-1840*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2001, s. 47.

⁸⁸⁹ BOA, C. ML,23066.

yönetilebilmesini sağlamıştır.⁸⁹⁰ Arşiv belgelerine yansıyan bazı kayıtlarda Behlül Paşa, Revan tebaası olan Zilan aşiretinin sıkıntılı bir aşiret olmasından dolayı Eleşkirt, Hamur ve Diyadin'e yerleştirmenin doğru bir politika olmadığını dile getirmiştir. Buna göre aşiret Osmanlı-İran sınırları arasında sürekli olarak yer değiştirmekte, İran'la kuvvetli bağları bulunmaktadır. 1818 yılında Bayezid eski mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın İranlılar'ın yardımıyla Bayezid Kalesi'ni muhasara edeceği tahmin edilmiştir. Merkezi yönetim bu saldırının önüne geçmeye çalışmış ve aynı zamanda Osmanlı-İran hudutlarında bulunan Kürt aşiretlerinin, iki devlet arasında meydana gelebilecek sıkıntılarını bertaraf etmeye gayret göstermiştir.⁸⁹¹

1820'de Hoy'dan gelen Haydaran aşiretine mensup 1.000 hane Muş Sancağı'na yerleştirilmişti. Haydaran aşiretinin tekrar İran'a gönderilmesi için Hoy Hanı Hasan Han Bayezid Sancağı'na geldi. Ancak gelen askerler Bayezid ve çevresinde yağma ve talan faaliyetlerine girişti.⁸⁹² Haydaran aşireti köken olarak Diyarbakir Eyaleti'nin Meyyafarkin (Silvan) Sancağı'ndan Doğu Anadolu'nun kuzey kesimlerine gelmişlerdir. Haydaranlılar, Şikaki aşiretinin oymağı olup kadim yerlerini (Meyyafarkin) terk ederek Muş, Malazgirt ve Erciş sancaklarına gelerek yerleşmişlerdir. Daha sonra artan nüfusu ve göçebeliklerinden dolayı çevre sancaklara dağılmışlardır. Ayrıca Hoy ve Çûreş (Çures, Çors) gibi yerlere de göç etmişlerdir.⁸⁹³ Bilgilerden anlaşılabileceği üzere Haydaran aşiretinin gerek Osmanlı sancakları dahilinde gerekse Osmanlı-İran sınırları arasında sürekli hareket halinde olmaları (doğal yaşantıları gereği) kalıcı bir iskânın meydana gelmesine engel oluyordu.

Bu hareketlilik iki devlet arasındaki ilişkilere yansımış ve sınırların kontrolünü zorlaştırmıştır. Osmanlı Devleti bu aşiretleri iskâna tabi tutarak sürekli olarak gerçekleştirdikleri göçü sınırlandırmaya çalışmış, ancak pek de başarılı olmamıştır. Bu bağlamda sancak veya bölge ahalisi sınırlar arası gerçekleştirilen bu göçten zarar görmesi aşiretlerin iskân edilmesini zorunlu kılmıştır. Çünkü aşiretler bulundukları yerden başka yerlere göç ettikleri zaman kalabalık bir nüfus ve beraberinde binlerce hayvanla bu seyahatlerini gerçekleştirmişlerdir. Özellikle beraberindeki hayvan

⁸⁹⁰ Arash Khazeni, *Tribes and Empire on the Margins of Nineteenth Iran*, University of Washington Press, Seattle/London, 2009, s. 198.

⁸⁹¹ BOA, HAT. 796/36910,;BOA. HAT. 638/31445.

⁸⁹² BOA, HAT. 825/37413-H.

⁸⁹³ BOA, HAT, 1314/51256.

sürüleriyle yerleşik ahalinin ekinlerine zarar vermeleri şikâyetlerin artmasını beraberinde getirmiştir.

1235/1820’de İranlı Kürt aşiretlerinden bazıları serhad hududuna saldırılarda bulunmuşlar, yüzlerce hane ile Bayezid Sancağı’na ve Kars Eyaleti’nin köylerine yerleşmişlerdir. Bu köylere yerleşen aşiretler yerleşik reayaya baskı yaparak onlara zarar vermişlerdir. Osmanlı İran’la olan sulhtan dolayı iki devlet arasındaki sınır anlaşmazlığı meselesinin olumlu neticelenmesini istemiştir. Sürekli olarak Osmanlı tarafına geçen bu aşiretlerin reayaya zarar vermemesi için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁸⁹⁴ Osmanlı Devleti, 19.yüzyılda aldığı tedbirlerle bu hareketliliği en aza indirmek amacıyla aşiretleri iskân ettirmeye uğraşıyordu. 19. yüzyılda aşiret problemleri sadece merkezi yönetime karşı konar-göçerlerin meydana getirdiği sorunlarla sınırlı kalmamakta aynı zamanda farklı gelişmeleri beraberinde getirmekteydi.⁸⁹⁵

Aşiretlerin iskânı ile ilgili problemler XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Devlet özellikle İran topraklarından gelen aşiretleri iskân etmekte zorlanmıştır. 1825 yılında Haydaran ve Sipki aşiretinden 2.000 hane Bayezid, Diyadin ve Eleşkirt sancaklarında iskân edilmiştir. Sipki aşiretinin bu yerlerde yerleştirilmesinde Bayezid Mutasarrıfı Behlül Paşa etkili olmuştur.⁸⁹⁶ Behlül Paşa buralara yerleştirdikleri aşiretler üzerinde kendine bir nüfuz ve güç oluşturmaya çalışmıştır. Behlül Paşa’nın dedesi İshak Paşa’nın diğer sancak beylerine karşı Sipki aşiretiyle ittifak kurduğu bilinmektedir.⁸⁹⁷

Bayezid Sancağı, Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Müslüman ahali başka yerlere göç etti. Sancakta çok az sayıda Ermeni reaya veya gayr-ı müslim köylüler kalmıştı. Burada kalan Ermeniler de civardaki Kürt aşiretlerinin saldırısına uğramaktaydı. Bu saldırılar ve sancakta asayişin olmayışı dolayısıyla Ermeniler, Revan hududuna yakın yerlerde ikamet etmeye başladı ve Bayezid’e tayin edilecek beyi beklediler. Sancağa istedikleri ve güvenilebilecekleri bir yönetici atanmadığı takdirde Revan ve Tiflis

⁸⁹⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, Nr. 238, s. 168, hk. 728.

⁸⁹⁵ Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektepleri*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s. 13.

⁸⁹⁶ BOA, HAT, 808/37198 -L.

⁸⁹⁷ BOA, HAT, 63/2753-G.

taraflarına göç edeceklerine dair beyanda bulundular. Sancaktan göç etme düşüncesinde Ruslar'ın payı da oldu.⁸⁹⁸

Erzurum'da bulunan Rus General Pankratyev, Muş Sancakbeyi Emin Paşa'nın Muş ve Hınıs taraflarında bulunan aşiretleri kontrol altına almadığından şikâyetçi olmuştur. Kendisini Ermenilerin koruyucusu olarak gösteren general, Kürt aşiretlerinin reayaya saldırmasını kabul etmemiş ve bu aşiretlerin kontrol altına alınması için İstanbul'a baskı yapmıştır. Muş muhafızı Ali Şefik Paşa da İstanbul'a gönderdiği tahriratta Muş, Van, Bayezid, Hınıs, Tekman, Malazgirt, Kığı, Tercan ve Erzincan sancaklarının öteden beri Kürt aşiretlerinin tazyikine maruz kaldığını ve bu aşiretlerin bölgeden çıkarılarak uygun bir yerde iskânlarının sancakların huzuru ve güveni için daha yararlı olacağını beyan etmiştir.⁸⁹⁹

Osmanlı-İran serhaddindeki Zilan, Haydaran, Sipki, Hesenan ve Cibran gibi aşiretler kendilerini tehlikede gördükleri takdirde hareketli bir duruma geçerek başka yerlere göç etmişlerdir. Bu göç 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş ve hareketlilik sırasında aşiretlerin güvenliği, hareket hızına ve askeri seviyelerine bağlı olmuştur. İki devlet arasında sürekli olarak hareketli bir yaşam süren aşiretler Osmanlı kuvvetlerine, İran hükûmetine ve diğer aşiretlere karşı değişken ve dinamik politikalar üretmişlerdir.⁹⁰⁰

Aşiretler gerek devlet yöneticilerinin gözünde ve gerekse de Osmanlı'daki diğer gayr-ı müslim tebaaya oranla daha güçlü ve hareketli sosyal örgütlenme topluluklarıydı. Bu aşiretler Osmanlı Devleti ile bölge devletlerinin egemenliklerini sağlamlaştırma veya nüfuz alanlarını genişletme politikasında etkili birer araç olarak rol oynamaktaydı. Çünkü aşiretler hem Osmanlı hem de İran tarafı için önemli bir askeri ve ekonomik kaynak sağlıyordu. Bundan dolayı her iki devlet de aşiretleri kendi müttefikleri olarak yanlarında yer almalarını istemekteydi. Örneğin, 1844'te İran, Osmanlılar'dan Haydaran, Sipki, Celali, Zilan, Cunêki, Cêmalı, Têkuri, Çemêki, Milan, Şikefti, Mukri aşiretlerinin iadesini istedi.⁹⁰¹

⁸⁹⁸ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, c. XIII, Sayı. 17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 385.

⁸⁹⁹ Beydilli, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, s. 386.

⁹⁰⁰ Çiftçi, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The HaydaranTribe and the Empire, 1820-1929*, s. 76.

⁹⁰¹ Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, Çev. Mustafa Aslan, İstanbul, 2010, Avesta Yayınları, s. 210.

19. yüzyılın ilk yarısında İran, daha önce Haydaran aşiretinin iadesini istediği gibi, Osmanlı topraklarında iskân edilmeye çalışılan Sipki aşiretinin iade edilmesini de talep etmiştir. Osmanlı Devleti Sipki aşiretinin kendi tebaaları olduğunu beyan ederek iadelerinin mümkün olmadığını beyan etmiştir. Osmanlı, İran'ın aşiretlere müdahalesini engellemek için söz konusu aşiretlerin Van ve Muş bölgelerinde iskân edilmesi ve aşiret mensuplarının da süvari birliklerine alınmasına karar vermiştir. Bu sebepten ötürü aşiretin çadırlardan çıkıp, çiftçilik ve ziraat ile uğraşmaları tavsiye edilmiştir. Savaş kabiliyeti yüksek olup, ancak düzensiz olan aşiretin düzenli bir birliğe dönüşmesi için *asakir-i mansure* şeklinde teşkil edilmesine karar verilmiştir. Ancak bunun tam olarak yürürlüğe girmemiştir.⁹⁰² Aşiretlerin askeri bir birlik olarak örgütlenmelerini ancak II. Abdulhamid döneminde gerçekleştirmiştir.⁹⁰³

Osmanlı Devleti ve İran arasında 1847'de Erzurum Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın maddelerinden biri de iki devlet arasında büyük bir sorun olarak görülen Kürt aşiretleri hakkındaydı. Antlaşmanın 8. maddesine göre sınırın yakınlarında yerleşen topluluk ve aşiretlerin fenalıklarının önüne geçmek için Osmanlı ve İran yönetimleri gerekli tedbirleri almayı taahhüt etti. Aynı maddeye göre Kürt aşiretlerin göçlerine engel olmak için uygun yerlere askeri birlik yerleştireceklerdi. İki büyük devlet arasında imzalanan anlaşmaya göre, kime bağlı oldukları belli olmayan itiraz konusu aşiretler yer seçmeleri konusunda serbest bırakılacak, kime bağlı oldukları bilinen aşiretler ise bağlı oldukları devletin topraklarına geri döndürülmeye zorlanacaktı.⁹⁰⁴

Erzurum Valisi Hafız Paşa, Haydaran aşiretinin büyük bir bölümünün reisleri Sultan Ağa ile birlikte Erzurum Antlaşması'na uygun olarak Van civarında kamp kurduğunu doğruluyordu. Her iki taraf da aşiretlerin kendi tarafında olmaları için çaba sarf ettiler. Bazı aşiretlerin Osmanlı lehine karar verdikleri görülmektedir. Gerek Osmanlı devleti gerekse İran devleti Zilan aşiretinin kendi tarafında olmasını istiyordu. Bu aşiret Sultanın emriyle Diyarbekir bölgesinde iskân edildi, ama aşiret fakir olduğu için Kars ve Bayezid bölgelerine doğru göç etmek mecburiyetinde kaldılar. Osmanlı ordusuna verdiği süvari askerler neticesinde aşiret tarıma elverişli topraklara yerleşti. Uzun bir

⁹⁰² BOA, C. AS, 484/20214.;HAT, 794/36840-G.

⁹⁰³ Geniş bilgi için bkz. Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev. Renan Akman, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014

⁹⁰⁴ Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 217.

süre sonra bulunduğu alanlar Osmanlı- İran savaşına tanık olunca aşiret, İran topraklarına göç etti.⁹⁰⁵

Bayezid Sancağı'nda daha önceki dönemlerde olduğu gibi 1849 tarihinde sınır sorunları yaşanmıştır. Zilan aşireti mensupları Diyarbekir tarafından Erzurum, Kars eyaletlerine gelip ikamet etmiş, bir müddet sonra sayılarının artması sonucu yaylak ve kışlakların yetersizliğinden dolayı bazıları Revan tarafına geçmiştir. Rusya, Revan'ı ele geçirdikten sonra Zilan aşiretinin büyük ağalarından Hüseyin Ağa Bayezid Sancağı'na gelmiş ve burada belli bir müddet kaldıktan sonra Ruslar tarafından Hoy tarafına sürgün edilmişlerdir.⁹⁰⁶ Hurşid Paşa, Zilan Aşireti'nin; Rediki, Eyleyanlu, Aliyanlu, Dilhıranlu, Kürdikanlu, Kelturanlu (Gelturanlu) Şeyh Bizinî, Cemaldinlu, Bizkanlu, Süveydanlu, Birakanlu, Kara Çorlu, Milliyan, Azizi, Çekemanlu, Matanlu, Salanlu, Karahacılar ayrıca Hazekanlu taifelerinden oluştuğunu ve 1.500 hane civarında olduğunu belirtmektedir.⁹⁰⁷

Daha dönemlerde İran tarafına geçen aşiretler 19. yüzyılın ortalarında tekrar eski vatanlarına dönmüş ve devlet tarafından Tanzimat'ın getirisi olarak iskân edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti tekrar eski topraklarına gelen ahaliye 25.000-30.000 kuruş yardım yapılmasını emretmiştir.⁹⁰⁸ Kırım Savaşı öncesinde sınır hattında bulunan aşiretlerden bazıları Bayezid'e gelmiştir. Osmanlı Devleti, 1851'de Bayezid'e gelen 100 hane civarında Zilan aşireti mensuplarını çeşitli köylere dağıtarak iskân etmeye çalışmıştır. Ağalara gerekli güvenceler verilmiş ve kendilerine maaş bağlanarak Osmanlı tarafına çekilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Kasım Ağa'nın annesine 500 kuruş, kardeşi Ahmed Ağa'ya 500 kuruş, kardeşleri Şemdin ve Abdi Ağalara 250'şer kuruş, Süleyman Ağa'ya da 500 kuruş verilmiştir. Ayrıca önceden Bayezid'e gelmiş olan 500 haneden oluşan aşiret mensuplarının da yerleşmeleri sağlanarak iki sene aşar vergisi ve diğer vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁹⁰⁹

1850'de Zilan aşiretinden 200 kadar hane Bayezid Sancağı'na gelmiş, devlet yöneticileri onları uygun yerlerde iskân etmeyi düşünmüş, ancak Zilan aşiretinin çok defa İran'a gidip gelmeleri ve uygunsuz hareketlerde bulunmaları bu iskânı akim

⁹⁰⁵ Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, s. 211.

⁹⁰⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, s. 265.

⁹⁰⁷ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, s. 264.

⁹⁰⁸ BOA, MKT. MVL. 20/37.

⁹⁰⁹ Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 131.

bırakmıştır. Sonuçsuz kalan bu iskân merkeze bildirilmiş, Osmanlı Devleti belli bir süre beklenmesini, bu durumun daha sonra nihai karara bağlanacağını ifade etmiştir.⁹¹⁰ Devlet, 18. yüzyıl sonlarına kadar pek karşılaşmadığı göç hareketiyle 19. yüzyılda karşı karşıya kalmış, 19. yüzyıla kadar sistematik bir iskân politikası geliştiremediğinden kalıcı çözümler bulmakta da zorlanmıştır.⁹¹¹

Mehmed Hurşit Paşa *Seyahatname-i Hudud*'da Bayezid Sancağı'nda bulunan, İran ve Rusya tarafına geçen Celali aşiretinin demografik yapısı ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. (Bkz. Tablo 22)⁹¹²

Tablo 22: Osmanlı, İran ve Rusya'da Bulunan Celali Aşireti'nin Tahmini Hane Sayısı

	Halikanlı Taifesi	Sakanlı Taifesi	Belhkanlı Taifesi
Osmanlı	250	230	250
İran	260	200	150
Rusya	40	50	160
Toplam	550	480	560
	Mısırkanlı ve Banuki Taifesi	Cenukanlı Taifesi	
Osmanlı	30	200	
İran	11	-	
Rusya	20	-	
Toplam	160	200	
	Hasan Suranlı Taifesi	Kızıl Paşuhlu Taifesi	
Osmanlı	200	40	
İran	10	150	
Rusya	30	-	
Toplam	240	190	
Toplam Hane	Osmanlı	İran	Rusya
2.380	120	880	300

⁹¹⁰ BOA, İ. MVL. 168/4981.

⁹¹¹ Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, s. 54.

⁹¹² Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, s. 262.

Sipki aşireti Müslümanlardan ve Yezidiler'den oluşmakta olup toplam 18 taifedirler. Sipki aşireti Mikatli, İsa Dezunlu, Botiyanlı, Şemski, Killeyri, Çilanili, Hasiyni, Miranki, Sitorki, Buhalo taifeleri (Yezidi); Birimi, Mamikanlu, Mâme Zeydi, Piyrehal, Dereceki, Hal Hasiyni, Piyrebad taifeleri (Müslüman) ve Mala Atey (?) gibi taifelerden oluşmaktaydı.⁹¹³

Aşiretlerin nüfus miktarlarını belirlemek oldukça zor olup, ancak ortalama rakamlar kullanılmaktadır. James Brant, Diyadin'de bulundukları sırada Haydaran aşireti reisi Sultan Ağa'ya ne kadar nüfusunun olduğu sorusunu yönelttiğinde, Sultan Ağa'nın kendisine, mahiyetinde 2.000 aile olduğu cevabını verdiğini dile getirmektedir. Ancak sayılar bazen ya tahmini olarak söylenmekte ya da rakiplerine kalabalık oldukları imajını vermek amacıyla abartılmaktaydı.⁹¹⁴

Bölgedeki aşiretlerin birbirleriyle rekabet halinde olmaları aşiretin bulunduğu bölgenin nüfusu üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Çünkü aşiretlerin birbirleriyle olan mücadelesi çatışmayı beraberinde getirmekte ve nihayet başka bir yere göçe neden olmaktaydı. Örneğin, Van'daki Milan Aşireti'nin çadırları eyalet valisi ile bölgedeki aşiretlerin ittifakı sonucu 1600'den 500'e düşmüştü.⁹¹⁵

Osmanlı Devleti 1850 senesinde İran'a göç eden Zilan aşiretini iskân etmeye çalışmıştır. Rusya'dan gelenlerin yanı sıra Kasım Ağa'nın tabiiyetinde bulunan 300 kadar hane de Bayezid'e yerleşmiştir. Bu durum neticesinde Bayezid Sancağı'nın nüfusu artmış, imar ve yerleşim ile ilgili problemler meydana gelmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, İran'dan gelen muhacirlere iyi davranılmasını ve gönüllerinin hoş tutulmasını emretmiş, ancak İran'dan gelen aşiretlerin devlete karşı tavırlarının takip edilmesi konusunda Erzurum valisini uyarmıştır.⁹¹⁶

⁹¹³ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudud*, s. 262.

⁹¹⁴ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 145.

⁹¹⁵ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 96.

⁹¹⁶ BOA, *İ. HR.* 61/2959.; Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 107.

3.6. DOĞAL AFETLERİN VE SALGIN HASTALIKLARIN BAYEZİD SANCAĞI'NDAKİ DEMOGRAFİK YAPIYA ETKİSİ

Sosyal, siyasi ve ekonomik olaylar demografik yapı üzerinde etkili olduğu gibi veba benzeri bulaşıcı hastalıklar veya doğal afetler de demografik yapı üzerinde etkili olmaktadır. Veba, özellikle göç yollarını izleyerek yayılmaktaydı. Vebayı ulaklar, çerçiler, göçebeler, kervanlar veya tüccarlar taşıyabilmekteydiler. 1805'te Anadolu'da seyahat etmekte olan Fransız Jaubert, Bayezid'de bir veba salgınından bahsetmektedir. Bu vebanın buğday, hurma ve bu bölgenin ürünlerini satmak için Tiflis'e giden Cizreli tüccar kervanı tarafından getirildiğini belirtmektedir.⁹¹⁷ Seyyah bu vebadan ne kadar kişinin öldüğüne dair bir sayı vermemektedir. Ancak vebanın olduğu yerlerde nüfusun olumsuz etkilendiği bilinmektedir.

Jaubert, Bayezid'in aşağı ve yukarı olarak iki mahalleye ayrıldığını, aşağı mahallede Ermeniler'in yukarı mahallede ise Kürtler'in ikamet ettiğini dile getirmektedir. Vebanın daha çok yukarı mahallede etkili olduğunu, hastalığa yakalananlardan çok az kimsenin iyileştiğini beyan etmektedir. Ayrıca Bayezid'de bulunan İranlı ve Ermeniler'in çoğunun kaçtığını ifade etmektedir. Bayezid Sancağı'nda meydana gelen vebada sancak Mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın gözdesi Züleyha'nın bütün çabalara rağmen kurtulamadığını, daha sonra Mahmud Paşa'nın da vebaya yakalandığını ve bir kaç gün sonra vefat ettiğini belirtmektedir.⁹¹⁸ Mahmud Paşa ile eşi Habibe Hanım mezarları, saray mezarlığında yan yanadır.⁹¹⁹

Saray mezarlığında yan yana defnedilmiş onlarca sandıklı çocuk mezarı bulunmaktadır. Çocukların bu tip salgınlarda vefat ettikleri kuvvetle muhtemeldir. Bu salgın hastalığa karşı⁹²⁰ Osmanlı Devleti, merkez Erzurum olmak üzere geniş yetkilerle donatılmış gözlemci bir hekim atadı. Bu hekim bölgenin tümünü dolaşarak meclise raporlar hazırlamakla yükümlüydü. Hekimin yetki alanını Erzurum ve şüpheli bölgenin

⁹¹⁷ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 58-59.; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, 2. Baskı, İstanbul, 2011, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 97.

⁹¹⁸ Jaubert, *Voyage en Armenie et en Perse*, s. 59.

⁹¹⁹ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, s. 116-119.

⁹²⁰ Çetin, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleriyle Ağrı*, s. 122-123.

tamamını kapsamaktaydı. Erzurum hekim bürosu Muş, Oltu, Bayezid ve Van'daki - özellikle Bayezid sınırındaki- durumu gözlemlemekle görevlendirildi.⁹²¹

Ahmed Cevdet Paşa, 1822 yılında İran ordusunda meydana gelen bir vebadan söz etmektedir. Osmanlı ordusunun İran ordusuna yenildiği günün ertesi sabahında İran askerleri arasında vebanın ortaya çıktığını belirtmekte ve ayrıca bunu İran'ın Osmanlı topraklarında reayaya yaptığı zulme bağlamaktadır.⁹²²

Arşiv kaynaklarında da buna benzer ifadeleri görmek mümkündür. 1822 yılındaki arşiv kaydında İran ordusunda meydana gelen veba salgınında 80 İran askerinin öldüğü ifade edilmiştir. Hoy ve Revan'da meydana gelen vebada kaza ve köylerde nüfus büyük oranda azalmıştır. Hoy'a giremeyen İran ordusu Hoy ve Bayezid arasında bir mevkide beklemeye başlamıştır. Serhad bölgesindeki yöneticiler durumu merkeze bildirmiş ve gelecek emre göre hareket edeceklerini beyan etmişlerdir. Ayrıca İran'da meydana gelen veba salgını, “İran'ın İslam devleti olan Osmanlı'ya saldırması sonucu Allah'ın onları cezalandırması” olarak yorumlanmıştır.⁹²³ Bayezid, İran sınırında olduğu için veba salgını ile ilgili haberler dikkatle takip edilmiş ve vebanın Osmanlı topraklarında yayılmaması için gerekli önlemler alınmaya çalışılmıştır.

1828 yılındaki Osmanlı-Rus savaşı esnasında Bayezid'de veba salgını ortaya çıktı. Rus ordusu bu dönemde Bayezid merkezinden uzak durmuştur. Ruslar Ağustos ayı sonlarında veba tehlikesi geçtikten sonra 8 Eylül'e kadar Bayezid'de kalmıştır.⁹²⁴ Vebanın bulaşıcı olması nedeniyle Rus ordusu tedbirli davranarak kendi askerlerini korumaya çalışmıştır. Savaş dönemlerinde orduların sağlıksız beslenmesi ve sağlık koşullarının olumsuz oluşu vebanın kısa sürede yayılmasını beraberinde getirmiştir.

Tanzimat reformların tatbik edilmeye çalışıldığı 1848 yılında çekirge istilası yaşanmış ve bu afetten dolayı Bayezid Sancağı Mutasarrıfı Behlül Paşa bu konuda bir arzuhal hazırlamıştır. Behlül Paşa çekirgenin 20-30 gün boyunca şehri istila ettiğini, çarşıların kapandığını, ahalinin çok zor durumda olduğunu, tohum sıkıntısı çeken ahalinin başka yerlere göç etmeye başladıklarını dile getirmiştir. Behlül Paşa arzuhalinde bu olay sonrasında etrafa dağılan aşiretlerin olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı

⁹²¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, s. 239-30.

⁹²² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2826.

⁹²³ BOA, HAT, 770/36179-R.

⁹²⁴ Averyanov, *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, s. 59.

tebası olan aşiretlerin İran'a bırakılmayacağını ve bu konuda gereken önlemlerin alınmasının zorunlu olduğunu beyan etmiştir.⁹²⁵

Üçüncü bölümün genel bir değerlendirilmesi yapıldığında Osmanlı Devleti'nin uç sancaklarından olan Bayezid, dönem dönem sosyal, siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklar yaşamıştır. Örneğin, 18. yüzyılın ilk yarısında sancak dahilinde sık sık mutasarrıf değişikliği olmuştur. Mutasarrıf değişikliklerinden dolayı yerel beyler arasında yoğun mücadeleler meydana gelmiştir. Yerel beylerin birbirleriyle olan mücadelelerinden en çok etkilenen kesim yerleşik reaya olmuştur. Yerel beylerin arasındaki rekabet neticesinde ortaya çıkan çatışmada reaya çareyi ya başka yerlere göç etmekte bulmuş birbirleriyle mücadele eden beylerden birinin yanında yer almak zorunda kalmıştır. 19. yüzyılda Bayezid'de bulunan seyyahlar yerel beylerin birbirleriyle olan mücadelelerde bölgeye büyük zarar verdiğini ifade etmişlerdir. Burada bir noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bu dönemde Bayezid ve çevresinde meydana gelen çatışmalı ortamı Anadolu'nun farklı bölgelerinde de görmek mümkündür. Nitekim 18. yüzyılda ayanlık Anadolu'da oldukça etkiliydi. Anadolu'da ayanlıkla birlikte güçlü aileler meydana gelirken İran serhaddinde ise otorite boşluğundan dolayı yerel beyler büyük bir varlık göstermekteydi.

Serhad sancağı Bayezid, iki devletin sınırında bulunması dolayısı ile sürekli olarak dinamik bir sancak olmuştur. Özellikle göçebe aşiretlerin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı-İran sınırları arasında süreklilik arz eden hareketlilikleri sancağın siyasi ve sosyoekonomik yapısını olumsuz etkilemiştir. Zira göçebe aşiretler, bu hareketlilikleri neticesinde yerleşik olan ahaliye büyük zararlar vermiştir. Aşiretler bir yerden başka bir yere göç ettiklerinde kendileriyle birlikte on binlerce hayvanı beraberinde götürmüş, bu durum doğal olarak yerleşik ahaliyi sosyoekonomik açıdan huzursuz etmiştir. Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere göçebe aşiretlerin Bayezid ve çevresinde gerçekleştirdikleri tahribat Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde de yaşanmaktaydı. Göçebe aşiretlerin en büyük problemlerinden biri hayvanlarına otlak temin etme meselesi idi. Bayezid Sancağı ve çevresindeki sancakların dahilinde bulunan yaylalar (Sinek, Aladağ vb.) göçebelerin uğrak yerlerindendi.

⁹²⁵ BOA, A:MKT. 175/69; Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, s. 100.

SONUÇ

Osmanlı-İran serhaddinde bulunan Bayezid Sancağı, Çaldıran Savaşı ile birlikte Osmanlı hâkimiyetine girmiş, ancak 16. yüzyılın son çeyreğine kadar, iki devlet arasında sık sık el değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını güvence altına alarak topraklarını İran'ın içlerine doğru genişlemek istemesi, İran'ın da aynı şekilde Anadolu yarımadasına doğru hâkimiyet alanını genişletme düşüncesi, iki devleti serhad bölgesinde karşı karşıya getirmiştir. Bu bağlamda Bayezid Sancağı Osmanlı Devleti'nin ileri karakolu görevini üstlenmiş ve daha sonra meydana gelen Osmanlı-İran mücadelelerinde Osmanlılar lehine büyük yararlıklar göstermiştir. Safeviler'in Şii olması, Bayezid beylerinin de serhadda bulunan yerel beyler gibi Sünni olan Osmanlılar'ın tarafına geçmelerini kolaylaştırmıştır.

Bayezid Sancağı, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra sancakta ilk olarak ne zaman tahrir yapıldığına dair kesin bir kayda rastlanmamıştır. Sancak ile ilgili en eski tahrir kaydı III. Murad döneminde tutulan “*Bayezid Sancağı ve Tevabih Mufasssal Tahrir Defteri*” ile *Bayezid Sancağı ve Tevabih İcmal Defteri*” adlı iki defter tespit edilmiştir. Bu defterlere bakıldığında Osmanlı taşrasında uygulanan tımar sisteminin serhad sancağı Bayezid'de de uygulandığı görülmektedir. Defterlerde Bayezid Sancağı'nın Bayezid Kalesi ve Aruç nahiyeleri olarak iki nahiyeden, 115 köy ve 3 mezradan oluştuğu tespit edilmiştir. Ayrıca Bayezid ile birlikte ziredilen tevâbi'hâ kelimesinin çevre sancakların (Diyadin, Eleşkirt ve Şelve) Bayezid'e bağlı olduğu ve sözü edilen sancakların beylerinin belli bir döneme kadar Bayezid beyinin arzıyla atandığı tespit edilmiştir.

Tahrir defterlerinde reayanın temel uğraşlarının tarım ve hayvancılık olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde Osmanlı-İran savaşlarından dolayı tarım faaliyetlerinin düşük oranda kaldığı düşünülmektedir. Tahrir kaydında sancak dahilindeki çok sayıda “çiftbozan”ın olduğu tespit edilmiştir. Bu çiftbozanlığın iki devlet arasında meydana gelen savaşlarda göç etmelerinin veya göçe tabi tutulmalarının sonucu olduğu söylenebilir. Bayezid Sancağı'nda yapılan tarım faaliyetlerinin diğer Osmanlı sancaklarıyla (Erciş, Malazgirt, Hınıs, Tekman) benzerlik göstermiştir. Tarım ürünlerinden buğday, arpa, darı ve mercimek yetiştiriciliğinin yaygın olduğu tespit

edilmiştir. Ayrıca sebze yetiştiriciliğinin yanı sıra arıcılık faaliyetlerinin de yapıldığı görülmektedir.

Bayezid ve tevâbi‘hâ sancaklarında (Diyadin, Şelve, Eleşkirt) memleha (tuzla), bezirhane, boyahane ve asiya gibi işletmeler ilgili veriler bir sanayi varlığını göstermektedir. Reayanın temel besin maddesinin buğday olması dolayısıyla neredeyse her sancakta asiya bulunmaktaydı. Şelve’de 23, Eleşkirt’te 16, Bayezid’de 10 asiya bulunmaktaydı. Bayezid Sancağı ve tevâbi‘hâ sancaklarda 2 memleha , 5 boyahane ve 4 bezirhane bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti, doğudaki serhad bölgelerini yönetmek için klasik Osmanlı sancak yönetiminin dışında farklı bir sistem uygulamıştır. Osmanlı Devleti özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da İran’a karşı yerel beyleri, serhad bölgesinde İran’a karşı sağlam bir set oluşturmayı hedeflemiştir. Devlet bu bölgelerde yurtluk-ocaklık sistemini etkin bir şekilde uygulayarak doğuda hâkimiyetini uzun süre devam ettirmiştir. Bayezid Sancağı da bu sistemin uygulandığı yerlerden biridir. Bu yönetim serbestiyeti ya da iltiması denecek husus şöyle teşhis edilmektedir: Bayezid sancakbeyi aşiret, kabile, ulema ve ayanların tavsiyesi ile merkezin yerel beyler veya aşiretler arasından birini mutasarrıf olarak atamasıyla seçilmekteydi. Sancakbeyinin ölmesi veya görevden alınması durumunda, sancakbeyi eyalet valisinin iltimasıyla aynı aile veya akraba grubu içinden seçilmekteydi.

Arşiv kayıtlarında Bayezid Sancağı’nın “*hin-i fethinden beri yurtluk-ocaklık*” olarak tasarruf edildiği ifade edilmektedir. Bu sistem, Tanzimat Fermanı ile birlikte merkezileşme politikasının Erzurum Eyaleti’nde uygulandığı tarihe kadar (1845) devam etti. Bayezid Sancağı Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine geçtikten sonra idari sistemde farklı eyaletlere bağlandı. Bunlardan biri de Van Eyaleti’dir. Bayezid, Osmanlı’ya katıldıktan sonra Van Eyaleti’ne bağlandı. 1590 yılından sonra Bayezid idari statüde yurtluk–ocaklık olarak Revan Eyaleti’ne 17. yüzyılda ise bazen Erzurum bazen de Van’a hatta bir dönem Kars Eyaleti’ne dahil edildi. Bayezid’in idari statüde süreç içerisinde farklı eyaletlere bağlanmasının bazı nedenleri bulunmaktaydı. Özellikle eyaletlerin yakınlık uzaklık meselesi, Revan gibi bazı yerlerin Osmanlı hâkimiyetinden çıkması sancağın farklı eyaletlere bağlanmasına neden olmaktaydı.

Bayezid Sancağı yurtluk-ocaklık statüsünü Tanzimat Fermanı'nın Erzurum Eyaleti'nde tatbik edilmeye çalışıldığı 1845 yılına kadar devam ettirmiştir. Tanzimat Fermanı ile birlikte taşra teşkilatında meydana gelen değişiklikler sonucu Bayezid Sancağı yönetimi değişmiştir. Daha önceki dönemlerde yurtluk-ocaklık olarak yönetilen Bayezid Sancağı'nda sancakbeyleri sancak dahilinde bulunan beyler arasından seçilmiştir. Ancak Tanzimat Fermanı'yla bu durum değişmiş, sancak beyleri artık sancak dışından da atanabilmiş ve sancak beylerine maaş bağlanmıştır.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı-İran serhaddinde iki devlet yoğun bir güç ve hâkimiyet mücadelesinde bulunmuştur. Osmanlı-İran hududunda stratejik bir öneme sahip olan Bayezid Sancağı iki devlet arasında meydana gelen savaşlardan olumsuz etkilenmiştir. Osmanlı serhaddinde olmasından dolayı sancak sürekli saldırılara maruz kalmış ve bu saldırılar neticesinde hem sancak hem de sancakta bulunan reaya büyük zarar görmüştür. Devlet sürekli olarak İran'ın saldırılarına maruz kalan Bayezid'e lojistik destek sağlamıştır. Ancak bu lojistik destek her zaman vaktinde ve yeterli miktarda olamamıştır.

Kalenin ihtiyacı olan top ve cephanenin Van veya Erzurum eyaletinden nakledilerek sancağa yapılacak saldırıların def edilmesi amaçlanmıştır. Ancak Bayezid Kalesi de diğer serhad kaleleri gibi sağlam bir şekilde modernize edilememiştir. Osmanlı-İran savaşlarında veya sınır saldırılarında zarar gören kalenin tamirinin yapılması için merkezden emirler gönderilmiştir. Kalenin korunması için Osmanlı Devleti Şark seferleri dönemlerinde lojistik desteğin büyük bir kısmını İran'a yakın eyaletlerden tedarik etmiştir.

Devlet İran seferlerinde Bayezid sancakbeylerine lojistik destek sağlanması konusunda sık sık emirler gönderilmiştir. Bayezid Sancağı da Osmanlı Devleti'nin İran'a yaptığı seferlerde ciddi oranda lojistik destek vermiştir. Sancak merkezi yönetime hem askeri kuvvet; hem un, buğday, arpa, darı gibi temel gıda maddelerinin tedarikinde; hem de öküz, deve katır gibi nakliye araçlarının temininde lojistik destek sağlamıştır. Ayrıca devletin zaman zaman Bayezid sancakbeylerine gönderdikleri emirlerde, Bayezid ve çevresinde satın alınan koyunların zamanında ordu-yı hümayuna ulaştırılması konusunda uyarılarda bulunmuştur. Gönderilen bu emirlerde Bayezid Sancağı'nın ordu-yı hümayunun et ihtiyacının tedarik edilmesine katkı sunması istenmiştir.

Bayezid Sancağı, Osmanlı-İran ticaret güzergâhında bulunmasından dolayı serhad bölgesinde önemli bir yere sahipti. İki devlet arasında ticaret yapan tacirlerin bu güzergâhı sık sık kullandıkları anlaşılmaktadır. Erzurum Eyaleti'nin İran'a açılan kapılarından biri olan Bayezid tarihi süreçte bu önemini korudu. Osmanlı topraklarından İran'a gidip-gelen tüccarlar, getirdikleri malların bir kısmını Erzurum'da satmış, geriye kalan malları ise gittikleri yerlerde satmışlardır. İran topraklarından Bayezid'e geçiş yapan kervanların Erzurum gümrüğüne vergi vermemek için güzergâhlarını değiştirdikleri bilinmektedir. Devlet vergi kaçakçılığının önüne geçmek için Bayezid beylerine emir göndererek gereken tedbirlerin alınması konusunda sık sık uyarılarda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan toplumların büyük bir çoğunluğu yerleşik yaşamı benimseyenlerden meydana gelmekteydi. Ancak Osmanlı'da azımsanmayacak derecede göçebe veya yarı göçebe aşiretler bulunmaktaydı. Bayezid Sancağı'nda sayıları net olmamakla birlikte yoğun bir göçebe aşiret nüfusunun mevcudiyeti söz konusuydu. Bayezid'de bulunan aşiretlerin temel uğraşları hayvancılık olmakla birlikte, hayvancılığa göre az oranda tarım da yapılmaktaydı. Göçebe olan bu aşiretler sürekli olarak Osmanlı-İran arasında hareket halindeydiler. Göçebe aşiretlerin bu hareketliliğinden zaman zaman gerek devlet gerekse sancakta bulunan reaya zarar görüyordu. Kürt aşiretleri iki devlet arasında veya bölgeler arasında gerçekleştirdikleri hareketlilik sonrasında yerleşik ahalinin ekinlerine zarar vermekte, aşiretler arasında sorunların büyümesine neden olmaktaydılar.

Osmanlı Devleti'nin, büyük toprakların kaybedilmesi sonucu sınırları daraldı ve Osmanlı'ya çok sayıda mülteci göçü gerçekleşti. Kapsamlı ve sistematik bir iskân politikası oluşturmakta zorlanan Osmanlı Devleti topraklarına gelen reayayı veya aşiretleri iskân etmekte problemlerle karşılaşılıyordu. İran topraklarından Osmanlı topraklarına kitleler halinde gelen aşiretler bazı problemlerin yaşanmasına neden olmaktaydı. Her iki devletin yaptıkları anlaşma gereği hangi ülkeden iltica olursa olsun göç eden aşiretler kesinlikle kabul edilmeyecek ve geri iade edilecekti. Osmanlı topraklarına gelen aşiretlerden bazıları İran'a dönmemiş olsalar da devam eden göçler iki devlet arasında diplomatik krizlere neden olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın birinci yarısından itibaren aşiretlerin iki devlet arasında meydana getirdiği anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak amacıyla daha sağlam politikalar izlemeye çalışmışlardır. İki devlet

arasında imzalanan antlaşmalarda aşiretlerle ilgili sorunlar gündeme getirilmiştir. Osmanlı-İran arasında hareket halinde olan aşiretlerin hem hane sayıları hem de sahip oldukları hayvanlar oldukça fazlaydı. Bu durum bulundukları devlete hem ekonomik hem de askeri alanda büyük avantajlar sağlamaktaydı. Çünkü aşiretlerin üyeleri büyük bir askeri gücü bünyelerinde barındırmaktaydı.

Bayezid’de bulunan Kürt aşiretlerin yerel beylerle ilişkileri, içinde bulunulan duruma ve yerel dinamiklere göre değişebilmekteydi. Sancaktaki yerel beyler aşiretlerle ittifak kurarak nüfuzlarını sağlamlaştırmaya çalışıyorlardı. Ancak sancakbeylerinin bazı aşiretlerle ittifak kurarak çevre sancakların yanı sıra İran’a saldırımları da sınır bölgesinin daha da kırılgan bir yapıya evrilmesine neden olmaktaydı. Örneğin İshak Paşa yerel beyler bazen Sipki bazen Haydaran gibi aşiretlerle ittifak kurmuş çevre sancaklara veya İran sınırlarına saldırmışlardır.

19. yüzyılın birinci yarısının sonlarına doğru doğru hem Osmanlı hem de İran devleti topraklarında bulunan aşiretlerin hangi devlete tabi olduklarını kesinleştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda aşiretlerin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınırlar arası geçişleri daha da zorlaşmış ve aşiretler bulundukları ülkelerde iskân edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca ikinci Erzurum Antlaşması’yla (1847) birlikte iki devlet arasındaki hudut, sınır çizgileriyle belirlenmeye başlanmıştır.

Merkezden uzak serhad sancaklarından biri olan Bayezid’de reaya-yerel beyler arasındaki ilişkiye bakıldığında yerel beylerin sık sık iktidar mücadelesine girdiği anlaşılmaktadır. Bu durum hem sancakta bulunan reayanın büyük zararlar görmesine neden olmuş hem de taşranın uç noktasında iktidarın tam olarak sağlanmasını engellemiştir. Sancağın sosyal, siyasal ve ekonomik durumu merkezi yönetimin durumuyla paralellik göstermiştir. Merkezin güçlü olduğu dönemlerde taşrada idari yapı daha kolay kurulmuş ve yürütülmüşken, merkezin zayıf olduğu dönemlerde taşrada idari yapının kontrolü daha zor olmuştur. Özellikle 18. yüzyılda Bayezid sancak mutasarrıfları hakkında merkeze çok sayıda şikâyet yapılmış ve yerel beyler sık sık isyan halinde bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV KAYNAKLARI

Ali Emiri,(AE); SABH. I, 299/20077, III. Ahmed, 188, SAMD III. 85/8570, SAMD III. 19/1798, SMHD I. 207/16365, SAMD III. 61/6109, SAMD. III. 183/17743, SAMD-III. 76/7632, SAMD. III. 196/18941, SMHD I. 24/1409, SAMD III. 1798, SAMD III. 215/20834, SAMD III. 212/20511, SMST III. 79/5839, SMST III. 158/12475.

İbnü'l Emin, (İE);TCT, 23/2444; HAT, 3/238; DH, 10/933

Erzurum Ahkam Defterleri, (A.DVNS.AHK. ER.) 1, 4, 5.

Cevdet Tasnifi,(C) C. AS, 440/18339, 484/20214, 478/19479, 538/22546, 55/2567, 61/2865, 803/34095, 85/3957, 850/36348, 884/37978, 896/38559, 968/42131, 531/22199, 538-22546, 896/, 1173/52258, 907/39136.; C. DH, 68/3392, 115/5724, 34/1679, 305/15208, 24/1196, 124/6183, 111/5546, 347/17346, 125/6216, 195/9734, 283/14107, 275/13725.; C. HR, 29/1448, 38/1183, 2256, 159/7937, 160/6679, 29/1448, 46/2256, 171/15208; C. ML, 39/1771, 47/2171, 47/2171, 46/2118, 210/8665, 23066, 55/2539, 24026, 478/19479, 658/26922.; C. ADL, 76/4567, 47/2171, 41/1892.; TZ, 168/8375.

Bab-ı Defteri Başmuhassebe ,(D. BŞM. ERG), 3/88, 4/58.

Tımar Ruznamçe, (DFE. RZ. d.), Nr. 55, 156, 161, 167, 223, 2151.

Hatt-ı Hümayun, (HAT), 1388/55227, 1434/58923, 15/615, 160/6672, 160/6680-A, 160/6680-B, 160/6686, 160/6689-A, 670/23039, 816/37289-D, 816/37294, 12/448-M, 1314/51256, 825/37413-H, 796/36910, 638/31445, 29/1387, 208/11024, 208/11024, 1364/53898, 286/17200, 481/23548, 724/34470, 1314/51257, 222/9434, 671/32854, 804/37129-D, 826/37442-C, 826/37442-M, 826/37442-H, 804/37129-E, 815/37287, 1/18-C, 1/18-D, 1/18-E, 767/36133, 770/36179-A, 1556/37, 278/16353, 815/37282-F, 119/4853, 4853-B, 132/5047, 200/10231, 12/437, 186/8743, 63/2753-G, 808/37198-L, 794/36840-G.

İrade Meclis-i Vala, (İ. MVL) 34/609, 168/4981, 227/30.

Mesail-i Mühimme (İ. MSM) 37/1048, 78/3421.

Mektubi Kalemi (A. MKT), 115/85.; MVL, 20/37.

İrade-i Hârici, (İ. HR), 61/2959.

Maliyeden Müdevver, (MAD. d.) Nr. 3606, 9928, 3160, 3598, 9928, 3606, 3598, 17915, 3156, 3443, 3609, 15272, 17649

Mühimme Defteri, (A.DVNS.MHM.d,) Nr. 6, 7, 21, 22, 26, 29, 32, 67, 71, 74, 86, 99, 108, 111, 112, 116, 120, 125, 129, 130, 133, 134, 138, 150, 161, 190, 202, 235, 236, 238.

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d), Ruus Nr. 262, 266, 263.

Nüfus Defterleri (NFS. d), Nr. 2801, 3867.

Ruus Kalemi Defterleri (A. RSK. d), Nr. 1519, 1522, 1524.

Müzehhep Ferman, (MFB), 763, 36/2, 914.

Bayezid Sancağı ve Tevâbi 'hâ Mufasssal Tahrir Defteri, No. 199, (TKG. KK. TTd. 199)

Bayezid Sancağı ve Tevâbi 'hâ İcmal Defteri, (TKG. KK. TTd. 265)

BOA, TT. d, Nr. 898.

BOA, D, 10221

TSMA-E, 1268/81.

294 Numaralı Hınıs Livası Mufasssal Tahrir Defteri (963/1556), Haz. Ahmet Özkılınç vd, Ankara, 2000.

B- KAYNAK ESERLER

Abdürrezzak Nevres Efendi, Müs. Hasan Nazmi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yer No. Y.I/0027-2.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 3, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.

Ahmed-i Hanî, *Ahmedê Xanî Külliyyatı IV: Diwan/Divan*, Çev. ve Analiz, Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, 2014.

Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu Ziya, Kostantiniye, 1304.

Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, T.B.M.M Kütüphanesi Yazma Eserler, No. KZ-334.

Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, Türk Tarih Kurumu, Yer No. A/2306, 1380.

Devleti-i Aliyye Salnamesi, Tabhane-i Amire, İstanbul, 1263.

- Doktor Friç, *Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat*, Çev. Tuba Akekmekçi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Evliya Çelebi b. Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman c. I (1-6. Kitaplar), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Feridun Bey, *Münşe 'atü's Selâtîn*, c. I, İstanbul, 1274.
- Gelibolulu Mustafa Ali, *Nüsret-name*, Haz. H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Hasan Bey-zade Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Haz. Şevki Nezihi Aykut, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Akdağ, c. I, 7. Baskı, İstanbul, 2011.
- İbrahim Peçevi Efendi, *Peçevi Tarihi*, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, c. I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin, 1992.
- İskender Bey Münşi, *Tarih-i Âlem-i Arra-yı Abbasi*, c. II, Tahran, 1366, s. 1214-1215.
- İsmail Asım Efendi Küçük Çelebizade, *Tarih-i İsmail Asım Efendi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1282.
- Jaubert, P. Amedee, *Voyage en Armenie et en Perse*, Pelicier Nepveu, Paris, 1821.
- Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Kani Ahmed b. Şerafeddin, *Hülasatü'l Tevarih*, 2. Baskı, c. I, Tashih, Doktor İhsan İşraki, Tahran Üniversitesi Yayınları 1771/1, Tahran, 1373/1953-1954.
- Kanûn-nâme-i Sultanî li Aziz Efendi*, Haz. Rhoads Murphey, Harvard University Press, Cambridge 1985.
- Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma li- Katib Çelebi*, c. I Tıpkıbasım, Türk Tarih Kurumu. Yayınları, Ankara, 2009.
- Koçi Bey Risalesi*, Haz. Seda Çakmakcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, çev. Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997.
- Mela Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusumatname-i Ekradiye*, Haz. Jan Dost, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2010.
- Muâhedât Mecmuası*, c. III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II, Haz. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l Vuku'at: Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV*, Haz. Yılmaz Kurt, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2008.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Nasuhu's Silahi (Matrakçı), *Beyan-ı Menazil-i Seferi Irakeyn*, Çev. Hüseyin Gazi Yurdaydın, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Petros di Sarkis Gilanentez, *Osmanlı- İran- Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, Çev ve Yayına Haz. Hrand D Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Matbaası İstanbul, 1974.
- Purgstall Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 2 (Üçüncü Cilt), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır- Ahmet Zeki İzgöer, c. III, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur (Embajada a Tomar lan)* Tercüme: Ömer Rıza Doğrul-Sadeleştiren: Kamil Doruk, Ses Yayınları, İstanbul, 1993.
- Sarı Abdullah Efendi, *Gâzânâme-i Halil Paşa (1595-1623)*, Haz. Meltem Aydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- Sırrı Efendi, *Risaletü't- Târih-i Nadir Şah (Makâle-i Vâkı'a-ı Muhâsara-i Kars)*, Haz. Kitabevi, İstanbul, 2012.
- Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukuki ve Mali Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, Haz. Mithat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Şani-zade Mehmed Ata'ullah Efendi, *Şani-zade Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, c. II, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 13. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Şeref Han Bitlisi, *Şerefnâme*, c. I, Çev. Abdullah Yegin, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2013.
- Topçular Kâtibi, *'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)* c. I-II, Haz. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Vak‘Anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, Haz., Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Vak‘Anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, Haz. Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul, 2007.

C- ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Abdulla, Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, Çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Afyoncu, Erhan, “Rüstem Paşa”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, c. 35, İstanbul, 2008, ss. 288-290.

Agoston, Gabor, *Osmanlı’da Savaş ve Serhad*, Çev. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Agoston, Gabor, *Osmanlı’da Strateji ve Askerî Güç*, Çev. M. Fatih Çalışır, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Akdağ, Mustafa, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmalar Dergisi*”, Sayı. 14-23, c. 8-12, Ankara, 1970, ss. 51-61.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Akdağ, Mustafa, “Timar Sisteminin Bozulması”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/4, Ankara, 1945, ss. 419-431.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri Merkezi ve Umumi Kanunnameler*, c. 1-6, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990-1993.

Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektepleri*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk. Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.

Aktepe, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa’nın Revan Fetih-namesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

- Alanoğlu, Murat, *86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.
- Alanoğlu, Murat, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.
- Alpaslan, İsmet, *Atatürk Yılında Ağrı*, Ankara, 1982.
- Ateş, Abdurrahman, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012.
- Ateş, Sabri, *The Ottoman-Iranian Borderlands Making a Boundary 1843-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- Averyanov, P. İ., *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*. Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Aydın, Mehmet Akif, "Mahkeme (Osmanlı Devleti'nde Mahkeme)", *DİA*, İstanbul, 2003, ss. 341-344.
- Aydın, Mustafa, "Revan", *DİA*, c. 35, İstanbul, 2008, ss. 26-29.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde Sosyal ve Kültürel Hayat, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), ss. 261-276.
- Aydüz, Selim, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. XII/I, MEB Yayınları, İstanbul 1979, ss. 283-333.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri", *İÜİFM*, II/I, İstanbul, 1940, ss. 20-59.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğunda Zira-i Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunnameler)*, c. 1, İstanbul, 1943.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altok, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

- Başar, Fehamettin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Başarır, Özlem, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konargöçer Topluluklar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih*, 54, 2 (2014), ss. 251-284.
- Behar, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık- Şevket Pamuk, Ankara, 2000, Devlet İstatistik Enstitüsü, ss. 61-72.
- Beydilli, Kemal, “Rusya”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, İstanbul, 2008, ss. 253-265.
- Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler*, c. XIII, sayı, 17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss. 365-434.
- Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul, 2012.
- Bingöl, Yüksel, “İshak Paşa Sarayı ve Çevresinin Arkeolojik Topografyası”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul, 2004, ss. 215-226.
- Bruinessen, Martin van Ağa, *Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bruinnessen, Martin Van, – Boeschoten, Hendrik, *Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, Çev. Tansel Güney, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015
- Canatar, Mehmet, “Kethüda”, *DİA.*, c. 25, İstanbul, 2002, ss. 332-334.
- Cankabal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, Çev. Zeynep Yelçe, 1. Baskı, İletişim Yayınlar, İstanbul, 2009.
- Clain, Janet, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev. Renan Akman, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

- Çadircı, Musa, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşı Çıkılan Güçlükler (1840-1856)” *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2017.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DFCFD*, V/1-5, 1947, ss 483-511.
- Çelikdemir, Murat, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka’ya İskânı 1690-1840*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2001.
- Çetin, Yusuf, “Eski Beyazıt Kalesi Tarihi ve Mimarisi”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul, 2004, ss. 205-214.
- Çetin, Yusuf, *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı*, 2. Baskı, İbrahim Çeçen Vakfı, Ağrı, 2012.
- Çınar, Hüseyin – Kıvrım, İsmail, *1842 Tarihli Çubuk Kazası Nüfus Defteri*, Çubuk Belediyesi, Ankara, 2016.
- Çiftçi, Erdal, *Fragile Alliances in the Ottoman East: The Haydaran Tribe and the Empire, 1820-1929*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018.
- Çiftçi, Erdal, “Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes of the Northern Ottoman-Iranian Frontier”, *Middle Eastern Studies, Middle Eastern Studies*, Vol. 54, Issue, 2018, ss. 270-288
- Demirtaş, Mehmet, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum”, *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul, 2009, ss. 313-323.
- Deny, J., “Sancak”, *İA*, X, İstanbul, 1967, ss. 186-189.
- Dinç, Fasih, “Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Ed. İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, ss. 97-134.
- Doğan, Cabir, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, Sayı. 23, ss. 31-43.
- Doski, İbrahim Tahsin, *Cewherü’l Meani Fi Şerhi Dîwani Ehmed el-Xanî*, Dohok, 2005.

- Durre, Abdurrahman, *Şerha Diwana Ehmedê Xanî Felsefe û Jiyana Wî*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002.
- Emecen, Feridun M., “Bennak”, *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992, ss. 458-459.
- Emecen, Feridun M., “Çift Resmi”, *DİA*, c. 8, İstanbul, 1993, ss. 309-310.
- Emecen, Feridun M., “İrakeyn Seferi”, *DİA*, İstanbul, 1999, ss. 116-117.
- Emecen, Feridun M., “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkam-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 2005, ss. 107-139.
- Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Emecen, Feridun M.-Şahin, İlhan, “Osmanlı Taşra Teşkilatı Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri”, *Belgeler*, c. XIX, s. 23, Ankara, 1998, ss. 53-98.
- Eravcı, H. Mustafa, “Osmanlılar’ın Şark Seferleri ve Konya”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 7, Konya, 2000, ss. 327-342.
- Eravcı, H. Mustafa, “Safevi Hanedanı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 882-893.
- Erim, Neşe, *18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1984
- Erim, Neşe, “Erzurum Gümrüğü, As Transit Center and Some Problems of Administration”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı. XVI, İstanbul, 1996, ss. 190-197.
- Erkan, Kemal, *Köprülüzade Abdullah Paşa’nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N1146- Z. 1147)*, *Tasnif, Özet, Transkripsiyon*, Marmara Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü Basılmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Eyice, Semavi, “İshak Paşa Sarayı”, *DİA*, c. 22, İstanbul, 2000, s. 542-544.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, 2. Baskı, Eren Yayınları İstanbul, 2006.

- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, Çev. Neyyir Berktaş, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gencer, Fatih, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- Genç, Serdar, *Osmanlı Lale Devrinde Savaş İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Giddens, Anthony, *Ulus, Devlet ve Şiddet*, Çev. Cumhur Atay, 2. Baskı, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.
- Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tedkikler*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- Gökbilgin, M. Tayyib, “Arz Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irak'ta Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı”, *Belleken*, c. 21, Sayı. 83, ss. 449-482.
- Gölen, Zafer, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmiri (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Göyünç, Nejat, “Tımar Ruznamçe Defterlerinin Biyografik Kaynak Olarak Önemi”, *Belleken*, c. LX, Sayı: 227, 1996, ss. 127-138.
- Greenwood, Antony, *İstanbul's Meat Provisining: A Study of the Celepkeşan System*, Phd Thesis, Chicago, 1988.
- Griswold, William J., *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, Çev. Ülkün Tansel, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964.
- Gül, Abdulkadir, “Bayezid Sancağının Demografik Yapısına Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2001, ss. 157-172.
- Gümüştü, Osman, “Siyasi Coğrafya Açısından Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı”, *Bilig*, Sayı. 52, 2010.

- Gündoğdu, Hamza, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Gündüz, Tufan, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, İstanbul, 2005.
- Gündüz, Tufan, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gündüz, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gündüz, Tufan, *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.
- Güneş, Ahmet, "Osmanlı Tahrir Defterleri ve Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı. 150, 2004, ss. 165-184.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, I-VI, Togan Yayınları, Ankara, 2011.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Hathaway, Jane, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Hinz, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1990.
- İlgürel, Mücteba, "Eşkîya", *DİA*, c. 11. İstanbul, 1995, ss. 466-469.
- İnalcık, Halil, "Adaletnameler", *Belgeler*, c. II, Sayı. 3-4, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- İnalcık, Halil, "Çiftlik" *DİA*, c. 8, İstanbul, 1993, ss. 313-314.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1-2, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayınları, İstanbul, 2000-2006.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. Çev. Ruşen Sezer, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, c. I, 51. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye*, c. IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- İnalcık, Halil, “Tanzimat Nedir?” *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017, ss. 31-56.
- İnalcık, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2017, ss. 169-195.
- İnbaşı, Mehmet, “Çıldır Beylerbeyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, İstanbul, 2004, ss. 183-204.
- İnbaşı, Mehmet, “Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Journal of Graduate School of Social Sciences)* c. 10. Sayı 2 (2007), ss. 89-117.
- İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1996.
- İşbilir, Ömer, “Yük”, *DİA*, c. 44, İstanbul, 2013, ss. 46-48.
- İşbilir, Ömer, “Erzurum, Diyarbakır ve Van Kaleleri Mühimmatına Dair”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına*, 2. Baskı, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2015, ss. 349-373.
- İslamoğlu, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, Haz. Ayşe Çavdar, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- İvecan, Raif, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- İzady, Mehrdad R., *Bir El Kitabı Kürtler*, Çev. Cemal Atila, 4. Baskı, Doz Yayınları, İstanbul, 2013.
- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, Çev. İsmail Çekem-Alper Duman, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kallek, Cengiz, “Kile”, *DİA*, c. 25, İstanbul, 2002, ss. 568-571.
- Kallek, Cengiz “Men”, *DİA*, c. 29, İstanbul, 2004, ss. 105-107.
- Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenga Yayınları, İstanbul, 2012.

- Karataş, Yakup, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, Kitapevi, İstanbul, 2014.
- Karataş, Yakup - Dural Karasu, Demet, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk-Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi”, *International Journal of Social Science*, Sayı. 56, 2017, ss. 369-381.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kasaba, Reşat, “Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire”, *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle of Shape Identities and Local Practices*, Ed. Joel Migdal, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, ss. 27-48.
- Kasaba, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı’da Göçebeler Göçmenler ve Sığınmacılar*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Kaya, Hakan, “19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sayı, 5, 2017, ss. 2594-2612.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.
- Khazeni, Arash, *Tribes and Empire on the Margins of Nineteenth Iran*, University of Washington Press, Seattle/London, 2009.
- Kılıç, Orhan, *730 Numaralı, Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1989.
- Kılıç, Orhan, *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Elazığ, 1994.
- Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997.
- Kılıç, Orhan, “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXI, İstanbul, 2001, ss. 189-210.
- Kılıç, Orhan, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Hükümet Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, II. C I. Kısım, Ankara, 2002, ss. 703-720.
- Kılıç, Orhan, “Ocaklık” *DİA*, c. 33, İstanbul, 2007, ss. 614-615.

- Kılıç, Orhan, “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri”, *OTAM*, Sayı. 31, Ankara 2012, ss. 87-128.
- Kılıç, Orhan, “Yurtluk” *DİA*, c. 43, İstanbul, 2013, ss. 614-615.
- Kılıç, Remzi, “Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, *Türk Dış Politikası -Osmanlı Dönemi-*, Ed. Mustafa Bıyıklı, c. I, 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- Kılıç, Remzi, *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri 1520-1566*, IQ Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kılıç, Remzi, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İran Antlaşmaları*, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.
- Kurtuluş, Rıza, “Zendler”, *DİA*, c. 44, İstanbul, 2013, ss. 256-258.
- Kurtuluş, Rıza, “Mirza Taki Han”, *DİA*, c. 30, İstanbul, 2005, s. 168-169.
- Küçük, Cevdet, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975.
- Küpeli, Özer, “Evliya Çelebi’nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (kış 2011), ss. 69-98.
- Küpeli, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fatih Cemiyeti, İstanbul, 1993.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Hududname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul, 1998, ss. 303-304.
- Lindner, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu’sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, Çev. Müfit Günay, İmge Kitapevi, Ankara, 2000.
- McDowal, David, *A Modern History of The Kurds*, St. Martin’s Press, New York, 2007.
- McGowan, Bruce W., *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Minorsky, Vladimir, *Kürtler*, Köln, 1988.

- Mohammednejad, Hamidreza, *Osmanlı İran İlişkileri (1482-1576)*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Morrier, James, *A Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809*, Paris, 1812.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “Elkas Mirza”, *DİA*, c. XI, İstanbul, İstanbul, 1995.
- Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Nader, Nejat, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı Safevi Münasebetleri (1502,1590, 1620)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1986.
- Nikitine, Basil, *Kürtler Sosyolojik-Tarihi İnceleme*, Ed. 3. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.
- Ortaylı, İlber, “Kadı”, *DİA*, c. 34, İstanbul, 2001, ss. 69-73.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareler (1840-1880)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 4. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2012.
- Örenç, Ali Fuat, “Mutasarrıf”, *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006, ss. 377-79.
- Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler” *Vakıflar Dergisi*, 22, Ankara, 1999, ss. 429-439.
- Öz, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık- Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, ss. 15-32.
- Öz, Mehmet, “Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century”, *International Journal of Turkish Studies*, IX/1-2, 2003.
- Öz, Mehmet, “Reaya”, *DİA*, c. 34, İstanbul, 2007, s. 490-493.

- Mehmet Öz, “Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Özerklik: Efsane mi Gerçek mi? (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı. 99, Ankara, 2009, ss. 154-169.
- Öz, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, c. 39, İstanbul, 2010, ss. 425-29.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da “Çözölme” ve Gelenekçi Yorumlar*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Özcan, Abdulkadir, “Osmanlı Siyasetnamelerinde Reaya Hukuku”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1992, ss. 91- 101
- Özcan, Abdulkadir, “İdrisi-i Bitlisî”, *DİA*, c. 21, İstanbul, 2000, ss. 485-488.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Özoğlu, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, 2. Basım, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Öztürk, Yücel, *527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defteri (II. Selim Dönemi)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1992.
- Özünlü, Emine Erdoğan, “Tımar Tevcihatı ile İlgili Kaynaklarda Yer Alan Kayıtların Karşılaştırılmasına Dair Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi (OTAM)*, Sayı: 21, 2009, ss. 81-93.
- Özünlü, Emine Erdoğan, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c. 18, No. 1, 2010, ss. 257-270.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimler Sözlüğü*, c. 3, MEB Yayınları, İstanbul, 1983.
- Pamuk, Bilgehan – Aydın, Ahmet, “Karakoyunlu-Temürlü Mücadelesi ve Eleşgird Meydan Muharebesi”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul, 2004, s. 145-161.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, 5. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 10. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Polat, Süleyman, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, ATESE Yayınları, Ankara, 2015.
- Resul, İzzeddin Mustafa, *Bir Şair Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zin*, Çev. Kadri Yıldırım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Quatret, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İncalcık-Donald Quatret, c. 2, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sahillioğlu, Halil, "Arus Resm-i", *DİA*, c. 3, İstanbul, 1991, ss. 422-423.
- Sahillioğlu, Halil, "Bad-ı Heva", *DİA*, c. 4, İstanbul, 1991, ss. 416-418.
- Sarkıçoğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Solak, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, Ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Soyudoğan, Muhsin, "Devlet-Eşkiya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkiyalığı, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalar Dergisi*, Sayı. 21, Ankara, 2006, ss. 147-174.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Sönmez, Zeki, "Bayezid Sancak Beyi Mahmud Paşa'nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum'da Bulunan Türbesi Üzerinde Notlar", *Mimarlık Bülteni ve Restorasyon Bülteni*, Sayı. 13-14, İstanbul, 1981, s. 1-12.
- Söylemez, Mahfuz – Demir, Abdullah, *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakcur Livası Nüfus ve İskan*, Bingöl, 2009.
- Stein, Mark, *Osmanlı Kaleleri ve Avrupa'da Hudut Boyları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- Sykes, Mark, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 38 (Jul.-Dec., 1908), pp. 475-480.
- Şahin Allahverdi, Reyhan, *Kafkasya Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016.

- Şahin, İlhan, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İÜEF. Tarih Dergisi*, Sayı. 32, İstanbul, 1979, ss. 905-935.
- Şahin, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Eren Yayınları, İstanbul, 2007.
- Şeref, Abdurrahman, *Özdemir-Oğlu Osman Paşa*, Haz. Vehbi Günay, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2011.
- T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Nüfus Sayımı ve İdari Bölünüş (İl, İlçe ve Köy (Muhtarlık) Nüfusları)*, Devlet İstatistik Yayınları, Ankara, 1965.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, 14. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.
- Tapper, Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Kitapevi, Ankara, 2004.
- Taşkın, Ünal, “Rüsûm-ı Örfiye” *Tarih Okulu*, Sayı. 14, 2013, ss. 55-73.
- Tatar, Özcan, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova’da Aşiretlerin Eşkiyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2005.
- Texier, Charles, *Description de L’arménie, La Perse et La Mésopotamie*, Typographie de Firman Didot Frères, Libraires, Imprimeurs de L’institut, Paris, 1842.
- Topçu, Sultan Murad, “Köprülüzade Abdullah Paşa’nın 15 Ccemadiel-evvel 1133-M.14. Mart 1721 Tarihli Vakfiyesi’ne Göre İmar Faaliyetleri ve Bani Kişiliği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, Sayı. 17, 2011, ss. 405-415.
- Toraman, Ömer, *Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulaması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.
- Tuncel, Metin, “Doğubayazıt” *DİA*, c. 9, İstanbul, 1994, ss. 492-94.
- Turan, Şerafettin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 Tarihli Taksimat Defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum, 1963, ss. 201-223.
- Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine Göre; Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2012.
- Uluerler, Sıtkı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ, 2009.
- Uyar, Mesut - Erickson, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, Çev. Mesut Uyar, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 10. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, 1. Bölüm, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Ünal, Mehmet Ali, “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Kürd Politikası”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 09-10 Ocak Ankara, 2014, ss. 141-161.
- Ünal, Mehmet Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Ünver, A. Süheyl, “Dördüncü Sultan Murad’ın Revan Seferi Kronolojisi”, *Belleten*, c. XVI, Sayı. 64, 1952, ss. 547-576.
- Varlı, Abdullah M., *Diwan û Jinewarî ya Ahmed ê Xanî*, Sipan Yayınevi, Ankara, 2004.
- White, Sam, *Osmanlı’da İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Woods, Jhon E., *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Yıldırım, Ayşe, *Devlet, Sınır, Aşiret: Nusaybin Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara, 2013.
- Yurttaş, Hüseyin, “Ağrı/Hamur Şoşık (Karlıca) Kalesi”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 132-142.
- Yurttaş, Hüseyin, “Türk Saray Mimarisi İçerisinde İshak Paşa Sarayı’nın Yeri”, *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, Çekül Vakfı, İstanbul, 2004, ss. 253-266.

EKLER

Ek 1: Bayezid Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri

Ek 2: Şahsuvar Bey'in Bayezid Mutasarrıflığına Atanması

Ek 3: 1595'te Bayezid Sancağı Beyi Bayezid Bey'in Has Geliri

Ek 4: Bayezid Sancağı'nın Mahmud Paşa Tarafından Saldırıya Uğraması ve Sancakta Meydana Gelen Yıkımın Listesi

Ek 5: Bayezid Sancağı'nın Yurtluk-Ocaklık Olarak Mahmud Paşa'ya Tevcih Edilmesi

Ek 6: Bayezid Sancağı'nın Yurtluk-Ocaklık Olarak Mehmed Behlül Paşa'ya Tevcihi

Ek 7: 1838'de James Brant'ın Osmanlı Topraklarında Sefer Güzergâhını Gösteren Harita

Ek 8: Eleşkirt Sancağı'nda Katledilen Nefer, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler

Ek 9: Bulanık Nahiyesinde Katledilen Nefer, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler

Ek 10: Diyadin Sancağı'nda Katledilen Nefer, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler

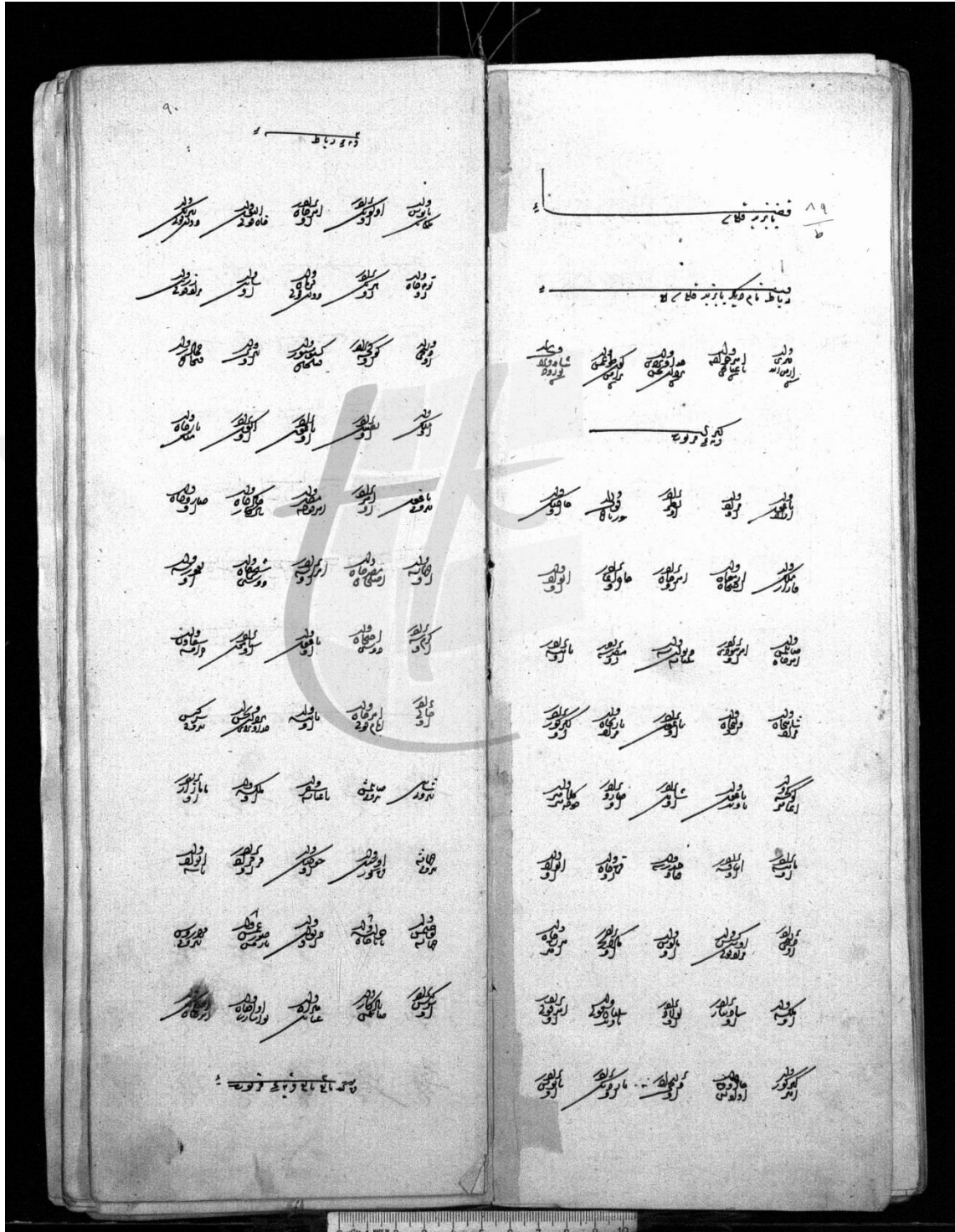
Ek 11: Hamur'da Katledilen Nefer, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler

Ek 12: P. A. Jaubert'in 1805 Tarihli Gravürü

Ek 13: Etik Kurul İzni Muafiyet Formu

Ek 14: Orijinallik Raporu

Ek 1: Bayezid Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri

Ek 2: Şahsuvar Bey'in Bayezid Mutasarrıflığına Atanması

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

211

دلالة جلاله تدريس

210

ص ١٠٠

ص ١٠١

ص ١٠٢

ص ١٠٣

ص ١٠٤

ص ١٠٥

ص ١٠٦

ص ١٠٧

ص ١٠٨

ص ١٠٩

ص ١١٠

ص ١١١

ص ١١٢

ص ١١٣

ص ١١٤

ص ١١٥

ص ١١٦

ص ١١٧

ص ١١٨

ص ١١٩

ص ١٢٠

ص ١٢١

ص ١٢٢

ص ١٢٣

ص ١٢٤

ص ١٢٥

ص ١٢٦

ص ١٢٧

ص ١٢٨

ص ١٢٩

ص ١٣٠

ص ١٣١

ص ١٣٢

ص ١٣٣

ص ١٣٤

ص ١٣٥

ص ١٣٦

ص ١٣٧

ص ١٣٨

ص ١٣٩

ص ١٤٠

ص ١٤١

ص ١٤٢

ص ١٤٣

ص ١٤٤

ص ١٤٥

ص ١٤٦

ص ١٤٧

ص ١٤٨

ص ١٤٩

ص ١٥٠

ص ١٥١

ص ١٥٢

ص ١٥٣

ص ١٥٤

ص ١٥٥

ص ١٥٦

ص ١٥٧

ص ١٥٨

ص ١٥٩

ص ١٦٠

ص ١٦١

ص ١٦٢

ص ١٦٣

ص ١٦٤

ص ١٦٥

ص ١٦٦

ص ١٦٧

ص ١٦٨

ص ١٦٩

ص ١٧٠

ص ١٧١

ص ١٧٢

ص ١٧٣

ص ١٧٤

ص ١٧٥

ص ١٧٦

ص ١٧٧

ص ١٧٨

ص ١٧٩

ص ١٨٠

ص ١٨١

ص ١٨٢

ص ١٨٣

ص ١٨٤

ص ١٨٥

ص ١٨٦

ص ١٨٧

ص ١٨٨

ص ١٨٩

ص ١٩٠

ص ١٩١

ص ١٩٢

ص ١٩٣

ص ١٩٤

ص ١٩٥

ص ١٩٦

ص ١٩٧

ص ١٩٨

ص ١٩٩

ص ٢٠٠

ص ٢٠١

ص ٢٠٢

ص ٢٠٣

ص ٢٠٤

ص ٢٠٥

ص ٢٠٦

ص ٢٠٧

ص ٢٠٨

ص ٢٠٩

ص ٢١٠

ص ٢١١

ص ٢١٢

ص ٢١٣

ص ٢١٤

ص ٢١٥

ص ٢١٦

ص ٢١٧

ص ٢١٨

ص ٢١٩

ص ٢٢٠

ص ٢٢١

ص ٢٢٢

ص ٢٢٣

ص ٢٢٤

ص ٢٢٥

ص ٢٢٦

ص ٢٢٧

ص ٢٢٨

ص ٢٢٩

ص ٢٣٠

ص ٢٣١

ص ٢٣٢

ص ٢٣٣

ص ٢٣٤

ص ٢٣٥

ص ٢٣٦

ص ٢٣٧

ص ٢٣٨

ص ٢٣٩

ص ٢٤٠

ص ٢٤١

ص ٢٤٢

ص ٢٤٣

ص ٢٤٤

ص ٢٤٥

ص ٢٤٦

ص ٢٤٧

ص ٢٤٨

ص ٢٤٩

ص ٢٥٠

ص ٢٥١

ص ٢٥٢

ص ٢٥٣

ص ٢٥٤

ص ٢٥٥

ص ٢٥٦

ص ٢٥٧

ص ٢٥٨

ص ٢٥٩

ص ٢٦٠

ص ٢٦١

ص ٢٦٢

ص ٢٦٣

ص ٢٦٤

ص ٢٦٥

ص ٢٦٦

ص ٢٦٧

ص ٢٦٨

ص ٢٦٩

ص ٢٧٠

ص ٢٧١

ص ٢٧٢

ص ٢٧٣

ص ٢٧٤

ص ٢٧٥

ص ٢٧٦

ص ٢٧٧

ص ٢٧٨

ص ٢٧٩

ص ٢٨٠

ص ٢٨١

ص ٢٨٢

ص ٢٨٣

ص ٢٨٤

ص ٢٨٥

ص ٢٨٦

ص ٢٨٧

ص ٢٨٨

ص ٢٨٩

ص ٢٩٠

ص ٢٩١

ص ٢٩٢

ص ٢٩٣

ص ٢٩٤

ص ٢٩٥

ص ٢٩٦

ص ٢٩٧

ص ٢٩٨

ص ٢٩٩

ص ٣٠٠

ص ٣٠١

ص ٣٠٢

ص ٣٠٣

ص ٣٠٤

ص ٣٠٥

ص ٣٠٦

ص ٣٠٧

ص ٣٠٨

ص ٣٠٩

ص ٣١٠

ص ٣١١

ص ٣١٢

ص ٣١٣

ص ٣١٤

ص ٣١٥

ص ٣١٦

ص ٣١٧

ص ٣١٨

ص ٣١٩

ص ٣٢٠

ص ٣٢١

ص ٣٢٢

ص ٣٢٣

ص ٣٢٤

ص ٣٢٥

ص ٣٢٦

ص ٣٢٧

ص ٣٢٨

ص ٣٢٩

ص ٣٣٠

ص ٣٣١

ص ٣٣٢

ص ٣٣٣

ص ٣٣٤

ص ٣٣٥

ص ٣٣٦

ص ٣٣٧

ص ٣٣٨

ص ٣٣٩

ص ٣٤٠

ص ٣٤١

ص ٣٤٢

ص ٣٤٣

ص ٣٤٤

ص ٣٤٥

ص ٣٤٦

ص ٣٤٧

ص ٣٤٨

ص ٣٤٩

ص ٣٥٠

ص ٣٥١

ص ٣٥٢

ص ٣٥٣

ص ٣٥٤

ص ٣٥٥

ص ٣٥٦

ص ٣٥٧

ص ٣٥٨

ص ٣٥٩

ص ٣٦٠

ص ٣٦١

ص ٣٦٢

ص ٣٦٣

ص ٣٦٤

ص ٣٦٥

ص ٣٦٦

ص ٣٦٧

ص ٣٦٨

ص ٣٦٩

ص ٣٧٠

ص ٣٧١

ص ٣٧٢

ص ٣٧٣

ص ٣٧٤

ص ٣٧٥

ص ٣٧٦

ص ٣٧٧

ص ٣٧٨

ص ٣٧٩

ص ٣٨٠

ص ٣٨١

ص ٣٨٢

ص ٣٨٣

ص ٣٨٤

ص ٣٨٥

ص ٣٨٦

ص ٣٨٧

ص ٣٨٨

ص ٣٨٩

ص ٣٩٠

ص ٣٩١

ص ٣٩٢

ص ٣٩٣

ص ٣٩٤

ص ٣٩٥

ص ٣٩٦

ص ٣٩٧

ص ٣٩٨

ص ٣٩٩

ص ٤٠٠

ص ٤٠١

ص ٤٠٢

ص ٤٠٣

ص ٤٠٤

ص ٤٠٥

ص ٤٠٦

ص ٤٠٧

ص ٤٠٨

ص ٤٠٩

ص ٤١٠

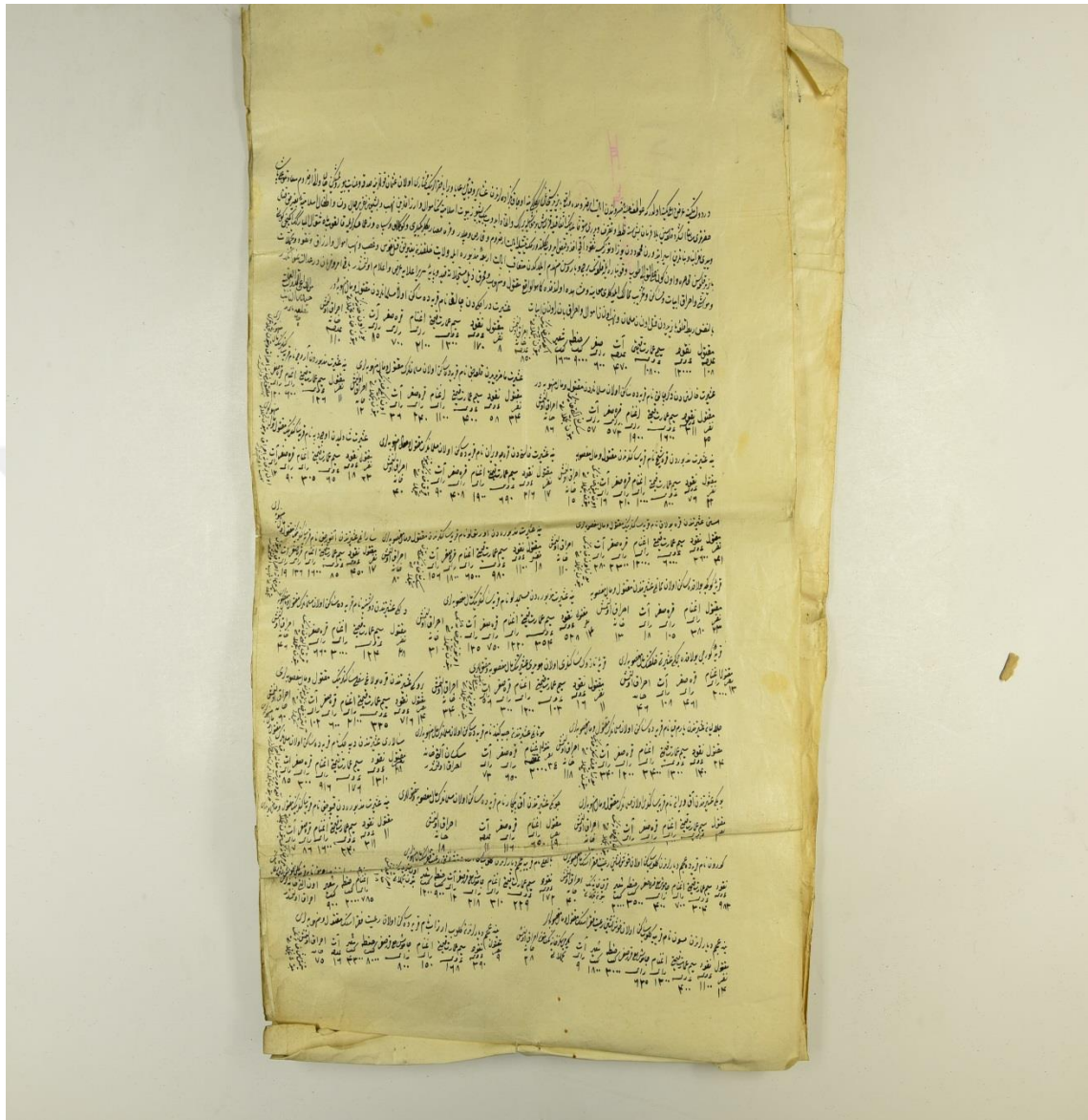
ص ٤١١

ص ٤١٢

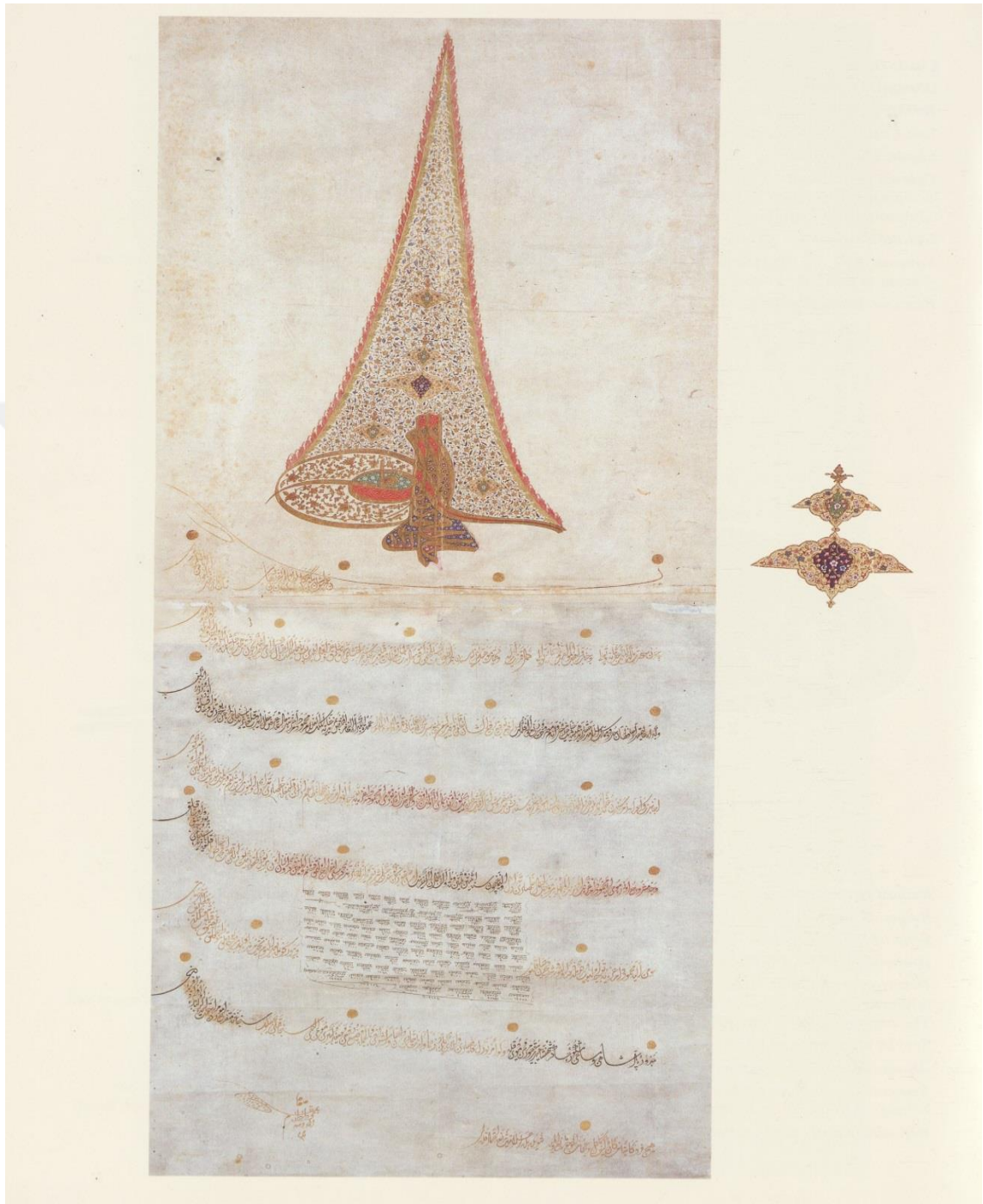
Ek 3: 1595'te Bayezid Sancağı Beyi Bayezid Bey'in Has Geliri

۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

Ek 4: Bayezid Sancağının Mahmud Paşa Tarafından Saldırıya Uğraması ve Sancakta Meydana Gelen Yıkımın Listesi

Ek 5: Bayezid Sancağı'nın Yurtluk-Ocaklık Olarak Mahmud Paşa'ya Tevcih Edilmesi

Ek 7: 1838'de James Brant'ın Osmanlı Topraklarında Sefer Güzergâhını Gösteren Harita

11	-	-	1.253	1.215	296	700	1.602	-
Karaağaç Köyü (Zeriki Aşireti)								
14	391	210	63	3.000	441	-	-	28
Yalnızagaç-ı Ulya Köyü (Kırkı Aşireti)								
-	-	-	14 K	2.100	180	-	-	-
Ağcaviran Köyü (Delhiri? Aşireti)								
4	-	-	18 M	1.863	614	86	1.455	-
Uzun PikarKöyü (Suhani Aşireti)								
-	-	-	95/8 M 3 K	2.318	614	-	371	-
Haster Köyü (Göçebeler)								
-	-	-	23	1.250	714	9.200	4.250/ 70 (Darı)	
Karsor Köyü(Göçebeler)								
2	1.800	1.000	53/13K	1.863	733 S- C	4.089	3.090	13
Güzellüce Köyü (Göçebeler)								
-	175	783	-	1.200	632 S- C	5.050	6.875	40
Eleşkirt Merkez								
28	4.760	14.928	280	-	2.186	86	12.000	220
Toplam								
92	10.203	28.830	2.947	26.947	9.811	19.396	32.821	420

Not: Katır: K, Merkep: M, Camuş: C

-	-	609	17	2.116	786	-	-	28
Toplam								
35	1.817	4.909	455	9.300	4.466	-	1.112	265

Ek 10: Diyadin Sancağı'nda Katledilen Nefer, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler

Nefer	Nakit Para	Eşya Fiyatı	At (Res)	Ağnam (Res)	Sığır (Res)	Buğday (K)	Arpa (K)	Y. Hane
Diyadin Kalesi (Müslüman reaya)								
8	-	-	-	2.011	816	-	3.800	21
Dibekli Köyü (Hacıvidi?)								
1	130	178	22	900	219	-	-	19
Zeğnel Köyü (Dirmefari? Aşireti)								
-	-	-	120/9K	289	914	-	800	-
Ulukent Köyü (Kara Şeyhli)								
-	1.116	961	100/2K	3.000	711	-	3.800	60
Monla Kare Köyü (Temahari)								
12	-	-	104	1.552/9 M	310	-	-	-
Karadibe Köyü (Kürdiki Aşireti)								
-	-	-	103	1.880	593	-	1.000	-
Karabazar Köyü								
3	80	116	-	720	272	200	2.300	31
Ağbazar Köyü								
1	73	296	-	1.110	247	-	2.760	44
Bezirgan Köyü								
-	-	-	14	916	164	-	1.400	21

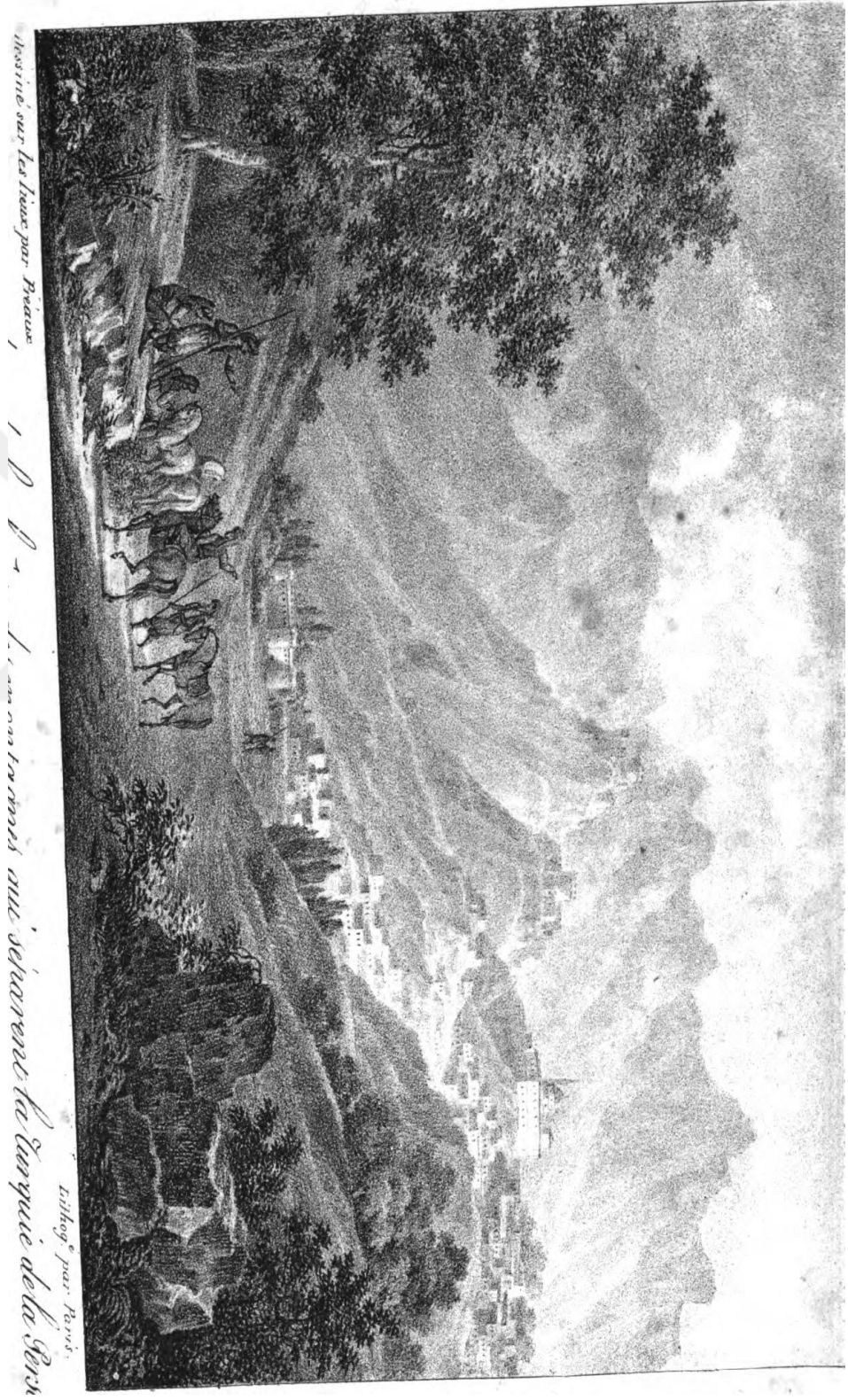
Cucan Köyü								
-	-	-	-	1.563	690	440	2.030	46
Akçay Köyü (HaydaranAşireti)								
9	520	-	116	1.870	460	-	190	80
Maye Köyü (Kürdiki Aşireti)								
1	-	-	85	2.186	816	-	-	-
Toplam								
35	1.919	1.551	664	17.997	6.212	640	18.080	322

Ek 11: Hamur'da Katledilen Nefer, Gasp Edilen Mallar ve Yıkılan Haneler

Nefer	Nakit Para	Eşya Fiyatı	At (Res)	Ağnam (Res)	Sığır (Res)	Buğday (K)	Arpa (K)	Y. Hane
Ağtaş Köyü (Budiki Aşireti)								
-	-	-	73/7K 18M	1.016	527	-	-	-
Şirviran Köyü (Geluti Aşireti)								
7	396	1.112	-	940	315	-	-	32
Uzunveli Köyü (Temehari Aşireti)								
11	55	190	-	316	81	-	-	10
Dibecek Köyü (Pileki Aşireti)								
-	-	-	108/ 2K/ 6 M	1.320	462	-	-	-
Düzmeşdan Köyü (Pileki Aşireti)								
-	-	-	211/4 K/ 18 M	2.960	953	200	823	-
Genbez? Köyü (Bavni Aşireti)								
9	418	1.183	109	3.194	645	-	-	49
Düzmeşdan-ı Sufli (Aşağı) Köyü (Kemallu Aşireti)								
21	3.014	775	93	1.346	611	-	-	73
Kumluca Köyü (Göçebeler)								
5	18	857	17	-	348 S- C	900	8.071	41

Karapikar Köyü (Salki Aşireti)								
6	-	308	72	1.600	189	-	900	16
Kızılviran Köyü (Göçebeler)								
-	75	230	23	396	200	-	-	13
Ağadebe Köyü (Göçebeler)								
-	-	854	-	360	140	-	2.100	18
Kürpika Köyü (Göçebeler)								
-	162	247	12	292	312	750	3.010	23
Hamur Kalesi								
17	1.030	3.160	195	-	1.024	117	2.600	75

Ek 12: P. A. Jaubert'in 1805 Tarihli Gravürü

Ek 13: ETİK KURUL İZNİ MUAFİYET FORMU

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA Tarih: 10/07/2018 Tez Başlığı/Konusu: Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848) Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. Adı Soyadı: Hakan Kaya Öğrenci No: N13247410 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Doktora Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora 10/07/2018
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u> Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Ek 14: ORJİNALLİK RAPORU

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA
Tarih: 10/07/2018
Tez Başlığı/Konusu: Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848) Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 279 sayfalık kısmına ilişkin, 10/07/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5 'tir. Uygulanan filtrelemeler: 1- ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☒ Kaynakça hariç 3- ☒ Alıntılar hariç 4- ☐ Alıntılar dâhil 5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. 10/07/2018 <i>Hakan Kaya</i> Adı Soyadı: Hakan KAYA Öğrenci No: N13247410 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Doktora Statüsü: ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.
<u>DANIŞMAN ONAYI</u> UYGUNDUR. Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT**

Date: 10/07/2018

Thesis Title: Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848)

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Hakan Kaya

Student No: N13247410

Department: History

Program: History

Status: ☐ MA ☒ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.

Date and Signature

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Approved.

Doç. Dr. Feriye Erdoğan Özbenli
(Title, Name Surname, Signature)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Hakan KAYA
Doğum Yeri ve Tarihi : Taşlıçay, 01.06.1981

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü (2004-2008)
Yüksek Lisans Öğrenimi : Ankara Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı (2009-2011)
Bildiği Diller : İngilizce

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarih Bölümü 2013-.....

İletişim

E-Posta Adresi : hakankaya0404@hotmail.com
Tarih : 10.07.2018